

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ

Монографія

КИЇВ – НУБІП УКРАЇНИ

УДК 332.21:332.34

Рецензенти:

Буряк Р. І. доктор економічних наук, професор;

Охріменко І. В. доктор економічних наук, професор;

Захарчук О. В. доктор економічних наук, професор.

Рекомендовано Вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України протокол № від 023 р.

Збарський В. К., Талавирия М. П. Використання земельних угідь України на засадах інтенсифікації: монографія. Київ. ФОП Ямчинський О.В. 2023. 570 с.

ISBN 978-617-8282-04-2

У монографії висвітлено теоретичні і методичні основи економічної стійкості сільськогосподарських підприємств на основі інтенсифікації виробництва. Досліджено питання системного підходу до розуміння інтенсифікації використання земельних угідь як комплексної економічної категорії, взаємозв'язку інтенсифікації з категоріями сталого землекористування, економічної ефективності використання землі. Зважаючи на те, що у сільському господарстві земля виступає як предметом, так і засобом праці – то у даній роботі розглянуте поняття ролі землі, земельних ресурсів та їх властивості у процесі виробництва. Встановлено, що економічною основою категорій інтенсифікації та ефективності є взаємозв'язок витрат і результатів. Якщо інтенсифікація сприяє досягненню більшої ефективності, то першій відводиться роль причини, фактору, а другій – результату, наслідку. Таким чином, між розглянутими поняттями існує причинно-наслідковий зв'язок. В роботі також знайшли своє відображення особливості використання земельних угідь особистими селянськими та фермерськими господарствами.

Монографія розрахована на керівників та спеціалістів підприємств АПК, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, науковців, які досліджують проблеми підвищення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств на основі інтенсифікації виробництва.

УДК 332.21:332.34

ISBN 978-617-8282-04-2

© Збарський В. К., Талавирия М. П., 2023
© НУБІП України, 2023

ВСТУП

Сучасним завданням земельної економіки є підвищення ефективності використання земельних ресурсів. Якщо раніше в ефективність вкладали розуміння економічної сторони результату виробничої діяльності, то, виходячи з теперішнього законодавчого тлумачення, додають екологічну, соціальну та інші складники. Це потребує систематизації різних видів ефективності використання земельних ресурсів та їх поєднання на різних рівнях. В управлінні земельними ресурсами ефективність використання земельних ресурсів постає на перше місце. Ринкова економіка базується на отриманні прибутку від землі під час підприємницької діяльності. При цьому земельна реформа надала соціалізації та екологізації використанню землі, що позначилося на диференціації ефективності використання земельних ресурсів.

Трансформаційні зміни у формах власності та господарювання, а як результат цього – формування нових організаційно виробничих структур, ще не забезпечили сталого і розширеного відтворення більшості із них. Хоча на всіх етапах економічного розвитку об'єктивна необхідність відтворення впливає з процесу виробництва матеріальних благ як економічної основи життя людського суспільства. Відтворення у сільському господарстві – це постійне повторення і безперервне відновлення процесу виробництва. Розрізняють два типи відтворення: просте і розширене. За першого виробництво матеріальних благ відновлюється у попередніх розмірах, а за другого – обсяги виробництва постійно зростають. Тому просте відтворення завжди є складовою частиною та основою розширеного. Здійснення розширеного відтворення в сільському господарстві передбачає систематичне використання певної частини додаткового продукту на збільшення обсягів виробництва. При цьому не тільки відшкодовуються спожиті матеріальні блага, а й створюються нові засоби виробництва і предмети споживання, які є

основою подальшого розширеного відтворення. Отже, відродження сільськогосподарського виробництва, його ефективний розвиток можливі за умови підвищення темпів розширеного відтворення і забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі його інтенсифікації, прискорення науково-технічного переозброєння і реконструкції виробництва, залучення новітніх ресурсощадних технологій, інтенсивного використання наявного виробничого потенціалу, вдосконалення господарського механізму на інноваційній основі.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва є ефективною формою розширеного відтворення всіх сільськогосподарських виробничих структур різних організаційно правових форм господарювання. Як відомо, економічна наука розрізняє дві форми розширеного відтворення у сільському господарстві: екстенсивну та інтенсивну. Щоправда, серед економістів аграрників й донині залишаються дискусійними питання методичного підходу до визначення екстенсивних та інтенсивних форм розширеного відтворення, про що мова і буде вестись у даній монографії.

Проблемам інтенсифікації як основного напрямку розвитку сільськогосподарського підприємства приділяється досить значна увага як із боку економістів-практиків, так і дослідників: В. Г. Андрійчука, В. С. Балабанова, П. С. Березівського, М. С. Віткова, Г. С. Гордєєва, О. І. Гуторова, І. Й. Дороша, С. М. Кваші, В. П. Мертенса, В. Я. Месель-Веселяка, Т. І. Олійника, Н. П. Особи, П. Т. Саблука, А. Я. Сохнича, О. В. Ульяновченка, М. М. Федорова, О. М. Царенка та ін.

Перспективним напрямом подальших досліджень є побудова внутрішнього економічного механізму управління інтенсифікацією використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах,

який зможе забезпечити оперативну адаптацію виробництв аграрної сфери до нових умов господарювання.

Водночас недостатньо дослідженими є аспекти інтенсифікації використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

Ефективність використання земельних ресурсів та ефективне використання земельних ресурсів поняття нетотожні, але в їх основі лежить поняття раціональності. Сутність раціонального використання сільськогосподарських угідь полягає в отриманні високих сталих урожаїв сільськогосподарських культур за умов мінімізації затрат на одиницю продукції, збереження та примноження продуктивної сили землі як аграрного ресурсу, її охорони і захисту як складника довкілля, відтворення корисних властивостей ґрунтового покриву. Ефективне використання земельних ресурсів у сільському господарстві слід розуміти як соціально-економічну категорію, що зображає відносини між людьми в процесі здійснення технологічних виробничих процесів, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, з метою максимального задоволення потреб населення в харчових продуктах для забезпечення відновлення природної родючості ґрунту, збільшення продуктивного потенціалу земельних ресурсів і їх використання в умовах високого рівня екологічності як цих ресурсів, так і середовища в цілому.

Учені економісти-аграрники використовують таке поняття, як «ефективне використання земельних ресурсів», тобто досягнення максимального ефекту за мінімальних витрат ресурсів. «Продуктивне землекористування» фактично є складником, сегментом «ефективного використання земель». Мова йде про одержання певних результатів у землеробстві без урахування витрат, що пов'язані з виробництвом.

Автори монографії щиро вдячні рецензентам: Руслану Івановичу Буряку, Ігорю Віталійовичу Охріменку та Олександру Васильовичу Захарчуку за їх зауваження, рекомендації та побажання.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

1. 1. Земельні ресурси: поняття, суть, значення

Розглядаючи землю в цілому як складову частину природи – це ґрунт, родючий верхній шар літосфери, єдиний природний комплекс, який утворений живими організмами й середовищем їх існування, в якому живі й неживі елементи, пов'язані між собою обміном речовин і енергії. В свою чергу земельні ресурси – це компонент природи, землі що використовуються або можуть бути використані в різних галузях господарства як засоби виробництва і предмети його споживання.

Земельний фонд планети становить 13 400 млн га. Найбільша його частка (25%) припадає на Азію, найменша (6%) – на Австралію та Океанію. Найбільша частка пасовищ припадає на Африку (24%). Орні землі (11% земельного фонду) дають 88% продуктів харчування. Пасовища та луки, що займають 26% земельного фонду, дають ще 10% продуктів (див. додаток 53). У порівнянні з Україною її ґрунти являються найродючішими у світі і середньосвітовий показник забезпеченості складає 1,07 га від земельного фонду планети [1, с. 43]. За цільовим призначенням земельний фонд поділяється на окремі категорії: землі сільськогосподарських підприємств; землі лісового фонду; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення; землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення тощо. Землі сільськогосподарського призначення надаються для ведення товарного сільського господарства (сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські науково-дослідні, навчальні та інші установи); підсобного сільського господарства (не сільськогосподарські підприємства, установи та організації); колективного садівництва, городництва і тваринництва; особистого підсобного господарства.

В Україні сільськогосподарські угіддя становлять 71% площі усіх земель; серед них орні землі – в середньому 55%, а в окремих областях – більш як 80% (рис. 1.1, табл.1.1).

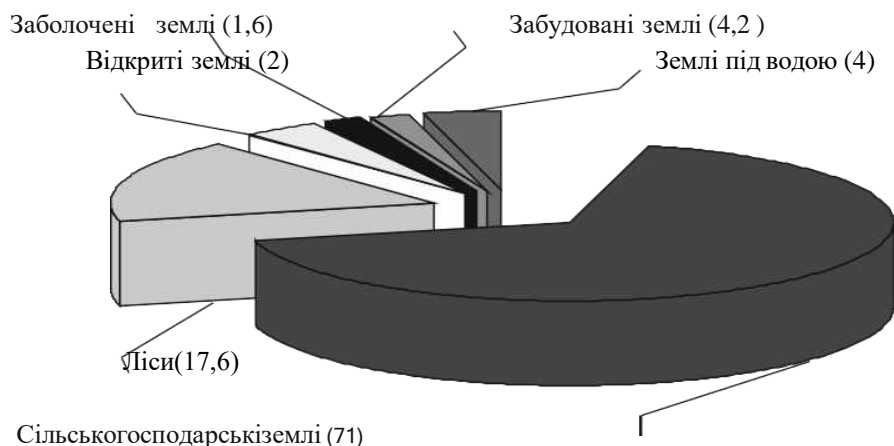

Рис. 1.1. Структура земельного фонду України, %

Таблиця 1

Динаміка зміни площі і структури земельного фонду України

Основні види земельних угідь	1994р.		2015* р.		2015 +,- до 1994 (тис.га)
	Площа, тис. га	%	Площа, тис. га	%	
Сільськогосподарські угіддя	42995,8	71,2	42726,4	70,8	-269,4
в т. ч. сіножаті	2534,9	4,2	2406,4	4,0	-128,5
пасовища	5250,9	8,7	5492,3	9,1	+241,4
Ліси та лісовкриті площі	10331,0	17,1	10633,1	17,6	+302,1
Забудовані землі	2386,2	4,0	2552,9	4,2	+166,7
Відкриті заболочені землі	920,8	1,5	982,2	1,6	+61,4
Землі під водою	2419,6	4,0	2426,4	4,0	+6,8
Інші землі	1301,2	2,2	1033,8	1,8	-267,4
Разом територія України	60354,8	100	60354,8	100	x

Джерело: Державний комітет статистики України (*Для співставлення, включаючи АР Крим)

Більше половини всіх сільськогосподарських угідь і 60 % орних земель складають чорноземні ґрунти [2, с. 84]. В Конституції України (ст. 14) [3], Земельному кодексі України (ст. 1) [4], Цивільному кодексі України (ст. 373) [5] йдеться про те, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави. Також законодавством гарантується право власності на землю, і під час її використання громадяни несуть персональну відповідальність за погіршення природних якостей землі.

Життя людини від початку її існування тісно пов'язане з землею. Земельні чи, як їх ще іноді звать, сільськогосподарські ресурси являють собою специфічні сполучення ґрунтів, рельєфу й клімату, що використовуються для вирощування сільськогосподарських культур, годівлі худоби або заготівлі рослин, які ростуть на тих чи тих ділянках землі. Вони належать до найважливіших і повсюдно поширених природних багатств.

Загальна площа сільськогосподарських угідь сягає 4868,3 млн. га, в тому числі ріллі 1345,9 млн. га, що її обробляють нині на планеті (додаток 53). В розрахунку на душу населення в світі це становить приблизно 0,2 га. Доречно відмітити, що зі зростанням чисельності населення й вилученням земель під різноманітні види не сільськогосподарського використання (забудова міст, прокладання шляхів, затоплення водосховищами тощо), кількість землі, що припадає на кожного мешканця планети, з кожним роком зменшується. Земельні площі країн світу утворюють земельний фонд, до складу якого входять сільськогосподарські угіддя, орні землі, сіножаті, пасовища (додаток 53). Використання земельних площ здійснюється згідно з земельними кадастрами, які існують у більшості країн світу.

Земельний кадастр – це система необхідних відомостей про правовий режим земель, розподіл їх за землевласниками, землекористувачами та орендарями, за категоріями, а також про якісну характеристику й народногосподарську цінність земель. Земельний кадастр в Україні представлений Державним земельним кадастром – єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами [6].

Земельний кадастр забезпечує органи влади, підприємства, установи та громадян відомостями про землю з метою організації раціонального її

використання та охорони, регулювання земельних відносин, землеустрою, обґрунтування розмірів плати за землю. Земельний кадастр базується на матеріалах топографо-геодезичних, ґрунтових, геоботанічних та інших обмежень і досліджень.

Одним із найважливіших компонентів земельних ресурсів є ґрунти – поверхневий шар земної кори, основною якістю якого є родючість, тобто здатність забезпечувати рослини поживними речовинами. Найбільше речовин у ґрунті містить перегній, або гумус. Окремі типи ґрунтів мають різну кількість гумусу (від 2-3% у підзолистих, червоноземних до 12-14% у чорноземних). Найбільше поширені на земній кулі чорноземні, сірі лісові, підзолисті, червоноземні, бурі та алювіальні ґрунти [7].

Земля як економічний ресурс – це ті дарові блага природи, які застосовують у виробництві, а саме: орні землі, пасовища, ліси, поклади корисних копалин, водні ресурси тощо. Природа постачає людині усі ті матеріали, з яких та виробляє життєві блага, і ті сили, які людина використовує у процесі виробництва (сила вітру, води, атома тощо).

Основними природними умовами, які істотно впливають на розвиток національної економіки, є кліматичні умови, багатство корисних копалин, характер земної поверхні й географічне розташування [8, с. 18]. Земля включається в економічний обіг як ресурс, який не має альтернативи взаємозаміни в багатьох сферах діяльності та її особливість як товару ще й і в тому, що кількість запропонованих на ринку земельних ділянок обмежена самою природою. Зміна рівня і динаміки цін на землю не впливає на розмір пропозицій на земельні ділянки. Тому ціна землі визначається, в основному, попитом: якщо рівень попиту піднімається, то відповідно підвищується ціна або рента.

Ринок землі – це система юридичних та економічних відносин між фізичними, юридичними особами, державою, а також між державами і наддержавними органами з приводу організації, купівлі-продажу, оренди, обміну та іпотеки землі з метою здійснення ефективної господарської

діяльності.

Об'єктами ринку землі є земельні ділянки, а суб'єктами – продавці (власники і орендарі земельних ділянок), покупці (фізичні та юридичні особи і держава) та посередники, діяльність яких пов'язана з наданням професійних послуг продавцям і покупцям земельних ділянок при здійсненні операцій купівлі-продажу, оренди, обміну й застави земель та прав на них.

Земля як об'єкт економічних відносин – земля як предмет праці, знаряддя і засіб праці та виробничі відносини, які виникають у процесі її використання й привласнення результатів праці. Земля – природне середовище, в якому народжується і живе людина, природна матерія і територіальний простір існування та розвитку людського суспільства, матеріальна основа виробництва.

У процесі виробництва земля відіграє неоднакову роль. Як об'єкт спрямування праці людини для підтримання чи підвищення родючості, продуктивності, вона є предметом праці. Як середовище і засіб впливу на певні предмети праці, забезпечувати рослини поживними речовинами. Найбільше речовин у ґрунті містить перегній, або гумус. Окремі типи ґрунтів мають різну кількість гумусу (від 2-3% у підзолистих, червоноземних до 12-14% у чорноземних). Найбільше поширені на земній кулі чорноземні, сірі лісові, підзолисті, червоноземні, бурі та алювіальні ґрунти [7].

Земля як економічний ресурс – це ті дарові блага природи, які застосовують у виробництві, а саме: орні землі, пасовища, ліси, поклади корисних копалин, водні ресурси тощо. Природа постачає людині усі ті матеріали, з яких та виробляє життєві блага, і ті сили, які людина використовує у процесі виробництва (сила вітру, води, атоматощо). Земля – вихідний фактор виробництва, без якого неможлива господарська діяльність. Основними природними умовами, які істотно впливають на розвиток національної економіки, є кліматичні умови, багатство

корисних копалин, характер земної поверхні й географічне розташування [8, с. 18]. Земля включається в економічний обіг як ресурс, який не має альтернативи взаємозаміни в багатьох сферах діяльності та її особливість як товару ще й і в тому, що кількість запропонованих на ринку земельних ділянок обмежена самою природою. Зміна рівня і динаміки цін на землю не впливає на розмір пропозицій на земельні ділянки. Тому ціна землі визначається, в основному, попитом: якщо рівень попиту піднімається, то відповідно підвищується ціна або рента.

Ринок землі – це система юридичних та економічних відносин між фізичними, юридичними особами, державою, а також між державами і наддержавними органами з приводу організації, купівлі-продажу, оренди, обміну та іпотеки землі з метою здійснення ефективної господарської діяльності.

Об'єктами ринку землі є земельні ділянки, а суб'єктами – продавці (власники і орендарі земельних ділянок), покупці (фізичні та юридичні особи і держава) та посередники, діяльність яких пов'язана з наданням професійних послуг продавцям і покупцям земельних ділянок при здійсненні операцій купівлі-продажу, оренди, обміну й застави земель та прав на них.

Земля як об'єкт економічних відносин – земля як предмет праці, знаряддя і засіб праці та виробничі відносини, які виникають у процесі її використання й привласнення результатів праці. Земля – природне середовище, в якому народжується і живе людина, природна матерія і територіальний простір існування та розвитку людського суспільства, матеріальна основа виробництва. У процесі виробництва земля відіграє неоднакову роль. Як об'єкт спрямування праці людини для підтримання чи підвищення родючості, продуктивності, вона є предметом праці. Як середовище і засіб впливу на певні предмети праці, наприклад рослинні організми, – знаряддям і засобом праці. Як засіб отримання необхідної суспільству продукції – засобом виробництва (головним засобом

виробництва у сільському та лісовому господарствах) і важливим речовим фактором в інших сферах виробництва.

Земля як засіб виробництва, необхідна матеріальна передумова процесу праці, один з його найважливіших речових чинників. Земля – головний засіб виробництва у ряді галузей народного господарства агропромислового комплексу і в першу чергу в сільському і лісовому господарствах, дане самою природою. Вона має ряд особливостей, що впливають на характер виробничого процесу в цих галузях. Земля відноситься до тяжко відтворюваних в часі засобів виробництва, що обумовлює обмеженість земельних ресурсів взагалі (земельних угідь зокрема) і залежність властивостей землі від комплексу кліматичних та інших природних чинників. При абсолютній обмеженості загальної земельної площі розміри земельних (сільськогосподарських) угідь обмежені відносно. У міру зростання технічної оснащеності, розширення меліорації, електрифікації сільського господарства і взагалі розвитку продуктивних сил з'являються можливості перетворювати на сільськогосподарські угіддя нові землі. Однак такі можливості не можна перебільшувати, тим більше що у міру розвитку індустрії відбувається і зворотний процес – вилучення частини земель із сільськогосподарських угідь. Задоволення зростаючих потреб у земельних продуктах можливо перш за все за рахунок інтенсивнішого і ефективнішого використання вже освоєних земель. Звідси виникає проблема інтенсифікації сільськогосподарського виробництва як основного шляху його розвитку.

Основною властивістю землі як засобу виробництва, утворюючи її споживчу вартість, є її родючість. З точки зору економіки родючість землі означає її здатність відтворювати необхідні людині рослинні продукти і створювати умови для розвитку тваринництва. Родючість землі залежить від кількості наявних в ній живильних речовин, структури ґрунту та інших біологічних і кліматичних чинників, які спочатку формуються в ході

природних процесів, що відбуваються в природі. Після залучення землі у господарський зворот родючість може відтворюватися і покращуватися штучно за допомогою внесення добрив, вдосконалення технічних засобів і технології обробки землі на основі технічного прогресу. Найбільш сприятливі умови для зростання родючості землі створюються при раціональному поєднанні використання її природних і штучних продуктивних можливостей. Єдність цих чинників утворює реальну, економічну родючість землі. Саме зростання економічної родючості і є найважливішим завданням підвищення ефективності використання земельних угідь [8, с. 23].

Тривалий час людина ставилася до землі як до передумови, наданої їй природою із зростанням кількості жителів Землі стає очевидною обмеженість створених безпосередньо природою життєвих умов, а відтак – закріплення й відстоювання земельних площ, які належать певним спільнотам людей. Новий етап у відносинах між людьми з приводу землі як об'єкту економічних відносин пов'язаний із розвитком відтворювального господарства (обробкою землі та вирощуванням на ній певних культур). Відповідні відносини з приводу володіння та використання землі складаються при вилученні частини земельних площ із господарського обороту, наприклад для оборони країни. Таким чином формується власність на землю. З освоєнням землі об'єктами економічних відносин стають власне земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та морської економічної зони. Через велику різноманітність комбінацій рельєфу, фізико-хіміко-біологічних властивостей та кліматичних умов земля формує істотно відмінні господарські можливості, які відображають у земельному кадастрі. Враховуючи їх, суспільство обирає різні напрями використання землі. Земельний кодекс України встановлює поділ земель за цільовим призначенням. Так, станом на початок 2022 року площа земель становила (у млн. га) сільськогосподарського призначення – 41,9, населених

пунктів (міст, селищ міського типу, сіл) – 6,6, промисловості, транспорту, зв'язку, оборони тощо – 2,2, природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення – 0,25, лісового фонду – 10,4, запасу – 3,0, водного фонду – 3,3 (у т. ч. підводного – 2,4). Вся територія України дорівнює 60,4 млн. га, хоча з повторним урахуванням окремих площ вона значно більша. Обмеженість земель потребує раціонального їх використання (доцільне використання природної родючості й продуктивності, а також їх підвищення внаслідок застосування інтенсивних технологій, раціонального поєднання культур, спеціалізації). Сукупність (підсистема) економічних відносин з приводу використання та привласнення отриманих на землі результатів праці формує аграрний устрій країни, який знаходить відображення в земельному кодексі країни. Основними елементами цього устрою є земельна власність і рентні відносини [8, с. 26].

Поряд із поняттям земля, земельний фонд у земельному законодавстві використовується також поняття «земельна ділянка». Відповідно до ч. 1 ст. 79 ЗКУ «земельна ділянка» – це «частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами» [9].

Інші визначення пропонуються представниками правової доктрини. На думку В. І. Андрейцева, «в юридичному значенні земельна ділянка може розглядатися як територіально-просторова, індивідуально-визначена та юридично відособлена поверхнева частина (включаючи ґрунтовий покрив) відповідної категорії земель, межі якої встановлені на місцевості і зафіксовані у земельно-правових документах, що посвідчують її приналежність на підставі відповідного юридичного титулу власникам чи користувачам для цільового використання в якості операційної бази, засобу, умови та джерела життєдіяльності, задоволення матеріальних, соціальних, екологічних, духовних та інших потреб та інтересів осіб» [10]. За визначенням В. В. Носіка, земельна ділянка – «це розташована над

надрами частина земної поверхні, що є основою ландшафту, нерухома за місцем знаходження, індивідуально визначена в конкретній місцевості за розмірами, межами, цільовим (функціональним) призначенням, встановленими законом, адміністративним актом чи договором правами та обов'язками на неї громадян та юридичних осіб та інших суб'єктів земельного права» [11 с. 63].

У іншій праці науковець дає більш розгорнуте тлумачення поняття «земна поверхня» (ключового у визначенні земельної ділянки): це «грунтовий шар разом з усією рослинністю, лісами, багаторічними насадженнями, які знаходяться у визначених на місцевості межах ділянки, а також поверхня, зайнята водоймами. Крім поверхневого шару земельна ділянка як об'єкт права власності включає також простір над та під поверхнею ділянки на висоту і глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд».

В. М. Шульга визначає земельну ділянку як «частину поверхні земного ґрунту, яка є основою ландшафту, має фіксовану площу, межі та місцезнаходження, а також характеризується певним якісним станом і притаманним їй правовим статусом» [12].

Таким чином, завдяки проведеному аналізу, поняття земельних ресурсів, їх складових, являє собою комплексну систему взаємопов'язаних елементів сукупності, що формувалася протягом багатьох років до виокремлення її як цілісної диференційованої системи взаємозв'язків у науковому просторі. Провівши дослідження, проаналізувавши наукові праці вчених, законодавчу та нормативно-правову базу можна зробити висновок, що земельні ресурси – це компонент природи, землі що використовуються або можуть бути використані в різних галузях господарства як засоби виробництва і предмети його споживання. Нами було визначено, що земельні ресурси є продуктом природи, територіально обмежені і нічим не замінні, які не зношуються при раціональному використанні.

1.2. Поняття та економічний зміст категорій інтенсивність та "інтенсифікація"

У сучасній економічній літературі є чимало визначень і трактувань екстенсивних та інтенсивних форм розширеного відтворення, економічних категорій "інтенсивність" та "інтенсифікація". Однак, низка теоретичних, методологічних і методичних проблем залишається малодослідженою, потребує подальшої і поглибленої розробки.

На думку В.П. Мертенса, за екстенсивної форми розширеного відтворення збільшення виробництва продукції досягається за рахунок розширення посівних площ або збільшення поголів'я тварин за незмінного рівня врожайності культур і продуктивності тварин. За інтенсивної форми збільшення виробництва продукції відбувається за рахунок підвищення економічної родючості ґрунту і продуктивності тварин [18 с. 141]. На нашу думку, таке тлумачення цих категорій є дуже поверховим. З цього приводу М.А. Голик зауважував, що раніше вважалося, що екстенсивна форма має місце в тому разі, якщо більш, ніж половину приросту продукції одержано за рахунок збільшення площ посівів і чисельності поголів'я худоби, а інтенсивна — якщо приріст досягнутий за рахунок зростання урожайності й підвищення продуктивності худоби. Такий підхід до дослідження проблеми не можна назвати правомірним. І далі, посилаючись на К. Маркса, який вказував, що розширення виробництва відбувається екстенсивно, якщо збільшується поле діяльності, й інтенсивно, коли застосовуються ефективніші засоби виробництва [23, с. 178], М.А. Голик зазначав, що дослідження форм розширеного відтворення можливе за умови використання не окремо взятих ресурсів (землі або тварин), а всіх засобів виробництва, а також трудових ресурсів. Без комплексного їх використання неможливе формування будь якого продукту сільського господарства. Дійсно, щоб забезпечити необхідні темпи росту, потрібні технічні засоби, будівлі, споруди, відповідна

кількість добрив, кормів, насіння тощо, а також землі й трудових ресурсів — весь ресурсний потенціал повинен брати участь у дослідженні форм розширеного відтворення [16, с. 7—8].

Палкін Ю.І. свої судження зводить до двох ступенів: "Існує два типи розширеного відтворення — екстенсивний та інтенсивний. Екстенсивний передбачає зростання на незмінній основі, залучення додаткових ресурсів — трудових, матеріальних і фінансових, інтенсивний — зростання виробництва за рахунок підвищення його ефективності" [27, с. 330]. Тут автор невисвітлює чітко своє тлумачення цих категорій, а подав лише дуже загальні ознаки.

З цього приводу вдалішим є висловлювання Ю.Д. Білика, який вважає: якщо збільшення виробництва продукції досягається за незмінної земельної площі, то цей приріст досягається лише за рахунок інтенсивних чинників, і навпаки, якщо приріст виробництва відбувається за додаткового залучення земель до обробки, то це можна вважати екстенсивним шляхом розвитку. Хоча не завжди такий висновок буде правильним. Коли залучення нових земель здійснюється на сучасній технічній основі, з використанням нових ефективних засобів виробництва і нових технологій (меліоранів землі), діють як інтенсивний, так і екстенсивний шляхи розвитку. Якщо ж у нинішніх умовах земельні угіддя не розширюються, то розвиток відбувається лише за рахунок інтенсивних чинників. За умов, коли приріст виробництва досягається тільки за рахунок збільшення кількості машин без якісних їх змін і на старій організаційній основі, цей процес слід кваліфікувати як екстенсивне відтворення виробництва без органічної його перебудови [14, с. 365].

Колектив авторів (В.А. Павчак, Р.А. Іванух, В.Г. Поплавський) вважає, що екстенсивний розвиток здійснюється на основі розширення площі сільськогосподарських угідь, збільшення поголів'я продуктивної худоби без кардинальних змін у техніці й технології

виробництва; інтенсивний — передбачає збільшення виробництва продукції на основі застосування найновіших засобів виробництва, постійного вдосконалення його технології, впровадження наукової організації праці, виробництва й управління, підвищення ефективності використання аграрно-ресурсного потенціалу, застосування науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства, його раціонального розміщення і спеціалізації, широкого використання в усіх галузях досягнень науково-технічного прогресу [28, с.267]. Це визначення вже є досить прогресивним і в принципі відображає суть зазначених категорій.

Ще прогресивнішим є визначення В.А. Добриніна, який вважає, що "інтенсивність" означає напруженість, посилену діяльність [20, с.150].

В "Українському Радянському Енциклопедичному Словнику" подано тлумачення екстенсивності та інтенсивності праці. Зокрема, у ньому вказано, що "екстенсивність праці (від лат. *extensivus* — розтяжний) — просте кількісне збільшення маси застосування живої праці для виробництва продукції або виконання певної роботи. Екстенсивність праці протилежна інтенсивності праці" [30, с. 576]. І далі: "інтенсивність праці (від лат. *intensio* — напруження, посилення)

— ступінь напруженості праці, одна зі складових продуктивності праці" [30, с. 712]. Ці тлумачення аналогічно стосуються і виробництва.

Дещо подібне тлумачення цих категорій подається і в "Економічній енциклопедії" (2000 р.). У ній зазначається:

"Екстенсивний шлях розвитку (лат. *extensivus* — розширюючий, по довжуючий) — спосіб збільшення обсягів виробництва внаслідок кількісного приросту всіх факторів виробництва, насамперед зростання трудових ресурсів, за незмінного якісного рівня технічної основи виробництва та інших факторів. Так, для збільшення випуску продукції вдвічі у дію вводиться така ж кількість машин, верстатів,

устаткування і такої ж кваліфікації й рівня освіти працівники, такі ж форми організації праці, споживається вдвічі більше сировини, вдвічі розширюються посівні площі тощо. В даному випадку продуктивність й ефективність праці залишаються незмінними. У цьому полягає головна відмінність екстенсивного шляху розвитку від інтенсивного, що базується на впровадженні передових досягнень науково технічного прогресу у виробництво, застосуванні нових технологій, підвищенні рівня освіти і кваліфікації працівників, поліпшенні форм і методів організації виробництва, економній витраті людських, фінансових і природних ресурсів тощо" [19, с. 494]. Далі вказується, що "інтенсивність (лат. *intensio* — напруженість, посилення)

— напруженість праці, зростання віддачі використовуваних ресурсів та ефективність виробництва" [19, с. 672]. Оче видно, з цими тлумаченнями слід погодитись. Але в умовах проведення аграрної реформи виникають нові аспекти дослідження зазначеної проблеми. Звичайно, раніше поняття інтенсивності в економічній науці розкривалося відповідно до марксистсько-ленінського вчення про інтенсивний та екстенсивний типи відтворення. Стосовно сільського господарства К. Маркс зазначав, що "... в економічному значенні під інтенсивною культурою ми розуміємо не що інше, як концентрацію капіталу на одній і тій самій земельній площі, замість розподілу його між земельними ділянками, які лежать одна біля другої" [24, с. 209]. Кількісний вираз інтенсивності вбачається в показниках вартості всього майна: землі, будівель, знарядь і машин, худоби в розрахунку на одиницю земельної площі. Інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва К. Маркс пов'язував з додатковими капітальними вкладеннями на одну і ту саму земельну площу з метою збільшення високоякісної продукції і підвищення ефективності виробництва. У своєму вченні В.І. Ленін підкреслював, що "саме поняття: "додавання (або: послідовні) вкладення праці й капіталу" передбачає зміну

способів виробництва, перетворення техніки. Щоб збільшити у значних розмірах кількість капіталу, який вкла дається в землю, треба винайти нові машини, нові системи рільництва, нові способи утримання худоби, перевезення продукту і т. ін." [22, с.97].

Зазначене твердження є вкрай важливим, оскільки обсяг вкладень функцією рівня розвитку продуктивних сил. А це означає, що для кожного історичного етапу обсяг вкладень має свою межу, перехід за яку може призвести до зниження ефективності виробництва. І все та ки трактування інтенсивності лише як подальшої концентрації капіталу на одній і тій самій земельній площі з позицій сучасного стану розвитку сільського господарства є неповним.

З погляду економіки збільшувати обсяг виробництва валової продукції і прибутку з гектара сільськогосподарських угідь можна наро щуванням до оптимального розміру авансованого капіталу й поліпшенням ефективності його використання. Можливе також різне по єднання цих чинників. Досвід розвинутих країн Заходу засвідчує, що підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва дося гається нерідко й у разі зменшення виробничих витрат на одиницю площі. Тому виправдано інтенсивність трактувати з урахуванням не ли ше розміру авансованого капіталу, а й досягну тих результатів виробництва.

На думку В.Г. Андрійчука, під інтенсивністю слід розуміти концентрацію до оптимального рівня авансованого капіталу на гектар земель них угідь, що забезпечує випереджувальне збільшення виробництва продукції з цієї площі і підвищення ефективності використання вкла дених ресурсів. Завдання полягає в тому, щоб визначити ступінь впливу авансованого капіталу й ефективності його використання на приріст валової продукції. Значення резуль татів такого аналізу важко переоцінити, оскільки йдеться про визначення економічного типу розвитку підприємства (типу відтворення).

Економічний тип розвитку — це поняття, що відображає певне динамічне співвідношення між зміною в часі величини авансованого капіталу й обсягу виробництва валової продукції [13, с. 515].

Ці міркування особливо злободенні в умовах так званого пореформеного періоду розвитку сільського господарства, коли основні ми виробниками сільськогосподарської продукції стали особисті селянські господарства, створені на основі приєднання земельних паїв (часток) до власних особистих підсобних господарств. На сьогодні значні площі землі в цих господарствах не залучені в сільськогосподарський оборот через відсутність обігових коштів. Постає питання: який економічний тип їх розвитку буде, коли ці землі ввести у виробництво? Крім того, у новостворених сільськогосподарських підприємствах внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) значні площі землі теж не обробляються. Сьогодні на порядку денному стоїть питання про проведення консервації певної частини земель з метою запобігання їх знищення. Як вирішувати ці питання практично? Очевидно, відповідь отримаємо, чітко визначивши, який економічний тип розвитку того чи іншого сільськогосподарського підприємства можна обрати.

Як зазначає В.Г. Андрійчук, залежно від ступеня впливу кожного чинника на приріст валової продукції розрізняють такі економічні типи розвитку підприємства: інтенсивний, екстенсивний, зрівноважений, переважно інтенсивний (інтенсивно екстенсивний) і переважно екстенсивний (екстенсивно інтенсивний) [13, с. 515—516].

На нашу думку, під інтенсивністю сільськогосподарського виробництва слід розуміти комплекс організаційно економічних, технологічних, технічних та екологічних заходів, що базуються на передових досягненнях науково-технічного прогресу, спрямованих на

формування напруженості та посиленої діяльності сільськогосподарського виробництва через концентрацію до оптимального рівня авансованого капіталу на гектар земельних угідь, що забезпечує випереджальне збільшення виробництва продукції з цієї площі й підвищення ефективності використання вкладених ресурсів. А об'єктивна можливість ведення інтенсивного виробництва зумовлена однією з найважливіших особливостей землі, яка в сільському господарстві виступає як основний засіб виробництва й основний елемент його продуктивних сил, — у разі правильного і науково обгрунтованого використання земля підвищує свою родючість, внаслідок чого збільшується виробництво продукції рослинництва і тваринництва.

За ринкової економіки переважає інтенсивна форма розширеного відтворення, спостерігається перехід від часткової до всебічної інтенсифікації виробництва, що ґрунтується на раціональному використанні всіх елементів виробництва.

Послідовне вчення про інтенсифікацію сільського господарства, як вже ми зазначали, створене К. Марксом. На підставі результатів дослідження тих змін, які відбувалися у сільському господарстві внаслідок прикладання капіталу до незмінної площі землі, він дав класичне визначення інтенсифікації. Тому деякі вчені, посиляючись на висловлювання К. Маркса і В.І. Леніна, пов'язують інтенсифікацію лише з додатковими капітальними вкладеннями на одиницю земельної площі. Зокрема, П.Ф. Дуброва і Л.А. Шепотько характеризують інтенсифікацію сільського господарства як зростання додаткових вкладень матеріальних засобів і праці на одиницю земельної площі з метою збільшення виходу продукції [17;31].

Аналогічну думку має В.І. Мацибора, який вважає, що інтенсифікація сільськогосподарського виробництва — це такий спосіб його ведення, за якого збільшення виробництва продукції

досягається за рахунок додаткових вкладиш, спрямованих на широке використання досягнень науково технічного прогресу, застосування ефективніших засобів виробництва і прогресивних технологій, що забезпечують підвищення продуктивності земельних угідь і поголів'я худоби [25, с. 155]. Інші автори зводять її сутність до збільшення виходу продукції на основі ефективнішого використання земель і наявних фондів [21; 26; 29]. З середини 80 років минулого століття інтенсифікацію визнають здебільшого як процес перетворення і поліпшення елементів продуктивних сил на основі широкого застосування досягнень науково технічного прогресу і використання найдошконишіх форм організації праці і виробництва. В "Українському Радянському Енциклопедичному Словнику" наведено таке тлумачення: "Інтенсифікація (від лат. *intensio* — напруження, посилення і *facio* — роблю) — напрям розвитку розширеного відтворення суспільного виробництва, що ґрунтується на все повнішому, раціональному використанні трудових, матеріальних і фінансових ресурсів на базі науково технічного прогресу". В "Економічній енциклопедії" (2000 р.) подається таке трактування цієї категорії: "Інтенсифікація — зростання інтенсивності виробництва, продуктивності праці та ефективності на основі раціонального використання всіх ресурсів. Інтенсифікація виробництва — процес суспільного виробництва, що базується на застосуванні найефективніших засобів і методів праці, кваліфікованої робочої сили, передових форм і методів організації праці, зростаючої інформованості про найновіші досягнення науково технічного прогресу тощо. Інтенсивне виробництво суттєво відрізняється від екстенсивного розвитку суспільного виробництва, що базується на кількісному зростанні засобів виробництва і має витратний характер. Інтенсивне виробництво, на відміну від нього, має антивитратну спрямованість, оскільки супроводжується зменшенням витрат живої

та уречевленої праці на одиницю продукції. Розрізняють такі форми інтенсифікації виробництва: 1) фондозберігаючу; 2) працезберігаючу;

3) матеріало і ресурсозберігаючу; 4) всебічну. За фондозберігаючої форми інтенсифікація виробництва зростає завдяки впровадженню нової техніки і технології, що зменшує потреби в робочій силі за одночасного зростання складної праці. Внаслідок цього підвищується продуктивність праці. За працезберігаючої форми інтенсифікація виробництва посилюється завдяки зростанню ефективності праці певного незмінного числа працівників або виконанню обсягів робіт меншою кількістю працівників. Матеріало та ресурсозберігаюча форма інтенсифікації виробництва передбачає застосування найекономніших предметів праці (композитних матеріалів, сплавів різних металів та ін.) і більш раціональне використання тих самих предметів праці, а також споживання меншої кількості сировини, електроенергії тощо. Всебічна форма інтенсифікації виробництва раціонально поєднує всі попередні форми, завдяки чому якісно зростає ефективність суспільного виробництва (С. Мочерний)" [19, с. 672—673]. І далі: "Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва — зростання сільськогосподарського виробництва внаслідок продуктивнішого використання оброблюваних земель та інших ресурсів завдяки додатковим витратам і застосуванню нової техніки й технології, сучасних форм організації виробництва і праці. На відміну від екстенсивного розвитку, коли виробництво зростає внаслідок розширення посівних площ, збільшення поголів'я худоби, птиці тощо, інтенсифікація сільськогосподарства є таким розвитком виробництва, за якого обсяг виробництва продукції забезпечується на основі підвищення родючості ґрунту, продуктивності худоби, якісного поліпшення виробництва. На практиці ці два способи збільшення виробництва продукції поєднуються (С. Мартинюк)" [19, с. 674]. Як бачимо, і в економічній

енциклопедії немає єдиного підходу різних авторів до трактування суті інтенсифікації.

На думку В.П. Мертенса, інтенсифікація сільського господарства як особлива форма розширеного відтворення являє собою послідовний процес концентрації (на основі науково-технічного прогресу) сукупних затрат уречевленої і живої праці на одну й ту саму одиницю земельної площі, спрямований на збільшення обсягу високоякісної продукції і підвищення ефективності її виробництва. Зокрема, в землеробстві — це підвищення врожайності культур за сортового насіння, розведення худоби кращих порід та забезпечення її міцною кормовою базою, зрошення й осушення земель тощо. Суть інтенсифікації економічного процесу, що відбувається під дією концентрації уречевленої праці (а інколи й живої) на одній і тій самій земельній площі (у тваринництві — на голову худоби) полягає у збільшенні обсягу продукції кращої якості й підвищенні економічної ефективності сільськогосподарського виробництва [15, с. 218].

Як вважає М.А. Голик, інтенсифікація сільського господарства є об'єктивним, закономірним процесом, пов'язаним із застосуванням нової техніки, високопродуктивних предметів праці, прогресивних технологій, раціональних форм організації праці, більш кваліфікованих трудових ресурсів; мета її — максимальне виробництво високоякісної продукції з одиниці землі й зниження рівня собівартості [16, с. 12—13]. Аналогічні міркування висловлюють й інші вчені аграрники з певними доповненнями і конкретизаціями. Зокрема, В.А. Добринін під інтенсифікацією розуміє всезростаюче застосування досконаліших засобів виробництва і більш кваліфікованої праці на одній і тій самій земельній площі з метою підвищення її продуктивності.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва забезпечує зростання обсягів продукції з одиниці площі за одночасного

скорочення витрат на одиницю продукції.

Вона зумовлює збільшення економічної родючості ґрунту, розмірів господарства, що сприяє концентрації (укрупненню) виробництва. Як форма розширеного відтворення інтенсифікація базується на досягненнях науково-технічного прогресу, якісному вдосконаленні всіх чинників виробництва.

Послідовна інтенсифікація означає всезростаюче вкладення засобів виробництва на одиницю земельної площі, застосування досягнень науки і передового досвіду, поліпшення методів ведення господарства і технологій виробництва з тим, щоб систематично підвищувати продуктивність землі. Однак, як зауважує автор, це не означає, що інтенсивне ведення господарства виключає необхідність розширення посівних площ.

Суть інтенсифікації зводиться не тільки до ефективнішого використання земельних угідь, поголів'я тварин, а й до вдосконалення всіх інших чинників виробництва — матеріально-технічних засобів, технологій, трудових ресурсів тощо. Іншими словами, вона означає якісне перетворення всієї ланки взаємопов'язаних елементів виробництва, що дозволяє розширити обсяги сільськогосподарської продукції [20, с. 150—151].

За висловлюванням В.А. Павчака, Р.А. Івануха і В.Г. Поплавського, інтенсифікація сільського господарства — це соціально-економічний процес збільшення обсягу, підвищення ефективності виробництва та якості продукції землеробства і тваринництва на основі дедалі зростаючого застосування нової техніки, прогресивних технологій, досконаліших форм організації праці й виробництва [28, с. 269].

Загалом слід погодитись із тлумаченням цих авторами інтенсифікації як процесу, що спрямований на ефективне використання всіх ресурсів, залучених у виробництво з метою

досягнення найкращих кінцевих результатів. Але зауважимо, що в умовах пореформеного аграрного виробництва відбулися докорінні зміни, особливо в організаційній структурі виробників сільськогосподарської продукції, що вимагає нових підходів до дослідження інтенсифікації сільського господарства на цьому етапі, поглиблення досліджень стосовно окремих регіонів.

Ми схилиємося до думки В.Г. Андрійчука, який вважає, що інтенсифікація — це багато гранний процес формування інтенсивного типу розвитку шляхом комплексної механізації та автоматизації виробництва, його хімізації й електрифікації, впровадження енерго-, водо- і ресурсощадних технологій, меліорації землі, вдосконалення організації праці та матеріального стимулювання, поглиблення спеціалізації виробництва і досягнення його раціональної концентрації [13, с. 521]. Учений також наголошує на тому, що слід брати до уваги двоїстий характер інтенсифікації виробництва. Майже кожний напрям інтенсифікації, насамперед механізація й автоматизація, хімізація і меліорація, крім позитивного, справляє негативний вплив на агроекологічну систему, особливо за їх необґрунтованого використання. Цей негативний вплив проявляється в погіршенні кругообігу органічних речовин, руйнуванні родючості ґрунту, зменшенні в ньому гумусу й підвищенні щільності, нагромадженні нітратів, нітритів і залишків пестицидів у сільськогосподарській продукції, зменшенні біологічної активності рослин і тварин, зниженні їх стійкості до різних хвороб, порушенні біологічної рівноваги і водного балансу тощо.

Узагальнюючи думки вчених економістів, хочемо зазначити, що в теорії щодо сутності інтенсифікації сільського господарства існують різні погляди дослідників, часто діаметрально протилежні.

На нашу думку, інтенсифікація сільського господарства — це складний соціально економічний та екологічний процес формування

економічного розвитку інтенсивного типу на основі новітніх досягнень науково-технічного прогресу через використання інвестиційних (комплексна механізація і автоматизація виробництва на основі нових систем машин, меліорація і хімізація земель, кваліфікована робоча сила, впровадження передових енерго- і ресурсощадних технологій виробництва продукції рослинництва й тваринництва, новітні досягнення в селекції і насінництві, системі удобрення і годівлі тварин, системі захисту рослин і тварин, використання високоврожайних сортів сільськогосподарських культур і високопродуктивних порід тварин тощо) і не інвестиційних (удосконалення форм власності й господарювання, організації праці і матеріального стимулювання, формування високоефективних виробничих організаційних структур, впровадження науково обгрунтованих екологічно безпечних систем ведення землеробства і тваринництва, поглиблення спеціалізації і формування оптимального рівня концентрації тощо) чинників.

Очевидно, що співвідношення між зазначеними чинниками буде різне в окремо взятих господарствах і залежатиме від рівня розвитку останніх.

Узагальнення теоретичних розробок вчених економістів аграрників дає можливість нам ще раз стверджувати, що під інтенсивністю сільськогосподарського виробництва слід розуміти комплекс організаційно економічних, технологічних, технічних та екологічних заходів, що базуються на передових досягненнях науково технічного прогресу, спрямованих на формування напруженої та посиленої діяльності сільськогосподарського виробництва через концентрацію до оптимального рівня авансованого капіталу на гектар земельних угідь, що забезпечує випереджальне збільшення виробництва продукції з цієї площі й підвищення ефективності використання вкладених ресурсів, а під інтенсифікацією сільськогосподарського

господарства слід розуміти складний соціально економічний та екологічний процес формування економічного розвитку інтенсивного типу на основі новітніх досягнень науково технічного прогресу через використання інвестиційних (комплексна механізація і автоматизація виробництва на основі нових систем машин, меліорація і хімізація земель, кваліфікована робоча сила, впровадження передових енерго і ресурсощадних технологій виробництва продукції рослинництва й тваринництва, новітні досягнення в селекції і насінництві, системі удобрення і годівлі тварин, системі захисту рослин і тварин, використання високоврожайних сортів сільськогосподарських культур і високопродуктивних порід тварин тощо) і неінвестиційних (удосконалення форм власності й господарювання, організації праці і матеріального стимулювання, формування високо ефективних виробничих організаційних структур, впровадження науково обґрунтованих екологічно безпечних систем ведення землеробства і тваринництва, поглиблення спеціалізації і формування оптимального рівня концентрації тощо) чинників.

Формування різноукладної ринкової економіки створює підґрунтя для широкого розвитку інтенсифікації сільського господарства. Але вагомою перешкодою практичній реалізації цієї форми розширеного відтворення є, насамперед, відхід держави від невласницьких функцій у ринковій економіці. Це забезпечення матеріально технічними ресурсами сільського господарства.

Ще більше скоротились капітальні вкладення в АПК, наслідком чого є скорочення введення в дію виробничих потужностей і об'єктів, посилене руйнування матеріально технічної бази сільського господарства. Іншим негативним чинником є те, що через штучний відрив фінансової системи від запитів сільськогосподарського виробництва, недосконалу кредитну і податкову політику суттєво

знизились платосп роможність сільськогосподарських товари робників, зросла кредиторська заборгованість і скоротились обігові кошти підприємств.

1.3. Основні форми землеволодіння та землекористування в контексті їх впливу на інтенсивне й раціональне використання земельних угідь агровиробниками

Ефективність використання землі обумовлена наявною системою земельних відносин, які є головною умовою в організації землекористування. Вихідною умовою дослідження використання земельних угідь є визначення сутності відповідного категоріального апарату. Будь-яка наука, або її складові (крім узагальнених понять) розробляють та використовують притаманний їм понятійний апарат. Кожне поняття в найбільш узагальненому вигляді коротко відображає сутність певного економічного явища чи процесу або їхні окремі елементи. Виходячи із цього усі поняття, що так чи інакше характеризують систему земельних відносин, використання земель сільськогосподарського призначення зокрема, є економічними категоріями. Останні – це логічні поняття, абстракції, теоретичні вирази реально існуючих економічних явищ та процесів, об'єктом яких є земля як виробничий ресурс. Усі ці категорії об'єктивні у тому аспекті, що відбивають реально існуючі, найбільш загальні й істотні ознаки, притаманні тим чим іншим аспектам земельних відносин. Водночас з точки зору того факту, що вони є результатом логічного мислення людини, ці категорії суб'єктивні. Саме це призводить до різного тлумачення науковцями змісту одних і тих категорій земельних відносин.

Економічний контекст землеробства охоплює систему економічних відносин. Їхня найважливіша складова – земельні відносини. Земельні відносини – багатомірна категорія, яка виходить за межі аграрних відносин. Важливою їх складовою є землекористування, тобто

використання земельної ділянки як засобу й предмета праці, просторової бази для розміщення виробництва.

У науковій літературі сутність земельних відносин визначається більш-менш однозначно. Разом з тим економічна складова останніх, як правило, ототожнюється із правовим їхнім аспектом. «Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею» [32, с. 14]. Таке визначення повністю співпадає із положенням Земельного кодексу України: земельні відносини – це «...суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею» [33, с. 3].

У зв'язку з цим наголосимо, що в радянські часи велася гостра дискусія з питання чи є власність економічною, чи правовою (юридичною) категорією. На наш погляд, така постановка питання не є в повній мірі науковою. Напевне, слід погодитися з тією точкою зору, згідно з якою більшість економічних явищ у цивілізованій ринковій економіці набувають і правової форми. У правовому контексті власність закріплює реально існуючі економічні відносини, тобто належність об'єкта власності конкретному суб'єкту (фізичній чи юридичній особі). У широкому розумінні право власності – це сукупність владних прав (правомочностей), якими правові установи наділяють суб'єкта власності щодо його об'єкта.

«Як юридична категорія право власності являє собою правовий вузол, який поділяється на окремі складові: право володіння, право користування і право розпорядження. Від повноти цих прав у конкретного суб'єкта безпосередньо залежить його ставлення до власності і (як наслідок) ефективність використання власності, її віддача» [34, с. 78].

Набір правомочностей формувався історично з найдавніших часів. Так, у сучасному англо-американському праві прийнято виділяти до 12 правомочностей власника. В Україні в юридичному аспекті виділяється тріада правомочностей: право на володіння речами; право на користування ними; право розпорядження речами.

Відносно землі, то йдеться про власність на земельну ділянку, з одного боку *de facto* (на справі, фактично) та власність *de jure* (по праву). Іншими словами, у правовому плані власність на земельну ділянку визначає не тільки належність конкретній фізичній або юридичній особі,

але й підтверджується, «протоколюється» документально (свідомством чи актом). Прикладом тут може бути Земельний кодекс України (від 25.10.2001):

«Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками...» [33, с. 30]. Практично загально визнаним положенням в наукових джерелах є те, що власність на землю «...є основою земельних відносин і всієї системи аграрних відносин...» [35, с. 3].

Логічно вважати, що основа чи базис чого-небудь, хоча він і визначає надбудову, виходить за її межі. А тому власність на землю, напевне, не основа (базис) земельних відносин, а їхня глибинна сутність. Інакше кажучи, в економічному аспекті будь-який бік земельних відносин безпосередньо або опосередковано є проявом відносин власності. Власність на землю виступає каркасом, що поєднує усі земельні відносини у цілісну систему. Їхній ключовий елемент, об'єкт – земля, яка належить певним суб'єктам. Саме тому вихідною умовою вивчення економічної сутності земельних відносин є визначення змісту відносин власності на землю або землеволодіння.

Відносно змісту власності як економічної категорії, то і раніше, і дотепер чимало аспектів цього питання дискусійні. Узагальнення різних точок зору різних вчених за останній час дає змогу констатувати наступне.

«Еволюція» теорії власності характеризується такими послідовними етапами. Тривалий час майже до аксіоматичних відносили положення, згідно з якими власність це «привласнення людиною створених у виробництві благ» [36, с. 230]. Пізніше підкреслювалося, що

привласненню передує відчуження. Останнє поняття парне привласненню. У зв'язку з цим І.В. Лазня стверджує, що власність і привласнення різні, хоч і тісно пов'язані категорії. Тобтовласність це привласнення, що здійснилось [37, с. 10].

Власність починається з відносин двох суб'єктів з приводу відчуження об'єкта одним суб'єктом і присвоєння іншим. Результатом цього процесу є приналежність об'єкта конкретному власнику.

Сфери прояву процесу відчуження і привласнення різноманітні. Логічно припустити, що в усіх випадках, коли процеси відчуження і привласнення здійснюються на добровільній основі, крім випадків прояву альтруїзму (безкоштовне відчуження благ – дари, спонсорство тощо), відчуження об'єкта власності здійснюється на тих чи інших засадах, а в ринковій економіці частіш за все на еквівалентній основі.

У товарному господарстві відносини «присвоєння-відчуження» здійснюються, головним чином, за посередництвом ринку. Тут присвоєння «чужого» блага відбувається через відчуження «свого» на добровільній еквівалентній основі з обопільної згоди. Під час бартерного обміну (товар-товар) відчуження – присвоєння відбувається одночасно стосовно обох контрагентів у матеріально-натуральній формі. Відчужується річ, що не має для її власника споживної вартості, і присвоюється та, у споживних властивостях якої він зацікавлений. Використання грошей в обміні не змінює сутності цього процесу: реалізуючи свій товар, продавець його відчужує, але замість нього привласнює грошовий еквівалент. Оскільки гроші – найліквідніший товар, то їх власник у будь-який час зможе придбати на них потрібні йому блага на ринку. Отже, купівля- продаж товарів у будь-якій формі – це найбільш поширена у товарному господарстві сфера прояву економічних відносин власності.

Відносини власності не вичерпуються двостороннім вибором у процесі обміну, що відбувається на ринку. Іноді вони не набирають

еквівалентної форми, властивої купівлі-продажу. Присвоєння об'єкта власності одним суб'єктом відбувається без усякої компенсації. Іншими словами, присвоєння чужої речі не супроводжується відчуженням своєї для нового власника, а для колишнього власника відчуження своєї речі не компенсується присвоєнням чужої (наприклад, націоналізація засобів виробництва без їх викупу, конфіскація майна, збір податків, мит тощо).

Водночас присвоєння може відбуватися без відчуження. Мова йде про ті чи інші об'єкти, що в момент їх привласнення не належали ще нікому. Тобто нічийне благо стає об'єктом власності. Це відноситься, насамперед, до благ, які даються природою без додаткових зусиль людини. У цьому випадку суспільство допускає, щоб права на них перейшли у руки приватних осіб (необроблена земля, водні ресурси, ліси тощо). Тоді ці благаз погляду індивідів не є даровими [38 с.40-41].

Таким чином, вищезазначені погляди на сутність відносин власності взагалі дають нам підстави стверджувати наступне. Власність на землю або землеволодіння – це присвоєння і належність земельної ділянки конкретному суб'єкту, незалежно від того чи мало місце першоприсвоєння, чи перерозподіл через зміну суб'єкта власності на тих чи інших засадах.

При дослідженні відносин власності традиційно виділяють таку категорія як «форма власності». Більшість науковців вважають, що остання – це зовнішній прояв сутності власності і проявляється передусім як приналежність об'єкта власності певному суб'єкту, і логічно, в залежності від того, хто ним є, можна визначити форму власності. Оскільки суб'єктів власності класифікують за різними ознаками, наприклад, форми підприємства, фізичні чи юридичні особи, домогосподарства, комунальні й державні установи, то при найбільш узагальненому підході деякі науковці пропонують здійснити розподіл суб'єктів для визначення її форм на дві категорії: 1) окрема особа; 2) об'єднання людей (спілка, асоціація, певна спільнота тощо). Відповідно можна виділити такі види власності на земельну ділянку. По-перше,

приватна (особиста, одноосібна, індивідуальна) за якої земельна ділянка належить окремій особі. По-друге, спільна (сумісна чи колективна) форма власності на земельну ділянку. Її суб'єкт – певна спільнота людей (мінімум двох). Головними ознаками останньої форми власності є: 1) не визначається частка у спільній власності окремих членів спільноти; 2) прерогативу власника виконує асоціація власників; 3) співвласник при виході із останньої не може вимагати компенсацію, тобто втрачає реально і юридично права співвласника.

На певному етапі розвитку відносин власності з'явилася особлива форма власності – приватно-спільна або як її ще називають «приватночасткова» форма власності. Йдеться про спільне господарське використання об'єктів приватної власності. Зазначені вище форми власності на землю практично в усіх країнах світу, і в Україні зокрема, закріплюються (фіксуються) юридично. Так, в Земельному кодексі України у цьому зв'язку зазначається «...земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності» [33, с. 30].

Звернемо увагу на ту обставину, що на відміну від інших виробничих ресурсів, власність на земельні ділянки сільгосппризначення, як правило, більш юридично регламентована. Так, використання уречевлених засобів виробництва, як правило, не регламентовано їхнім власником, наприклад, державними чи комунальними установами. Це означає, що власник беззастережно може володіти, користуватися і розпоряджатися об'єктами своєї власності (наприклад, одягом, предметами довготривалого користування тощо).

Відносно приватної власності на усі природні блага, земельні ресурси зокрема, у більшості країн світу існують певні обмеження правомочностей власника, що у певній мірі зачіпає його інтереси, оскільки визначає обмеження свободи власника. Але таке обмеження націлене на дотримання суспільного інтересу, якому нерідко суперечить право приватної власності. На практиці йдеться про те, що земля – це особливий

ресурс планетарного масштабу. У зв'язку з цим у Земельному кодексі України у статті 1 (глава 1) зафіксовано: «...земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави...». Використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [33, с. 3].

Отже, держава у більшості країн світу в тій чи іншій мірі регулює праванедержавних власників на землі сільськогосподарського призначення, розробляє юридичні норми і правила їхнього використання, відчуження й привласнення. Водночас більш-менш вільними є такі форми руху земельних ділянок як: купівля-продаж; дарування; і особливо тимчасове відчуження у формі оренди землі. В Україні, як відомо, власникам земельних паїв заборонено їх продавати. Тобто тимчасово накладено мораторій на одну із головних правомочностей власника – вільно продаватиземельну ділянку на ринку. Отже, особливістю власності на землю є те, щов ній економічний і правовий аспекти тісно переплетені, образно кажучи, є рівнозначними.

У ринковій економіці в усіх сферах і галузях економіки має місце використання господарюючими суб'єктами не тільки своїх, але й запозичених виробничих ресурсів. Особливо це стосується позичкового капіталу. Гроші тут стають особливим товаром, який не продається, а передається на певний термін за умови повернення в повній сумі із певним приростом, який є позичковим відсотком, як специфічної ціни грошового капіталу – товару. Позичальник від використання позики отримує прибуток, складовими якого є підприємницький дохід і відсоток. Останній підприємець передає позикодавчу за користування «чужими» грошми. Поширення позичкового й акціонерного капіталів, призвело до уособлення відносин власності й господарювання. У зв'язку з цим Дж. М. Кейнс зазначав, що це явище в ХІХ ст. набуло особливого значення, а на початку ХХ ст. воно призвело до поділу заможного класу на дві

групи – «підприємці» та «рантьє» - часто з протилежними інтересами. Цей поділ стосовно окремих осіб не є безумовним: підприємці можуть бути одночасно рантьє, як і рантьє можуть бути водночас і власниками засновницьких акцій; але все одно цей поділ є дуже реальним і не втрачає свого значення внаслідок того, що його рідко помічають [39, с. 10]. Так утворився чисельний клас власників-рантьє, які безпосередньо не користуються своїми об'єктами власності, передають їх іншим і отримують за це «нетрудовий» дохід. Прикладом використання «чужих» виробничих ресурсів є їхнє отримання на засадах прокату і лізингу.

У всіх розглянутих процесах (лізинг, прокат, кредит) спільною ознакою є те, що тут виникають зв'язки тимчасового відчуження об'єктів власності одним суб'єктом і тимчасове привласнення іншим. Тобто власник передає право користування й управління своїми об'єктами іншому суб'єкту, алезберігає право власності на них. За це він отримує певну плату після закінчення обумовленого терміну отримує об'єкт своєї власності назад.

Особливістю земельних ресурсів є те, що вони ще за часів рабовласницького ладу нерідко використовувалися не їхніми власниками. У зв'язку з цим у землеробстві прийнято виділяти такі процеси як землеволодіння і землекористування.

Відтак земля є особливим виробничим ресурсом у сільському господарстві, який не є результатом людської праці (необроблена земельна ділянка), тобто вона виключно природній ресурс, подібно іншим (сонячне світло, повітря тощо). Але поступово вона перетворилася у ресурс аналогічний уречевленим засобам виробництва. Тобто земля набула усіх ознак економічної категорії, передусім стала об'єктом власності, а в ринкових умовах товаром. У цьому зв'язку науковці дають таку характеристику власності на землю: «... земельну власність можна визначити як сукупність відносин між людьми з приводу привласнення

земель як продукту природи й вирішального ресурсу виробництва, а також привласнення того доходу, який одержують суб'єкти земельної власності внаслідок використання землі» [40, с. 14].

«Економічне наповнення земля почала набувати з виникненням приватної власності. Суттю економічної форми реалізації власності на землю є земельна рента...» [41, с. 6]. В обох визначеннях допущені, на наш погляд, певні неточності. По-перше, некоректним є словопоєднання

«земельна власність». Власність єдина, різні її об'єкти, тобто логічно вести мову про «власність на землю». По-друге, власність на земельну ділянку – це її належність конкретному суб'єкту, а «привласнення» необхідна, початкова умова появи власності. По-третє, економічне наповнення земля не завжди почала набувати із виникненням приватної власності. В багатьох країнах Стародавнього Сходу більшість земельних угідь належали державі, а не приватним особам.

Незаперечним, напевне, є положення, згідно з яким основоположною, ключовою категорією земельних відносин є категорія «землеволодіння». Попри деякі відмінності більшість вітчизняних науковців визначають її сутність тотожно. Землеволодіння – привласнення і належність земельної ділянки у певній місцевості з установленими межами конкретному суб'єкту. Ним може бути окрема людина або певне об'єднання. У правовому аспекті виділяють фізичних і юридичних осіб. «Землеволодіння означає фактично володіння землею на певних юридичних правах власності, що зумовлюють відповідні права та обов'язки її власників або просто певна площа землі, що перебуває у чиємусь володінні» [42, с. 6].

Землекористування – це система господарського використання землі як виробничого ресурсу. Її можна розглядати в двох аспектах: людино-технічної й технологічної системи землеробства; економіко-правових відносин. У першому випадку йдеться про техніко-технологічний аспект землеробства, що є об'єктом дослідження ряду природних наук. У другому – об'єктом аналізу є економіко-правові відносини, що складаються

між людьми з приводу господарського використання землі, присвоєння й розпорядження результатів. Головним питанням тут є те, хто і на яких засадах здійснює землекористування. Справа в тому, що землевласник і землекористувач можуть бути і нерідко є різними суб'єктами. Саме це і зумовлює появу різних форм землекористування. При узагальненому підході їх можна розділити на дві групи: 1) землекористувач і землевласник є однією особою; 2) землекористувач веде господарство на «чужій» земельній ділянці.

У першому випадку йдеться про так зване «трудове» землекористування, поєднання в одній особі землевласника і господаря землі, або «власника-господаря щодо даної земельної ділянки». У другому – господарюючий суб'єкт у землеробстві не є власником земельної ділянки. Вона надається йому у користування її власником на тих чи інших засадах. Зазвичай, це здійснюється на засадах оренди землі, тобто передачі земельної ділянки її власником (орендодавцем) у строкове й платне володіння і використання орендарю. Землевласник може передавати земельну ділянку для її господарського використання й на інших (неорендних засадах), наприклад, у довічне користування. В сучасних умовах використання власної землі і землекористування на засадах оренди – це панівні форми землекористування (своєрідна олігополія).

В економічних літературних джерелах нерідко використовується й таке поняття як раціональне використання земельних ресурсів. Раціональне (лат.

Rationalis – розумний, доцільний, обґрунтований) означає продуктивне землекористування і водночас збереження, а по можливості й підвищення родючості земель. У цьому і є особливість земельного ресурсу. Усі речевлені засоби праці в процесі їх використання амортизують вартість на вироблений продукт і через певний час змінюються новими. Земельна ділянка залишається, її «зношення» означає втрати поживних речовин, які повинні поновлюватися.

Підтримка балансу поживних речовин і є відновленням родючості ґрунту. Розширене відтворення – це її підвищення. Наголосимо, що продуктивне землекористування може відставати від раціонального і навіть протистояти йому. Пояснюється це тим, що родючість ґрунту здебільшого є природним явищем і певний час можна не вкладати кошти у його відновлення, економити на цій складовій собівартості продукції землеробства. Але при цьому ґрунтовий покрив тією чи іншою мірою втрачає родючість. Відновлення його потребує проведення низки заходів, що відносяться до технології землеробства. Головні з них: внесення органічних і мінеральних добрив у певній кількості і пропорціях; знищення бур'янів; спеціальні технології обробітку ґрунту; додержання науково обґрунтованих сівозмін тощо. З точки зору аграрної економіки йдеться про витрати, які необхідні для збереження й відновлення родючості ґрунту, їх окупність. Саме у цьому виникає головна проблема раціонального землекористування. Зрозуміло, що будь-які витрати за даних ринкових цін – це пропорційне зменшення прибутку від реалізації товару. І кожний товаровиробник з метою максимізації прибутку намагається зробити усе можливе, щоб їх якомога зменшити. При цьому, зрозуміло, не знижуючи загальноприйняті на даний час стандарти якості продукції, її споживчої вартості.

Проблема збереження й відновлення родючості ґрунту притаманна навіть для сільського господарства найбільш економічно розвинених країн у умовах приватної власності на землю. Цьому є пояснення. Навіть у розвинутій ринковій економіці сприятлива кон'юнктура ринку на певні види продукції в той чи інший період спонукає фермерів до такого інтенсивного використання своєї (а тим більше орендованої землі), коли її родючість певною мірою не відтворюється. Ерозія ґрунту й забруднення водних ресурсів, тобто руйнування основного засобу виробництва сільського господарства, набуло на початок 80-х років ХХ ст. у США

масштабів загальнонаціонального лиха. Втрати родючого шару сягали 3 млрд. т на рік. Практично це означало щорічне вилучення з обороту 0,5 млн. га кращих земельних угідь. Уряд і Конгрес були змушені визнати, що на боротьбу з цимлихом необхідна мобілізація зусиль не тільки фермерства громадськості, а й держави [43]. І тут вирішальну роль відіграла держава, а не приватна власність на землю. З іншого боку, несприятлива ринкова кон'юнктура аграрного ринку, зниження цін на сільськогосподарську продукцію змушують багатьох виробників економити на витратах, необхідних для підтримання родючості землі.

Не можна не погодитися з Сатир Л.М. в тому, що процес інтенсифікації в сільському господарстві пов'язаний з живими організмами, які так само як і земельні угіддя виступають в якості специфічних засобів виробництва і предметів праці. І оскільки природний потенціал території країни різний за своїм якісним станом родючості земель, клімату, тому вкрай важливим є їх облік для формування диференційованої політики, вибір і здійснення господарствами, державними та відомчими структурами напрямків і розмірів застосування засобів інтенсифікації для отримання максимуму продукції з кожної одиниці використовуваних земельних угідь [44].

Проведений аналіз дає змогу зробити наступний висновок: більшість вітчизняних науковців використовують такі категорії як «продуктивне», «ефективне», «раціональне» використання землі. При цьому вважають, що раціональне використання землі – це таке використання, яке відповідає її цільовому призначенню, забезпечує високу ефективність землекористування і її охорону, спрямовану на запобігання необґрунтованого вилучення земель сільськогосподарського призначення, захист від антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів...[45, с. 5].

Раціональне використання землі передбачає цільовий характер її

використання, організований для конкретних умов простору і часу оптимальний спосіб використання, доцільність виробничого та невиробничого використання, економне витрачання виробничих властивостей землі, ефективне використання землі, підвищення родючості ґрунтів, збереження екологічної рівноваги в природі. Поняття «раціональне використання» землі є більш широким, ніж поняття «ефективне використання землі» і відображає чотири аспекти землекористування: організаційний, економічний, соціальний та екологічний [46, с. 14]. При з'ясуванні тотожності між поняттями «раціональне використання землі» і «ефективне використання землі» встановлено, що раціональність передбачає цільовий характер її використання в конкретних умовах, ощадливе ставлення до виробничих властивостей землі та підвищення родючості ґрунтів, збереження екологічної рівноваги в природі [47].

Деякі науковці вважають, що ефективне використання земель «...забезпечує економічний ефект господарювання і при цьому поліпшує родючість ґрунтів і екологічний стан навколишнього середовища» [48, с. 6]. Із наведених вище положень можна зробити висновок про те, що розмежування категорій «ефективне» і «раціональне» землекористування доцільне. Але останнє не є складовою першого.

Водночас у «раціональному» землекористуванні, напевне, доцільно виділити таку складову як збереження (а відповідно й відновлення) й підвищення (поліпшення) родючості ґрунтів.

Щодо використання земельного ресурсу завжди існує проблема забезпечення рівноваги між ефективністю його використання та здатністю до збереження, а по можливості й поліпшення родючості. Будь-яка машина чи устаткування внаслідок фізичного зносу просто стає непридатною виконувати свої функції і має бути замінена новою. Інша справа, земельна ділянка. Вона може втрачати свою

родючість, але плодоносити деякий час. І тут головним завданням є досягнення ефекту від витрат на збереження родючості ґрунту, тобто забезпечити їх як мінімум окупність. З огляду на ту обставину, що витрати є поточними, а окупність в майбутньому, чимало аграріїв надають перевагу досягненню ближчої мети, зменшити витрати за рахунок економії на витратах, пов'язаних з відновленням родючості ґрунту. Для власника будь-якого об'єкта вирішальне значення має використання його споживчих корисностей. Не є виключенням і земельна ділянка. У землеробстві – це основний виробничий ресурс. Його, як вже зазначалося, землевласник може обробляти самостійно (чи у межах сім'ї) або передавати іншим. У цьому випадку агровиробник використовує «чужу» землю на тих або інших засадах. Відповідно історично склалися дві основні форми землекористування.

1. Землевласник і землекористувач поєднані в одній особі, тобто забезпечується тотожність власності на землю і господарювання на ній. В умовах ринкової економіки така форма землекористування представлена фермерськими чи селянськими господарствами, що не орендують землю і не використовують найману працю. Їх, як правило, називають «сімейними» або «трудовими» фермерськими господарствами. Власники останніх є товаровиробниками, тобто економічно самостійно вирішують основні питання організації будь-якого виробництва: що, як, скільки, з ким і для кого виробляти, у кого і за якими цінами купувати засоби виробництва і, зрозуміло, є власниками виробленої продукції і отриманого від її реалізації доходу.

2. Головною ознакою другої форми землекористування є уособлення процесів землеволодіння і землекористування. При цьому землевласник може передавати земельну ділянку землекористувачу на різних засадах, «трудового права на землю» зокрема. Останнє виключає нетрудові доходи від використання землі, і взагалі власність на землю. Так, О. В. Чаянов вважав, що власність на землю має бути ліквідовано, адже

«...земля нічия; вона як сонце і повітря, є спільним надбанням». На неї має право кожен, хто бажає на ній працювати, і доки він і його сім'я роблять це, ніхто не має права перешкоджати їм користуватися землею; поліпшувати її.

В колишньому СРСР, а у його складі в УРСР, землевласником усіх земель була держава. Землі сільгосппризначення передавалися безоплатно у довічне користування селянам для ведення особистого підсобного господарства, колгоспам і радгоспам, а також громадянам присадибні ділянки.

У більшості країн з ринковою економікою традиційною і найбільш поширеною формою використання «чужої землі» агровиробниками є

«оренда земельних ділянок». Як і більшість економічних явищ та процесів оренда землі передбачає наявність двох суб'єктів: землевласника (орендодавця) і землекористувача (орендаря). Об'єкт їхньої економічної угоди – певна земельна ділянка. Орендодавцем може бути приватна особа (або група людей), державні (чи місцеві) органи влади. Орендар – це будь-який господарюючий суб'єкт, котрий одержує монопольне право використовувати землю як об'єкт господарювання на визначений термін. За право користування землею орендар сплачує землевласнику частину одержаного від господарського використання землі прибутку у вигляді орендної плати, яка має різні форми: натуральну, відробіткову, грошову комбіновану.

Наслідком оренди землі ує уособлення процесів землеволодіння і землекористування, земля належить одним, а використовує її інший суб'єкт. З'являється двояка монополія: 1) монополія на землю як об'єкт власності; 2) монополія на землю як об'єкт користування. Кожну з них здійснює окремий суб'єкт. До закінчення орендного договору щодо тієї чи іншої ділянки землі, крім орендаря, нею ніхто не має права користуватися.

Оренда землі має й юридичний зміст, або оренда *de jure* (юридично, по праву). Оренда взагалі, і землі зокрема, показує, як право закріплює

орендні відносини. Іншими словами, оренда землі, як і багато інших економічних відносин, фіксується господарським правом. У Земельному кодексі України зафіксовано: «Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності... Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватись орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда). Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи» [33, с. 37].

Некоректним, напевно, є визначення оренди землі «як форми реалізації приватної власності на землю» [49, с.5]. Адже оренда землі

може існувати і за інших форм власності на землю, зокрема держава може виступати як орендодавцем так і орендарем землі. Немає підстав погодитися з широко розповсюдженою тезою у вітчизняних економічних джерелах, згідно з якою оренда землі ототожнюється з ринком землі, зокрема стверджується:

«...Україна наближається до цивілізованого вирішення питання утвердження ринкових відносин в аграрному секторі економіки. Першим практичним кроком цього утвердження є формування ринкових орендних відносин» [50, с. 18]. Особливості «...регулювання земельних відносин в Україні визначаються перспективою становлення ринку оренди землі» [51, с. 54].

«Ринок оренди сільськогосподарських угідь...цілком реально існує...»[52, с.16].

Оренда землі є однією із складових «ринку землі», «зокрема довгострокова оренда» [53, с.19]. «На сучасному етапі розвитку земельних відносин надзвичайно важливу роль відіграє оренда землі, як платний перехід її від одного власника та користувача до іншого зі збереженням цільового призначення, що є складовою частиною земельного ринку» [54, с.10]. «Усім (особливо законотворцям) потрібно зрозуміти зміст поняття

«ринок землі». За нашими дослідженнями, це не тільки купівля-продаж її, а значно ширше поняття, а купівля-продаж – лише сегмент ринку, який може ефективно працювати в загальній системі ринку землі» [55, с. 5].

Поняття «ринок орендованих сільськогосподарських угідь» доцільно визначити, як сукупність організаційних, економічних і правових взаємовідносин орендарів і орендодавців з приводу володіння, користування, розпорядження земельними ділянками з метою одержання стабільного прибутку...» [56, с. 14]. Таких і подібних положень взаємозв'язку «оренди землі» і «ринку землі» можна навести чимало. Водночас усі вони суперечать загальновизнаним положенням економічної теорії і практиці орендних відносин. Адже оренда землі не забезпечує орендарю-товаровиробнику право власності, не є переходом землі від одного власника до іншого. Тобто оренда землі не зачіпає змісту відносин власності. Власник земельної ділянки зберігає за собою головну прерогативу будь-якого власника, право першорозпорядження, «верховного» розпорядника земельної ділянки. Образно кажучи, тимчасово передається титул власності без зміни самого суб'єкта власності. Орендована земля може передаватися в суборенду, але ніколи не продаватися. А тому ненауковим є словопоєднання «ринок орендних земель».

Інша справа, що «рух» або «обіг» земельної ділянки охоплює такі форми: орендна; перехід у спадок; безоплатна передача іншому суб'єкту; купівля і продаж земельної ділянки. Кожна з усіх цих форм обігу земельних ділянок має свої особливості. Не є виключенням і ринок земель.

Але до їх оренди він не має ніякого відношення. Ринок землі – це її купівля-продаж, відносини двох суб'єктів – власника земельної ділянки і того, хто бажає і купує її. Відбувається перехід земельної ділянки від першого до другого і головне на еквівалентних засадах (за готівку чи по бартеру). На цьому взаємовідносини продавця і покупця земельної ділянки завершуються. Вона належить останньому, який залишається

землевласником. Усі вищезазначені форми «руху» земельної ділянки, крім передачі її в оренду, змінюють її власника, хоча за виключенням купівлі-продажу також не є складовими ринку землі. Насамкінець ще раз підкреслимо – ринок землі не просто зміна її власника, а відчуження-привласнення на еквівалентних, добровільних засадах. І цей процес безпосередньо не пов'язаний із орендою землі.

Отже, з точки зору теорії ринку і ринкової економіки оренда землі безпосередньо не має ніякого відношення щодо ринку землі, не є його «...складовою частиною» зокрема. Як з теоретичної, так і практичної точки зору «ринок землі» – це тільки купівля-продаж її, а значно ширше поняття «рух» (обіг) землі, а купівля-продаж і оренда – лише сегменти «руху» землі.

З розвитком власницько-господарських земельних і ринкових відносин, появи «цивілізованого ринку землі» відбувалися певні зрушення у співвідношенні двох основних форм землекористування, в основному на користь оренди. Зумовлено це низкою факторів. Виділимо головні.

По-перше, тенденція посилення концентрації виробництва в сільському господарстві. Вона проявляється у динаміці як збільшення розмірів первинних виробничих агрогосподарств з метою використання відомих переваг великих агропідприємств. Їхні розміри можна збільшувати на інтенсивно-інноваційних чи екстенсивних засадах або об'єднання з іншими і створення господарств приватно-спільного типу. В землеробстві основою збільшення є площі землекористування. В умовах просторової їхньої обмеженості у кожній країні, цього можна досягти двома шляхами:

- 1) купити землю;
- 2) орендувати частку земель.

Теоретично і практично можливі обидва варіанти у тих країнах, в яких функціонує ринок землі.

Усе залежить від даних конкретних умов, фінансового стану того

агровиробника, який планує збільшити розміри землекористування. У цьому зв'язку серед науковців є різні погляди. Але багато з них вважає, що за умови високих цін на землю її додаткові площі економічно вигідніше не купувати, а брати в оренду [57].

Більшість фермерів-початківців віддають перевагу оренді землі, а не її купівлі, оскільки у цьому разі можна обійтися меншим обсягом необхідного стартового капіталу для відкриття справи. Можливий і такий варіант для початківця-аграрія як оренда усієї ферми. По-друге, чимало фермерів власників землі, з різних причин, з часом не бажають її обробляти, а передають іншим на правах оренди. Йдеться не тільки про тих, хто досяг пенсійного віку, але й працездатних землевласників, які працюють в інших сферах національної економіки. Наприклад, у Великобританії та Швеції фермери самі обробляють не більше ніж 60 % земель, які перебувають у їх розпорядженні, а решту здають в оренду.

Відносно тенденції щодо співвідношення двох форм землекористування у економічно розвинених країнах, то єдності поглядів серед науковців не досягнуто. Одні стверджують, що частка орендованих земель у всіх земельних угіддях, що використовуються в сільському господарстві економічно розвинених країн не зменшується, а зростає. На їхню думку, саме цей факт свідчить про те, що в міру розвитку людської цивілізації приватна власність на землю, вже не може вважатися провідним джерелом прогресу [58]. На погляд інших науковців, чітко проявляється світова тенденція зниження питомої ваги оренди і підвищення частки використання власної землі [57]. У економічних джерелах з цього питання опубліковано чимало відповідних даних. Так, у країнах Європейського Союзу (ЄС) оренда землі досить поширена, хоч питома вага орендованої землі у фермерських господарствах різних країн ЄС значно коливається.

Найвищим цей показник є у Нідерландах – 70 %, у Бельгії – 67,4 %, у Франції він становить 63,1 %, у Німеччині – 61,5 %, у Люксембурзі – 52,6

%, у Швеції – 42,5 % та у Великобританії – 35,5 %. У цілому в країнах ЄС на умовах оренди фермери обробляють понад 40 % сільськогосподарських угідь [59].

У ряді країн поширена сімейна оренда землі. Це така форма оренди, коли глава сім'ї – власник земельної ділянки – передає її в оренду одному із членів його сім'ї. У Німеччині та Великобританії, наприклад, на таку форму оренди припадає 15-20 % усієї орендованої землі. Часто сімейна оренда є формою надання земельної ділянки спадкоємцям без сплати високого податку.

В економічному контексті найбільш важливим напрямом дослідження форм землекористування є їх вплив на ефективне й раціональне використання землі. Зазначена тематика традиційно була і залишається дотепер дискусійною. Прихильники приватної власності на землю взагалі, і «трудової» зокрема, вважають, що приватна форма власності на землю «...має істотні переваги щодо ефективного використання землі за умов досконалого державного регулювання земельних відносин...» [60, с. 15].

«Формування власників землі як суб'єкта господарювання в сільськогосподарському виробництві, уможливить практичне покращення результатів їх діяльності, зміцнення приватного сектора» [61, с. 1].

Саме виходячи з цих міркувань, більшість вчених на Заході вважає (і раніше, і дотепер), що «трудова» приватна власність на оброблювану землю одна з найважливіших складових ефективності сільськогосподарського виробництва, тобто розглядає цей чинник як рушійну силу й основу успіху в землеробстві. Відповідно, скорочення кількості приватних власників землі, які на ній ведуть господарство, фактично означає підрив однієї з основ сімейного фермерства, суперечить його природі.

Відносно землекористування на засадах оренди землі в контексті її ефективного й раціонального використання, то у більшості випадків

науковці відзначають її негативний вплив на збереження й відновлення родючості ґрунту. «Споконвіку відома притча про те, що орендар – шкідник землі. Для патріархального господарства це справді було звичним явищем. Сьогодні серйозною проблемою стало виснаження орендованої землі внаслідок використання тільки високоінтенсивних технічних культур, часто без дотримання сівозмін та без відповідного підживлення» [62, с. 5].

Водночас нерідко висловлюється й інша думка, згідно з якою оренда землі «...являє собою відносно легку, але достатньо гнучку систему виробництва, дає можливість збільшувати масштаби землекористування та ведення великого господарства на основі інтенсифікації виробництва» [63, с. 31]. «Оренда землі об'єктивно більше сприяє їх ефективному використанню у порівнянні із власною» [64, с. 70]. «У сучасних умовах оренда землі в аграрному секторі АПК за незалежної законодавчої бази, дотримання умов укладених угод є запорукою сталого ефективного розвитку сільського господарства й пов'язаних з ним переробних підприємств» [65, с. 7].

«На сучасному етапі розвитку земельних відносин надзвичайно важливу роль відіграє оренда землі» [64, с. 10]. «У сучасних умовах орендні відносини є найбільш доцільною формою використання розпайованої землі та майна у новостворених сільськогосподарських підприємствах» [66, с. 5].

«Зарубіжний і вітчизняний досвід свідчить, що орендне землекористування сприяє розвитку підприємницької діяльності у сільському господарстві. Орендний механізм є добрим мотиваційним чинником, який забезпечує стабільний прибуток орендодавцю і спонукає орендаря до підвищення ефективності використання землі...» [67, с. 43]. «У всьому світі протягом століть оренда проявила себе як прогресивна форма господарювання» [68, с.6].

Разом з тим існує й інша точка зору, згідно з якою оренда землі

ефективна лише на основі використання власної землі, у поєднанні з нею. Вона дає змогу тимчасово подолати високий інвестиційний бар'єр для фермерів, які починають вести господарство і не мають достатніх коштів [60]. Зрештою «Не так уже й важливо, кому конкретно на правах власності буде належати земля – фермеру, державі, колективному чи акціонерному сільськогосподарському підприємству. Головне, щоб вона відігравала свою роль основного виробничого ресурсу в сільському господарстві і в економічному механізмі в цілому» [70, с. 29].

З огляду на викладене вище можна стверджувати наступне. Будь-який землекористувач, за умови, що він є самостійним господарем-товаровиробником, безпосередньо зацікавлений у найбільш продуктивному використанні землі. До цього його змушують принципи і закони ринкової економіки – максимізація прибутку. На ринкові ціни він вплинути не може. Залишається – зниження собівартості взагалі, підвищення врожайності зокрема.

З точки зору ефективного землекористування, продуктивної віддачі землі жодна із форм її використання не має особливих переваг. Напевне, оренда землі змушує орендаря навіть більш продуктивно використовувати землю, оскільки він за рівності інших умов менш конкурентоспроможний, змушений із отриманих доходів виплачувати орендну плату.

Відносно збереження, відновлення та підвищення родючості землі, то тут найбільший ефект забезпечує приватна власність товаровиробника, коли землевласник і землекористувач є однією особою. Напевно, це положення ні в кого не викликає заперечень. Саме тут поєднання приватного володіння землею з господарюванням на ній виявляється найбільш раціональним. З огляду на переваги трудової приватної власності на землю, зауважимо, що вони не є абсолютними. Так трудова приватна власність, в порівнянні з іншими формами не завжди спрямована на збереження та підвищення родючості землі. Несприятлива кон'юнктура ринку змушує товаровиробників іноді економити на витратах, необхідних

для підтримання родючості землі.

Землекористування на орендних засадах, безперечно, поступається використанню власної землі з огляду мотивації орендаря до відновлення, а тим більше підвищення родючості, що зменшує доходи як землевласників, так і фермерів. Зазнає втрат від цього і суспільство, оскільки руйнується один із найважливіших виробничих ресурсів.

Разом з тим не слід однозначно сприймати тезу про те, що «орендар – шкідник землі». Практика орендних відносин в зарубіжних країнах свідчить, що є різні засоби й важелі зацікавити або навіть примусити орендаря відновлювати родючість ґрунту. Найбільш дієвий економічний важіль – це довготривалий строк орендного договору. До речі, тривалість строку оренди – предмет постійної боротьби між орендарями та землевласниками, оскільки перші зацікавлені в його продовженні, а другі – у скороченні. Чим коротший термін, тим швидше можна переглянути розмір стягуваної орендної плати на користь землевласників. Чим він триваліший, тим більше в орендаря можливості зберегти за собою дохід від вкладень у збереження та підвищення родючості ґрунту.

При коротких термінах оренди орендар не зацікавлений у додаткових інвестиціях, пов'язаних із збереженням і підвищенням родючості орендованих земель. Робить він це настільки, наскільки очікує за терміном оренда їх окупити. Орендодавець за довгострокової оренди ризикує програти в розмірі орендної плати (особливо в умовах інфляції), зростання попиту на оренду землі тощо. З позицій усього суспільства, інтересів АПК, ефективною раціонального землекористування – вигідною є довготривала оренда землі. Зацікавити у цьому орендодавців можна економічними методами, наприклад, врахувати індекс інфляції при щорічних розрахунках. Не виключено й застосування адміністративних заходів, а саме: встановлювати граничні межі орендної плати і термінів оренди.

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід наголосити на

наступному. Практика орендних відносин в землеробстві нараховує тисячоліття. І якби орендне землекористування істотно поступалося використанню власної землі, то воно було б практично витіснене останнім. Натомість в усіх країнах з розвинутою ринковою економікою землекористування здійснюється на цих двох формах. Зауважимо, що у більшості країн все-таки співвідношення на користь використання власної землі приблизно 60:40. В економічно розвинених країнах терміни орендних договорів більш-менш прийнятні, прийнятні для орендарів, тобто вони мають зацікавленість у відновленні родючості ґрунту. Йдеться про термін, що враховує повний цикл сівозмін, і середній – окупності основних фондів [71, с. 140].

Системний підхід дає підстави чітко виділити позитиви розглянутих форм землекористування. Власне землекористування дає такі переваги землекористувачу.

1. Найповніше забезпечується економічний суверенітет власнику-господарю, а відповідно, висока мотивація до ефективної й творчої праці на своїй землі.

2. Власник-господар землі не виплачує орендну плату, а отже, має можливість отримувати більший прибуток або (за однаковості інших умов) зробити ціну на свою продукцію нижчою за ринкову, тобто бути більш конкурентоспроможним.

3. Для власника землі, який веде на ній господарство, природним є намагання ефективно її використовувати, одержувати максимальну віддачу від неї. При цьому він зацікавлений у збереженні родючості ґрунту як головної умови ефективного господарювання на перспективу. Тобто з «трудовою» формою власності на неї з точки зору раціонального використання землі, збереження і підвищення її родючості.

4. Для сільського господарства у зв'язку із сезонним характером виробництва в рослинництві особливе значення має можливість використовувати її як об'єкт застави для одержання іпотечного кредиту.

5. Приватна власність на землю тих, хто її обробляє, є соціально справедливою в тому аспекті, що вона виключає нетрудові доходи від землі[72, с. 136].

Оренда землі безпосередньо впливає на зростання рівня концентрації землекористування. У найзагальнішому вигляді останню можна визначити як процес зосередження виробництва на великих підприємствах та одночасне зменшення їх у кількості у тій або іншій галузі виробництва. Концентрація виробництва зумовлена насамперед науково-технічним прогресом і впровадженням його досягнень у виробництво. Крім того, концентрація виробництва посилюється також ринковою конкуренцією. Саме вона, з одного боку, призводить до банкрутства багатьох підприємств примусового їх поглинання великими, а з другого – штовхає товаровиробників на добровільне об'єднання.

Зазначимо, що останніми десятиліттями чинник «розміри виробництва» набуває усе більшої економічної ваги. Інакше кажучи, переваги великих господарств (за рівності інших умов) – очевидні. Вони мають можливість більш ефективно використовувати сучасну техніку, передові технології, науковий менеджмент, здійснювати первинну переробку продукції, її зберігання.

До позитивних наслідків оренди землі слід зарахувати й те, що вона дає аграрним виробникам змогу досягти оптимальних розмірів землекористування. Їм не треба авансувати кошти на купівлю землі, яка коштує дорого, і витрати на її придбання. При порівняно низьких доходах вони не швидко окупляються. Оренда землі – це своєрідна лізингова угода із землею, виплата власнику землі частини раніше витраченого капіталу та відсотка на нього. Саме тому чимало фермерів-початківців віддають перевагу оренді землі. У такому разі потрібен менший стартовий капітал для відкриття справи. Крім того, оренда дає фермеру-початківцю можливість упевнитись у своїх силах щодо придбання землі у власність. Наприклад, оренда дає фермерам США змогу спрямувати капітал на

вдосконалення технологій і розширення обігових коштів. Перехід від повної до часткової оренди й купівлі землі отримав назву «фермерських східців». Так, вік фермерів-орендарів становить у середньому до 30 років, фермерів-землевласників – понад 45 років; землевласники віком 60 років і старші бажають здавати свою землю в оренду [73].

Аналізуючи і узагальнюючи досвід оренди землі у економічно розвинених країнах, можна зробити такі висновки.

1. Основу землекористування в сільському господарстві становить тотожність землеволодіння і землекористування. І це, напевне, не випадково. У цілому ця форма має низку переваг в економічному плані і в першу чергу щодо відновлення й підвищення родючості ґрунту. Орієнтація тільки на оренду землі може розглядатися в окремих випадках, започаткування агробізнесу або оренди усієї ферми. В подальшому об'єктивним є намагання агровиробників поступово збільшувати частку власних земель у загальній їхній площі. Саме це дає їм можливість стабільного економічного розвитку, використовувати землю як об'єкт застави для отримання довгострокових кредитів. Потребу в останніх практично відчують усі агроструктури.

2. Такі проблемні питання орендних відносин як нетривалі терміни оренди, і відповідно не зацікавленість орендаря інвестувати кошти у відновлення родючості ґрунту, рівень орендної плати, стабільність орендних договорів тощо регулюються державою, зокрема у більшості країн Європейського Союзу передбачений мінімальний термін оренди землі. Практика встановлення орендної плати може бути різноманітною. В деяких країнах, таких як Данія, Греція, Ірландія, Люксембург та Нідерланди, власник землі та орендар самостійно домовляються про рівень орендної плати. Інші країни законодавчо регулюють орендні виплати. Влада контролює орендну плату встановленням максимальних виплат або стандартних її розмірів. Така практика існує в Бельгії, Нідерландах, Іспанії, Португалії. При цьому орендна плата виплачується в грошовій

формі,

3. Виходячи із потенційного врожаю і ціну минулі роки [74, с. 152].

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити на наступному. Такі правомочності власника будь-якого виробничого ресурсу як володіння і користування можуть уособлюватися, розподілятися між різними економічними суб'єктами. Особливо типовим це явище є для земель сільськогосподарського призначення. При цьому уособлення землеволодіння і землекористування може набувати різних форм. Найбільш традиційною і розповсюдженою є оренда землі. Орендодавцями-землевласниками і орендарями-землекористувачами можуть бути різні суб'єкти і держава. Для суспільства та для орендарів більш вигідними є орендні відносини за яких орендарем-землевласником є держава.

1. 4. Критерії та показники оцінки інтенсивного і раціонального землекористування

Підвищення ефективності агровиробництва в умовах його поступової інтенсифікації неможливе без об'єктивного підходу до аналізу факторів, які забезпечують даний процес. Формування єдиного критерію для оцінки економічної ефективності виробництва таку оцінку отримати не дозволяє. Розробка системи показників дозволить конкретизувати основні або допоміжні критерії (загальні, спеціальні), дати загальну кількісну і якісну оцінку економічних процесів, пов'язаних з ефективністю сільськогосподарського виробництва.

Взаємозв'язок ефективності виробництва з процесами інтенсифікації та кількісну оцінку останньої розглядали у своїх працях відомі вчені, зокрема В.Г. Андрійчук [75], П.С. Березівський, Н.П. Особа [76; 77, М.С. Вітков [78], В.П. Мертенс, В.Є. Шпигало, А.І. Пастушенко [79], В.В. Кузьома [80], Л.С. Тарасевич [81], Л.О. Дорогань [82] та ін.

Як економічна категорія ефективність землекористування

повинна мати свій критерій і показники, які були б мірилом її оцінки. Проблема вибору критерію ефективності серед вчених економістів є предметом найбільш гострої дискусії. В економічній літературі висловлюються різні точки зору з приводу існування одного або декількох критеріїв ефективності. Прихильники єдиного критерію вважають, що ця вимога має поширюватися на всі рівні господарювання. Ефективність суспільного виробництва повинна плануватися на основі єдиного критерію шляхом зіставлення результатів виробництва (ефекту) з витратами живої і уречевленої праці або використаними ресурсами. Інші дослідники аргументують необхідність використання різних критеріїв ефективності в залежності від рівня господарського управління. Існування єдиного критерію, що виражає узагальнену оцінку явищ, не виключає, а передбачає існування інших показників, покликаних кількісно виражати різні сторони економічних процесів. Такий взаємозв'язок критерію і показників безсумнівний, і ця обставина нерідко призводить до змішання понять. Критерій висловлює узагальнений результат економічного явища, це засіб для судження, ознака, на підставі якої виробляють оцінку, визначення або класифікацію чого-небудь. Критерій пов'язаний з використанням ресурсіві виробництвом споживчих вартостей.

Економічну ефективність сільськогосподарського виробництва можна визначити як ефективність використання землі. В той же час, економічна ефективність використання землі, за твердженням В. А. Добриніна представляє собою рівень ведення на даній земельній ділянці господарства [83]. Екологічна ефективність – це, перш за все, екологічний стан агроєкосистеми, представлений рівнем економічної родючості земель, які використовуються. Екологічну ефективність визначають за допомогою співставлення величин екологічного результату до пов'язаних з ним витратами. Екологічні результати визначаються за різницею показника негативного впливу і наявного стану навколишнього середовища до і після заходів, спрямованих на організацію раціонального землевикористання.

Зростання екологічної ефективності науковці розглядають як поліпшення якості ґрунту, що дозволить забезпечити додаткову продукцію вищої якості і зростання економічних показників господарської системи. Виробничо-економічна ефективність відбиває ефективність землекористання угідь, матеріальних та трудових витрат. В еколого-економічній ефективності розкривається ступінь реалізації екологічних заходів, підвищення родючості земель, поліпшення природного середовища. Критерієм еколого-економічної ефективності є ступінь поліпшення екологічного стану агроєкосистеми: підвищення окультуреності, зниження забрудненості і руйнування земель. Еколого-економічну ефективність А.В. Ткач, О.А. Степанов, Р.В. Ілюхіна [84] визначають як економічну результативність системи заходів, що проводять для поліпшення якісного стану земельних угідь (формування оптимальної структури агроєкосистеми) й підвищення продуктивності рослин. В еколого-економічній ефективності враховується результат екологічних витрат (окупність), спрямованих на зростання родючості земель і біологічного потенціалу вирощуваних культур.

Поняття соціально-економічної ефективності землекористання більш широке в порівнянні з економічною (господарською) ефективністю, тому що в нього входять ще й соціальні результати, які досягаються за допомогою раціональнішого землекористування. Соціально-економічний ефект вимірюється показниками задоволення потреб, зростанням життєвого рівня й заробітної плати, фонду споживання. Оцінку ефективності проводять після складання плану й проекту заходів раціонального використання земельних угідь. В ході розробки проектів виникають різні варіанти вирішення завдань, що вимагають знаходження серед них оптимального. Позитивний ефект екологічних проектів раціонального використання землі відображає приріст показника економічної оцінки землі і вимірюється в грошовому виразі.

Вчені і практики часто не проводять чітких меж між різними

сторонами ефективності і розкривають її сутність як «співвідношення ефектів» від економічної діяльності, з однієї сторони, і різноманітних ресурсів і витрат – з іншої. Поняття ефективного землекористування відрізняється великою складністю і багатогранністю і не піддається однозначному визначенню. Виділене в одному зі своїх аспектів, воно може формулюватися невірно в сенсі комплексного змісту самого поняття. Вважаємо, що сутність ефективного землекористування в сільськогосподарському виробництві становлять три основних аспекти: економічний, екологічний, соціальний.

Економічна ефективність землекористування характеризується рівнем виробництва сільськогосподарської продукції – чим більший обсяг виробленої продукції при одночасному зниженні витрат праці і коштів, тим вища економічна ефективність землекористування.

Екологічна ефективність землекористування характеризується рівнем витрат енергії, а також рівнем стабільності і продуктивності агроєкосистеми її основного компонента – земельних ресурсів. Екологічна ефективність землекористування тим вище, чим нижчим є рівень витрат енергії, стабільніша і продуктивніша агроєкосистема.

Соціальна ефективність землекористування характеризується підходом до розподілу суспільством і державою земельної ренти, а також тим, як впливають на соціальну стабільність суспільства проблеми земельних відносин. Соціальна стабільність землекористування тим вище, чим справедливіше вирішуються земельні проблеми в інтересах більшої частини суспільства.

Критерій, як мірило ефективності конкретизується через показники, які є тільки кількісним виразом цього вимірника. Вони повинні якомога точніше відображати рівень і динаміку ефективності. Будь-який виробничий ресурс має кількісну і якісну характеристики. Земельна ділянка не виключення. Розміри земельної ділянки вимірюються певними показниками, наприклад, в гектарах, акрах. Якість, як відомо,

взагалі багатогранне поняття. Її характеризують такі параметри як: надійність, економічність, потужність, естетичність, зручність у користуванні. На перше місце варто поставити економічність виробу, потужність тощо. У цілому щодо уречевлених засобів виробництва питання визначення їхньої якості більш-менш вирішене.

Якість земельної ділянки як виробничого ресурсу характеризується передусім її виробничим потенціалом. На практиці йдеться про «родючість ґрунтів» як ресурсний фактор. Тут лише зазначимо, що єдності визначення змісту та економічної інтерпретації категорії «виробничий потенціал» серед науковців не існує. На наш погляд виробничий потенціал аграрного підприємства – це сукупність усіх його виробничих ресурсів, кількісна і якісна їх відповідність, що може бути використаною для певної господарської діяльності. Одна із його головних складових в рослинництві – земельний ресурс і його спроможність дати певний урожай. Зрозуміло, що останній буде визначатися низкою інших виробничих ресурсів (їхньою кількістю та якістю), необхідних для приведення у дію і використання в господарській діяльності земельного ресурсу. Тобто потенціал останнього є його спроможністю, а не результатом. Саме тому відносно будь-якого виробничого ресурсу визначальне значення має найбільш повне використання його потенціалу. Земля у цьому відношенні не виключення. Узв'язку з цим у наукових літературних джерелах використовується низка категорій: «продуктивне», «ефективне», «раціональне», «прибуткове» використання землі. Розглянемо їхню сутність і взаємозв'язок. Продуктивність використання землі – це плодотворність, результативність землеробства певної земельної ділянки. Вона вимірюється кількістю продукції рослинництва, вирощеної з одиниці земельної площі. На практиці йдеться про урожайність (центнерів, тонн з 1 га зібраної площі) окремих культур чи їхньої групи (наприклад зернові та зернобобові культури). Цей показник є загальноновизнаним. Складніше питання щодо

економічної ефективності використання землі. Зрозуміло, що цей показник є більш складним у порівнянні з продуктивністю землекористування, оскільки у ньому знаходить свій прояв низка взаємопов'язаних чинників, одні з них відображають результати господарської діяльності, інші витрати.

Земля, будучи засобом виробництва, має низку властивостей і особливостей. Загальною властивістю для всіх засобів виробництва, в тому числі і для землі, є потенційна можливість їх виробничого використання і рівень їх продуктивного потенціалу. У виробничій сфері в якості головної мети виступає економічна ефективність на яку справляє суттєвий вплив технологічна ефективність, а також соціальна та екологічна ефективність (рис. 1.4).

Рис.1.4. Схема ефективного використання земельних ресурсів в сільському господарстві

У ході дослідження ми дізналися, що ефективність встановлює

причинно-наслідкові залежності виробництва. При чому надає опис ціни досягнення певного результату, а не йому самому. Підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь можливе у разі зацікавленості держави. Вона повинна регулювати земельні відносини зі збереження та поліпшення стану земельних угідь, їх використання за цільовим призначенням, створити умови для впровадження розширеного відтворення та інтенсифікації. Але показники видів ефективності також можуть різнитися залежно від організаційно-виробничих форм господарювання на землі. Тому виділяють загальні (характерні для всіх організаційно-виробничих форм) та індивідуальні (притаманні певній формі).

З розвитком земельної економіки виникають нові види ефективності. Якщо економічну ефективність досліджують давно, то деякі види ефективності використання земельних ресурсів мало вивчені й потребують подальших напрацювань. Особливо це стосується екологічної ефективності. *Адже екологічна ефективність* – це збереження екологічного середовища під час зростання продуктивності виробництва й забезпечення населення екологічно чистими харчовими продуктами. Економічну ефективність використання земельних ресурсів відбиває цілий ряд показників, серед яких можна виділити натуральні, вартісні і відносні (рис. 1.5).

Під ефективністю використання землі як головного засобу виробництва ми розуміємо співвідношення енергії в продуктах рослинництва і енергії витрат живої і матеріалізованої праці і родючості ґрунту в конкретних умовах місця.

При аналізі землі як головного засобу виробництва на одиницю земельної площі часто враховують продукцію рослинництва і тваринництва, що в певній мірі спотворює об'єктивність результатів аналізу. Врахування результатів сільськогосподарського виробництва за всіма складовими для характеристики ефективності використання землі як *засобу виробництва* методологічно неправомірний, тому що

необґрунтовано завищується її продуктивність за рахунок продукції тваринництва.

<i>Кількісна і якісна оцінка виробничого потенціалу земель:</i>	<i>Інтенсивність використання земельних ресурсів:</i>	<i>Ефективність використання земельних ресурсів:</i>
<ul style="list-style-type: none"> – наявність і склад с.-г. угідь; – розподіл земельних угідь за землевласниками і землекористувачами; – ландшафт місцевості; – родючість ґрунтів; – еродованість ґрунтів; – водний, тепловий, повітряний режим ґрунтів 	<ul style="list-style-type: none"> – землезабезпеченість; – фондозабезпеченість; – енергозабезпеченість; – комплексне внесення добрив; – хімізація; – питома вага інтенсивних культур; – капітальні вкладення; – питома вага окультурених і зрошуваних земель 	<ul style="list-style-type: none"> – урожайність с.-г. культур; – собівартість 1 ц кормових одиниць; – виробництво основної продукції на 100 га с.-г. угідь; – прибуток від реалізації продукції рослинництва з розрахунку на 1 га с.-г. угідь; – рентабельність продукції рослинництва

Рис.1.5. Система показників оцінки ефективності використання земельних ресурсів

До складу валової продукції рослинництва необхідно включати весь вирощений на земельній ділянці врожай, в тому числі основну і побічну продукцію, де використовуються відходи, урожай пожнивних, повторних, проміжних культур, а також вартість продукції і вирощування багаторічних насаджень. Оцінювати необхідно як товарну продукцію, так і нетоварну. Часто нетоварна продукція при розрахунку вартості валової продукції оцінюється за її собівартістю, але результат не враховує додаткової праці, втіленої в нетоварну продукцію рослинництва. Тому виникає проблема об'єктивної оцінки нетоварної продукції.

Найбільш прийнятним є застосування методу умовної оцінки за вмістом у ній кормових одиниць з подальшою оцінкою в грошовому вираженні (за ціною 1 кг вівса). Але і цей метод має свої недоліки.

Таким чином, ефективність використання землі як *об'єкта господарювання* доцільно визначати відношенням результатів всього сільськогосподарського виробництва до площі сільськогосподарських

угідь. Розраховані таким чином показники характеризують лише ефективність частині землекористування сільськогосподарського підприємства, крім того, вони не завжди стимулюють не тільки залучення нових земель в виробництво, а й зберігання вже освоєних площ, тому що в знаменнику формули – площа сільськогосподарських угідь.

Показники ефективності використання землі, визначені як відношення результатів до залученої в виробництво площі, не відображають структурних змін в площі окремих угідь, стимулюють не підвищення, а скорочення вже освоєних земель. Продуктивність окремих видів угідь неоднакова, скорочення площі природних кормових угідь не знижує показників ефективності використання землі, бо вони визначаються шляхом поділу результатів виробництва на площу сільськогосподарських угідь.

Натуральні показники, що характеризують зміну структури земельних угідь, дозволяють говорити про повноту і в деякій мірі про інтенсивність використання земельного фонду. Їх аналіз сприяє розкриттю причин того чи іншого рівня використання землі, розробці заходів щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Однак господарства, які мають меншу питому вагу сільськогосподарських угідь і ріллі, виробляють більше валової продукції з одиниці площі при менших витратах праці та коштів. Тому показник структури земельних угідь не може повністю характеризувати рівень їх використання.

Продуктивні властивості землі в сільському господарстві реалізуються як живою працею, так і уречевленою, втіленою в знаряддях і засобах праці, а проявляються в вироблених продуктах. Пряме розчленовування результату за такими чинниками виробництва фактично неможливе, бо сам процес виробництва здійснюється лише за наявності всієї сукупності факторів в конкретно обумовлених пропорціях. Для виявлення ефективності землекористування абсолютно недостатньо

простого зіставлення результатів виробництва з площею, що функціонує в процесі виробництва.

Показник виходу продукції з земельної площі не є всеосяжним при визначенні економічної ефективності використання землі в сільському господарстві, але він повинен зайняти своє місце в існуючій системі показників. Для об'єктивної характеристики ефективності використання землі як головного засобу виробництва в сільському господарстві необхідно використовувати і вартісні показники. Для цього з кінцевої валової продукції рослинництва можна вилучити витрати всіх спожитих засобів виробництва (зметою виключення повторного рахунку продукції). Залишок (валовий дохід) – це те, як валова продукція відбиває результат використання землі. Застосування показника чистого доходу для характеристики ефективності використання землі дозволяє врахувати економію сукупних витрат живої і матеріалізованої праці на різних за родючістю ділянках. Однак, у зв'язку з нестабільністю цін, різною економічною ефективністю окремих культур, розмір чистого доходу на одиницю площі не може дати вичерпної характеристики ефективності її використання за тривалий час. Тому для визначення ефективності використання землі виникає необхідність застосовувати ряд інших показників.

При визначенні результативності використання землі в сільському господарстві важливо правильно в методологічному відношенні вибрати результат виробництва, який об'єктивно характеризує досліджуване явище. Класифікація факторів дозволяє уточнити зв'язок між ознаками, що впливають на ефективність, підійти до проблеми оцінки та зміни ефективності виробництва. Фактори в економічному аналізі можуть класифікуватися за різними ознаками. Так, фактори можуть бути загальними, тобто впливати на ряд показників, або окремими, специфічними для даного показника. Узагальнюючий характер факторів пояснюється їх зв'язком і взаємною обумовленістю, що існують між

окремими показниками.

Вивчення спеціальної літератури показує, що при визначенні ефективності використання землі одні автори застосовують показник виробництва валової продукції з одиниці земельної площі (в натуральному або вартісному вимірі); інші – вихід валової і товарної продукції, валовий і чистий дохід з одиниці земельної площі; треті – показники структури земельних угідь; четверті – структуру земельних угідь і валовий вихід продукції в грошовому виразі з одиниці площі. Загальними недоліками розглянутих показників ефективності використання землі є відсутність розмежування між факторними і результативними показниками використання землі, між ефективністю використання землі як об'єкта господарювання і ефективністю використання землі як засобу виробництва. Відсутність колегіальності у науковому середовищі в даному питанні потребувала систематизації показників економічної ефективності використання землі (рис. 1.7).

При виборі конкретних показників ефективності виникають труднощі через велику їх різноманітність. Окремі науковці загальні показники ефективності сільськогосподарського виробництва та його галузей розглядають як синтетичний вираз приватних показників економічної ефективності окремих стадій і факторів виробництва, що включають в себе утворюючі їх елементи виробничо-технологічної ефективності, тобто показники повноти, результативності використання відповідних засобів праці, землі, трудових ресурсів.

При цьому визначається першорядна роль результативності використання земель як основного засобу виробництва.

Під ефективним використанням землі в сучасних умовах, при існуючому рівні культури землеробства слід розуміти економне використання цього ресурсу (в обсягах гарантованих можливостей з урахуванням якості) з інтенсивністю, що не завдає екологічної шкоди цього виду ресурсу. Ефективним може вважатися тільки таке використання, яке не допускає

деградації землі та зниження ґрунтової родючості. Окупність вкладень в загальноприйнятому розумінні як економічна категорія не повинна виступати в якості головного показника.

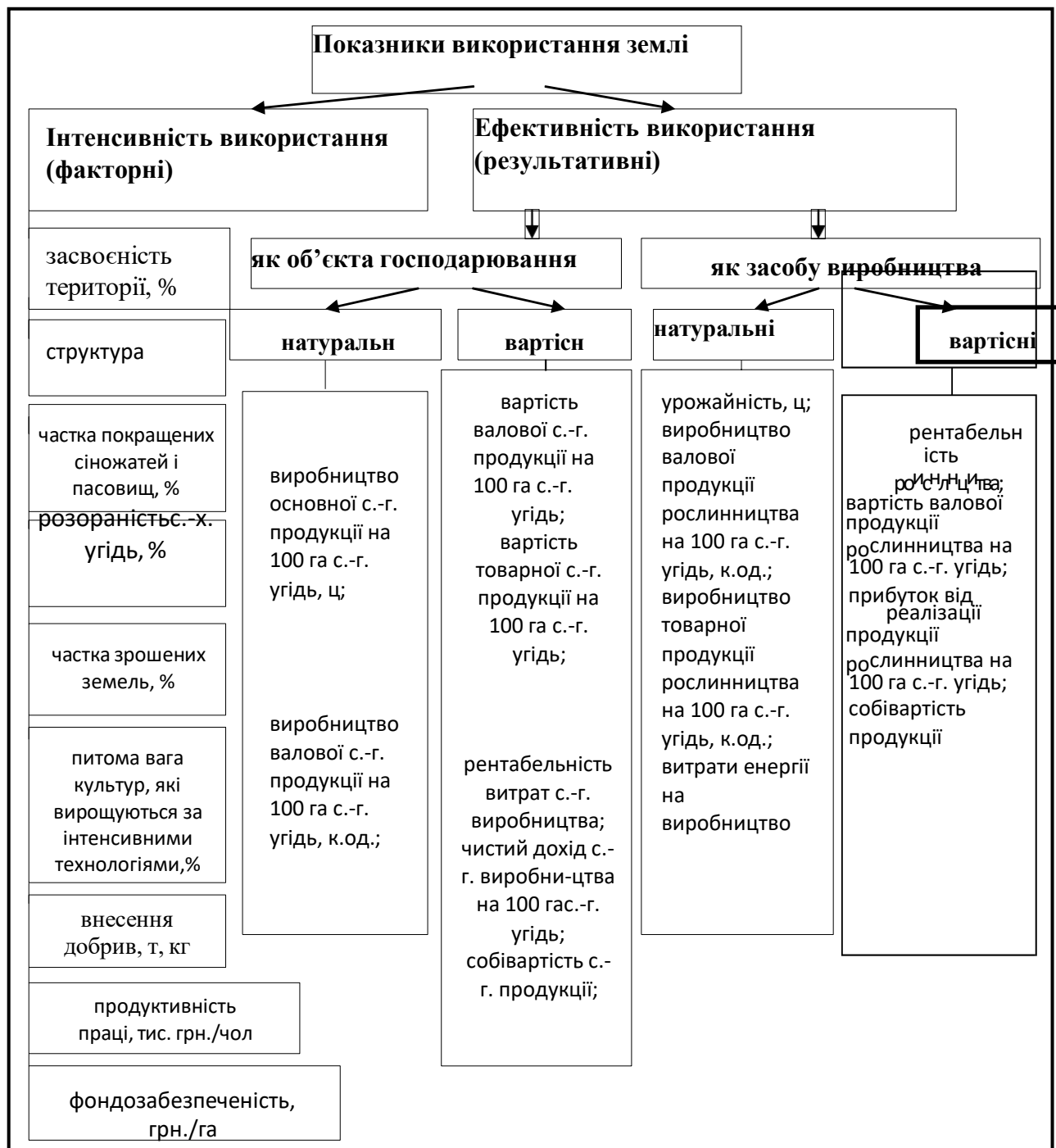

Рис. 1.7. Система показників ефективності використання землі

Причому, формування довгострокової, стійкої структури агроландшафту, організованого на екологічних принципах, сприятиме

підвищенню ефективності використання землі з мінімумом витрат природнім шляхом.

Важливо враховувати, що збільшення виходу продукції є результатом інтенсифікації, а її суть або зміст полягає в тому, в який спосіб досягається такий результат. Окрім того, важливо при дослідженні процесу інтенсифікації розглядати не тільки організаційно-економічну, а обов'язково ще й екологічну складову, тобто враховувати двоїстий зміст інтенсифікації. Так кожний з напрямів інтенсифікації, зокрема, механізація, хімізація автоматизація чи меліорація справляють не тільки позитивний вплив на агроекологічну систему, але й при необґрунтованому використанні ще й негативний.

Безсумнівним фактором підвищення врожайності сільськогосподарських культур є раціональне використання ріллі. Під раціональним використанням ріллі слід розуміти науково-обґрунтоване управління родючістю ґрунтів на основі інтенсифікації та максимального використання біологічних факторів в системах землеробства. Вивчення наукових джерел дозволяє запропонувати наступну класифікацію біологічних факторів і способів їх інтенсифікації (табл. 1.2).

В результаті багаторічних досліджень науковці [85; 86; 87; 88] прийшли до висновку, що в залежності від конкретних господарських і природних умов можуть застосовуватися ті чи інші фактори біологізації землеробства.

Застосування біологізованих систем землеробства, в поєднанні з адаптивно-ландшафтним підходом і диференційованим використанням земель сприяє відтворення ґрунтової родючості і відповідно підвищує ефективність її використання.

У процесі виробництва споживаються речовини природи, які повинні бути відшкодовані. Співвідношення спожитих речовин до внесених визначає екологічну ефективність. Використання природних ресурсів і матеріальних дозволяє створити нову продукцію, яка має вартість.

Комбінація вартості виробленої продукції і витрат відображає економічну ефективність використання землі.

Таблиця 1.2

Біологічні фактори в землеробстві й способи їх інтенсифікації

Біологічні фактори	Заходи інтенсифікації
Максималізація утворення фітомаси в агроекосистемах	Підвищення коефіцієнта використання ріллі, високостеблові сорти культурних рослин, використання фізіологічно активних речовин
Залучення біомаси в біологічний і внутрішньогосподарський оборот	Сидерація, використання побічної продукції на добриво, тваринництво
Оптимізація ґрунтових біологічних процесів	Регулювання надходження органічної речовини в ґрунт за кількістю і якістю, обробка ґрунту
Азотфіксація	Збільшення бобових в структурі посівних площ, посів видів з високою азотфіксуючою здатністю, інтенсифікація несімбіотичної і асоціативної азотфіксації, бактеріальні добрива
Алелопатичний стан ґрунтового середовища	Застосування багатопільних сівозмін, формування посівного шару з виключенням можливості накопичення токсинів в зоні загортання насіння, використання алелопатичних ефектів
Активізація процесів розкладання фосфорорганічних сполук	Бактеріальні добрива, фітомеліорація
Розкладання калій вмісних мінералів	фітомеліорація
Оптимальний фітосанітарний стан посівів	Застосування багатопільних сівозмін, знищення передумов інфекцій агротехнічними засобами, використання біологічних засобів захисту

Таким чином, економічна ефективність відображає ступінь реалізації виробничих відносин і вимірюється системою вартісних показників, що характеризують ефективність виробництва продукції. Технологічна ефективність характеризує використання ресурсів виробництва шляхом порівнювання фактичних даних з нормативним рівнем (врожайність, продуктивність, виробництво продукції сільського господарства в порівнянних цінах в розрахунку на 100 га умовної ріллі, на одного середньорічного працівника, на 100 грн. виробничих фондів сільськогосподарського призначення). Соціальна ефективність

характеризує соціальний розвиток, рівень якого визначається ступенем досягнення нормативного рівня життя і вимірюється як відношення приросту часу активного життя до витрат часу на його отримання. Відтак основою раціонального землекористування та охорони земельних ресурсів є досягнення комплексу економічних, соціальних, екологічних та інших цілей суспільства. Взаємозв'язок і узгодженість всіх цих цілей можливі при системному підході до аналізу ефективного використання земельних ресурсів. Особливо важливим є з'ясування ступіня відповідності або невідповідності між сучасним станом всієї виробничої системи АПК і тими цілями, які традиційно виділяла економічна наука: виробництво сільськогосподарської продукції; соціальний розвиток; відтворення земельно-природного потенціалу. Це і дозволить намітити шляхи реалізації заходів щодо приведення її у стан рівноваги. Оскільки підвищення рівня використання земель виступає об'єктивною необхідністю і умовою поступального розвитку суспільства, і цьому процесу практично немає меж, остільки поняття раціонального та ефективного використання землі були і залишаються актуальними.

Таким чином, інтенсифікація є специфічним процесом розширеного відтворення у сільському господарстві, що здійснюється з метою збільшення високоякісної продукції на одиницю земельної площі або голову худоби та підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Між категоріями «інтенсифікація» та «ефективність» виділено причинно-наслідковий зв'язок: в підвищенні ефективності проявляється вплив на виробництво шляхом його інтенсифікації, яка відбиває процес посилення використання факторів інтенсивного зростання, ефективних методів господарювання. Інтенсифікація виступає цілеспрямованим процесом розвитку виробництва, а економічна ефективність – співвідношенням між отриманими в виробництві результатами і витратами праці та засобів виробництва, тобто підсумковим якісним показником.

Під «інтенсифікацією використання земельних угідь» запропоновано розглядати систему заходів з залучення інноваційних засобів праці, технологій, форм організації праці й управління, що спрямовані на зростання продуктивності земельних угідь за умов екологічно небезпечного землекористування і розширеного відтворення ґрунтової родючості.

Висновки до розділу I

1. Реалізація інтенсивного типу розвитку в сучасних умовах нерозривно пов'язана з забезпеченням його екологічності. Даному процесу сприятиме екологічна інтенсифікація землеробства на основі високого рівня агрокультури, здійснення простого і розширеного відтворення родючості ґрунтів на базі освоєння оптимальних сівозмін, застосування чистих парів, екологічно сумісних засобів виробництва, раціонального використання добрив т.ін. В нові підходи до розуміння інтенсифікації має бути закладена ключовароль екологічно небезпечного землекористування, коли зростання продуктивності земельних угідь, як наслідок інтенсифікації землекористування, що негативно впливає на довкілля, – одночасно передбачає заходи із зменшення негативного впливу на земельні ресурси через дотримання умов екологічної безпеки та існуючих обмежень техногенезу.

2. Раціональне використання землі передбачає цільовий характер її використання і є ширшим, ніж поняття «ефективне використання землі» та відображає чотири аспекти землекористування: організаційний, економічний, соціальний та екологічний. Розмежування категорій «ефективне» і «раціональне» землекористування доцільне, але останнє не є складовою першого.

3. Обґрунтовано, що з точки зору ефективного землекористування, продуктивної віддачі землі жодна із форм її використання не має особливих переваг. Збереженню, відновленню та підвищенню родючості землі сприятиме приватна власність товаровиробника, де поєднання

приватного володіння землею з господарюванням на ній виявляється найбільш раціональним. Землекористування на орендних засадах, поступається використанню власної землі з огляду мотивації орендаря до відновлення, а тим більше підвищення родючості, що зменшує доходи як землевласників, так і фермерів. Разом з тим, практика орендних відносин доводить ефективність різних засобів й важелів мотивування орендаря до відновлення родючості ґрунту. Найбільш дієвий економічний важіль – це довготривалий строк орендного договору.

4. Дослідження методичних підходів до оцінки ефективності використання землі виявило відсутність розмежування між факторними і результативними показниками використання землі, між ефективністю використання землі як об'єкта господарювання і ефективністю використання землі як засобу виробництва. Ефективність використання землі як головного засобу виробництва визначено як співвідношення енергії в продуктах рослинництва і енергії витрат живої і уречевленої праці родючості ґрунту в конкретних умовах місця і часу. ВИКОРИСТАНА

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ I

1. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна і соціальна географія світу. Київ, 2007. 688 с.
2. Другак В.М. Теоретичні та методичні основи економіки землекористування. Київ, 2004. 129 с.
3. Конституція України. URL: [http:// www.zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua) (дата звернення 11.01.2019).
4. Земельний кодекс України. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14) (дата звернення 11.01.2019).
5. Цивільний кодекс України. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15) (дата звернення 11.01.2019).
6. Закон України «Про Державний земельний кадастр». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17> (дата звернення 11.01.2019).
7. Гуменюк М.М. Ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами регіону. *Рекультивация складних технококосистем у новому тисячолітті: ноосферний аспект*: матеріали міжнар. науково-практич. конф. Дніпропетровськ, 2012. С. 83–88.
8. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. /Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
9. Земельний кодекс України. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14)

(дата звернення 11.01.2019).

10. Антропозахист в системі екологічного права та системі права України. *Гуманітарний журнал*. 2014. № 3-4. С. 142-155.
11. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
12. Шульга В.М. Правове забезпечення плати за землю. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2015. Вип. 218. С. 116–112.
13. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. — [2 ге вид., доп. і перероб.] Київ: КНЕУ, 2002. 624 с.
14. Білик Ю.Д. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва в Україні на інноваційній основі // Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. Київ: ІАЕ УААН, 2002. С. 361-369.
15. Бугуцький О.А. Аналіз економічної ефективності сільськогосподарського виробництва / О.А. Бугуцький. Київ: Урожай, 1976. 264 с.
16. Голик М.А. Закономерности интенсификации сельскохозяйственного производства в условиях научно технического прогресса. Львов: Изд-во при Львов. Ун-те, 1989. 232 с.
17. Дуброва П.Ф. Оптимальные размеры садоводческих хозяйств // Экономика и организация промышленного садоводства / [под ред. П.Ф. Дуброва]. Москва: Колос, 1981. С. 97-124.
18. Економіка сільськогосподарства / [Мертенс В.П., Мацибора В.І., Жигало Л.Ф. та ін.] ; за ред. В.П.Мертенса. Київ: Урожай, 1995. 288 с.
19. Економічна енциклопедія: у 3 х т. Т.1 / Редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: ВЦ "Академія", 2000. 864 с.
20. Экономика сельского хозяйства [Добрынин В.А., Беляев А.В., Дунаев П.П. и др.]; под ред. В.А.Добрынина. [3 изд., перераб. и доп.] Москва: Агропромиздат, 1990. С.150-175.
21. Эрден Ф. Интенсификация сельского хозяйства. Москва: Прогресс, 1967. 58 с.
22. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1969. Т.5. С.97.
23. Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. Київ.: Вид-во політ. літ-ри України, 1964. Т. 24. С. 178.
24. Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1965. Т. 25. Ч.2. С. 209.
25. Мацибора В.І. Економіка сільськогосподарства: підручник . Київ: Вища школа, 1999. 415 с.
26. Мертенс В.П. Інтенсифікація землеробства. Київ: Урожай, 1974. 168 с.
27. Основи економічних вчень: навч. посібник / Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. [2 ге вид., перероб. і доп.] Київ. Вища школа, 2002. 543 с.
28. Павчак В.А. Економіка сільськогосподарства: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1990. 398 с.
29. Сторожук Т.А. Социально экономические проблемы интенсификации сельскохозяйственного производства / Т.А. Сторожук. Львів.: Вища школа, 1986.

140 с.

30. Український Радянський Енциклопедичний Словник: у 3 х т. / [редкол.: А. Кундицький(відп. ред.) та ін.] [2 ге вид.] Т. 1. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986.

752 с.

31. Шепотько Л.А. Интенсивность и эффективность сельскохозяйственного производства: методологические вопросы. Москва: Экономика, 1968. 143 с.

32. Вільхова Т.В. Теоретичний аспект оренди земель сільськогосподарського призначення / Т.В. Вільхова, С.В. Васильєв, В.О. Олексюк. Агросвіт. 2013. №. С. 11-17.

33. Земельний кодекс України. Запоріжжя: Поліграф, 2001. 100 с.

34. Васильчук В.Л. Ефект зниження віддачі від реалізації спільної власності / В.Л. Васильчук // Економіка АПК. 2001. № 2. С. 77-80.

35. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК. 2004. № 6. С. 3-8.

36. Политэкономический словарь / Под ред. Е.Ф. Борисова [и др.]. Москва: Политиздат, 1964. 303 с.

37. Лазня І.В. Відносини власності в умовах формування ринкової економіки в Україні: автореф дис. на здобуття наук. ступеня доктора економ. наук: спец. 08.01.01 «політична економія» / І.В. Лазня. Київ, 1997. 33 с.

38. Мельник Л.Ю. Наукові засади економічної сутності і сфер прояву відносин власності // Вісник Академії митної служби України. 2002. № 4 (16). С. 38-42.

39. Реферат-дайджест творів Дж.М. Кейнса «Трактат про грошову реформу», «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей». Кіів: АУБ, 1999. 189 с.

40. Лебеденко О.В. Розвиток ефективного використання землі суб'єктами аграрного господарювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.В. Лебеденко. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

41. Голданов В.В. Організаційно-економічне відтворення родючості ґрунтів сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В.В. Голданов. Дніпропетровськ, 2010. 21 с.

42. Грабак Н.Х. Основи ведення сільського господарства та охорона земель: навчальний посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2005. 796 с.

43. Иоаннесян С.Л. Продовольственная безопасность – приоритетная цель сельскохозяйственной политики США / С.Л. Иоаннесян, Н.З. Левина // США: экономика, политика, идеология. 1997. № 10. С. 109-119.

44. Сатир Л.М. Економічна сутність інтенсифікації виробництва та її особливостей сільському господарстві // [Режим доступу]: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.1/252.pdf>.

45. Назаренко О.В. Орендні земельні відносини та механізм їх удосконалення в ринкових умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.07.02 «економіка сільського господарства і АПК» / О. Назаренко. Харків, 2006. 20 с.

46. Макаренко А.П. Економічна теорія – політекономічний контекст: навчальний посібник. Полтава РВВ ПДАА, 2010. 211 с.

47. Грібахо О.О. Потенціал земельних ресурсів регіональної господарської системи та напрямки його використання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. економ. наук: спец. 08.07.05 «розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О.О. Грібахо. Чернігів, 2010. 20 с.

48. Романова В.А. Соціально-економічна ефективність використання земельних ресурсів регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.07.02 «економіка сільського господарства і АПК» / В.А. Романова. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.

49. Кошкалда І.В. Удосконалення орендних відносин у системі господарського механізму сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.07.02 «економіка сільського господарства і АПК» / І.В. Кошкалда. Харків, 2004. 21 с.

50. Юхименко П.І. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки // Економіка АПК. 2010. № 1. С. 18-21.

51. Іванюк І.В. Організаційно-економічне забезпечення розвитку земельних відносин на сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «економіка і управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / І.В. Іванюк. Луганськ, 2008. 20 с.

52. Яців І.Б. Конкурентні відносини в системі аграрного землекористування. // Економіка АПК. 2011. № 4. С. 15-21.

53. Горланчук В.В. Передумови запровадження ринку земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. 2007. № 7. С. 18–20.

54. Єрмаков О.Ю. Розвиток регіонального ринку оренди сільськогосподарських земель // Економіка АПК. 2007. № 6. С. 10-14.

55. Стеценко О.М. Регулювання земельних відносин і обороту земельних ділянок аграрних господарств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «організація та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.М. Стеценко. Дніпропетровськ, 2010. 21 с.

56. Кравченко А.В. Ефективність використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «організація та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / А.В. Кравченко. Київ, 2008. 21 с.

57. Емельянов А. Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю / А. Емельянов // Вопросы экономики. 2001. № 8. С. 80-91.

58. Макеенко М. И собственность, и аренда // АПК: экономика, управление. 2001. № 8. С. 69-74.

59. Онищенко О. Особливості сучасних земельних відносин в Україні // Економіка України. 2001. № 4. С. 56–62.

60. Інформатика в LINUX-середовищі: навчальний посібник / за ред. Н.К. Васильєвої. Дніпропетровськ: Біла К.О., 2016. 268 с.

61. Матковський П.Є. Формування власника землі як суб'єкта господарювання у сільськогосподарському виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / П.Є. Матковський. – Львів, 2008. – 20 с.

62. Кучма Л.Д. На селі відроджено історично справедливі відносини / Л.Д.Кучма // Економіка АПК. 2001. № 1. С. 3-10.

63. Болгарова Н.К. Розвиток земельних відносин на сучасному етапі / Н.К. Болгарова // Економіка АПК. 2004. № 2. С. 29-33.

64. Збарський В.К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання // Економіка АПК. 2004. № 1. С. 48-53.
65. Шебаніна О.В. Орендні земельні відносини: сучасний стан та основні напрями удосконалення / О.В. Шебаніна // Економіка АПК. 2008. № 7. С. 7-13.
66. Кравченко А.В. Ефективність використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «організація та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / А.В. Кравченко. Київ, 2008. 21 с.
67. Данкевич А.Є. Розвиток орендних земельних відносин у сільському господарстві / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. 2004.– № 5. С. 43
68. Стеценко О.М. Регулювання земельних відносин і обороту земельних ділянок аграрних господарств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «організація та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.М. Стеценко. Дніпропетровськ, 2010. 21 с.
69. Емельянов А. Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю / А. Емельянов // Вопросы экономики. 2001. № 8. С. 80-91.
70. Єрмаков О.Ю. Інновації енергозбереження у сільському господарстві / О.Ю. Єрмаков // Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2008. № 4. С. 26–32.
71. Данкевич А.Є. Світовий досвід оренди земель / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. 2007. № 3. С. 138-144.
72. Мельник Л.Ю. Соціально-економічні аспекти приватної власності на землю сільськогосподарського призначення. // Держава та регіони. Сер.: Економіка та підприємництво. 2004. № 2. С. 135-140.
73. Москаленко А. Еволюція орендного землекористування: зарубіжний та вітчизняний досвід. // Економіка України. 2001. № 9. С. 88-94.
74. Антіпова Л.І. Залучення зарубіжного досвіду організації земельно- орендних відносин. // Економіка АПК. 2007. № 1. С. 147- 153.
75. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія / В.Г. Андрійчук. Вид. 2-ге, без змін. Київ: КНЕУ, 2006. 292 с.
76. Березівський П.С. До питання про суть та економічний зміст категорій «інтенсивність» та «інтенсифікація». // АгроСвіт. 2010. № 6. С. 24-31.
77. Березівський П.С. Інтенсифікація виробництва у сільськогосподарських підприємствах: теорія, оцінки, перспективи: монографія. Львів: Ліга-прес, 2008. 188 с.
78. Вітков М.С. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на інноваційній основі: монографія / М.С. Вітков. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2008. 220 с.
79. Інтенсифікація виробництва і соціальний розвиток села / В.П. Мертенс, В.Є. Шпигало, А.І. Пастушенко, А.М. Стельмащук. К.: Урожай, 1986. 152 с.
80. Кузьома В.В. Інтенсифікація - основа ефективного використання землі // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Черкаси. 2007. Вип. 18. Ч. III. С. 118-120.
81. Тарасевич Л.С. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва: соціально-економічне содержание и эффективность (вопросы теории). Ленинград. 1974. 157 с.
82. Дорогань Л.О. Інтенсифікація виробничих процесів в аграрних підприємствах // Наук. праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки. Полтава:

ПДАА, 2011. Т.1. Вип. 2. С. 323–328.

83. Добрынин В.А. Три главных направления выхода АПК из катастрофы / В.А. Добрынин // АПК: экономика, управление. 2001. № 5. С. 18-24.

84. Ткач А.В. Методика определения эколого-экономической эффективности сельскохозяйственного производства. Москва.: ВНИЭСХ, 1992. 28с.

85. Лысенко Е.Г. Эколого-экономические основы устойчивого развития земледелия. // Экономика сельского хозяйства России. 2002. № 3. С.29.

86. Минаков И.А., Соколов Н.И. и др. Экономика отраслей АПК. под ред. И.А. Минакова. Москва: КолосС, 2004. 464 с.

87. Польшакова Н. В. К вопросу эколого-экономической эффективности использования земельных ресурсов в аграрном производстве // Вопросы экономики и управления. 2016. №4. С. 26-28.

88. Ткач А.В. Методика определения эколого-экономической эффективности сельскохозяйственного производства. Москва: ВНИЭСХ, 1992. 28с.

Таким чином, екстенсивний та інтенсивний типи розвитку тісно взаємопов'язані й практично не існують у чистому вигляді, а співіснують (табл).

Таблиця . Показники інтенсифікації у сільському господарстві України

Рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва	Результат інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	Економічна ефективність сільськогосподарського виробництва
<ul style="list-style-type: none"> • Сума вартості основного капіталу і поточних виробничих витрат з розрахунку на 1 га с.-г. угідь; • річні витрати на 1 га с.-г. угідь; • вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь; • затрати живої праці на 1 га с.-г. угідь 	<ul style="list-style-type: none"> • Вартість валової і чистої продукції; • прибуток з розрахунку на 1 га с.-г. угідь; • підвищення врожайності сільськогосподарських культур; • продуктивність окремих видів худоби і птиці 	<ul style="list-style-type: none"> • Продуктивність праці; • капіталовіддача; • окупність виробничих витрат та додаткових витрат; • собівартість продукції; • норма прибутку; • рівень рентабельності

РОЗДІЛ II

МОНІТОРИНГ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Сучасний стан та тенденції використання земель сільськогосподарського призначення

Нині в Україні набуло державного значення удосконалення земельних відносин, зокрема питань землекористування. Вітчизняні науковці розглядають землекористування як «процес використання людиною (суспільством) інтегрального потенціалу території, який включає всі ресурси на відповідній ділянці геопростору, є складовою частиною суспільно-територіального комплексу регіонального рівня й веде до ускладнення його структури, що знаходить своє проявлення в процесі регулювання земельних відносин» [1, 187].

На території нашої держави характерною особливістю праці при виробництві сільськогосподарських культур визначається сезонність. Вона слугує причиною того, що взимку робочий час не витрачається інтенсивно, а сільськогосподарська техніка простоює. Суттєві зміни відбулися і у структурі посівних площ (рис.2.1).

За період 1990-2021 рр. площа кормових угідь скоротилася майже у 23 рази, із 10313,8 тис. га у 1990 р. до 456,8 тис. у 2021 р. Це обумовлено, перш за все, різким скороченням тваринницької галузі підприємств. Якщо на кінець 1990 р. у підприємствах України налічувалося 24,6 млн. ВРХ і 19,4 млн. свиней, то на кінець 2021 р., відповідно, 2,6 і 2,0 млн. голів. Це, в основному, і обумовлює наявність сезонності на селі, адже половина селян працездатного віку була круглий рік зайнятою в тваринництві.

Специфіка виробництва рослинницької продукції, зміна їх значення для господарського комплексу держави та експорту, зумовлюють зміни в організації посівних площ. У 2021 р. під виробництво кормових культур

було задіяно 5,4 % (26,0) посівних площ, технічних – 32,3 % (15,4), картоплі та овочів – більше 6,3% (8,4) а найбільшу частину (56,0% (50%) посівних площ) використовували під зернові культури.(у дужках 1990 р.)

Метою детального вивчення земельних ресурсів України приведено розподіл земельних ресурсів по областях (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Розподіл земельних ресурсів по регіонах України
(на 01.01.2018 р.)**

Області	Усього земель, ти с.га	У тому числі					
		с.-г.угіддя	ліси	забудова ніземлі	під водою	заболочене ніземлі	інші
Вінницька	2649,2	2014,2	380,3	155,1	43,5	33,9	22,2
Волинська	2014,4	1047,5	697,6	92,6	45,5	115,7	15,5
Дніпропетровська	3192,3	2511,5	193,5	255,7	155,6	27,5	48,5
Донецька	2651,7	2044,1	204,0	247,4	42,4	19,8	94,0
Житомирська	2982,7	1510,0	1123,3	127,6	48,6	101,2	72,0
Закарпатська	1275,3	451,3	723,6	63,3	18,2	0,9	18,0
Запорізька	2718,3	2238,6	133,7	143,7	173,1	6,6	22,6
Івано-Франківська	1392,7	629,9	635,9	77,5	23,8	2,6	23,0
Київська	2812,1	1651,5	648,7	185,4	175,1	53,4	98,0
Кіровоградська	2458,8	2031,6	190,1	130,1	76,9	13,0	17,1
Луганська	2668,3	1907,1	358,1	170,4	22,1	16,9	193,7
Львівська	2183,1	1260,8	694,7	144,4	42,8	32,5	7,9
Миколаївська	2458,5	2005,8	123,8	144,2	128,8	21,1	34,8
Одеська	3331,4	2591,6	223,0	196,4	210,6	80,7	29,1
Полтавська	2875,0	2164,3	287,2	176,4	148,4	85,9	12,8
Рівненська	2005,1	924,7	827,0	82,1	43,2	106,2	21,9
Сумська	2383,2	1697,5	461,4	124,2	30,9	63,9	5,3
Тернопільська	1382,4	1045,8	202,6	90,4	19,0	8,8	15,8
Харківська	3141,8	2411,3	426,2	182,6	60,8	33,5	27,4
Херсонська	2846,1	1969,3	153,0	130,5	431,8	44,1	117,4
Хмельницька	2062,9	1568,2	287,6	121,6	42,3	24,6	18,6
Черкаська	2091,6	1451,0	338,6	120,0	135,7	32,9	13,4
Чернівецька	809,6	469,7	249,9	59,6	18,8	1,2	10,4
Чернігівська	3190,3	2067,6	740,3	155,4	68,0	129,7	29,3

У своїх дослідженнях деякі науковці дійшли висновку, що для досягнення ефективного й екологічно-безпечного землекористування необхідний баланс (співвідношення) між природними ландшафтами, територіями, що зазнали змін у процесі людської діяльності, та

виробничих ландшафтів – відповідно 5:4:1. У настановах ООН вказується, що лісів повинно бути не менш як на 50% території, сільськогосподарських угідь – 45%, забудованих земель – 5% [3].

Особливої уваги заслуговує розгляд питання ґрунтового покриву України, який через недосконалу систему землекористування зазнає деградаційних процесів, тобто погіршуються корисні властивості та родючість ґрунту, внаслідок впливу природних та антропогенних факторів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Типи і поширення деградацій ґрунтів в Україні
(% від загальної площі ріллі- 32 млн. га)**

Тип деградації ґрунтів	%
Винос поживних речовин та втрата гумусу	43
Ущільнення	39
Утворення кірки та замулення	38
Водна ерозія площинна	17
Підвищення кислотності	14
Заболочення	14
Рідіонуклідне забруднення	11,1
Вітрова ерозія, втрата верхнього шару ґрунту	11
Забруднення пестицидами й іншими органічними речовинами	9,3
Забруднення важкими металами	8
Засолення, підлугування	4,1
Водна ерозія, утворення ярів	3
Побічна дія водної ерозії (замулення водойм тощо)	3
Зниження рівня денної поверхні	0,35
Деформація земної поверхні вітром	0,35
Аридизація	0,21

Ерозійних процесів зазнала майже третина орної території, втрати органічної речовини досягли 30%, відбувається процес ущільнення орних ґрунтів у підорному шарі та втрати запасів поживних речовин. Найбільш впливовим чинником зниження продуктивності ґрунтів є водна ерозія і втрата вологи з поверхневим стоком. Щороку ерозія призводить до втрати мільйонів тонн ґрунту, зокрема, це стосується рухомих форм азоту (близько 0,5 млн тонн), фосфору (близько 0,4 млн тонн) і калію (близько 0,7 млн тонн), та до втрати продукції землеробства, що перевищує 10 млн

тонн зернових одиниць. За таких умов з 1 га втрачається 500–700 кг поживних речовин, а це в 2,3 рази більше, ніж вноситься з добривами.

Наслідком деградаційних процесів, що відбуваються у ґрунтовому середовищі, є нездатність ґрунту виконувати свої основні функції, а саме: екологічну (маємо на увазі середовище для існування та забезпечення належного функціонування екологічних систем); виробничу (створення таких умов для росту й розвитку культурних рослин, щоб мати змогу отримувати високі врожаї якісної продукції); санітарно-епідемічну (забезпечення сприятливих умов середовища для життєдіяльності людини) [4, с. 6–9; 71].

В Україні освоєння земель на сьогоднішній день має досить високі показники, що також негативно позначається на їх якості (табл. 2.3).

Варто наголосити на важливості розв'язання ще однієї проблеми. Внаслідок змиву та видування верхнього родючого шару ґрунту в Україні втрачається понад 30 млн тонн гумусу щороку, що у свою чергу досить суттєво впливає на врожайність сільськогосподарських культур [6, с. 58]. Втрати гумусу з ґрунтів можна пояснити кількома причинами: це змив верхнього родючого шару через розвиток процесів ерозії; неврегульоване використання органічних добрив; застосуванням тільки мінеральних добрив протягом тривалого часу; недостатнє використання рослинних решток як добрива; посилення мінералізації гумусу внаслідок підвищення інтенсивності обробітку ґрунтів, що призводить до посилення їх аерації [4, с. 202].

За статистичними даними, в Україні землі, які зазнали деградаційних процесів, в яких зменшилася продуктивна здатність, та ті, що техногенно забруднені й потребують консервації, займають площі більше ніж 800 тис. га; площі земель, яким необхідна рекультивация, досягнули 141 тис. га; 253 тис. га – це землі, які потребують поліпшення; 10,6 млн га зазнали ерозійних процесів; яри займають площу 140,4 тис. га; 6 млн га земель

постійно зазнають вітрової ерозії. На погіршення якісного стану земель впливають і такі явища, як селі, зсуви, обвали, просідання ґрунту, руйнування берегів водосховищ тощо, які поширені більше як на 50% території [1, 160].

Таблиця 2.3

Освоєння земель сільськогосподарського призначення в Україні (станом на 01.01.2018 р.)

Область	Загальна площа, тис.га	Площа с.-г. земель, тис.га	Площа с.-г. угідь, тис. га	Площа ріллі, тис. га	С-г. освоєність території, %
Вінницька	2649,2	2063,6	2014,2	1725,5	77,9
Волинська	2014,4	1079,8	1047,6	672,6	53,6
Дніпропетровська	3192,3	2581,5	2513,0	2127,4	80,9
Житомирська	2982,7	1582,2	1510,1	1112,7	53,0
Закарпатська	1275,3	469,2	451,0	200,2	36,8
Запорізька	2718,3	2297,7	2241,7	1903,6	84,5
Івано-Франківська	1392,7	645,0	630,5	397,2	46,3
Київська	2895,7	1798,1	1668,7	1356,1	62,1
Кіровоградська	2458,8	2079,3	2032,2	1764,6	84,6
Львівська	2183,1	1290,1	1261,5	794,1	59,1
Миколаївська	2458,5	2054,1	2006,0	1699,2	83,6
Одеська	3331,4	2659,2	2591,8	2075,5	79,8
Полтавська	2875,0	2223,3	2165,5	1774,7	77,3
Рівненська	2005,1	958,0	926,2	656,8	47,8
Сумська	2383,2	1738,3	1698,0	1226,3	72,9
Тернопільська	1382,4	1073,3	1046,2	856,4	77,6
Харківська	3141,8	2473,8	2411,5	1933,2	78,7
Херсонська	2846,1	2032,5	1969,4	1777,9	71,4
Хмельницька	2062,9	1603,6	1566,2	1252,7	77,7
Черкаська	2091,6	1487,0	1451,0	1272,0	71,1
Чернівецька	809,6	481,7	469,7	330,8	59,5
Чернігівська	3190,3	2124,0	2067,5	1419,2	66,6
Україна	60354,9	42726,4	41507,9	32541,3	70,8

*Примітка. Без врахування тимчасово окупованих територій (Донецька, Луганська області, а також АР Крим)

На землях, що зазнали ерозійних процесів, через зменшення вмісту гумусу врожайність сільськогосподарських культур може знижуватися від 16,7% на слабозмитих до 52,9% на сильнозмитих ґрунтах [6, с. 59].

Ще однією проблемою, яка потребує розв'язання, є переущільнення ґрунтів, що негативно позначається на екологічній складовій землекористування та призводить до економічних збитків. Також

поширення набула і фізична деградація як результат інтенсивного використання земель, що охоплює майже всю ріллю країни. Її проявами є «знеруктурення верхнього шару, брилистість після оранки, запливання і кіркоутворення, наявність плужної підшви, переущільнення підорного і більш глибоких шарів» [8]. У ґрунтах, що зазнали такого виду ерозії, порушуються процеси вбирання, утримання вологи й розвитку кореневої системи рослин.

Кислотність ґрунтів досить суттєво впливає на врожайність сільськогосподарських культур, особливо відчутно це позначається на валових зборах пшениці, ячменю, кукурудзи, цукрових буряків та ріпаку. Останнім часом підвищена кислотність ґрунтів поширена на досить великих площах.

Відбувається цей процес унаслідок впливу зміни кліматичних умов, через властивості материнської породи, яка може бути кисла або карбонатна, та антропогенний вплив (використання фізіологічно, а також хімічно кислих добрив і випадання кислотних дощів). Також процес підкислення ґрунтів відбувається через винос калію з урожаєм та в процесі інфільтрації його з талими водами і зливовими опадами. Ще однією причиною підвищення кислотності ґрунтів є глобальне потепління. З причини підвищення кислотності пригнічується ріст і розвиток кореневої системи рослин, що в свою чергу впливає на стійкість їх до комплексу несприятливих чинників осінньо-зимово-весняного періоду; зменшується окупність внесених азотних і фосфорних добрив; розмножується здебільшого грибна мікрофлора, що призводить до підвищення захворюваності культур грибковими захворюваннями, зростає забур'яненість угідь, адже переважна більшість видів бур'янів добре переносять кисле ґрунтове середовище.

За даними агрохімічної паспортизації сільськогосподарських угідь, в Україні налічується кислих ґрунтів 3,7 млн га (17%), лужних – 5,1 млн га (24%). Вирішення питання підкислення ґрунтів концентрує в собі

декілька аспектів. Перший – на 5% досліджуваної ріллі було визначено, що саме сильно- і середньокислі ґрунти займають великі площі, які постійно збільшуються. Збитки при цьому досягають 20–40% від величини врожаю. Інший аспект стосується підкислення чорноземів. Останнім часом проблема підкислення ґрунтів торкнулася 15 областей країни [5].

Параметри деградаційних процесів в орних ґрунтах України:

- дегуміфікація з інтенсивністю 0,5–1,5 т/га щороку з ознакою зменшення втрат до кінця 1980-х рр. З 2005 по 2009 р. Інтенсивність дегуміфікації 0,42–0,51 т/га кожного року;

- підвищення дефіциту співвідношення рухомих поживних речовин, зокрема азоту і калію (відповідно до 41,5–56,4 кг/га у 2001 р. і 32,9–64,2 у 2009–му р.);

- підвищення кислотності чорноземів, найбільше помітне в Черкаській і Сумській областях ($\Delta pH = 0,3 - 0,5$);

- переущільнення, яке в першу чергу помітне в Західному Ліссостепу та загалом поширене на 40% ріллі, руйнування структури, утворення брил і кірки;

- зменшення потужності верхнього шару ґрунту внаслідок поширення ерозійних процесів, яке поширюється на кілька сантиметрів у чорноземних ґрунтах (за даними відповідних розрахунків) та в осушених ґрунтах Полісся;

- вторинне осолонцювання й засолення зрошуваних ґрунтів, спрацювання торфовищ.

Отже, несприятлива антропогенна еволюція ґрунтів викликає обґрунтоване занепокоєння сільськогосподарських товаровиробників. Орні ґрунти перебувають у нестійкому стані. Щодо цієї ситуації обґрунтованим буде надважливий висновок: разом зі змінами характеристик ґрунту повинні змінюватися й технології землеробства. Причому ґрунтозберезувальний аспект останніх має бути більш насиченим, ніж негативні результати антропогенної зміни ґрунтів. У

способах їх обробітку повинна домінувати ґрунтозахисна спрямованість [9, с. 15-17].

Таким чином, ґрунти з досить незадовільними властивостями (деградовані та малородючі) у структурі земель нашої держави займають велику територію. За даними Інституту землеустрою, площа таких ґрунтів перевищує 6,5 млн гектарів, тобто – 20%. За інформацією інших наукових установ (ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського, ННЦ «Інститут землеробства»), площа ґрунтів, що зазнала деградаційних процесів та малородючих досягла близько 10 млн га. Внаслідок цього щороку, втрати від використання таких земель сягають в цілому по Україні близько 400 млн грн [9, с. 15]. Це означає, що потрібно вилучити з інтенсивного обробітку деградовані та малопродуктивні землі з метою покращення земельного фонду України (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Розораність сільськогосподарських угідь по областях України (станом на 01.01.2018 р.)

Процеси ерозії на сьогодні – одна з головних причин руйнування

ландшафту. Оскільки земельні площі земель розорані, для ведення тваринництва відводиться досить мало земель, і ця тенденція кожного року наростає, що призводить до неоптимальної структури сільськогосподарських земель [10]. [Аналіз причин посилення ерозійних процесів, дає підстави для висновку, що здебільшого не виконуються найпростіші агротехнічні заходи, нехтується вимога полезахисного лісорозведення, кошти, виділені на боротьбу з ерозією, використовуються не за призначенням.

Також причиною поширення ґрунтової ерозії є антропогенні чинники; екологічно нераціональне використання земельних ресурсів; надто високий відсоток розораних земель; порушення балансу хімічних елементів в агроєкосистемах, застосування важкої техніки для обробітку ґрунту, яка призводить до ущільнення та порушення його структури.

Якщо й надалі використовувати еродовані землі, то це може призвести до складних, і навіть незворотних наслідків для держави.

Для порівняння в табл. 2.4 наведено дані щодо розораності сільськогосподарських угідь по областях.

Як можна побачити, розораність сільськогосподарських угідь з роками має тенденцію до збільшення і на 2018 р. має вже катастрофічні показники.

Надто небезпечним чинником є зниження якісних властивостей земель і ґрунтового середовища через забруднення їх шкідливими речовинами, що поділяються на кілька видів. До першої групи належать речовини, які зумовлюють радіонуклідне забруднення (особливо цезій та стронцій), до другої складові речовин, якими користуються при хімічному захисті рослин (нітрати та пестициди), до третьої – речовини, через які відбувається промислове забруднення земель (тверді частинки, важкі метали, мінеральні кислоти) [11, с. 90-91].

Таблиця 2.4

**Розораність сільськогосподарських угідь у регіонах України,
% від загальної площі регіону**

Область	Рік				2018 р. до 2015 р., %
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	
Вінницька	62,7	65,1	77,4	85,7	136,7
Волинська	30,1	33,4	53,2	64,2	213,3
Дніпропетровська	65,9	74,8	82,8	84,7	128,5
Донецька	58,8	*	78,2	80,9	137,6
Житомирська	35,2	44,3	51,5	73,8	209,6
Закарпатська	15,1	28,7	35,9	44,4	294
Запорізька	69,2	69,6	88,1	85,0	122,8
Івано-Франківська	27,1	41,0	46,1	63,0	232,5
Київська	45,5	48,1	63,1	81,8	179,8
Кіровоградська	70,4	71,8	85,3	86,9	123,4
Луганська	45,9	*	72,1	66,9	145,6
Львівська	32,9	46,5	58,9	62,9	191,2
Миколаївська	66,7	74,3	81,1	84,7	127
Одеська	58,8	69,8	83	80,1	136,2
Полтавська	59,6	61,7	79,4	82,0	137,6
Рівненська	30,6	47,2	59,4	71,0	232
Сумська	48,6	58,6	72,2	72,3	148,8
Тернопільська	59,9	65,6	76,8	81,9	136,7
Харківська	58,6	71,5	78,3	80,2	136,9
Херсонська	58,4	62,5	81,5	90,3	154,6
Хмельницька	58,9	63,5	77,5	80	135,8
Черкаська	59,3	60,8	74,2	87,7	147,9
Чернівецька	39,8	41,9	59,4	70,4	176,9
Чернігівська	41,0	57,9	66,2	68,8	167,8

Примітка. * - інформація відсутня

На сьогодні 4,6 млн га сільськогосподарських угідь (12% від загальної площі) мають високий рівень радіоактивного забруднення, близько 20% території України забрудненна важкими металами, майже 8 млн га земель хлорорганічними препаратами [3].

Наслідком використання великої кількості природних ресурсів є постійне накопичення великої кількості відходів господарської діяльності людини. За кількістю промислових забруднювачів на одну особу, Україна займає одне з найперших місць у Європі. Основними промисловими забруднювачами є заводи кольорової та чорної металургії. Наприклад, у США обсяг шкідливих речовин, що потрапляють на 1 км² площі кожного року у 6,5 рази менший ніж в Україні, а в країнах Європи відповідно – 3,2 рази порівняно з нашою державою. Причина криється в тому, що на промислових підприємствах, які займаються розвідуванням або

розробкою родовищ корисних копалин віддають перевагу відкритому видобутку сировини.

Слід зазначити, що на таке негативне явище, як забруднення земель також впливає комунально-житлове господарство, тобто ґрунти забруднюються твердими побутовими відходами. До вкрай небезпечних можна віднести відходи целюлозно-паперової промисловості, які скидаються на землі та порушують їхні якісні властивості [12, с. 12-14].

До складу речовин, які надходять у природне середовище у процесі діяльності людини виділяють багато тих, що мають досить високий стабільний хімічний склад і вважаються дуже небезпечними як для земель і ґрунтового покриву, так і для тваринного та рослинного світу – це стійкі органічні забруднювачі (СОЗ). Їхньою властивістю є стійкість до впливу навколишнього середовища протягом тривалого періоду й розповсюдження далеко від місця їх утворення. До таких речовин належать деякі сполуки з категорії поліциклічних ароматичних вуглеводнів, поліхлоровані дифеніли, поліхлоровані дибензодіоксини та поліхлоровані дибензофурани, крім того, пестициди, у тому числі гексахлорбензол [12].

Мінеральні добрива і пестициди також є джерелами забруднення земель. Ці речовини мають властивість накопичуватись у ґрунтах і рослинах, оскільки в процесі їх застосування здебільшого не зважають на хімічний склад ґрунтів, строки і кількість внесення агрохімікатів та агротехніку культури. Тому, згідно із ст. 12 Закону України «Про пестициди та агрохімікати», ухваленого 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР, при роботі з цими речовинами провадиться система заходів відповідно до норм, прийнятих для окремих ґрунтово-кліматичних зон, з урахуванням даних раніше проведеного агрохімічного дослідження ґрунтів, паспортизації земель та стану посівів, аналізу мінерального живлення рослин, прогнозування рівня чисельності шкідників і розвитку хвороб [13].

Для досконалої системи захисту ґрунтів від ерозійних процесів необхідно, в першу чергу, правильно організувати територію господарства, тобто відповідний розподіл полів сівозмін із належним підбором сільськогосподарських культур і захисних лісових насаджень. Наприклад, сильно- та середньоеродовані землі, а також схилі ділянки мають бути в охопленні системою ґрунтозахисних сівозмін. Поля сівозмін потрібно розташовувати довгими сторонами упоперек схилів ділянок та перпендикулярно напрямку вітрів, що ерозійно небезпечні. Відповідно розташовують і захисні лісосмуги [14].

Прояв тенденції щодо зменшення вмісту гумусу в ґрунтах можна пояснити не лише порушенням балансу внесення органічних та мінеральних добрив, але й зменшенням посівних площ зернобобових і багаторічних трав. Наприклад, за останні 25 років спостерігалось таке явище, як збільшення частки певних культур – кукурудзи, соняшнику та ріпаку. Врожайність цих культур залежить від виносу з ґрунту досить великої кількості поживних речовин. Тобто, якщо врожайність соняшнику та ріпаку буде на рівні 15–20 ц/га, то ці культури виносять від 200 до 260 кг поживних речовин з гектара.

Надходження поживних речовин у ґрунт, забезпечується внесенням добрив. За результатами дослідження, земельні ресурси забезпечені мінеральними добривами на 48%, а органічними – 5% від потреби. При внесенні такої недостатньої кількості добрив спостерігається нестача гумусу й поживних речовин у ґрунтах України, тобто винесення поживних речовин необхідно поповнювати, повертаючи їх у ґрунт. За даними останнього агрохімічного обстеження ґрунтів, в Україні вже майже не має ґрунтів із високим вмістом гумусу, і якщо у 1990 р. їх налічувалося 36,9%, то на сьогодні тільки 3% [15].

Водночас, відмова від інтенсивного використання добрив є одним із екологічних засобів охорони ґрунтів від забруднення та застосування біологічних прийомів підвищення врожайності. Це стосується засобів

захисту рослин: з одного боку, їх використання забезпечує підвищення врожайності та стабільність виробництва, з іншого – виявляє згубний хімічний вплив на агрофітоценози.

Україна зазнала еколого-економічної кризи, яка торкнулась майже всіх сфер національного господарства та компонентів навколишнього природного середовища. Так, за підрахунками економістів-екологів, щороку збитки від нераціонального природокористування та забруднення природного середовища сягають 15–20% державного доходу.

Отже, постає необхідність терміново вживати дієвих заходів, щодо охорони та відновлення природного середовища, перш за все ґрунтів. Ігнорування цих питань протягом тривалого часу спричинить ситуацію, за якої реформи виявляться не дієвими й марними. Адже країна, яка не дбає за своє екологічно безпечне середовище та діяльність господарського комплексу, не матиме майбутнього.

Неодмінною умовою збереження та відтворення природної родючості ґрунтів, захисту їх від ерозійних процесів і підтоплення є фінансування державних та регіональних програм щодо охорони земель.

Загрозлива тенденція щодо погіршення якісних характеристик сільськогосподарських земель вимагає підпорядкування земельних відносин основній меті – забезпеченню всебічної охорони головного багатства України – землі. Для цього необхідно розробляти та впроваджувати відповідні програми розвитку земельних відносин, землекористування та охорони земель. Такі програми повинні базуватися на системі правових і нормативних документів, які регулюють організаційну та економічну складову земельних відносин.

Для того щоб забезпечити охорону земель та раціональне землекористування, необхідно розглядати сільськогосподарські угіддя як складні природні комплекси, враховуючи особливості кожної зони та регіону країни, використовуючи комплексний підхід. Охорону земельних ресурсів поділяють на економічну – захист від виснаження та екологічну –

захист від забруднення і деградаційних процесів.

Взагалі система охорони сільськогосподарських земель повинна ґрунтуватись на функціях раціонального розміщення та ефективного землекористування як невіддільної частини аграрної екологічної системи, попередження деградаційних процесів, поліпшення якісних, а також збереження природних властивостей сільськогосподарських земель. Якщо необхідно, то система охорони земель має передбачати перерозподіл земель, що позитивно впливатиме на стійкість сільськогосподарського землекористування та не завдає шкоди навколишньому природному середовищу.

Головними засадами охорони та захисту земель мають бути:

- підтримання ґрунтів у належному стані та збільшення їх корисних властивостей, перешкоджання втратам земель сільськогосподарського призначення;

- охорона ґрунтів від забруднення різними шкідливими речовинами та побутовими відходами, розорювання та порушення стану земель;

- зменшення надмірної промислової, гірничої діяльності та сільськогосподарського господарювання, через які погіршується стан земель;

- запобігання можливого впливу земель, що зазнали забруднення та порушення, на природне середовище і його ресурси, соціальну складову розвитку та добробуту суспільства;

- утримування у належному стані та збереження особливо цінних земельних площ і об'єктів, популяцій рослинного і тваринного світу, в тому числі рідкісних та зникаючих тварин і рослин, розширення територій земель, що належать до рекреаційного, оздоровчого, природоохоронного, історичного та культурного призначення;

- чіткий розподіл заходів щодо контролювання охорони й використання земель;

- обов'язкове притягнення до відповідальності об'єктів, що

порушують законодавство з питань охорони земель.

Систему відновлення земель, що зазнали впливу деградаційних процесів та земель, які віднесено до малопродуктивних сільськогосподарських земель, потрібно розглядати як сукупність заходів, спрямованих на відтворення їх продуктивної здатності через науково обґрунтоване екологічно безпечне їх використання, видозміну та відродження. Йдеться про те, що дана організаційна система, тобто організація науково обґрунтованого використання угідь для вирощування сільськогосподарських культур, є порівняно не затратною, але досить ефективною, не вимагає наявності захисних споруд, що діють на постійній основі, а створює можливості перевести земельні угіддя, вже не придатні для вирощування рослинницьких культур, в інші категорії земель, більш стійкі до процесів деградації [16, 133].

2.2. Продуктивність та особливості використання земель сільськогосподарського призначення у господарствах різних форм власності

На сьогодні в Україні гостро постала проблема зростання антропогенного і техногенного навантаження. Товаровиробники прагнуть у будь-який спосіб збільшити обсяг виробленої аграрної продукції, наслідком чого є забруднення земельних ресурсів сільськогосподарського призначення та поширення деградаційних процесів. Звідси випливає необхідність дієвого контролю за виконанням заходів з охорони земель. Чинний в країні Закон «Про охорону земель», визначає її як «систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного,

оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення». Тобто охороною земельних ресурсів можна назвати дії, в основу яких покладено не тільки збереження, а й поліпшення якісного їх стану та стану ґрунтового покриву.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що таких заходів найбільшою мірою потребують землі сільськогосподарського призначення, оскільки, як вже зазначалося, вони є головним ресурсом у виробництві продукції сільськогосподарства. На думку багатьох науковців, незадовільний стан використання земель сільськогосподарського призначення призводить до негативних екологічних наслідків та в багатьох випадках не створюються умови для безпечного використання земельного ресурсу.

Слід виокремити основні причини виснажування сільськогосподарських земель. Насамперед це прагнення товаровиробників збільшувати виробництво аграрної продукції, а також прояв такого негативного явища, як збільшення кількості забруднюючих речовин. Спеціалісти в цій області припускають, що протягом наступних 10 років викиди оксиду азоту підвищаться на 35–60%, метану на 60%. Тому обґрунтованим буде висновок, про наявність залежності між кількістю виробленої продукції та погіршенням якості ґрунтового покриву. Цьому можна було б зарадити шляхом контролювання землевласників та землекористувачів щодо виконання заходів зі збереження та охорони земельних ресурсів.

Слід назвати в переліку основних причин відсутність відомостей у тих, хто володіє земельними ділянками, та тих, хто веде на них господарську діяльність, про якісний склад ґрунтів, шкоду, яка завдається при недбайливому використанні земель сільськогосподарського призначення.

Маються на увазі відомості про вміст гумусу, кількість рослинних і тваринних мікроорганізмів, кількість хімічних сполук, що мають корисні та шкідливі властивості, а також рівень забруднення земельної ділянки землевласниками та землекористувачами у процесі її використання. Як

вважають вітчизняні науковці, думку яких ми поділяємо, відсутність цих даних робить майже неможливим запровадження заходів щодо збереження та охорониземельних ресурсів [17, 214].

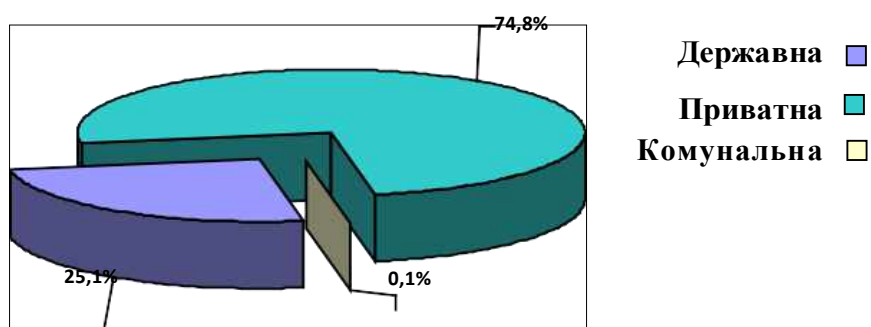
Прийняття Україною рішення про те, що аграрна галузь буде розвиватися за європейською економічною моделлю, дало поштовх до впровадження нових принципів використання земельних ресурсів, в основі яких має бути покладено завдання їх збереження, поліпшення та охорони. На сучасному етапі така потреба надто важлива, оскільки за існування СРСР та після його розпаду, основними завданнями господарювання було беззупинне збільшення обсягів виробництва продукції сільського господарства. Цього можна було досягти використовуючи екстенсивну та інтенсивну модель ведення господарської діяльності. Екстенсивний вид діяльності був започаткований у другій половині ХХ ст. та реалізовувався шляхом приєднання до земельного фонду додаткових земельних ділянок та їх освоєння. Здебільшого ці ділянки не були придатні для вирощування сільськогосподарської продукції, тому земельним ресурсам саме в цей період було завдано дуже великої шкоди (надвисока розораність та виснаженість ґрунтів), оскільки не проводилися заходи зі збереження та поліпшення стану ґрунтового покриву [8; 19, с. 98].

За часи існування СРСР додатково залучалися до використання у сільськогосподарському виробництві землі лісового господарства, галявини, дороги, пасовища, земельні ділянки біля річок, озер тощо. Таке використання земельних ресурсів слугувало єдиній меті – збільшити валовий збір продукції, а наслідком такого згубного рішення стало порушення цілісності рослинного та тваринного світу. Варто наголосити, що велика частина цих земель, якими користувались агропідприємства, офіційно не обліковувалась.

Так звана інтенсивна модель системи використання земель, бере свій початок після розпаду Радянського Союзу. Передумовою виникнення

такої моделі було започаткування аграрної реформи, зокрема земельної, впровадження права приватної власності на земельні ділянки, утворення нових агропідприємств, підвищення значення домогосподарств, які, отримавши в користування земельні ділянки, приватизували їх. Саме тоді держава втратила можливість контролювати виконання таких заходів як збереження та охорона земель [18].

Становлення форм власності на землю – державної, комунальної (або муніципальної) та приватної в нашій державі передбачало прийняття відповідних нормативно-законодавчих актів [20] (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Розподіл структури власності с/г угідь (станом на 2018 р.)

Державна форма власності спрямована на задоволення інтересів всього населення країни, можливість створити найкращі умови для суб'єктів господарської діяльності, земельні ділянки яких знаходяться у державному володінні. При цьому є можливість орендувати землі на досить тривалий або навіть на невизначений термін.

Приватну власність на землю вважають найуспішнішою формою власності, оскільки вона сприяє кращому збереженню та використанню землі й інших засобів виробництва. У господарствах, що засновані на приватній власності, вища відповідальність, мотивація, активність працівників, ефективніше використовуються капітальні вкладення, інвестиції, кредити і позики. У них вищий рівень інтенсивності й ефективності виробництва, окупність капіталу, вища й вартість землі.

Водночас різнобічне використання земельних ділянок (тобто застава,

продаж, передача їх в оренду тощо) дає можливість власникові земельної ділянки адаптуватися до мінливих ринкових умов [21]. Під правом приватної власності на землю розуміють, що територія з чітко визначеними межами належить відповідній особі. В агросфері приватна власність має також і недоліки, оскільки інколи можливе виникнення суперечностей між інтересами землевласника та суспільства. Також це можливо за підвищення цін на продукцію аграрного сектору, що призводить до збільшення обсягу її виробництва, з порушенням при цьому системи сівозмін, а також інших вимог раціонального землекористування [22].

До муніципальної (комунальної) власності відносять землі, що знаходяться в межах населених пунктів, проте не враховуються ті, які належать до державної та приватної власності, а також землі за їх межами, де розміщуються об'єкти комунальної власності. Суб'єктами права комунальної власності на землю вважають адміністративно-територіальні одиниці, що мають можливість об'єднувати належні їм землі, які знаходяться у комунальній власності [23].

Головними суб'єктами, що займаються виробництвом продукції аграрного сектору, її переробкою та реалізацією, є товаровиробники всіх форм власності та організаційно-правових форм ведення сільськогосподарської діяльності. Вони поділяються на державні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські підприємства з колективною формою організації праці, господарські товариства, приватні господарства, фермерські господарства, а також спільні (з іноземними інвестиціями) сільськогосподарські підприємства.

Підприємство розглядається головним елементом економіки в сукупності економічного, організаційного та правового аспектів. Економічний аспект полягає у використанні існуючих ресурсів, а саме у раціональному землекористуванні та правильному їх поєднанні. Під організаційним аспектом мають на увазі надання назви садиби,

формування структури, фізичних меж. Правовий аспект визначає, з якою мірою підприємство дотримується у своїй діяльності правових норм.

Головною метою державних підприємств є виконання положень державної політики, мати потужний виробничий потенціал та застосовувати сучасні технології. Ці підприємства в повному обсязі фінансуються державою. В той же час нераціональним є утворення державних сільськогосподарських підприємств традиційного типу. Такі типи підприємств з виробництва сільськогосподарської продукції як сільськогосподарські підприємства з колективною формою організації праці це підприємства, що були утворені на базі колишніх колгоспів і радгоспів, але процедура керування ними ґрунтується на праві власності селян на землю та майно. Їх особливістю є те, що виробнича структура досить розвинена, дохід розподіляється справедливо та за пайовим принципом. Проте на даний час таких господарств залишилась дуже незначна кількість.

У сучасних умовах на зміну їм утворились агропромислові об'єднання, що поєднують сільськогосподарські та промислові підприємства. Це так зване об'єднання в єдиний технологічний процес усіх або основних ланок виробництва й обороту промислової та сільськогосподарської продукції (вертикальна інтеграція підприємств), господарська діяльність яких зосереджена на виробництві одного чи кількох видів продукції аграрного сектору, та тих підприємств, що займаються її переробкою.

Ще одним видом підприємств є товариства – з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, діяльність яких регулюється Господарським кодексом України [24].

Також існує така організаційно-правова форма як приватні підприємства, сформовані на орендних відносинах. Тобто землевласник орендує земельну ділянку та майно в селян з обов'язковим підписанням угоди, в якій чітко прописано розмір орендної плати за землю й майно, а

також права та обов'язки сторін.

Дуже поширеною організаційною формою виробництва сільськогосподарської продукції в Україні є фермерське господарство – форма ведення підприємницької діяльності громадян з державною реєстрацією як юридична особа або фізична особа – підприємець, які мають намір займатися виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, її переробкою та реалізацією, маючи на меті отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону. В основному це така форма сімейного господарства, яке одночасно є первинною соціальною ланкою, а також первинною ланкою в суспільному виробництві. Це у свою чергу може гарантувати високий рівень його стійкості та стабільності.

Вважається, що найефективнішою моделлю селянських фермерських господарств є господарства, великі за розмірами, що мають повний комплекс сільськогосподарської техніки, дотримуються технологічних процесів та мають керівників із належною аграрною освітою та досвідом роботи у відповідній галузі [24].

Також останнім часом розвиваються спільні підприємства, утворені в першу чергу за рахунок фінансування вітчизняними та закордонними інвесторами, що працюють, контролюють свою діяльність та розподіляють спільно свої доходи. Це великі за розмірами підприємства, які ведуть переважно холдинговий тип діяльності.

Крім того, сільськогосподарських товаровиробників можна поділити і за такими ознаками, як розмір господарства або агропідприємства, виробничим напрямом, за формами власності, місцезнаходженням, характеристикою осіб, що ведуть господарську діяльність. Також форми ведення господарської діяльності в аграрному секторі поділяють за способом управління, стратегіями розвитку, формуванням економіки сільськогосподарського виробництва та ін.

Форми господарювання, залежно від розмірів використання земельної

площі, поділяють також на кілька категорій: аграрні холдинги – в обробітку таких підприємств знаходиться від 10 до 100 тис. га і більше земель; великотоварні виробники сільськогосподарської продукції, в користуванні яких знаходиться від 3 до 10 тис. га земель; середньотоварні виробники – користуються декількома тисячами гектарів земель; фермерські господарства – обробляють лише кілька сотень гектарів земель.

Саме агрохолдинги займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, що експортується на зовнішній аграрний ринок. Продукція, вирощувана малими та середніми виробниками, а саме власниками особистих селянських і фермерських господарств, в основному задовольняє внутрішні продовольчі потреби країни. Водночас суб'єкти малого та середнього бізнесу отримують значно менші прибутки від своєї діяльності, ніж великотоварні виробники, відправляючи продукцію на експорт за кордон, навіть з огляду на те, що мають досить високі показники у світовому рейтингу.

В результаті такої діяльності загострюються екологічні та соціально-економічні проблеми. Відсутність механізму відповідальності за використання сільськогосподарських земель є ще однією вагомою причиною. Особливо це стосується агрохолдингів, оскільки вони зацікавлені у збільшенні виробництва продукції аграрного сектору, нехтують науково обґрунтованими рекомендаціями з виробництва сільськогосподарської продукції, не завжди дотримуються сівозмін, використовують хімічні засоби захисту рослин і пестициди. У такій ситуації головною є проблема забезпечення екологічної безпеки як у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності, так і безпечного середовища для життя місцевих жителів.

Агропідприємствам необхідно в першу чергу планувати свою діяльність так, щоб заохочувати власників до спільної діяльності на засадах колективної організації праці. Тому переважним стає створення

такого господарського процесу діяльності, який був би найкраще пристосований до ринкових умов ведення підприємництва та забезпечення гідного рівня життя сільських працівників.

На сьогодні підприємствам необхідно бути гнучкими, тобто пристосуватися до сучасних умов господарювання, добре організованими та чітко планувати свою діяльність. Такі підприємства мають отримувати досить високий дохід, додержуючись при цьому не тільки вище описаних аспектів, але й задовольняти вимоги і потреби споживачів. Усі ці показники визначають можливості, переваги підприємств та їх види.

Продовольча безпека будь-якої країни безпосередньо пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції. Валову продукцію галузі формують продукти рослинного і тваринного походження, що були отримані шляхом вирощування сільськогосподарських культур, обсяг зміни незавершеного виробництва в рослинництві, а також використання сільськогосподарських тварин, кількість вирощування молодих багаторічних насаджень у рік та обсяг вирощування худоби і птиці (приплід, приріст живої маси) [25] (табл.2.5).

Оцінку такої продукції здійснюють у постійних цінах, які визначають беручи за основу середньозважену ціну для двох категорій сільськогосподарської продукції – товарної і нетоварної. Першу оцінюють за фактичними цінами реалізації, другу – за собівартістю. Як постійні прийнято середні ціни 2016 року.

У 2000–2021 рр. спостерігається зростання виробленої продукції у розрахунку на одну особу сільськогосподарськими підприємствами (209%) та господарствами населення (120,2%). Найбільша частка сільськогосподарської продукції виробляється сільськогосподарськими підприємствами, причому більше виробляється продукції рослинництва (табл. 2.6). У табл. 2.6 наведено структуру продукції сільського господарства за категоріями господарств (у постійних цінах 2016 р.).

Таблиця 2.5

Динаміка валової сільськогосподарської продукції за категоріями господарств, 2000-2021 рр.,*
(у порівняних цінах 2016 р., млн грн.)

	Рік						2021 у % до 2000
	2000	2015	2018	2019	2020	2021	
всі категорії господарств							
Всього	467,5	596,8	671,3	681,0	612,1	712,6	152,4
в т. ч. : рослинництва	329,6	453,0	529,3	538,7	473,4	580,3	176,1
тваринництва	137,9	143,8	142,0	142,3	138,7	132,3	95,9
підприємства							
Всього	256,8	367,7	438,0	449,8	395,7	484,1	188,5
в т. ч. : рослинництва	200,9	299,3	367,7	376,8	323,2	413,0	205,6
тваринництва	55,9	68,4	70,3	73,0	72,5	71,1	127,2
у т.ч. фермерські господарства							
Всього	34,1	55,0	73,2	79,0	65,6	90,2	264,5
в т. ч. : рослинництва	31,9	52,3	70,2	75,8	62,3	86,4	270,8
тваринництва	2,2	2,7	3,0	3,2	3,3	3,8	172,7
господарства населення							
Всього	210,7	229,1	233,3	231,1	216,4	228,5	108,4
в т. ч. : рослинництва	128,7	153,6	161,6	161,9	150,2	167,3	130,0
тваринництва	82,0	75,5	71,7	69,2	66,2	61,2	74,6
вироблено продукції сільського господарства на одну особу, грн.							
усі категорії	10191	13930	15881	16203	14663	17221	169,0
підприємства	5598	8583	10362	10703	9479	11700	209,0
населення	4593	5347	5519	5500	5184	5521	120,2

*Дані Держстату України

Хоч для українського виробника продукції сільського господарства найпоширенішою організаційно-правовою формою є фермерські господарства, однак їх виробничий потенціал в основному залишається нереалізованим, оскільки рівень технічного оснащення та показники врожайності, порівняно із середньо- та великотоварними підприємствами досить низькі й тому частка фермерських господарств у загальній структурі виробництва валової аграрної продукції становить від 7–13%.

Таблиця 2.6

Структура продукції сільського господарства за категоріями господарств(у постійних цінах 2016 р., % до загального обсягу)

	Рік	2021 +,- до
--	-----	-------------

	2000	2015	2018	2019	2020	2021	2000
Підприємства							
Продукція сільського господарства	54,9	61,6	65,2	66,1	64,6	67,9	+13,0
у тому числі							
продукція рослинництва	60,9	66,1	69,5	69,9	68,3	71,2	+10,3
продукція тваринництва	40,6	47,5	49,5	51,3	52,3	53,7	+10,1
у т.ч. фермерські господарства							
Продукція сільського господарства	7,3	9,2	10,9	11,6	10,7	12,7	+5,4
у тому числі							
продукція рослинництва	9,7	11,5	13,3	14,1	13,2	14,9	+5,2
продукція тваринництва	1,7	1,9	2,1	2,3	2,5	2,9	+1,2
Господарства населення							
Продукція сільського господарства	45,1	38,4	34,8	33,9	35,4	32,1	-13,0
у тому числі							
продукція рослинництва	39,1	33,9	30,5	30,1	31,7	28,8	-10,3
продукція тваринництва	59,4	52,5	50,5	48,7	47,7	46,3	-13,1

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Аналіз підтверджує, що посівні площі основних сільськогосподарських культур підприємств за досліджуваний період мали тенденцію до зниження за виключенням технічних культур (табл. 2. 7).

Так, у 2021 р. загальна посівна площа підприємств України становила 20199,0 тис. га, що на 23,6 % менше, ніж у 1990 р. Структура посівних площ сільськогосподарських культур у 2021 р. дещо відрізняється від структури у 1990 р. У 2021 р. зменшилися посівні площі всіх сільськогосподарських культур, але збільшилися під соняшником – майже у 3,5 рази. Соняшник вважається культурою інтенсивного землеробства. Він виносить поживні речовини з ґрунту в значних кількостях, і тому збільшення площ посівів без відповідного дотримання агротехнічних нормативів призведе до зниження родючості ґрунту.

Таблиця 2.7

**Динаміка посівних площ сільськогосподарських підприємств
України за 1990-2021 рр., тис га**

Культури	Рік							2021 у % до 1990
	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021	
зернові - всього	14191	11795	11280	10719	11202	11251	11791	83,1
цукровий бурак	1607	786	459	214	206	205	213	13,2
олійні - всього	1823	2982	5740	6885	7584	7680	7688	421,7
соняшник	1608	2670	3667	4093	4824	5359	5517	343,1
картопля	429	27	29	23	16	17	91	21,2
овочі	913	134	48	35	34	37	33	3,3
баштанні	109	73	11	8	3	3	3	2,7
Кормові	11591	6301	1370	774	537	508	430	3,7
ВСЬОГО	30422	22363	18996	18706	19602	19773	20199	66,4

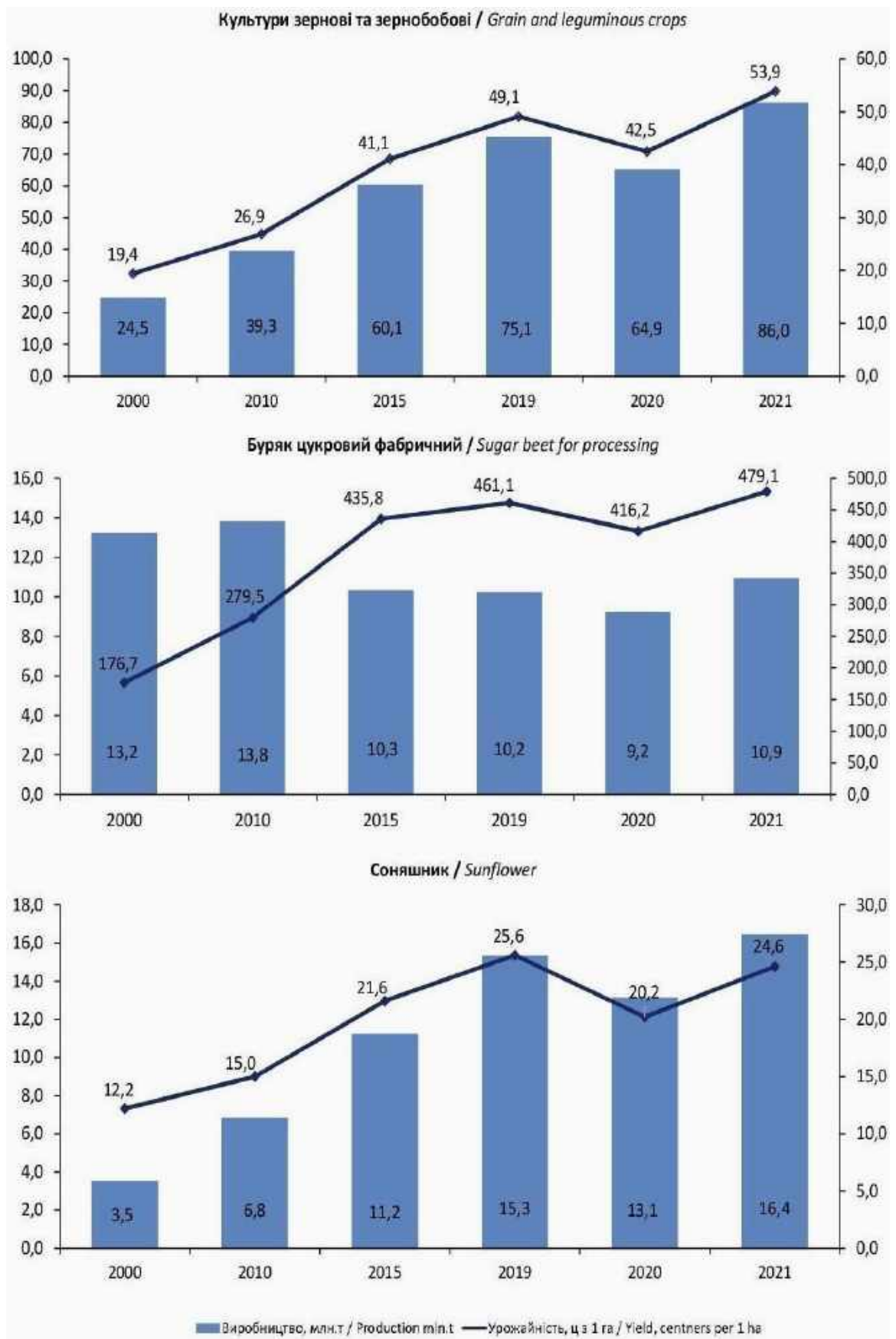
Про економічну ефективність використання ріллі у господарств всіх категорій України свідчать дані табл. 2.8, а динаміка врожайності на рис.2.3.

Таблиця 2.8

**Динаміка економічної ефективності використання ріллі у
господарств всіх категорій України,
1990 - 2021 рр.**

Культури	1990	2000	2010	2015	2020	2021	2021, % до		
							1990р.	2010р.	
Урожайність, ц/га									
Зернові та зернобобові	35,1	19,4	26,9	41,1	42,5	53,9	153,6	200,3	
Цукрові буряки	276	177	280	436	416	479	173,7	171,1	
Соняшник	15,8	12,2	15,0	21,6	20,2	24,6	156,7	164,0	
Картопля	116,8	121,6	132,5	161,4	157,2	166,4	142,5	125,6	
Овочі	149,0	112,3	173,6	206,1	207,4	215,4	144,6	124,1	
Плодово-ягідні	42,7	38,4	78,2	104,5	105,6	117,3	274,7	150,0	
Рівень рентабельності, %									
Зернові та зернобобові	275,1	3,1	13,9	42,6	37,8	20,0	...	...	
Цукрові буряки	29,5	4,8	16,7	27,7	24,6	-13,5	...	...	
Соняшник	236,5	24,3	64,7	78,4	61,9	39,4	...	...	
Картопля	27,2	17,8	62,1	24,6	0,6	11,0	...	...	
Овочі	27,6	16,1	23,5	32,0	15,3	8,0	...	...	
Плодово-ягідні	83,8	12,7	14,9	58,3	25,0	19,0	...	...	

*Дані Держстату України

Виробництво – млн. т; урожайність – ц/га

Рис.2.3. Динаміка виробництва й урожайності основних сільськогосподарських культур (всі категорії господарств)

Наведені в табл. 2.8 економічні показники господарської та фінансової діяльності не дають повної уяви про економічну ефективність використання сільськогосподарських угідь, які забезпечують ведення рослинницької та тваринницької підгалузей сільського господарства. Поряд із цим для визначення показників продуктивності сільськогосподарських угідь доцільно враховувати і показники виробництва рослинницької та тваринницької продукції сільськогосподарськими підприємствами в розрахунку на 100 га відповідних сільськогосподарських угідь табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Продуктивність сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських підприємств України, в 2005–2021 рр., (на 100 га площі відповідних культур, тис грн)

Показники	Рік						2021 у % до 2010
	2010	2015	2018	2019	2020	2021	
Валова продукція (у порівняльних цінах 2016 р.) в розрахунку на 100 га с.г угідь	1124,4	1437,9	1624,3	1648,4	1482,2	1725,3	153,4
Зернові та зернобобові культури	5018	5403	6441	6180	6701	6892	137,3
Технічні культури	1879	1731	1760	1761	1790	1744	92,8
Картопля, овочі, та баштанні продовольчі культури	3601,9	4468,3	4596,4	4415,2	4402,3	4630,0	128,5
Плоди, ягодита виноград	5721,1	7184,0	8572,0	7430,6	7020,9	7522,0	131,5
Приріст живої маси худоби та птиці	155,7	169,0	175,6	179,5	177,8	173,5	111,4
Молоко	120,5	114,0	108,4	104,0	99,8	93,9	77,9
Яйця	135,8	133,2	126,6	126,6	122,8	102,4	75,4

Джерело: складено автором на основі [23].

Показники табл. 2.9 підтверджують, що продуктивність сільськогосподарських угідь в Україні протягом 2010–2021 рр. має тенденцію до збільшення. Так, обсяг валової продукції у порівнянних цінах 2016 р. в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь збільшився на 53,4 %; зернових та зернобобових культур – на 37,4 %; технічних – зменшився на 7,2 %; приріст живої маси худоби збільшився на 11,4 %; а обсяг молока – і яєць скоротився відповідно на 22,1 та 24,6 %.

Нині зусилля сільськогосподарських підприємств мають бути спрямовані на призупинення всіх негативних процесів при

господарському освоєнні нових земель, на екологізацію землеробства та пошук інноваційних шляхів збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства.

Поряд із цим, у сільськогосподарських підприємствах України з 1990-го по 2020 р. збільшилися площі солонцюватих та засолених ґрунтів на 45,7 тис. га, змитих – на 455,6 тис. га, кам'янистих – на 8,6 тис. га.

Негативні явища пояснюються тим, що землевласники та землекористувачі після збирання врожаю не вжили заходів для поновлення поживних речовин у ґрунті, а також випробуваних заходів щодо захисту сільськогосподарських угідь від засолення та водної і вітрової ерозії.

Для порівняння, в табл. 2.10 показано виробництво сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення.

Таблиця 2.10

Виробництво продукції рослинництва за категоріями господарств, тис. тонн

Культури	Рік						2021 у % до 2000
	2000	2005	2010	2015	2020	2021	
Сільськогосподарські підприємства							
Зернові та зернобобові	19964	28790	29779	46507	51718	69689	349,1
Буряк цукровий	11594	12145	12663	9554	8627	10354	89,3
Соняшник	3026	3710	5586	9549	11493	14214	469,7
Картопля	277	240	482	456	398	498	179,8
Овочеві	986	781	965	1282	1491	1402	142,2
Плодові та ягідні	264	200	287	412	340	464	175,8
Господарства населення							
Зернові та зернобобові	4498	9225	9492	13619	13215	16321	362,9
Буряк цукровий	1605	3322	1086	777	523	500	31,1
Соняшник	432	996	1186	1632	1617	2178	504,2
Картопля	19561	19223	18222	20383	20430	20862	106,7
Овочеві	4835	6514	7158	7932	8162	8533	178,6
Плодові та ягідні	1188	1490	1460	1741	1683	1771	149,1

Джерело: складено автором за даними Держгеокадастру.

Наведені в табл. 2.10 показники свідчать, що в основному обсяги виробництва сільськогосподарських культур мають тенденцію до збільшення і в сільськогосподарських підприємствах і в господарствах населення.

Зважаючи на висновок, що фермерські господарства вважаються найбільш поширеною формою господарювання в аграрному секторі України, нами проаналізовано зміну динаміки сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств по роках.

Варто зазначити, що кількість фермерських господарств в Україні протягом 2000–2017 рр. зменшилась на 4291 од. (11,2%) – до 34 137 од., площа використання земельних ресурсів має тенденцію до збільшення. Необхідно зазначити, що площа сільськогосподарських угідь, яку обробляють фермерські господарства, у порівнянні з 2000 р. збільшилась у 2,1 раза – до 4580 тис. га, в той же час за останні п'ять років площа використання земель збільшилася в середньому на 7%. Значно підвищився ступінь використання ріллі – нині 95,5%, що на 20,9% більше, ніж у 2000 р., що означає збільшення не лише рівня освоєності земель, але й інтенсивності їх використання.

За результатом аналізу використання сільськогосподарських земель фермерськими господарствами, ми дійшли висновку, що зі збільшенням площ посівів, а також урожайності вирощуваних культур у фермерських господарствах, зростає їх частка у структурі виробництва.

Таким чином, валова продукція рослинництва у фермерських господарствах у 2017 р. в порівнянні з 2000 р. збільшилась у 7 разів. Щодо областей, то найбільша частка у структурі продукції рослинництва у фермерських господарствах належить Полтавській – 5,4%, Запорізькій, Миколаївській, Харківській – 5,9%, Херсонській – 6,2%, Вінницькій – 7,8%, Кіровоградській – 8,2%, Дніпропетровській – 8,8%, Одеській – 8,9% областям. Орендна плата за землю є вираженням ціни прав на використання земельних ділянок, рівня конкуренції підприємств за

земельні ресурси, а також значною частиною витрат фермерських господарств. Так, у 2017 р. частка витрат на орендну плату за землю у структурі виробничої собівартості сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах України в середньому становила 10,5%. Найвища за розміром орендна плата у Полтавській (14,6%), Донецькій (13,3%), Київській (12,7%), Кіровоградській (12,5%), Луганській (12,0%), Дніпропетровській (11,7%), Запорізькій (11,6%), Харківській (11,5%) областях. Найнижча – у Закарпатській (3,9%), Волинській (4,4%), Львівській (4,4%), Івано-Франківській (5,6%), Чернігівській (6,4%) областях. У 2017 р. порівняно з 2010 р. рентабельність виробництва зернових і зернобобових культур у фермерських господарствах підвищилась на 8,2 відсоткових пункти, проте в порівнянні з 2016 р. зменшилася на 10,1 в.п. і становить 27,9%. Рівень рентабельності виробництва соняшнику значно зменшилася на 22,4 в.п. до 41,2%, а рентабельність цукрового буряку, підвищилась з 17,5% у 2010 р. до 20% у 2017 р.

Для порівняння, в табл. 2.11 наведено дані щодо виробництва сільськогосподарських культур господарствами населення.

Таблиця 2.11

Частка виробництва культур сільськогосподарських господарствами населення (% до загального обсягу)

Подукція	Рік						2021 +,- до	
	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2000	2010
Зернові та зернобобові	18,4	24,3	24,2	22,7	20,4	19,0	+0,6	-5,2
Буряк цукровий	12,2	21,5	7,9	7,5	5,7	4,6	-7,6	-3,3
Соняшник	12,5	21,2	17,5	14,6	12,3	13,3	+0,8	-4,2
Картопля	98,6	98,8	97,4	97,8	98,1	97,7	-0,9	+0,3
Овочеві	83,1	89,3	88,1	86,1	84,6	85,9	+2,8	-2,2
Плодові та ягідні	81,8	88,2	83,6	80,9	83,2	79,2	-2,6	-4,4

Джерело: складено автором на основі даних Держгеокадастру.

Як можна побачити з табл. 2.11 господарства населення вирощують досить значну частку окремих культур у загальному обсягу. Зокрема це

такі культури як картопля, овочеві, плодові і ягідні культури.

Дані аналізу рентабельності у фермерських господарствах України наведено в табл. 2.12, адже цей показник – один з основних у вимірюванні ефективності виробництва, як відсоткове відношення прибутку до суми матеріально-грошових витрат, пов'язаних з виробництвом і реалізацією продукції.

Таблиця 2.12

Рівень рентабельності основних видів продукції фермерських господарств України, %

Продукція	Рік					
	2012	2013	2015	2018	2019	2020
зернові та зернобобові	19,5	9,3	38,6	26,1	14,5	23,8
соняшник	45,4	35,7	71,5	30,3	24,7	37,3
цукровий буряк	14,2	8,2	16,1	-2,2	-4,8	-11,7
овочі	11,7	22,1	43,8	7,6	17,8	7,7
картопля	-4,2	23,0	21,5	28,0	50,3	29,5
плодово-ягідні	8,6	22,7	66,2	22,6	38,6	41,5
виноград	62,9	33,4	38,2	17,8	0,9	-8,6
приріст: ВРХ	-7,1	-13,7	3,3	-6,4	-14,6	-9,5
свиней	-2,5	-5,0	2,4	1,1	1,4	1,8
птиця на м'ясо	13,4	3,4	10,2	6,8	13,2	10,7
молоко	4,9	21,4	20,5	18,0	20,1	22,5
яйця	...	...	...	9,3	-9,8	-0,7

¹Дані Держстату України

Відповідно до даних табл. 2.12 протягом досліджуваного періоду по всіх роках, показники виробництва продукції рослинництва та рівень рентабельності були додатними, тобто в середньому підприємства були прибутковими. Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва був від'ємним, отже в середньому вітчизняні підприємства, які займались виробництвом продукції тваринництва, були збитковими. Ситуація почала виправлятися лише у 2015 р., що вказує на покращення їх становища останнім часом, хоча зростання є відносно низьким, нижчим, аніж бажане.

В аграрному секторі економіки України відбуваються процеси концентрації сільськогосподарських земель у власності великих за розмірами суб'єктів господарської діяльності (переважна більшість це холдинги середніх розмірів) через інтеграцію, а також поглинання менших

за розмірами сільськогосподарських підприємств. Так, на сьогодні в державі налічується понад 100 агрохолдингів, земельний банк яких перевищує 6329,05 тис. га (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Земельний банк найбільших агрохолдингів України,
2012-2020 рр.**

Назва агрохолдингу	Рік					2020 до 2012, +,-
	2012	2014	2015	2019	2020	
Ukrlandfarming	532	670	654	500	500	-32
Агропросперіс	400	400	430	396	396	-4
«Кернел» груп	369	405	390	530	530	+161
«Мрія» Агрохолдинг	295	320	180	195	195	-100
Миронівський хлібопродукт	280	320	360	370	370	+90
ІМК	123	137	137	124	124	+1
Астартга - Київ	245	245	245	250	250	+5
HarvEast	220	197	97	127	127	-93
Агротон	209	151	108	110	110	-99
AgroGeneration	52	120	120	70	58	+6

Джерело: складено автором на основі [70].

За даними табл. 2.13 у 2012 р. загальна площа 100 агрохолдингів становила 6381,2 тис. га, у 2013 р. порівняно з 2012 р. вона збільшилася на 211,9 тис. га, у 2014 р. – зменшилась на 425,1 тис. га, у 2015 р. – зросла на 44 тис. га, у 2016 р. – зменшилась на 54,9 тис. га, у 2017 р. – на 52,15 тис. га.

В Україні агрохолдинги спеціалізуються переважно на вирощуванні сільськогосподарських культур. Так, частка вартості продукції рослинництва у виручці від реалізації перевищує 80%, що зумовлено високим рівнем її рентабельності. Наприклад, рентабельність виробництва насіння соняшнику в агрохолдингах досягає 60–70%, цукрових буряків – 30–40%, ріпаку – 25–30%, зернових культур – 10–15%.

Варто наголосити, що діяльність агрохолдингів має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивними слід вважати застосування новітніх технологій у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції, можливість контролю за дотриманням технології на всіх її етапах, а також

запровадженню стандартів якості, тому агрохолдинги мають беззаперечні конкурентні переваги порівняно з іншими формами господарювання. Так, тільки на великих сучасних переробних підприємствах є можливість досягти потрібної глибини переробки продукції сільського господарства, широкого асортименту продукції, якості і як результат, економічної ефективності [27].

Негативні сторони діяльності: гіперкапіталізація земельних площ, результатом якої може бути втрата контролю над більшістю родючих земель сільськогосподарського призначення жителями сільської місцевості; нехтування екологозберігаючими агротехнологіями, наслідком чого є поширення ерозійних процесів, погіршення структури орних земель; велика кількість агрохолдингів відмовляється від розвитку тваринницької галузі, що призводить до заміни органічних добрив мінеральними, отже, в ґрунт потрапляють небезпечні для нього речовини; застосування агрохімікатів і пестицидів у великій кількості, що має досить істотний негативний вплив на екологію сільської місцевості; нехтування системи сівозмін, а також меліоративних заходів, що зумовлює виснаження земельних ділянок, які з часом буде неможливо використовувати за прямим призначенням, що загрожує продовольчій безпеці країни; неконтрольоване використання генетично модифікованих організмів (ГМО) у виробництві сільськогосподарської продукції; монополізація сільськогосподарської галузі, яка дає можливість кільком корпоративним власникам встановлювати ціни на основні продукти харчування, що також загрожує продовольчій безпеці країни [28, 29].

Необхідно наголосити на тому, що структура земельних володінь в Україні незбалансована із структурою землекористування, бо власниками земельних ресурсів є одні суб'єкти, а користуються землею інші. Тому дедалі частіше мова йде про земельні відносини у сфері оренди сільськогосподарських земель аграрними товаровиробниками різних

організаційно-правових форм господарювання.

Тому, на нашу думку, діяльність агрохолдингів має бути спланована таким чином, щоб забезпечити раціональне землекористування шляхом досягнення економічних, екологічних та соціальних показників розвитку аграрної галузі країни (рис. 2. 4).

Рис. 2.4. Умови забезпечення раціонального землекористування агрохолдингами

Продуктивність земель сільськогосподарського призначення може змінюватись під впливом таких факторів, як клімат, рельєф, рівень залягання підземних вод (природні фактори) та виснаження земель, засолення, заболочення, забруднення (антропогенні фактори). Не маючи змоги впливати на природні фактори, людина має можливість тільки зменшувати або збільшувати їх вплив на продуктивність земельних ресурсів або адаптуватися до певних природних умов, використовуючи їх найефективніше для певних сільськогосподарських культур.

Щодо антропогенних факторів, які впливають на землі

сільськогосподарського призначення, то людина в процесі господарської діяльності виявляє відчутний негативний вплив на земельні ресурси.

В аграрному секторі на продуктивність земельних ресурсів впливає передусім їх родючість. Продуктивність земель не є сталою, оскільки під впливом різних чинників (виснаження, змив орного шару, внесення добрив, застосування технологій сівозмін, оновленого обладнання тощо) змінюється і родючість ґрунтів [30, 31].

Одним із важливих напрямків підвищення продуктивності земель сільськогосподарського призначення є внесення органічних та мінеральних добрив, щоб підвищити врожайність та поліпшити якість сільськогосподарських культур, підвищити родючість ґрунтів, збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва шляхом продуктивнішого використання оброблюваних земель та інших ресурсів завдяки додатковим витратам і застосуванню нової техніки й технологій, сучасних форм організації виробництва та праці, раціонального внесення добрив, охорони навколишнього природного середовища тощо.

При інтенсивному землеробстві з метою підвищення родючості ґрунтів застосовують органічні добрива. Для того щоб збільшити продуктивну здатність земель сільськогосподарського призначення, важливо застосовувати у землеробстві новітні досягнення – інновації.

В табл. 2.14 та 2.15 для порівняння наведено дані щодо внесення добрив усільськогосподарських підприємствах України по роках.

За даними табл. 2.14 спостерігається збільшення обсягів внесення мінеральних добрив з роками. Варто наголосити, що невиконання науково обґрунтованих заходів під час використання добрив і нераціональне їх застосування може погіршити стан природного середовища через його забруднення внаслідок порушення технологій внесення добрив, недосконалих властивостей і хімічного складу добрив, їх зберігання та використання.

Таблиця 2.14

Внесення мінеральних добрив у сільськогосподарських підприємствах

	Рік						2021 до 2000, %
	2000	2005	2010	2015	2020	2021	
Внесено під урожай звітного року - усього тис.тонн	281,9	560,5	1064,2	1415,0	2488,7	2584,1	916,7
Внесено під посіви с/г культур – усього, тис тонн	278,7	557,9	1060,6	1412,0	2483,9	2579,5	925,5
Удобрена площа, тис. га	4632	7756	12614	14455	16378	16732	361,2
Частка удобреної площі, %	22	45	70	81	93	92	+70
Внесено на 1 га, кг							
- посівної площі	60	72	84	98	152	154	256,7
- удобреної площі	13	32	58	79	141	142	1092,3

Джерело: складено автором за даними Держгеокадастру.

Як показано в табл. 2.14 показники внесення органічних добрив під урожай та під посіви сільськогосподарських культур з роками зменшувались і це можна назвати однією з причин погіршення якісних властивостей земель.

У світі найбільш ефективним вирішенням питання продуктивності та раціонального використання земельних ресурсів вважається запровадження органічної технології вирощування сільськогосподарських культур, при використанні якої досягається ведення екологічно збалансованого землеробства, що дає змогу забезпечувати суспільство екологічно чистими продуктами харчування [32, 33].

Необхідно зазначити, що валове виробництво органічної продукції в Україні протягом останніх років постійно збільшується, кількість фермерських господарств, які в основному вирощують органічну продукцію, на сьогодні порівняно з 2010 р. зросла у 1,5 рази, а також у 7,5 рази за визначений період збільшився внутрішній попит на цю продукцію.

Необхідно зазначити, що валове виробництво органічної продукції в Україні протягом останніх років постійно збільшується, кількість фермерських господарств, які в основному вирощують органічну продукцію, на сьогодні порівняно з 2010 р. зросла у 1,5 рази, а також у 7,5

рази за визначений період збільшився внутрішній попит на цю продукцію.

Таблиця 2.15

Внесення органічних добрив у сільськогосподарських підприємствах

	Рік						2021 у % до 2000
	2000	2005	2010	2015	2020	2021	
Внесено під урожай звітного року - усього тис. тонн	28964	13387	9964	9663	10223	10746	37,1
Внесено під посіви с/г культур – усього, тис.тонн	28410	13246	9874	9636	10210	10721	37,7
Удобрена площа, тис га	715	465	406	442	961	1032	144,3
Частка удобреної площі, %	3,3	2,7	2,2	2,5	5,4	5,7	+2,2
Внесено на 1 га, тонн:							
- посівної площі	1,3	0,8	0,5	0,5	0,6	0,6	-0,7
- удобреної площі	39,8	28,5	24,4	21,8	10,6	10,4	+29,4

Джерело: складено автором за даними Держгеокадастру.

Динаміку розвитку органічного виробництва в Україні відображено в табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Динаміка розвитку органічного виробництва в Україні

Показники	Рік				2017 до 2013, %
	2013	2015	2016	2017	
Площа, тис. га	393,4	410,5	411,2	421,0	107
Кількість господарств	175	210	360	420	240
Споживчий ринок органічної продукції, млн євро	12,2	17,5	21,2	22,0	180,3

Джерело: складено автором за даними AgroPolit.com

Підсумовуючи вище викладене, раціональне землекористування можна визначити як систему відносин між людиною і природою, за якої досягнуто баланс між економічним зростанням, нормалізацією стану земельних ресурсів, задоволенням матеріальних потреб населення. Незважаючи на форму власності господарств, необхідно дотримувати таких основних принципів ведення господарської діяльності: попередження негативного впливу на навколишнє природне середовище, досягнення збалансованого співвідношення між екологічною і

економічною складовою сільськогосподарської діяльності, дотримання чинного законодавства у сфері охорони земельних ресурсів тощо.

2.3. Основи світового досвіду використання земель сільськогосподарського призначення

Ринок землі зарубіжних країн сформувався вже досить давно. Для нашої країни надзвичайно важливо проаналізувати діяльність тих держав, де ринок сільськогосподарських земель найкраще розвивається. Такими країнами можна вважати США, Німеччину, Великобританію, Францію. Також цікавим для України буде досвід створення ринку земель Словаччині, Польщі, Чехії, Угорщині, Болгарії..

Німеччина – одна з більшості держав, у якій розвинений вільний ринок сільськогосподарських земель. Усі договори про продаж землі площею понад 1 га ретельно контролюються спеціально уповноваженими державними органами з метою запобігання збитків того регіону, де знаходиться земельна ділянка. Першістю у придбанні земельних ділянок користуються фермери та агропідприємства.

У Болгарії значна частина сільськогосподарських земель знаходиться переважно в руках людей. Придбати землю мають право фізичні або юридичні особи – громадяни країни чи іноземці, що займаються сільським господарством або проживають на території країни не менше 5 років.

Великобританія вирізняється більш пом'якшеним державним контролем у питанні ринку сільськогосподарських земель. У країні відсутні обмеження: прав власності іноземних підприємств чи фізичних осіб, щодо площі земельних ділянок, які можуть знаходитись у власності осіб з інших країн, крім Шотландії, та обмеження, що стосуються строків оренди.

В Об'єднаному Королівстві сільське господарство не набуло поширення серед представників корінного населення країни, але завдяки іноземним агропромисловим компаніям і відповідним економічним

умовам вона досягла першості у продажу аграрної продукції [34].

У Польщі 30 квітня 2016 р. прийнято закон про обіг земель, який обмежує деякі права на продаж сільськогосподарських земель. Той, хто має намір купити землю, зобов'язаний мати сільськогосподарські угіддя площею до 300 га, жити в тій місцевості, де буде придбано земельну ділянку та мати навички ведення господарської діяльності. Крім того, покупець, бере на себе зобов'язання не менше 10-ти років господарювати на ній, не може без рішення суду продавати її чи здавати в оренду. Положення цього закону не поширюються лише на площі угідь до 0,3 га [35]. Крім того, громадянину іншої країни, який має бажання придбати ділянку землі площею до 2 га необхідно надати такі документи: свідоцтво про ступінь володіння мовою, підтвердження про отримання вищої освіти в аграрній галузі та докази того, що ця особа матиме можливість дбати про землю та тримати її в доброму стані [34].

Такі нововведення у Польщі досить жорсткі порівняно наприклад, із Німеччиною та Францією. Тому Європейська Комісія має на меті докладно розглянути даний закон з метою визначення відповідності його чинному законодавству Європейського Союзу.

Доцільно розглянути правовий процес обігу земель і в інших європейських країнах. Наприклад, у Франції механізмом ринку сільськогосподарських земель керують державні місцеві організації, що є членами товариства Sociétés d'Aménagement Foncier et d'Etablissement Rural (SAFER). Особлива увага з їх боку зосереджена на тому, щоб запобігти інтенсивному зменшенню сільськогосподарських земель, а також кількості сімейних господарств. Організація SAFER, як і Польське Агентство Сільськогосподарської Нерухомості (ANR), має право однією із перших купувати землю або взагалі не дозволити підписати договір продажу землі. Це відбудеться, якщо: SAFER запідозрить, що договір укладається з метою перепродажу землі, завідома занижена ціна на землю, новий землевласник не має намір користуватися землею в

сільськогосподарських цілях, існує ризик розпаду господарства або це може стати певною мірою перешкодою для фермерів, що тільки починають свою діяльність на певній території. У Франції процес обігу земель чітко визначений не тільки стосовно права першості на придбання земельних ділянок, а також якщо землекористувач купує землю в особисте користування, він зобов'язується вести свою діяльність не менше 15 років і не здавати її в оренду. Держава настільки турбується про свої земельні ресурси, що придбати землю зможе тільки корінний фермер, а не іноземні покупці.

У Німеччині процес купівлі-продажу земель теж суворо контролюється. Зупинити процес купівлі землі влада може з тих самих причин, що і у Франції. У країні не допускається зосередження великої кількості земельних територій в руках одного власника. До того ж покупець має розробити і подати план розвитку свого господарства. У Німеччині питанням обігу земель на законодавчому рівні керує спілка *Bodenverwertungs und verwaltungs GmbH (BVVG)*, яку контролює Федеральне міністерство фінансів. *BVVG* займається такою самою діяльністю, як і *SAFER* у Франції.

У Данії процес купівлі землі спрощено з ухваленням у 2015 р. певних нововведень, згідно з якими збільшено перелік тих осіб, що мають право купити земельні ділянки, не має значення яку площу має господарство та чи насправді воно займається сільським господарством. Основна вимога – новий власник землі повинен оселитись на ній і господарювати.

Починаючи з 2014 року у Словаччині набули чинності закони про обіг земель, згідно з якими господарем сільськогосподарських земель може бути суб'єкт, який займається господарською діяльністю у сільськогосподарській галузі або має досвід роботи у цій сфері не менше трьох років. Крім того, покупці мають довести, що вони дійсно мають такий досвід, постійнопроживають у країні та ведуть свій бізнес не менше 10 років. Ці закони не стосуються земель, отриманих через договір-

дарування, якщо земля передається у користування близьким родичам, та якщо землі розташовані у зоні міст і тих ділянок, які знаходяться за межами міст і мають площу не більше 0,2 га.

Румунія також у 2014 р. прийняла закон, згідно з яким надається можливість продавати сільськогосподарські землі громадянам Європейських держав, а також Ісландії, Ліхтенштейну та Норвегії. Проте перевагу на купівлю земель мають у першу чергу співвласники, орендарі або господарі земель, які суміжні ділянкою, що продається, у тому числі Румунському Агентству Громадської Власності. Якщо жодний з вищеперерахованих суб'єктів не виявить інтерес купити цю землю, продавець може сам вибрати покупця.

У Болгарії сільськогосподарські землі можуть придбати у власність особи, що проживають на законній основі в державі не менше п'яти років. Такі самі умови висуваються і до юридичних осіб, підприємство яких має бути зареєстровано в країні не менше п'яти років. Закон не поширюється лише на підприємства, в яких частка належить компаньйонам чи акціонерам, зареєстрованим у вільних економічних зонах.

В Угорщині придбати земельні ділянки можуть фізичні особи, церкви, фінансові установи або ж держава. Для цього необхідно мати досвід або займатись сільськогосподарською діяльністю не менше трьох років. Якщо ж такого досвіду немає, особам дозволяється купити земельну ділянку, площею якої не перевищує 1 га. Також діють обмеження на земельні володіння площею 300 га. Вимогою купівлі землі в країні є зобов'язання покупця займатися сільськогосподарською діяльністю персонально, використовувати землю тільки за цільовим призначенням протягом 5-ти наступних років та не передавати її в користування [35].

Отже, у багатьох країнах Європи існує ринок сільськогосподарських земель. Іноземні інвестиції позитивно впливають на рівні збуту у державах, що сприяє розвитку економічної складової через використання нових прогресивних методів землекористування. Варто зазначити, що

Україна та Білорусь не мають наміру відкривати ринок землі для громадян інших країн, що може призвести до збільшення тіньового продажу земель без необхідного законодавчого підтвердження, а отже, до ослаблення економічної складової держави [34].

Розглядаючи досвід регулювання землекористування та охорони земель в інших країнах, можна дійти висновку, що держави беруть участь у розвитку земельної політики, а чинне законодавство визначає права, обов'язки та обмеження землекористувачів у використанні земельних ресурсів.

Організований моніторинг ґрунтів – одна з переваг досягнення сталого землекористування у державах Європейського Союзу, метою якого є завчасне визначення та попередження зниження родючості земель. У цих країнах велика увага приділяється й економічному стимулюванню та державній політиці щодо охорони сільськогосподарських земель (консультування стосовно методів господарювання). Такі консультування влаштовують у середовищі фермерів з метою підвищення або збереження якості ґрунтів, запобігання втратам гумусу, для впровадження нових технологій тощо. Ці консультації є безкоштовними і проводяться так званими аграрними палатами, які існують за рахунок виплат за землекористування.

Щодо економічного стимулювання, то в Європейському Союзі воно реалізується через Спільну аграрну політику. Тобто суб'єкти господарювання, які сприяють збереженню навколишнього природного середовища, природних властивостей ґрунтів, запобігають процесам деградації та дбають про безпеку продуктів харчування, отримують субсидії з бюджету. Якщо фермери навіть не дотримуються раціонального використання земельних ресурсів, то штрафи на них не накладають. Це можна пояснити тим, що майже всі сільськогосподарські землі знаходяться у приватній власності, і власники можуть користуватися ними як завгодно, але в такому випадку вони будуть позбавлені субсидій [38, с.

128-129].

У країнах з розвиненою економікою державне регулювання є однією з основних складових системи охорони навколишнього природного середовища. Підтримку у вигляді економічного стимулювання отримують ті господарства, які розвивають екологічно безпечне виробництво.

Наприклад, країни Європи та США, змінили свій напрям у питанні боротьби із забрудненням навколишнього природного середовища і тепер віддають перевагу впровадженню екологічно чистих технологій, а не застосуванню очисного обладнання. Як результат, вдалося призупинити забруднення природного середовища та покращити якісні властивості ґрунтів. У США Агентство з охорони навколишнього середовища запровадило так звані дозволи на той обсяг речовин, які забруднюють природне середовище і при дотриманні норм можуть бути здійснені їх скиди. Ті підприємства, кількість викидів яких сягає менше ніж це встановлено дозволами, можуть продавати свої права іншим господарствам. Таким чином, був створений «ринок прав» і «банк спеціальних дозволів» на викиди, який позитивно вплинув на екологічну ситуацію в країні. З 1960-х р. у США сільськогосподарські угіддя були класифіковані шляхом зонування в «білій землі» для несільськогосподарського використання та «зеленої землі» з обмеженням розвитку, для того щоб захистити якість і кількість основних сільськогосподарських угідь [38].

Країни Західної Європи з другої половини ХХ ст. реалізують програми охорони природи, в основу яких покладено ідею сталого розвитку. У Німеччині та країнах Європейського Союзу здійснюється політика у сфері екологізації, пріоритетом якої є екологічно орієнтований менеджмент та екологічне господарювання, як одного з найважливіших шляхів екологічної модифікації. Передумовою цьому слугувала та обставина, що екологічні параметри та характеристики товарів і продуктів на ринку набували дедалі більшого значення для їх виробництва та збуту;

також посилювався вплив громадськості на суб'єктів господарювання, які користуються природними ресурсами, та забезпечення екологічних потреб населення. До того ж всі господарства Німеччини обов'язково підлягають процедурі екологічного аудиту.

Велика увага в країнах Європейського Союзу приділяється екологічній професійній підготовці та підвищенню кваліфікації спеціалістів у цій сфері. Як результат, у таких державах виснаження природних ресурсів з розрахунку на одиницю готової продукції щороку зменшується приблизно на 1,25%, що зумовлює значний екологічний ефект, адже за таких умов екологізація виробництва є виправданою з економічного погляду. Цей процес здійснюється за дієвої державної фінансово-економічної політики стимулювання діяльності у сфері охорони природи суб'єктів господарювання шляхом системного екологічного регулювання та об'єднання економічних, нормативних, ринкових і законодавчих процедур.

Екологічне регулювання поділяється на такі види:

- страхування – різновидів діяльності відповідно до типу використання природних ресурсів, ризиків господарської діяльності, екологічних та економічних результатів господарювання;
- санкції – стягнення плати за недотримання або порушення екологічного законодавства;
- сертифікати – дозволи на викиди, купівлю-продаж дозволів щодо забруднення, дозволи на екологічно орієнтовану діяльність;
- відшкодування за покращення стану середовища через використання нового технологічного обладнання, здобутки у сфері раціонального природокористування, збереження якісного стану навколишнього природного середовища;
- вартість – цінове контролювання підприємницької поведінки виробників, матеріальне заохочення до виробництва техніки, що завдає мінімальної шкоди довкіллю, екологічно безпечних технологій і товарів;

- податки – направлені на збереження навколишнього середовища;
- платежі – за скидання шкідливих речовин у природне середовище, захоронення відходів у природних ландшафтах, фізичне забруднення оточуючого середовища;
- кредити та позики на придбання екологічно безпечних техніки і технологій;
- субсидії – для практичної реалізації екологічних проектів, навчання суб'єктів господарювання, формування екологічної інфраструктури, ведення досліджень у сфері «зелених» технологій, альтернативних джерел енергії, виробництво екопродукції, діяльність населення, що спрямована на охорону природних ресурсів, і т.ін.;
- позитивний вплив на збільшення тих секторів економіки, що мали б екологічно орієнтований напрям.

У країнах з розвинутою економікою дедалі більшого значення набуває саме екологічне регулювання, оскільки воно сприяє компенсуванню витрат за завдану шкоду навколишньому природному середовищу та відшкодуванню екологічних збитків забруднювачем, а не суспільством [39].

Історичний шлях розвитку економіки країн Європи підтверджує, що держава впливає на ринок земель і виробництво сільськогосподарської продукції в напрямі удосконалення нормативно-правового регулювання, економічного контролю підприємців-аграрників державою, обмеження прав власності на сільськогосподарські землі. Наприклад, у Чехії держава регулює найбільший розмір земельної власності на родину, у Литві – в першу чергу контролює використання земель за цільовим призначенням та їх охорону, у Франції – розробляє положення щодо отримання дозволів на придбання земель сільськогосподарського призначення, у Болгарії – регулює процедуру переходу земель з однієї категорії в іншу. Такі обмеження щодо використання сільськогосподарських земель закріплені на законодавчому рівні, а ті землевласники або орендарі, що їх

недотримуються, несуть адміністративну відповідальність.

Також у державах Європейського Союзу розроблено систему управління земельними ресурсами (СУЗР), основною метою якої є підтримання ринку землі на належному рівні. Складові СУЗР: кадастрові зйомки, база реєстрації прав та земельно-інформаційна система для отримання потрібної інформації. У більшості країн Європейського Союзу основним елементом є земельний кадастр, оскільки він гарантує стає і безпечно володіння земельними ділянками та ефективно державне регулювання земельними відносинами. Головна мета кадастру – отримання суспільством доступу до просторових даних про земельні ділянки, для того щоб виключити хабарництво під час купівлі або продажу земель сільськогосподарського призначення.

До того, як ринок сільськогосподарських земель почав функціонувати, були створені компетентні організації для управління землями, що належать державі: «Словацький земельний фонд (Словаччина), Агентство сільськогосподарської нерухомості (Польща), Національна земельна служба (Литва), Державна земельна служба (Латвія), Департамент консолідації земель (Данія), Служба управління землями і водами (Нідерланди), Національна компанія «Земля» (Болгарія)». Призначенням цих організацій є надання позик виробникам продукції, реалізація управління землями, що знаходяться у державній власності, зміцнення та об'єднання дрібних земельних ділянок, сприяння підвищенню рівня розвитку сільських територій. Створення таких спеціалізованих установ дало можливість запобігати виникненню проблем при скасуванні мораторію на продаж земель, встановити фіксовані ціни на землі сільськогосподарського призначення, уникнути подрібнення земельних паїв, забезпечити захист прав фермерів, створити єдину державну базу земель сільськогосподарського призначення.

Щодо оцінки землі, то в країнах Європи вартість земель визначають із розрахунку показника продуктивності або шляхом встановлення її

реальної ринкової вартості згідно із цінами купівлі або продажу земельної ділянки. Регулярно провадиться переоцінка землі, адже її ринкова вартість може змінюватись. Середній чистий дохід у рік, який дає земля, визначають за останні 15 років. Не беруться до уваги два роки, для яких характерні найменший та найбільший урожай [40].

Так, за дослідженнями вчених, у США ціна на земельні ділянки сільськогосподарського призначення становить від 2–3 тис. дол. за 1 га. У країнах Європи цінова шкала також досить висока: від 4 тис. євро за 1 га у Фінляндії до 10–12 тис. євро за 1 га у Франції та Німеччині, а в Нідерландах – 25 тис. євро. При проведенні оцінки беруться до уваги такі показники: ступінь інтенсивності ведення сільськогосподарської діяльності, структура та тип ґрунту [96]. У США найбільш придатною є методика оцінки земель за Сторі, а саме:

$$\text{"ІндексСторі"} = AxVxSxX, \quad (2.1)$$

де A – різні характеристики ґрунтового профілю;

V – механічний склад ґрунту;

S – ухил поверхні;

X – інші характеристики (дренаж, ерозія, рівень родючості, мікрорельєф).

Орні землі поділяються на п'ять класів: 1-й клас – індекс Сторі для цього класу земель дорівнює 80–100%; 2-й клас – 60–79%; 3-й клас – 40–59%; 4-й клас – 20–39%; 5-й клас – менше 20%. За такої оцінки вартість сільськогосподарських земель США може коливатися від 300 до 1200 дол. за рік [42].

В Іспанії оцінка земель визначається рівнем дохідності (рентабельності) культур, враховуючи при цьому ступінь інтенсивності. Дохідність (рентабельність), капіталізована під 3%, дає вартість земель [41].

Оцінювання провадять в кілька етапів. Перших етап – подаються дані до територіальних рад з нерухомої власності по тих культурах, які вирощують у певному районі, з інформацією про оцінку ґрунтових

характеристик, рівень внесення мінеральних добрив і технічне забезпечення господарств. Другий етап – кожному муніципалітету присвоюється кваліфікаційний номер. На третьому етапі визначається кадастрова вартість усіх сільських земельних володінь, враховуючи агрономічні характеристики місцевості, дохідність (рентабельність) та інші фактори, які дають змогу: 1) послідовно розміщувати рівень прибутковості за ступенем важливості; 2) класифікувати земельні ділянки залежно від дохідності; 3) оцінювати дохідність (рентабельність) культур [43].

У Польщі згідно із законом «Про передачу сільськогосподарських угідь державного земельного фонду і впорядкування деяких питань щодо проведення сільськогосподарської реформи і сільського населення», вартість 1 га землі визначається як добуток вартості за 1 ц жита в оціночну ставку одного гектара. Відповідно до закону встановлюється податок на землю, враховуючи при цьому вид і клас земель [41].

У Республіці Казахстан вартість землі встановлюється з урахуванням таких показників: вартість валової продукції з 1 га; витрати виробництва на 1 га; розрахунковий рентний дохід з 1 га; ставка капіталізації. Оподаткування земельних ресурсів інших держав ґрунтується на ставках на нерухоме майно, тобто це земельні ділянки з усіма будівлями та спорудами. В Угорщині закон «Про податок на землю» заохочує фермерів застосовувати при виробництві продукції на власних земельних ділянках передові енергозберігаючі технології. У Великобританії оподаткування пов'язується з розрахунковим річним доходом від нерухомості. У цій державі податки, які стосуються землеробства та землеволодіння, мають такі різновиди: доходи від володіння земельною власністю, доходи від користування земельною власністю, доходи з різних джерел, що пов'язані із землею, доходи від трудової діяльності, інвестиції, доходи від заробітної плати [37].

У Німеччині земельний податок засновується на встановленні

оціночної вартості господарських одиниць. Для аграрних підприємств ставка дорівнює 6% від можливого чистого доходу. Сільськогосподарські угіддя поділяються на дев'ять типів ґрунтів, кожному з яких присвоюється ґрунтовий індекс (за 100 прийнято вважати індекс ґрунтів найвищої якості). У Франції оподаткування встановлюється на основі кадастрової вартості даного району, зниженої на 20%. Для цього землі сільськогосподарського призначення поділяються на 13 груп. Кожна група ділиться ще на три типи – хороші, середні, гірші. Для кожного типу обирають ділянку, за якою встановлюють «дохід по кадастру». Оцінювання проводиться кожні 50 років. У Нідерландах визначеного податку на сільськогосподарські землі не передбачено. Оподаткування земель сільськогосподарського призначення передбачає сплату податку на нерухоме майно та встановлюється як податок з доходу на капітал, а розмір його встановлюється згідно з точними цінами на ринку. Величина земельного податку становить 27%. Якщо землевласник додатково несе витрати на облаштування земельної ділянки, тоді розмір податку зменшується на величину таких витрат. У Швеції, як і в Нідерландах, не стягується земельний податок, земля оподатковується на «зарахування» або на капітал. Величину накопиченої вартості встановлюють завдяки відомостям за угодами купівлі або продажу земель один раз на п'ять років. Розмір податку – 75% від ринкової ціни [41].

У Нідерландах стратегічне територіальне планування визначається на національному та провінційному рівнях, муніципалітети, як і раніше є ключовими гравцями у системі планування та наділені значною ринковою владою в межах своєї юрисдикції. Найважливішим елементом просторового планування є місцевий план землекористування («Bestemmingplan»), який визначається на муніципальному рівні. Розробники таким чином намагаються скористатися збільшенням вартості землі, пов'язаної з переходом до житлового або промислового використання та забезпеченням нових проєктів [38]

У Канаді розмір податку відрізняється в кожній провінції і становить, наприклад, у провінції Альберта – 65%, а Саскачеван – 60% від ринкової вартості землі. Всі платежі від податків на землі сільськогосподарського призначення отримують місцеві бюджети.

Оцінюють земельні ділянки, обов'язково враховуючи форму їх використання, рельєф регіону та наявність інфраструктури. Вартість сільськогосподарських земель визначається за мінімальним рівнем, для того щоб зменшити податкове навантаження на суб'єктів господарювання.

В Італії сільськогосподарські кооперативи, що територіально розташовані в місцевості, малоприсадибної для сільськогосподарського господарювання, розмір земельного податку зменшений на 50%, а кооперативи, що займаються меліорацією і здійснюють свою діяльність в гірській місцевості, звільнені від податку на землю, сплачують лише податок на нерухомість (крім землі) та реєстраційний збір [41]. У країнах Європейського Союзу оренда землі виступає основним важелем у розширенні розмірів землекористувань. Землі в оренді становлять 53% від загальної площі землекористувань. При укладенні договорів оренди особлива увага приділяється питанню адміністративної відповідальності в разі погіршення стану земель.

Процес оренди земель досить добре налагоджений, що сприяє розвитку аграрних підприємств, а це в свою чергу – забезпеченню продовольчої безпеки та збільшенню експортних можливостей аграрного сектору.

Порівняльний аналіз міжнародного досвіду формування методики економічної оцінки земель, в тому числі сільськогосподарського призначення дозволить уникнути чисельних загроз при функціонуванні вітчизняного ринку землі та виокремити певні аспекти: з одного боку – як правило, ринок землі країн ЄС має тривалу історію свого функціонування, відкритий, а значить еволюційним шляхом відбувалися методологічні уточнення та враховано національні інтереси кожної країни, питання

продовольчої безпеки, відсутній мораторій на продаж землі та спрощена система регулювання ціни і площі земельної ділянки, яка є предметом розгляду з позиції продажу чи оренди, участь у процесі куплі-продажу мають право як громадяни країни, так і іноземці. З іншого боку процес куплі-продажу є поступовим через підвищені вимоги до покупця (аграрна освіта, місцепроживання та гарантії щодо використання за призначенням земельної ділянки, а також збереження екосистеми згідно з чинними у країні стандартами.

Визначено, що в Україні середній розмір плати за оренду 1 га сільськогосподарських земель становив 1369 грн (41 євро). Можна переконатися, що в Україні найнижча орендна плата порівняно з розглянутими країнами. Це негативно позначається на фінансовому забезпеченні орендодавців, якими є сільське населення, а це в свою чергу свідчить, що власники наділів не отримують належний прибуток і, як наслідок, не мають фінансових ресурсів купувати нове обладнання, техніку, здобувати відповідну освіту, забезпечувати особисті потреби.

В табл. 2.18 наведено розмір орендної плати в Україні по областях. Як можна побачити, дійсно, ціна на оренду земельних ділянок в країні досить низька, і цей фактор, як вже зазначалось, досить вагомо впливає на фінансову забезпеченість власників земельних ділянок, що здаються в оренду.

Результати дослідження свідчать про те, що при регулюванні ринку землі в країнах ЄС застосовують два підходи: один з них можна охарактеризувати як жорсткий, наприклад у Данії, а інший – більш м'який, наприклад у Німеччині. Але у всіх державах пріоритет у земельних питаннях належить фермерам і забезпеченню національних інтересів. В основі земельної політики країн ЄС лежить європейська модель багатофункціонального сільського господарства, яка, в першу чергу, характеризується наявністю малих і середніх форм господарювання сімейного типу, а також кооперативних об'єднань [44, с. 7].

**Середня орендна плата за користування землею
сільськогосподарського призначення в Україні у 2018 р.**

	Середній розмір річної орендної плати за паї, грн./га	Середній розмір річної орендної плати за земельні ділянки с.-г. призначення державної власності, передані в оренду на земельних торгах, грн./га
Вінницька	2165,9	7136,9
Волинська	1166,5	1441,8
Дніпропетровська	1275,9	2122,2
Донецька	945,6	1637,8
Житомирська	1687,1	3029,6
Закарпатська	930,6	1652,4
Запорізька	878	2633,4
Івано-Франківська	1365,1	3816,8
Київська	1826,8	3537,2
Кіровоградська	1422,4	4993
Луганська	1010,9	2904,8
Львівська	1723,6	2953,1
Миколаївська	1075,8	2768,9
Одеська	1496,9	4344,8
Полтавська	2970,1	6627,3
Рівненська	1689,2	2624,6
Сумська	1920,5	2316,6
Тернопільська	1465	4181,8
Харківська	2494,7	3437,6
Херсонська	926,9	1402,3
Хмельницька	2267,3	7780,8
Черкаська	3524,7	3723,2
Чернівецька	1364,5	3972,8
Чернігівська	1127,7	2599,9

Примітка*. Без даних по АР Крим

Аналізуючи ринковий обіг земель, необхідно відмітити розвинену ринкову інфраструктуру зарубіжних країн, а саме: банки, біржі, аукціонні фірми, тендерні та конкурсні комісії, брокерські контори та ріелторські організації уповноважених органів із землеустрою, наглядові ради, фірми, що надають консультаційні послуги, маркетингові організації, нотаріальні установи, компанії із забезпечення страхових послуг, інформаційні центри, засоби масової інформації та рекламні агентства, спеціальні навчальні заклади, які готують фахівців для роботи в системі земельного ринку. Призначення таких структур – захист

конституційних прав землевласників, підвищення інвестиційної привабливості аграрного сектору, запобігання спекуляції сільськогосподарськими землями.

У країнах світу, зокрема Європи, приділяють достатньо уваги охороні земель. Так, понад 5% земель сільськогосподарського призначення перебувають під екологічним захистом держави. У Бельгії, Іспанії, Німеччині та Франції спеціально уповноважені організації на законодавчому рівні регулюють здійснення заходів з охорони земельних ресурсів. Меліоративні роботи виконуються за кошти держави та за фінансової допомоги в рамках Спільної аграрної політики. Такі країни, як Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія та Угорщина мають схожі з Україною ознаки в розвитку ринку земель. Еволюція приватної власності на землю відбувалася через послідовну зміну форм власності колишніх кооперативів та державних господарств у підприємства ринкового типу.

Трансформаційні процеси стосовно земельних відносин відбувались у декілька етапів і залежали від еволюції становлення приватної власності в державах та рівня їх соціально-економічного розвитку. У таких країнах, як Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, де аграрний сектор економіки розвивався подібно як в Україні, земельна реформа розгорнулася на початку 1990-х р. ХХ ст., маючи на меті повернути земельні ділянки колишнім землевласникам, проводити розподілення земель на основі аукціонів з наступним пом'якшенням державного контролю щодо доступу до них іноземного капіталу.

У кожній державі Європейського Союзу формування приватної власності та становлення ринку земель сільськогосподарського призначення відбувалося з конкретними цілями: забезпечити достатньо високий рівень ефективності сільськогосподарського виробництва (Латвія, Литва, Болгарія), розробити та впровадити системи соціального захисту населення в сільській місцевості (Польща, Угорщина).

При трансформації земельних відносин можливе виникнення проблем при вирішенні таких питань, як формування стабільного, добре налагодженого постіндустріального ринку, вкладення коштів у сільське господарство, спонукання суб'єктів господарювання до виробництва продукції з найвищою доданою вартістю. Необхідно відмітити, що держави Євросоюзу не запозичили досвід інших країн, а орієнтувалися на соціальні стандарти та дієві способи виробництва завдяки пом'якшенню контролю й позбавленню ринку від обмежень стосовно умов купівлі або продажу земель сільськогосподарського призначення та проведення аукціонів.

Саме завдяки процесу трансформації земельних відносин і формуванню ринку земель сільськогосподарського призначення зросла ефективність землекористування, стало можливим отримувати максимальну віддачу з одиниці земельної площі при мінімальних витратах, збільшити обсяги виробництва та експорту продукції, формувати ставлення до землі як до державного багатства. Прагнення ефективно використовувати земельні ресурси зумовлювалися розумінням того, що держава піклується про найголовніший природний ресурс – землю, забезпечує її охорону, вживає заходів щодо відтворення та підвищення природних якостей і властивостей ґрунтів [40, 75].

Проблема розораності земель сільськогосподарського призначення торкнулася не тільки нашої держави, а й інших країн. Багато науковців відстоюють думку, що розораність сільськогосподарських земель повинна бути не більше ніж 40%. Наприклад, розораність території США – 19,8%, частка сільськогосподарських угідь – 45,6% від території країни; розораність у Великобританії, Франції, ФРН – від 24,2 до 33,2%; Росії – 7,8%, Канади – 4,6% [46]. За даними Служби охорони ґрунтів США, кожного року через водну ерозію втрачається близько 2 млрд тонн родючого шару ґрунту, через вітрову – близько 1,1 млрд тонн, а втрати гумусу за 30-40 років досягли близько 30%. За прогнозами вчених, якщо

процеси ерозії будуть розвиватися в такому ж темпі, то урожайність, наприклад, кукурудзи та сої зменшиться ще на 15–30%.

У США для протиерозійного захисту ґрунтів застосовують так зване «консервування за допомогою обробітку», що включає більш ніж 15 способів, основним з яких є мінімальний, нульовий обробіток ґрунту, що застосовується у цій країні на 1/3 від усієї площі ріллі й переважно для таких культур, як кукурудза, зернове сорго, зернові та соя. Такий обробіток позитивно впливає на ґрунтову структуру, вміст гумусу в ґрунті та зменшує ерозійні процеси на 65–90% [47].

Також для розвитку ґрунтозахисних технологій дедалі більше виготовляється машин нового типу: комбінованих установок, що можуть виконувати за один прохід кілька агротехнічних процесів; культиваторів, що обробляють гребені; сівалок для висівання трав при збереженні дернини; причепів-шатлів, щоб зменшити ущільнення ґрунту при вивезенні зерна від потужних комбайнів та ін.

Найдієвіше розв'язання проблеми захисту ґрунтів від ерозії криється не тільки в досягненні високої протиерозійної ефективності заходів, процесів, систем землеробства, а й у затримці продуктів ерозії, добрив, пестицидів у межах водозбору, і до таких вимог найбільш адаптовані системи контурного землеробства. Завдяки такому обробітку ґрунту та поєднанню його з валами вдається зменшити змив майже на 90%. Система контурного землеробства ґрунтується на «відпрацюванні прийомів проектування та експлуатації таких гідротехнічних споруд, як вали-тераси (гребеневі тераси), вали-канави, вали-дороги, мікролимани і залужені водотоки і їх застосування доцільне на довгих схилах з нахилом 1–8°, де не вдається знизити ерозійні втрати до допустимого рівня тільки протиерозійними обробітками ґрунту, посівами по контурах, смуговим розміщенням культур та ін. [170, с. 74–76].

Формування полезахисних лісових смуг по кордонах полів сівозмін доцільне в тих районах, які є дефляційно небезпечні, та де здійснюється

заліснення еродованих земель. На схилах для тимчасового ефекту використовують «термопластичні сополімерні емульсії та різні структуроутворюючі препарати». Для того щоб забезпечити баланс теплового і світлового режимів використовують плівкові покриття, які зменшують сонячну радіацію та випаровування вологи.

У США і країнах ЄС екологізація землекористування передбачає вилучення з сільськогосподарського користування земель, що зазнали найбільшого ерозійного впливу та перехід до інтенсивного розвитку сільськогосподарської галузі [49, с. 88–90].

Альтернативне землеробство, яке базується на тому, що використання засобів хімізації зведене до мінімуму або до повної відмови, ведеться у США, Канаді та ряді держав Європи. Недоліком такого виду землеробства вважається можливе зниження врожайності культур, і щоб не зменшувалися валові збори необхідно буде збільшувати посівні площі [49, с. 11–13].

На сьогодні активно здійснюються дослідження, щодо ефективного використання біологічного потенціалу ґрунту та дотримання екологічної рівноваги в агроландшафтах. У США широко використовуються комп'ютерні дані про властивості ґрунтів, які надає ґрунтова географічна служба. Використання таких даних має багато переваг порівняно із ґрунтовими картами. Також ведеться перевірка на готовність до використання банків даних щодо охорони ґрунтів і створення вітрозахисних лісосмуг. Для того щоб розробити дієві заходи із захисту ґрунтів від ерозії, дані доповнюють результатами ґрунтово-ландшафтних досліджень у тривимірності ландшафтів. Застосовуються комп'ютерна і космічна техніка та дистанційні методи для побудови розробки географічних інформаційних систем (ГІС), які в свою чергу поєднують з інтелектуальними експертними системами для розв'язання прикладних завдань щодо використання ґрунтів і водних ресурсів. Наприклад, у штаті Вірджинія застосування такої технології дало можливість за декілька

хвилин одержати електронні карти еродованості ґрунтів, районів деградації, структури рослинного покриву та ін. Дуже поширеним є застосування комп'ютерної техніки при краплинному та підґрунтовому зрошенні, мікропроцесори керують такими операціями як оранка, сівба і т.д. [50, 47].

Розгляд світового досвіду регулювання ринку земель переконує, що в Україні, на наш погляд, доцільно використати деякі складові процесів ринкового обігу земель для побудови такого ринку земель в нашій державі.

Таким чином, необхідно сформувавши концептуальний підхід щодо формування національного ринкового обігу земель, що базується на системі умов, виконання яких забезпечить, позитивну динаміку соціально-економічного розвитку аграрної економіки.

Отже, дотепер не вирішено питання визначення вектора розвитку національної економіки, без чого неможливо перейти до вирішення наступного завдання на шляху удосконалення земельних відносин, що відкине країну назад в її розвитку. В такому випадку досить складно сформувавши належне нормативно-правове середовище, а без визначення моделі ринкового обігу земель – забезпечити запуск і функціонування ринку земель.

Отже, дотепер не вирішено питання визначення вектора розвитку національної економіки, без чого неможливо перейти до вирішення наступного завдання на шляху удосконалення земельних відносин, що відкине країну назад в її розвитку. В такому випадку досить складно сформувавши належне нормативно-правове середовище, а без визначення моделі ринкового обігу земель – забезпечити запуск і функціонування ринку земель.

Таким чином, однією з головних умов забезпечення раціонального землекористування є розробка ефективних земельних відносин, що пов'язані із землекористуванням та землеволодінням. У свою чергу це

означає запровадження ефективного ринку сільськогосподарських земель в Україні, що на сьогодні залишається важливим стратегічним питанням, від реалізації якого залежить динаміка соціально-економічного розвитку агропромислового комплексу, земельних відносин, та національної економіки держави.

Висновки до розділу 2

1. Встановлено, що в Україні через недосконале землекористування поширюються ерозійні процеси. Земельні ресурси, продуктивна здатність яких зменшилась, та землі, яким необхідна консервація, займають площі понад 800 тис. га; площі земель, яким необхідна рекультивація, досягли 141 тис. га; відбувається забруднення ґрунтів шкідливими речовинами; яри займають 140,4 тис. га; 6 млн га земель постійно зазнають вітрової ерозії, а в роки з пиловими бурями – до 20 млн. га.

2. Виявлено зниження якісних властивостей земельних ресурсів унаслідок забруднення їх шкідливими речовинами. Визначено, що ці речовини поділяються на кілька видів: першу групу утворюють речовини, які зумовлюють радіонуклідне забруднення земель (особливо цезій і стронцій), другу групу – складові речовин, які застосовують при хімічному захисті рослин (нітрати і пестициди), третю групу – речовини, що спричиняють промислове забруднення земель (тверді частинки, важкі метали, мінеральні кислоти). На сьогодні 4,6 млн га сільськогосподарських угідь України (12% від загальної площі) мають високий рівень радіоактивного забруднення, близько 20% території забруднені важкими металами, майже 8 млн га земель – хлорорганічними препаратами.

3. Докладно розглянуто питання власності на землю – державну, комунальну (або муніципальну) і приватну та визначено, що їх становлення в нашій державі розпочалося з прийняттям нормативно-законодавчих документів, які затвердили ці види власності.

Проаналізовано організаційно-правові форми підприємницької діяльності в сільському господарстві, зокрема сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, господарства населення, колективні підприємства, акціонерні товариства та агрохолдинги.

4. Вивчення динаміки валової сільськогосподарської продукції за категоріями господарств свідчить, що протягом 2018–2020 рр. спостерігається зростання (+94%) виробленої сільськогосподарської продукції у розрахунку на одну особу сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. Найбільша частка аграрної продукції виробляється сільськогосподарськими підприємствами, переважно рослинницької. Близько 70% сільськогосподарських виробників – це фермерські господарства, яких найбільше діяло (34 168) у 2014 р., найменшу частку (до 1%) займають державні підприємства. Тобто для українського виробника продукції сільського господарства найпоширенішою формою господарювання є фермерські господарства.

5. Аналіз ефективності використання ріллі в сільськогосподарських підприємствах показав, що посівні площі сільськогосподарських культур задосліджуваний період мали тенденцію до деякого збільшення: у 2017 р. зростання на 9,0 % порівняно з 2005 р. Обсяги валового виробництва продукції сільського господарства у фізичному вимірнику свідчать про значне підвищення рівня використання ріллі в сільськогосподарських підприємствах. Встановлено, що поширення деградаційних процесів відбувалося тому, що землевласники і землекористувачі, після збирання врожаю не подбали про поновлення поживних речовин у ґрунті та не використовували дієвих заходів із захисту сільськогосподарських угідь від засолення та водної і вітрової ерозії. На основі аналізу використання земель фермерськими господарствами визначено, що ними також відчутно підвищено рівень використання ріллі і становить на сьогоднішній день 95,4%, що на 20,9% більше ніж у 2000 р., тобто рівні освоєння земель та інтенсивного їх використання зросли.

6. Встановлено, що в аграрному секторі економіки України відбуваються процеси концентрації сільськогосподарських земель у власності великих за розмірами суб'єктів господарської діяльності (переважно холдингів середніх розмірів). За результатами аналізу визначено, що з роками площа земельних банків агрохолдингів в середньому мала тенденцію до збільшення. Оскільки їх діяльність має більше негативних, ніж позитивних наслідків, запропоновано систему досягнення раціонального землекористування агрохолдингами, що включає економічні, екологічні та соціальні показники.

7. Встановлено, що ринок землі іноземних країн вже давно сформовано. Відзначено, що найкраще функціонує та розвивається ринок обігу земель в таких країнах, як США, Німеччині, Великобританії, Франції, де держава бере участь у здійсненні земельної політики, а чинним законодавством встановлено права, обов'язки та певні обмеження землекористувачів у користуванні земельними ресурсами.

8. На основі аналізу світового досвіду регулювання ринку земель побудовано концептуальний підхід щодо формування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні, особливістю якого є передбачення деяких обмежень при купівлі земель, зокрема вимога проживання на території України не менше п'яти років, досвід роботи у даній сфері, відповідна освіта, обмеження землеволодіння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Мельничук Л. С. Проблеми сталого та раціонального землекористування в Україні // Глобальні та національні проблеми економіки. 2014. Випуск 2. С. 910–914.
2. Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: [монографія]. – Львів: СПОЛОМ, 2011. 520 с.
3. Нагірняк Т. Б. Еколого-економічні аспекти раціонального використання і охорони земельних ресурсів в Україні // Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Гжицького. 2017. Т. 19, № 79. С. 111–116.
4. Охорона ґрунтів і відтворення їх родючості: навчальний посібник / За ред. В. О. Забалуєва, В. В. Дегтярьова. Вид. 2-ге, змін. І допов. Харків: ФОП Бровін О.В., 2017 348 с.
5. Землеустрій – основа державної земельної політики України: круглий стіл в Державному комітеті України по земельних ресурсах // Землевпорядний вісник. 2006. № 1. С. 3–9.
6. Будзяк О. С. Деградація та заходи ревіталізації земель України. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель № 1–2. (2014): С. 57–64.
7. Попрозман Н. В. Оцінка ефективності ресурсозберігаючих технологій промислового виробництва // Ефективна економіка. – Випуск № 12. 2015.
8. Будзяк В. М. Трансформація земельної власності в сільському господарстві // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. наук. праць. Ч. 2. Київ: РВПС України НАН України, 2002. С. 168–173.
9. Медведєв В. В. Новітні матеріали про стан ґрунтового покриву Європейських країн і України // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Екологія. 2017. Вип. 16. С. 9–17.
10. Сучасний стан земельного фонду України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.com/18421120/ekologiya/suchasniy_stanzemelnogofonduukrayini.
11. Бака М. Т. Основи ведення сільського господарства та охорона земель: [навчальний посібник]; Житомир. інженерно-техн. ін-т. – Житомир: Вид-во ЖІТІ, 2000. 366 с.

12. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні:[монографія]; Віниц. нац. агр. ун-т. Вінниця: Вид-во ПП «Едельвей і К», 2010. 220 с.
13. Дацько Л. В. Екологічні та економічні аспекти сталого землекористування для відтворення родючості ґрунтів // Охорона родючості ґрунтів. 2012. № 8. С. 24–40.
14. Екологічні проблеми сучасного землекористування [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://geoknigi.com/book_view.php?id=1127.
15. Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2017 р.: [стат. бюл. за 2013 рік] / за заг. кер. Н. С. Власенка; Держстат України. Київ, 2018. 52 с.
16. Шевченко О. В. Сучасний стан і тенденції використання земельних ресурсів у сільському господарстві // Землеустрій і кадастр. 2013. № 2. С. 77-87.
17. Будзак В. М. Екологічна ефективність використання земель сільськогосподарського призначення // Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. пр. Київ: РВПС України НАН України, 2003. С. 152–157.
18. Щурик М. В. Збереження та охорона земель як ключові передумови їх поліпшення // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Сер.: Економіка. 2017. Вип. 1. С. 61–66.
19. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. Київ: ДУІЕПСР НАН України, 2012. С. 98.
20. Третяк А. М. Напрями формування державної земельної політики, або зміна пріоритетів земельної реформи // Землевпорядний вісник. 2008. № 1. С. 21–33.
21. Кошкалда І. В. Особливості приватного землекористування в Україні // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. 2010. № 1. Т. 2. С. 153–160.
22. Хропот С. Про нормативне регулювання прав власності на землі // Матеріали міжнародної конференції «Через розвиток самоврядних територіальних громад – до громадянського суспільства». Львів, 2002. С. 30–39.
23. Алексєєв В. М. Перспективи розвитку системи управління комунальною власністю // Вісн. НАДУ. 2005. № 1. С. 492-497.
24. Смолинець І. Б. утність, функції та форми підприємницької діяльності в сільському господарстві // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені

С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2016. Т. 18, №2. С. 141–150.

25. Аграрии и бизнес выступили против продления земельного моратория. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://agroportal.a/news/ukraina/agrarii-i-biznes-vystupili-protiv-prodleniya>

26. Збаржевецька Л. Д. Ефективне використання сільськогосподарських угідь в умовах реалізації земельної реформи // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Техніка в сільськогосподарському виробництві, галузеве машинобудування, автоматизація. 2014. Вип. 27. С. 208–215.

27. Чорна Н. П. Продовольча безпека держави: проблеми та суперечності інноваційного розвитку // Схід. 2013. С. 107–112.

28. Малік М. Й. Управління земельними ресурсами аграрного сектору України: стан та пріоритетні напрями вдосконалення / Актуальні проблеми інноваційної економіки, 2017. № 3. С. 5–11.

29. Малік М. Й. Формування та розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки України М. Й. Малік // Економіка АПК. 2014. № 7. С. 76–82.

30. Місюк М. В. Державна підтримка ринкового розвитку тваринництва // Економіка та упр. п-вами машинобуд. галузі: пробл. теорії та практики. 2014. № 1. С. 15–27.

31. Місюк М. В. Функції маркетингу на ринку продукції тваринництва у сучасних умовах // Науковий вісник НЛТУ України. 2014. Вип. 24.8. С. 209–217.

32. Добровольська Н. В. Основні напрями збільшення продуктивності сільськогосподарських земель в аспекті рослинництва Харківської області Н. В. Добровольська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Геологія Географія Екологія. 2013. № 1049, Вип. 38.

33. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М. А. Хвесика]. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 264 с.

34. Межевська Л. В. Ринок земель сільськогосподарського призначення: світовий та український досвід. Режим доступу: http://pap.in.ua/5_2017/53.pdf

35. Попрозман Н. В. Information support of agricultural entrepreneurship // Економіка АПК, 2016, vol. 9, pp. 62–67.

36. Микула О. Роль економічної оцінки земель у сучасних умовах // Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК. 2014. № 21(2). С. 86–89.

РОЗДІЛ III
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНО СТІЙКОГО РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ОСНОВІ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ
ВИРОБНИЦТВА

3.1. Сутність та проблеми стійкості виробництва продукції
сільського господарства

Економічний стан України зазнає складних часів. Сучасна глобальна криза є особливою, оскільки є декілька причин її виникнення: світові фінансові потрясіння, внутрішньополітична нестабільність, високий рівень інфляції, недосконалість управління господарством у країні та інші. Чимало науковців при дослідженні ефективності функціонування фінансової системи у контексті впливу на прискорення темпів економічного зростання країни фундатором даної проблематики вважають британського економіста Уолтера Бейджхота. Саме він зазначав, що «запобігти виникненню та зменшенню негативних наслідків економічних криз можливо лише при забезпеченні ефективності функціонуванні фінансової системи» [34, с. 206].

Фінансова система держави найчастіше характеризується такими показниками розвитку країни як: валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), національний прибуток (НП), приріст промислового виробництва, рівень інвестування, безробіття, інфляція, процентні ставки, державний борг та ін. Приріст національного продукту і прибутку характеризує поступальний економічний розвиток країни, підвищення рівнів доходів населення та суб'єктів господарювання.

В результаті економічної кризи підприємства майже усіх галузей опинилися неплатоспроможними та низькорентабельними. Тому все більшого значення в Україні набуває проблема ефективного розвитку аграрних підприємств та окреслення системи основних пріоритетних її складових, серед яких особливе місце займає досягнення економічно стійкого розвитку сільського господарства.

Забезпеченню стійкого та ефективного розвитку аграрного сектора

України на сучасному етапі, становленню ринкових відносин приділяється значна увага науковців та практиків. У працях зарубіжних і вітчизняних вчених досліджено значне коло питань, пов'язаних з аналізом економічної стійкості підприємств. Водночас існує багато відмінностей у трактуванні вченими поняття «економічна стійкість підприємства», показників оцінювання даної категорії та її структурних складових.

Категорія «стійкість» розглядається науковцями в різних областях науки (математиці, фізиці, біології, кібернетиці, економіці, психології, техніці і т.д.), пов'язаних із дослідженням складних систем. Науковці виділяють різні типи стійкості: статична, динамічна, структурна і результуюча стійкість траєкторії; стійкість за початковим положенням; стійкість інваріантної множини; стійкість аттрактора та асимптотична стійкість тощо. Якщо спробувати використати всі типи стійкості до підприємства, то це призведе до складних завдань, які на практиці використати дуже важко інколи навіть неможливо, адже підприємство – складна система із великою кількістю неоднорідних елементів, зв'язків та критеріїв.

Поняття «стійкий розвиток» не достатньо чітко обгрунтовано науковцями. Так, у російському тлумачному словнику наведено таке визначення поняття «устойчивый»: «який стоїть твердо, не коливається, не падає». Щодо слова «стабильное», то зміст його там же розкривається таким чином: «міцний, стійкий, постійний». В українському тлумачному словнику подано такі терміни: «стабільний – сталий, незмінний, стійкий»; «сталий – який не зазнає коливань, не піддається змінам, стійкий» [35, с. 1432]. Отже, автори тлумачать означені поняття як тотожні, хоча, на нашу думку, «стійкість» у суспільних системах на відміну від «стабільності, сталості» передбачає більш гнучке реагування як на внутрішні так і зовнішні чинники впливу.

На думку І. В. Дем'яненка, «стійкість – це властивість системи так реагувати на зміни (вплив) зовнішнього середовища, щоб не лише

генерувати чинники, які зумовлюють її врівноважений стан, а й забезпечувати подальший розвиток» [36, с. 127-129]. Проте, на наш погляд, дане визначення є неповним, оскільки стійкість залежить не тільки від факторів зовнішнього середовища, а й від внутрішніх структурних складових (раціональної організації виробництва, кадрового потенціалу, стилю управління, інвестиційно-інноваційного забезпечення, маркетингової діяльності тощо).

Із позицій підприємства, на думку В.О. Василенка, «стійкість – це здатність системи зберігати свій працездатний стан з досягненням запланованих результатів, за наявності різних впливів, що суперечать один одному. Означені суперечності можуть викликати тимчасові відхилення координат стану системи в межах заздалегідь визначених допусків, але при припиненні впливів, стійка система повинна повертатися у вихідне становище» [37, с. 462]. На нашу думку, таке визначення є суперечливим, адже навіть при припиненні впливів на економічну систему вона не може повертатися у своє вихідне становище.

Доречно буде вказати на результати досліджень Ю. А. Сімеха, на думку якого: «будь-яка економічна система знаходиться у постійному розвитку, тому її стан постійно змінюється, навіть якщо не виникають якісь несприятливі події» [38, с. 15].

В науковій літературі досить часто ототожнюють терміни рівноваги з стійкістю, що є помилковим. Р.А. Коренченко та М.Н. Марценюк вважають, що «стійкість – це здатність організації зберігати себе та виконувати функції у стані, близькому до змінної рівноваги», тобто це такий стан системи, за якого підприємство якнайменше зазнає коливань як внутрішніх, так і зовнішніх [39, с. 150]. В.М. Ячменєва вважає, що «економічна стійкість підприємства – це здатність до перебування в одному із станів, які забезпечують досягнення поставлених цілей в умовах виникнення непередбачених і важкопрогнозованих зовнішніх і внутрішніх чинників» [40, с. 94-97]. Досить точно окреслює дане поняття

рівноваги А. В. Василенко: «рівновага є умовою функціонування, однак з часом, новий стан рівноваги може бути відмінним від початкового і, не зважаючи на це, система як і раніше буде знаходитись у рівновазі» [41, с. 432].

Впевнено можна стверджувати, що як стійкість, так і рівновага характеризують один і той же процес, але з різних позицій. Стійкість на відміну від рівноваги вказує на те як функціонує підприємство не тільки в теперішній час, а й з перспективою на майбутнє. Поєднання зазначених категорій дає підстави виокремити таке поняття як «економічна безпека». Досить значне коло науковців розглядають поняття «економічна безпека», а саме: М. Бендиков [42, с. 7-13], Н. Капустин [43, с. 45-47], Д. Ковальов [44]. На окрему увагу заслуговує визначення науковця Є.А. Олейника, який говорить: «економічна безпека – це становище найбільш ефективного використання ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування на теперішній час і в майбутньому» [45, с. 188].

Отже на нашу думку, такі визначення як «рівновага», «економічна безпека» є складовими поняттями економічної стійкості підприємства.

Історично склалося, що дослідження стійкості розвитку сільського господарства почалося раніше, ніж дослідження стійкості інших сфер матеріального виробництва. Дослідженням даної проблеми займалися вчені-науковці – як іноземні, так і вітчизняні, зокрема: І. Кауфман [46], І. Пасхавер [47], М. Туган-Барановский [48], Э. Хансен [49], М. Четверіков [50]. Розглядаючи проблеми сільського господарства, увага вчених була спрямована на дослідження динаміки врожайності сільськогосподарських культур, а саме того напрямку виявлення закономірностей у її зміні, які охоплено поняттям стійкого розвитку.

Дедалі більша увага приділяється проблемі сталого розвитку агропромислового комплексу дослідниками, які працюють в аграрній сфері економіки. На нашу думку, поняття «сталість» є складовою

визначення стійкості. Серед науковців, які досліджують сталий розвиток, слід відзначити О.В.Шубравську. Узагальнюючи підходи до визначення поняття «економічна сталість або сталість економічного розвитку», автор робить висновок, що дане поняття визначається як «здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання. При цьому збалансованість має стосуватись елементів економічної системи, а також проявлятися у взаємодії системи із своїми надсистемами (наприклад, макро- і мегарівнів) та з рештою систем, які з нею контактують, зокрема екологічною і соціальною» [51,с. 142]. Дане визначення поняття «сталості економічного розвитку» фактично ідентичне до визначення щодо формулювання сталого розвитку запропонованого комісією ООН.

Більшість науковців трактують поняття «економічна стійкість» з його фінансовим станом та фінансовою стійкістю, як ідентичні поняття, в яких прибутковість відіграє головну роль. Проте в умовах економічної кризи підприємства функціонують не завжди з позитивними результатами та отриманням прибутку. Адже отримання збитків є тимчасовим явищем і в майбутньому керівництво знайде раціональний вихід підприємства з кризового стану.

На нашу думку, при розгляді поняття «економічна стійкість» підприємства необхідно виділяти: виробничий потенціал, який забезпечує отримання конкурентоспроможної продукції; здатність підприємства зберігати свою організацію, не зважаючи на внутрішні та зовнішні чинники; враховувати наявність чинників, що забезпечують розвиток підприємства в даний час з перспективою на майбутнє.

У науковій літературі дуже часто тлумачать поняття «конкурентостійкість», «конкурентоспроможність» та «стійкість підприємства» як синоніми, проте не зважаючи на велику кількість публікацій, на нашу думку, це є помилковими твердженнями. Тому виникає потреба у чіткому визначенні, деталізації та конкретизації зазначених понять.

Конкурентоспроможність підприємства – реальна та потенційна здатність підприємства шляхом ефективного використання свого потенціалу виробляти та реалізовувати конкурентоспроможні товари. Однак конкурентоспроможність є поточною характеристикою підприємства, на відміну від конкурентостійкості, яка визначає стан підприємства у довгостроковій перспективі. Отже, вважатимемо дані поняття як невід’ємними складовими ефективного розвитку поняття економічної стійкості підприємства.

Стійкість розвитку сільського господарства необхідно розглядати як складову ширших за масштабом наукових і практичних проблем: стійкості економічного і суспільного розвитку. Говорячи про таке поняття як «стійкість сільськогосподарського підприємства», необхідно з’ясувати суть підприємства як головного суб’єкта господарської діяльності. За сучасних умов поняття «підприємство» і «підприємництво» посідають одне з головних місць в економіці держави. У процесі діяльності підприємства охоплюють широке коло проблемних питань, пов’язаних з управлінням численних взаємопов’язаних видів діяльності.

Головною метою діяльності підприємства є одержання прибутку і досягнення соціального ефекту. Історичний досвід суспільного розвитку підтверджує, що перемагає та соціально-економічна формація, яка забезпечує якісно вищий рівень життя населення у порівнянні з попередньою. Звичайно, споживати можна те, що вироблено.

Підприємство як суб’єкт ринкової економіки може досягти успіху за рахунок ефективного використання ресурсів, чіткої взаємодії виробничих факторів для досягнення потрібного обсягу заданої продукції. Залежно від конкретних умов (місії, галузі, місця розташування) воно може: максимізувати результати діяльності при заданому обсязі ресурсів; мінімізувати витрати ресурсів при збереженні результатів; досягати оптимального співвідношення витрат і результатів (табл.3.1)

Таблиця 3.1

**Співвідношення витрат та результатів діяльності
сільськогосподарських підприємств України, 2008-2021 рр.**
(млн грн)

Показник	Рік					2021 у % до 2010
	2010	2015	2018	2020	2021	
Затрати на виробництво продукції сільського господарства, млн грн	75001	208157	292957	369314	489879	653,2
Вартість валової продукції, млн грн	256806	367739	438000	449806	484101	188,5
Співвідношення	1 : 3,42	1 : 1,76	1 : 1,50	1 : 1,07	256806	367739

З точки зору аграрної перспективи Україна є досить унікальною країною світу. Так, наприклад, якщо порівняти показники у сфері сільського господарства України з середньою величиною аналогічних світових показників, наша країна володіє значним потенціалом й високою природною якістю українських чорноземів. Проте, не зважаючи на значний природний потенціал, рівень соціально-економічного розвитку країни з кожним роком все погіршується.

Зменшення реальних прибутків населення протягом останніх років складає близько 11%, що є найбільшим падінням за період останніх 10 років. При цьому був зафіксований значний сальдований збиток підприємств країни (близько 15 млрд грн). Складність стану банківських структур за таких умов є надзвичайно великим, оскільки дана ситуація призводить до ускладнень з погашенням кредитів. Говорячи про фіскальну політику, можна відмітити, що реальний дефіцит державного бюджету в 2010 р. склав 45, 8 млн гривень або 4,2% ВВП при плановому 5%. З урахуванням поповнення статутного фонду Державної іпотечної установи і випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) для погашення податку на додану вартість дефіцит склав 64, 3 млн гривень або 5,9% ВВП, що на 11% менше розрахункового планового показника [52, с. 2].

Рівень безробіття населення віком 15-70 років (за методологією Міжнародної організації праці) на 1 липня 2021 р. становив 1711,6 тис.

осіб, проти 398,7 тис. у 2010 р., або 20,1% всіх безробітних працездатного віку. Серед них 10,5% втратили роботу з економічних причин. Допомогу по безробіттю отримували 73,1% осіб, які мали статус безробітного. Кожний другий безробітний раніше займав місце робітника, кожний третій - посаду службовця, а решта безробітних не мали професійної підготовки.

Як зазначає Українське національне інформаційне агентство, в умовах ускладнення доступу до фінансових ресурсів, а також різкого зниження цін на деякі види продукції АПК серед багатьох підприємств виникають проблеми з ліквідністю. Дана ситуація спричинена через те, що діяльність підприємств АПК України характеризується сезонністю, і цей чинник, у свою чергу, позначається на неритмічному надходженні виручки від реалізованої продукції та на збереженні стійкості сільськогосподарських підприємств в умовах кризових явищ у вітчизняній економіці.

Протягом останніх років в Україні активізувалася деградація ґрунтів. Це пов'язано зі зменшенням внесення мінеральних та органічних добрив. Так, протягом останніх років внесення мінеральних та органічних добрив скоротилося в десятки разів. Середньорічний недобір сільськогосподарської продукції в перерахунку на зерно внаслідок зменшення внесення мінеральних добрив становить понад 18 млн т. Це призводить до порушення балансу поживних речовин у ґрунтах. Так, від'ємний баланс азоту, фосфору та калію становить 100-120 кг/га щорічно. За даними Інституту агротехнології та біотехнологій, майже третина ґрунтів деградує через нестачу добрив [53]. Якщо в Європі та США сільгоспвиробники вносять від 200-300 до 700-800 кілограмів мінеральних добрив на гектар, то в Україні – лише 10-15 кг. Це замало для підтримання родючості земель. Розораність полів в Україні складає до 70%, тоді як світова норма від чверті до третини загальної площі.

Для сільськогосподарських підприємств сьогодні характерним є:

низький рівень техніко-технологічної бази і виробничих потужностей; низькі доходи сільгоспвиробників, порівняно з іншими сферами виробництва; високий рівень ризиків сільськогосподарського виробництва; висока ресурсомісткість та сезонність виробництва; низький рівень розвитку сільської соціальної інфраструктури. Все це зумовлює необхідність здійснення фінансової державної підтримки саме у галузі сільського господарства. Скорочення державної підтримки за всіма напрямками науково-технічного прогресу призвело до того, що аграрний сектор втратив можливість вести не тільки розширене відтворення, але й просте.

Програми підтримки сільськогосподарських виробників сьогодні сконцентровані переважно за двома основними напрямками – це бюджетні дотації у тваринництво та фінансова підтримка виробництва продукції рослинництва, шляхом дотування на гектар посівів, а також здешевлення короткострокових та довгострокових кредитів.

Матеріально-технічне забезпечення аграрного сектору є одним із головних чинників забезпечення економічно стійкого розвитку аграрних підприємств. Урядом передбачено, що у 2021 р., завдяки відновленню машинно-технологічної бази вироблено: зерна – 86 млн т, цукрових буряків – 10,8 млн т, насіння соняшнику – 16,4 млн т, молока – 8,7 млн т, м'яса у забійній вазі – 2,4 млн т, яєць – 14,1 млрд штук. Проте сучасний стан матеріально-технічної бази вказує на низькі показники питомої ваги основних засобів сільського господарства по країні. На кожний трактор в Україні зараз припадає 72 га орних земель. У Німеччині цей показник становить 8, Франції – 12, США – 28 га. В Україні на 1000 га орної землі припадає лише 7 зернових комбайнів, а в Німеччині – 25, у США та Франції – 19. На сучасному етапі розвитку матеріально-технічна база потребує серйозної модернізації. Наявний парк сільськогосподарської техніки сьогодні знаходиться у критичному стані, 85% її відпрацювало свій амортизаційний термін. А для відтворення машинно-тракторного парку

АПК до рівня технологічної потреби виробництва прогнозованих обсягів аграрної продукції необхідні щорічні інвестиції у сумі близько 22 млрд гривень [54, с. 13].

Аграрні вітчизняні підприємства працюють за умов постійного ризику і невизначеності, спричинених тісним зв'язком економічного процесу відтворення з природними процесами – природно-кліматичними умовами, сезонністю виробництва, тривалим виробничим процесом та іншими. Тому при розгляді структурних складових економічної стійкості необхідно враховувати як внутрішні, так і зовнішні чинники впливу.

На рис.1.1. запропонована модель економічної стійкості аграрних підприємств, яка складає основу оцінки повноти діяльності сільськогосподарських підприємств.

Рис. 1.1. Модель розвитку економічної стійкості аграрних підприємств

Економічна стійкість підприємств залежить від зовнішніх та внутрішніх чинників. Із усієї сукупності факторів безпосереднього та опосередкованого впливу доцільно розкрити потенціал тих, які вирішальною умовою визначають таку категорію як економічна стійкість підприємств. Ми пропонуємо для оцінки економічної стійкості

сільськогосподарських підприємств класифікувати її складові за такими критеріальними ознаками: фінансова, виробнича, маркетингова, організаційно-кадрова та інвестиційно-інноваційна. У свою чергу, кожна із зазначених ознак є складною системою, яка характеризується системою показників.

Як уже зазначалося, відношення результату до величини витрат є головним критерієм доцільності виробничої діяльності підприємства. Підприємець у першу чергу працює задля того, щоб отримати максимальний прибуток при мінімумі понесених витрат. Це є головним правилом у підприємницькій діяльності. Рівноправними чинниками виробництва є земля, праця, капітал (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльні характеристики факторів с т і й к о с т і

виробництва у системі сільськогосподарського землекористування

Енергетичні характеристики	Фактори виробництва		
	земля	праця	капітал
Джерело виникнення	природне	трансформаційне	штучне
Можливість збільшення	відсутня	присутня	наявна
Рівень відновлюваності	найменший	середній	найвищий
Поріг вичерпності	високий	середній	низький
Термін придатності	необмежений	віковий	довгочасний
Ступінь трансформації	високий	середній	низький
Форма трансформації	фотосинтез	перетворення	накопичення
Робоча періодичність	дискретна	циклічна	безперервна
Вид концентрації	об'єднаний	гібридний	розпорошений
Ризик втрачання	мінімальний	імовірнісний	максимальний
Період окупності	довгий	випадковий	швидкий

Необхідною умовою маркетингової стійкості підприємства є використання умов, які склалися на ринку, усіх чинників комерційного успіху для поставлення основної мети – досягнення прибутку. Саме маркетингова стійкість забезпечує підприємство каналами реалізації, забезпечує службою сервісу, реклами, визначає ринкові позиції підприємства за рахунок підвищення конкурентоспроможності продукції.

Однією із складових економічної стійкості є стійкість організації управління кадрами на підприємстві. У системі заходів направлених на

прискорення та ефективності розвитку аграрних підприємств, дедалі

вагомішою рушійною силою виступає людський фактор. Потенціал підприємства втрачає свою життєздатність, якщо виробнича і природна складова потенціалу не має зв'язку із людиною. Американські вчені П. Дуглас та Ч. Кобб на макрорівні кількісно визначили участь найважливіших факторів виробництва і темпи їх зростання, й підтвердили тезу про вирішальну роль праці у даному процесі, а здійснені у західній літературі розрахунки підтвердили вказане співвідношення частки праці й капіталу як 75% і 25% [55, с. 28].

Важливість організаційно-кадрової функції полягає у тому, що від якісного і кваліфікаційного складу працівників залежить чи буде конкретний покупець і надалі обирати продукцію даного підприємства, чи обере конкурента. Й. Шумпетер визначав, що «такі людські якості як ініціативність, винахідливість і дух підприємництва є важливою рушійною силою технічного та комерційного розвитку та успіху не тільки підприємства, а й нації в цілому» [56, с. 244].

Організаційно-кадрова політика за рахунок мотивації праці, заохочень, премій повинна включати активне залучення працівників до управління, організації виробництва та зацікавлення в одержанні кінцевих результатів.

На жаль, ситуація, яка склалася останнім часом у країні призводить до втрат коштів підприємств та галузі у цілому через низький кваліфікаційний рівень працівників: частка сільського населення, що не має повної середньої освіти, становить 41,8%; питома вага осіб з вищою освітою у сільській місцевості сягає 20,7 %; на кожну тисячу осіб повну вищу освіту мають 54 особи. Причиною низького показника вищої освіти на селі є низька якість життя на селі, адже більшість кваліфікованих працівників від'їжджають до міста задля отримання більш якісних умов життя та вищої заробітної плати. Так, станом у 2010 р. середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві в розрахунку на одного штатного працівника становив 1419,25 грн, що в 2,2 раза нижче від

заробітної плати в промисловості. Така тенденція вказує на те, що значно нижчою залишається заробітна плата у сільському господарстві, співвідношення рівня оплати праці із порівнено середнім щодо економіки країни не перевищує 61% [57, с. 3]. Тому процес стабілізації сільськогосподарських кадрів зорієнтований у першу чергу на соціально-економічних проблем на селі – створення належних культурно-побутових, житлових умов, умов праці та її оплати.

Сільське господарство відрізняється високою капіталомісткістю. На жаль, держава майже зовсім відмовилась від участі інвестування аграрного сектора та розробки для нього інвестиційно-інноваційних проектів. Інвестиційно-інноваційна діяльність перебуває в країні у стані хронічної кризи. Майже 70-80% інвестицій припадає на власні кошти підприємств, а це вказує на те, що активізація цієї діяльності можлива лише у тих підприємствах, які володіють масштабними фінансовими, матеріальними і людськими ресурсами та мають можливість залучити до реалізації великих інноваційних проектів значні обсяги кредитних коштів. Низька платоспроможність аграрних підприємств, не здатних самостійно фінансувати дослідження та розробки, призвела до різкого зниження основних показників господарської діяльності та гальмування науково-технічного прогресу.

На жаль, обсяг інвестування в аграрну сферу є низьким і становить близько 8-10%, хоча в сільському господарстві країни зосереджено близько 40% капіталу держави. Тому для залучення інвестицій в економіку країни перш за все необхідно створити відповідний інвестиційний клімат, щоб інвестори вкладали свої кошти у виробництво з мінімальними ризиками.

Створюючи умови для здійснення інвестиційно-інноваційної політики, підприємство має розробити комплекс заходів щодо реалізації прийнятих інвестиційно-інноваційних проектів. Для своєчасної і запланованої реалізації інвестиційних проектів, необхідно на підприємстві

комплексно та своєчасно здійснювати аналіз та оцінку реалізації даних проектів.

Говорячи про вагомий вплив внутрішніх чинників на економічну стійкість підприємства, не можна не відмітити вплив на неї зовнішніх чинників. Мінливість погоди створюють додаткові труднощі для ефективного господарювання та досягнення економічної стійкості сільськогосподарського виробництва. [58,с. 2-20]. Нашестя шкідників і поширення хвороб на сільськогосподарську продукцію, зрушення цінових пропорцій на аграрних ринках, валютні деформації, помилки управління та законодавства – усе це призводить до нестабільності не тільки економічного стану підприємства, а й народного господарства в цілому.

Сьогодні забезпечення економічної стійкості підприємства досягається за рахунок вдосконалення управлінських рішень. Проте відсутність узагальненого трактування щодо поняття «економічної стійкості» призводить до виникнення ряду проблем, що пов'язані з визначенням даної категорії.

Отже, наведені визначення та трактування доводять, що поняття сталий розвиток, фінансова стійкість, ризикостійкість, сталість, конкурентоспроможність, конкурентостійкість, економічна рівновага і економічна безпека близькі до поняття економічної стійкості підприємства. Однак вони передбачають більш вузьке значення, а в окремих випадках мають різне трактування. На основі проведеного аналізу можна запропонувати таке визначення поняття «економічна стійкість підприємства»: сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених між собою елементів, дія яких спрямована на досягнення максимальних результатів при мінімальних витратах та забезпечення економічної рівноваги з урахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів.

Дослідження економічної стійкості підприємств доводить правомірність застосування єдиного підходу через комплексне поєднання

її складових. Забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств досягається з урахуванням низки факторів: своєчасного реагування підприємства як на внутрішні так і зовнішні чинники, використання сучасних методів управління маркетинговою та кадровою стійкістю, розроблення перспективних планів з урахуванням стратегічного бачення майбутнього тощо.

3. 2. Інтенсифікація та інноваційний розвиток – основа забезпечення стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств

Україна має великий потенціал для розвитку аграрної сфери і АПК у цілому, де виробляється 90% продовольчої продукції, близько 35% ВВП країни.

Динаміка розвитку агропромислового комплексу характеризується несталістю, яка становить не тільки реальну загрозу для продовольчої сфери, а й для національної безпеки держави. Протягом останніх років погіршилася ситуація щодо забезпечення населення продуктами харчування. За сучасних умов значна частина населення не забезпечена необхідними базовими повноцінними продуктами харчування. Порівняно з раціональними нормами споживання м'яса є нижчим у 1,2 рази; молока і молочних продуктів – 1,5; яєць – 1,1; овочів та баштанних – 1,2; риби та рибопродуктів – 1,3; плодів, ягід та винограду – 2 рази. Знизилася загальна калорійність харчування, забезпеченість білками, жирами, особливо тваринного походження [59, с. 36]. Співвідношення компонентів продуктів харчування, яке на сьогодні склалося, призводить до зниження працездатності та стійкості до несприятливих факторів, зростання захворюваності, скорочення тривалості життя. Отже, продовольче забезпечення населення залишається головною проблемою у житті країни.

Продуктивна діяльність людей, пов'язана з будь-яким виробництвом, спрямованим на задоволення їх потреб, інтересів, цінностей. Потреби

людей в суспільстві формуються в залежності від розвитку виробництва та залежать від належної організації його розвитку. Забезпеченість продовольством населення прямо залежить від результатів сільськогосподарського виробництва.

Кризова ситуація, яка спостерігається останнім часом, призвела до того, що тільки незначна частина сільськогосподарських підприємств є економічно стійкими. Низький рівень продуктивності праці землеробства й тваринництва, високий – ресурсомісткості і собівартості призводять до незадовільного економічного становища сільськогосподарських підприємств. Як показує аналіз, господарства з рівнем рентабельності 10-15 % не мають фінансової стабільності.

Незважаючи на реформи, численні програми підтримки аграрного сектора та проекти, становище в аграрному секторі залишається незадовільним і викликає занепокоєння.

Але все ж таки АПК на відміну від інших галузей економіки під час кризи останніми роками демонструє зростання валового виробництва аграрної продукції. Наприклад, у 2010 р. загальний обсяг виробництва валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005р.) склав 100,5 млрд грн (98,5% проти 2009 р.), у т. ч. у сільськогосподарських підприємствах – 45,1 млрд грн (98,6%), господарствах населення – 55,4 млрд грн (98,4%). У результаті збільшення обсягу вирощування худоби та птиці (на 5,4%) та виробництва яєць (на 7,2%), навіть при зменшенні виробництва молока (на 3,1%), валова продукція тваринництва у 2010 р. порівняно з 2009 р. зросла на 3,2% [60].

Проте, не зважаючи, на значне збільшення валової продукції сільського господарства, на аграрний сектор припадає лише 3,7-5% усіх інвестицій в економіку країни. Основними інструментами забезпечення економічної стійкості аграрних підприємств виступають, як правило, власні кошти, кредити, лізинг, державна допомога у вигляді дотацій тощо.

На думку С.П. Бараненко та В.В. Шеметова, «стійкість економіки

відображає міцність та надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків усередині системи, здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім збуренням». На думку авторів, стійкість полягає в необхідності застосування розширеного відтворення, яке створює ресурси для протистояння несприятливим впливам зовнішнього середовища, а також модернізації та адаптації системи згідно з тенденціями зовнішнього середовища [61, с. 145]. Отже, вирішальною умовою послідовного і системного нарощування зростання виробництва сільськогосподарської продукції та економічної стабілізації підприємства є розширене відтворення.

Сутність розширеного відтворення полягає в тому, що дозволяє забезпечити належний рівень функціонування підприємства та досягти намічених цілей за рахунок використання інтенсивних технологій. Воно може здійснюватися у двох формах: екстенсивній та інтенсивній. Перша з них передбачає розширення виробництва за рахунок додатково залучених ресурсів, а інтенсивна – за рахунок зростання продуктивності праці, завдяки вдосконаленню техніки, технології та організації, використання сучасних розробок НТП. Погоджуючись з думкою І.Н. Топіхою, що «жоден із шляхів не може існувати в чистому вигляді, вони наче є доповненнями один одного, тобто підвищення врожайності або продуктивності тварин не виключає розширення площ чи нарощування чисельності поголів'я» [62, с. 248].

Ключем до ефективного розвитку сільськогосподарських підприємств та підвищення економічної стійкості аграрного сектору є інтенсифікація та інноваційна активність аграрних підприємств. Інновації являються основним інструментом забезпечення економічної стабільності та задовольняють споживчий попит на нові товари і види продукції. Адже створення та упровадження нових товарів, робіт, послуг прискорює НТП та забезпечує приріст обсягів виробництва, підвищує показники зайнятості та заохочує інвесторів до реалізації вигідних проектів.

Історичною передумовою розвитку сільського господарства на основі інтенсифікації та інновацій були дослідження представників західноєвропейської класичної політичної економії – А. Сміта, Д. Рікардо та інших. А. Сміт стверджує: «основним джерелом доходів держави є не тільки земля, але й праця, капітал» [63, с. 267]. Д. Рікардо доводив, що «існує прямий зв'язок людської праці і впливу родючості ґрунтів на кінцеві результати господарської діяльності» [64, с. 42].

На сучасному етапі проблемам розвитку та досягнення сільськогосподарських підприємств економічної стійкості на основі

інтенсифікації займаються вітчизняні вчені В. Я. Амбросов, В. Г. Андрійчук, М. С. Вітков, С. А. Володін, М. М. Гаврилюк, М. В. Зубець, І. Г. Кириленко, В. П. Курган, В. І. Мацибора, В. П. Мертенс, П. Т. Саблук, О. В. Ткаліч, І. Н. Топіха, І. І. Червен та інші. Проте питання, що пов'язані з науковими технічними розробками, має місце у науковій літературі й потребують подальшого розгляду та вирішення.

О. В. Ткаліч, у свою чергу зазначає, що «до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва необхідно підходити з точки зору розширеного відтворення, розглядаючи його як концентрацію на тій же земельній площі суспільно необхідних вкладень засобів виробництва і праці, які забезпечують на основі безперервного процесу постійне підвищення родючості ґрунтів, збільшення і здешевлення виробництва сільськогосподарської продукції». Але, на думку автора, для повної і об'єктивної оцінки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва необхідно аналізувати не тільки показники, які характеризують рівень інтенсивності виробництва у цілому та окремих його галузей, а й ефективність витрат на інтенсифікацію [65, с. 8-12].

А. Г. Ариткин, Т. Ю. Сушкова, А. Х. Куликова вважають, що «інноваційний тип розвитку виробництва, який базується на якісному і своєчасному оновленні новітніми, більш продуктивними властивостями виробництва, прогресивними технологіями, новітніми формами і

методами організації виробництва, праці та управління, – це інтенсифікація сільського господарства. Кінцевий результат інтенсифікації – збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, яку потребує населення, при одночасному підвищенні родючості ґрунтів, зменшення сукупних затрат праці і підвищення екологічності сільського господарства. Додаткові витрати, які вкладаються в інноваційні фактори, виступають як засіб реалізації цієї цілі» [66, с. 61-64].

На переконання М. М. Гаврилюка, «упровадження нововведень організаційно-технічного, виробничого, адміністративного та маркетингового характеру слід спрямовувати фінансові ресурси на пріоритетні технології» [67, с. 19-22]. Поділяючи думку науковця, маємо слушну нагоду додати, що найсучасніша техніка та технології не будуть ефективними без використання людської праці, тому створення належних умов функціонування для працівників та запровадження мотивуючих заходів на підприємстві є головним інструментом розвитку. Використання техногенних факторів виробництва безпосередньо пов'язане із трудовою діяльністю людей, із рівнем володіння їх технічними засобами, зі ступенем раціональної організації праці, з економічною зацікавленістю працівників сільського господарства у результатах своєї виробничої діяльності. Тому велику увагу насамперед необхідно приділяти людині, від мотиваційної поведінки якої залежить обґрунтованість прийняття тих чи інших виробничих рішень, а в результаті призведе до ефективності функціонування сільськогосподарського виробництва.

Однією з причин кризових явищ в економіці країни є зниження обсягів кредитування та інвестування сільськогосподарських виробників.

Змістовним є визначення поняття «інвестицій» в Законі України «Про інвестиційну діяльність», згідно з яким «... інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, у результаті чого створюється

прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект» [68, с. 1]. Такими цінностями можуть бути: грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, акції, інші цінні папери; рухоме і нерухоме майно; майнові та інтелектуальні права; права на користування ресурсами, будівлями, обладнанням.

Аграрний бізнес залишається доволі ризикованим сектором як для кредитування, так і для інвестування. Враховуючи рівень ризику сільського господарства, ставки за кредитами в оборотний капітал аграріїв, як правило, вищі на 3-6%, ніж при кредитуванні інших секторів економіки. Відповідно до інформації Міністерства аграрної політики України на сьогодні кредити сільськогосподарським виробникам видаються під 25-37%. Загалом майже 90% кредитів, які надаються агропромисловим підприємствам, – короткострокові, вони спрямовані на поповнення оборотного капіталу підприємств, передусім на посівні компанії [69, с.13]. Тому аграрії вимушені обходитися власними силами та грошима – економити чи то на внесенні меншої кількості добрив чи то на скороченні технологічних операцій. А це може вплинути на кінцеві результати аграрних підприємств.

Згідно з експертними оцінками сільське господарство у 2011 р. для нормального функціонування потребує від 10 до 25 млрд грн кредитних коштів.

Серед потенційних закордонних інвесторів у сільське господарство спостерігається певна обережність. У структурі прямих іноземних інвестицій в Україну на сільське господарство припадає лише 2,2%, і ще 4,6% на харчову промисловість. А в абсолютних цифрах це менше ніж 3 млрд дол. за весь період існування незалежної України. Проте у 2010 році спостерігається зростання обсягів прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну. Так, за попередніми даними, за перші 9 місяців валовий притік ПІІ в Україну (тобто вкладення нерезидентів в українську економіку) становив 4,3 млрд дол. США, що на 25% більше, ніж у відповідному

періоді минулого року. Одночасно збільшились вкладення нерезидентів в акціонерний капітал – на 11%, та скоротилось вибуття інвестицій – на 16% порівняно з січнем- вереснем 2009 року. У той же час зросли і капітальні вкладення резидентів України за кордон – до 681 млн дол. США за січень-вересень 2010 року, тоді як у відповідному періоді 2009 року вони становили лише 101 млн дол. США. Однак дані цифри не є свідченням відтоку капіталу з України, а демонструють намагання українського бізнесу розширити межі своєї діяльності, диверсифікувати географічні ризики та підвищити ефективність процесу управління активами. У результаті обсяги чистого притоку ПІІ в Україну (різниця між притоком ПІІ в Україну та вкладеннями за кордон) у січні-вересні 2010 року становили 3,6 млрд дол. США, що на 8% більше, ніж у відповідному періоді минулого року (3,4 млрд дол. США) [70, с. 146].

На думку вчених, у сучасних умовах інвестиції доцільно спрямовувати насамперед на технічне переоснащення і реконструкцію діючих аграрних підприємств. На ці цілі у сільському господарстві слід направляти майже 66% коштів [71, с. 6]. Джерелами інвестицій для цього можуть бути: власні кошти підприємств; кошти фінансово-кредитних установ; державна підтримка у вигляді дотацій; пільгові кредити для виробників сільськогосподарської продукції та інше.

На жаль, останнім часом спостерігається згортання інноваційних проектів та низький рівень розвитку НТП. Внаслідок аграрної кризи товаровиробники опинились у вкрай важкому економічному стані й постали перед необхідністю скорочувати (а в деяких випадках і припиняти) упровадження досягнень науки у виробництво, що зумовило перехід до відсталих технологій: не використовуються нові сорти й гібриди, недостатньо запроваджуються нові породи тварин, застарілий машинно-тракторний парк, недосконала кредитно-фінансова система.

Підтримуючи думку Р.А. Фатхутдинова, який вважає, що «проблеми ін-вестиційно-інноваційного характеру широкомасштабні, тому

розв'язання їх потребує комплексного вирішення технічних, організаційно економічних, соціальних питань» [72, с. 425], слід додати, що зростання виробництва конкурентоздатної продукції, стабілізації економіки й фінансового стану не можливе без державної підтримки. Слід зазначити, що на сучасному рівні розвитку економіки є можливість ознайомлення із досвідом розвитку сільського господарства розвинутих Європейських країн. У США одним із головних стратегічних суб'єктів і рушійною силою, що забезпечує динамічну стійкість сільськогосподарських підприємств, є держава, яка надає вагому економічну, соціальну і політичну підтримку національному аграрному сектору [73, с. 68].

Для розвитку України за інноваційною моделлю створена певна нормативно-правова база: постановою Верховної Ради України затверджена «Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України», Державна цільова програму розвитку українського села до 2015 року, прийнято Закони України «Про інноваційну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про державне регулювання у сфері трансферу технологій», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки,» «Про наукові школи» тощо. [74, с. 4].

Законом України «Про інноваційну діяльність» визначено, що державнерегулювання інноваційної діяльності здійснюється шляхом [75, с.1-2]:

- визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності державного, галузевого, регіонального і місцевого рівнів;
- формування і реалізації державних, галузевих, регіональних і місцевих інноваційних програм;
- створення нормативно-правової бази та економічних механізмів для підтримки і стимулювання інноваційної діяльності;
- захисту прав та інтересів суб'єктів інноваційної діяльності;

- фінансової підтримки виконання інноваційних проєктів;
- стимулювання комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ, що кредитують виконання інноваційних проєктів;
- підтримки функціонування і розвитку сучасної інфраструктури.

На думку більшості науковців, пріоритетні напрями розвитку інноваційної діяльності аграрного сектору в сучасних умовах не чітко визначені та не охоплюють потреби суспільства. Адже державна підтримка інноваційної діяльності в країні повинна бути визначена з урахуванням основних потреб та вимог суспільства. За умови правильного вирішення цих поставлених завдань, отримати позитивні результати можливо навіть при невеликих обсягах державної підтримки.

Доречно використати на практиці напрацювання М.В. Зубця та С.А. Володіна, які вказують на те, що «інноваційний розвиток аграрного виробництва і науки, перспективно пов'язувати парадигмою «трьох І» — інтеграція, інновації, інвестиції» [71, с. 23-28]. У даному випадку інтеграційний аспект забезпечує функціонування єдиного циклу «держава – наука – бізнес – виробництво – споживання» як ефективного засобу взаємовигідної співпраці держави й ринку на користь прискорення апробації і впровадження пріоритетних наукомістких інновацій у практику аграрного господарювання.

Однією із рушійних сил розвитку сільськогосподарського виробництва з урахуванням нововведень є інформаційне забезпечення інноваціями. Так, на думку О.І. Здоровцова і А.Ф. Бурика, «саме володіння інформацією є початковою точкою відліку руху інновацій: наука – виробництво. Якщо ж такий зв'язок відсутній на початковому етапі, то ефективність від запровадження інновацій зводиться до мінімуму, насамперед через моральне старіння запропонованих нововведень» [76, с. 47-50].

Науковий потенціал формують такі складові, як забезпеченість кадрами, матеріально-технічне й інформаційне забезпечення, оптимізація

організаційно-наукової системи, нагромадження знань, дослідні роботи, трансформація науки і освіти. Виробничий потенціал містить кадрову, ресурсну, інформаційно-методологічну, організаційно-управлінську, маркетингову та інші складові. Наука тісно пов'язана з виробництвом. Адже процес виробництва безперервно функціонує в поєднанні з наукою. Запровадження певних ідей, нових технологій безперервно пов'язано з науково-дослідними установами.

Світова економічна практика подає чудові зразки активізації інноваційної діяльності завдяки поєднанню можливостей освіти і науки – з одного боку, виробництва та бізнесу – з іншого. Серед них, зокрема, Стенфордський університет у Каліфорнійській Силіконовій долині (США), Королівський технологічний університет у Швеції та інші.

Інноваційна модель розвитку вітчизняного АПК пов'язана з безперервним процесом, від розробки нововведення до постійного моніторингу за реалізацією даного проекту. Для розвитку інноваційної діяльності необхідно забезпечити сприятливий інвестиційний клімат у країні та постійно здійснювати підтримку та контроль за впровадженням систем інноваційного провайдингу.

У свою чергу науковцями Української академії аграрних наук (УААН) у 2009 році виконано близько 2,5 тисяч наукових робіт, опрацьовано 639 фунда-ментальних і понад 800 прикладних наукових розробок, підготовлено значну кількість нормативних актів і методичних рекомендацій. Так, науковцями Інституту землеробства УААН розроблено ефективні моделі оптимізації землекористування, що суттєво зможуть покращити екологічну ситуацію ерозійно-небезпечних агроландшафтів і зробити більш ефективним сільське господарство в цілому. Зокрема, науковцями Інституту гідротехніки та меліорації розроблено комплекс сучасних технологій та технічних засобів мікрозрошення плодкових, ягідних, овочевих культур і винограду [77, с. 7]. Застосування такого мікрозрошення забезпечує набагато вищий рівень врожайності (2-5 рази),

ніж при використанні традиційних способах поливу і, водночас, значну економію води та електроенергії. Інститутом сільськогосподарської мікробіології розроблено низку біопрепаратів, застосування яких дозволяє підвищити урожайність сільгосп- культур на 15- 20%. Економічний ефект від їх застосування складає до 300 грн/га для зернових і до 400 грн/га – для овочевих культур. Науковцями «Генетичні ресурси рослин» залучено понад 6000 нових зразків генофонду різних культур, зокрема близько 4000 – іноземного походження. До державного реєстру занесені 177 сортів і гібридів рослин, а 170 передано на державне сортовипробування, тож сьогодні в Державному реєстрі сортів рослин нараховується 3075 сортів і гібридів української селекції, що становить 69% від усіх зареєстрованих.

Щодо галузі тваринництва, то науковцями відділення зоотехнії УААН одержано кілька конкурентоспроможних генотипів сільськогосподарських тварин, які нині офіційно визнані і користуються попитом. Зокрема, створено південну м'ясну породу та знам'янський тип поліської м'ясної породи великої рогатої худоби із живою масою повновікових корів понад 600 кг. У тварин цих порід добові прирости живої маси молодняку на відгодівлі коливаються у межах 1100-1350 г, а забійний вихід – понад 60%. Інститутом тваринництва степових районів «Асканія-Нова» створено асканійську каракульську породу овець з трьома внутрішньо породними типами. Плодючість їх становить 136-167 ягнят на 100 вівцематок, вихід смушків I сорту – 75-87%. Також вагомий внесок вченими УААН зроблено в норми годівлі ВРХ з урахуванням міжнародних критеріїв оцінки поживності, якості та безпеки кормів тощо [77, с. 7]. Тобто можна наголосити на тому, що науковцями УААН зроблено вагомі внески на інноваційній основі щодо забезпечення економічно стійкого розвитку та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Проте, не зважаючи на значні здобутки, на науковій ниві аграрного сектору існують певні недоліки. Великий вибір сортів та гібридів зернових

культур, якими щороку поповнюються Державний реєстр сортів України створює певні труднощі щодо вибору їх застосування на місцях. Зокрема, на сьогодні слабо налагоджена діяльність консалтингових служб щодо широкого доступу сільськогосподарських товаровиробників до інформації про особливості нових сортів та гібридів, їх застосування.

На базі Херсонського державного аграрного університету створено інформаційно-консультаційний центр «Південний», який надає консультації з господарювання в ринкових умовах, рекомендації щодо використання новітніх технологій, засобів захисту рослин, доз внесення добрив, вирощування нових сортів сільськогосподарських культур, тощо, а також юридичні та економічні послуги [78].

На базі Миколаївського державного аграрного університету створено у 2010 році Науковий інститут інноваційних технологій і змісту аграрної освіти, який є науковим підрозділом університету, створеним відповідно до рішення вченої ради університету для розвитку інноваційної діяльності університету та підвищення рівня результативності і конкурентоспроможності навчальної, науково-дослідної, виробничо-господарської, кадрово-інтелектуальної, міжнародної, культурно-виховної діяльності університету.

Основними завданнями діяльності Наукового інституту є:

- сприяння інтеграції вітчизняної системи вищої аграрної освіти і науки із світовою та паритетне її входження у світовий освітній простір;
- сприяння розвитку інноваційної діяльності університету та регіону;
- розробка пропозицій щодо створення проектів нормативно-правових актів стосовно розробки та запровадження інноваційних технологій в аграрневиробництво і діяльність ВНЗ;
- інтенсивне нарощування відповідності наукової, інноваційної й освітньої діяльності університету міжнародним стандартам якості;
- створення умов для ефективного використання навчального і наукового потенціалу університету;

- формування умов для підвищення інвестиційної привабливості університету з метою фінансування науки, інноваційних розробок і освітніх програм;
- просування науково-технічних розробок університету на вітчизняний та міжнародний ринок;
- розвиток партнерства в інноваційній діяльності з виробництвом, урядовими та суспільними організаціями;
- виявлення патентоздатних інноваційних технологій, створених на базі університету;
- моніторинг інноваційних технологій в аграрному виробництві та напрямках діяльності ВНЗ;
- організація трансферу інноваційних технологій;
- виконання (надання) платних робіт (послуг) згідно із замовленнями підприємств, організацій, установ, а також приватних осіб;
- проведення регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій, семінарів, конгресів з актуальних питань створення та поширення інноваційних технологій в аграрному виробництві та діяльності ВНЗ.

Для надання українським аграрним підприємствам можливості ознайомитись із провідними технологіями із ведення сільськогосподарського виробництва, технічними нововведеннями, які запропоновані вітчизняними та закордонними компаніями, кожен рік восени за підтримки Міністерства аграрної політики і продовольства України у м. Одеса проходять Міжнародні спеціалізовані виставки «ІнтерАгроБізнес. Основна мета проекту – сприяти розвитку аграрного сектора економіки України шляхом запровадження сучасних технологій в АПК нашої країни та інтеграцію вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок [79, с. 8].

Ще одним прикладом є створення проекту web-порталу агроінформаційного дорадницького сервісу агровиробників та виробників

продуктів харчування Харківської області України на базі серверів комп'ютерної мережі Харківського національного аграрного університету. Мета проекту органічно пов'язана з проектом Європейської комісії eFarmer в межах програми eContent у світлі прийняття єдиної аграрної політики в країнах Європейського Союзу [78]. Основні завдання проекту: запровадження інформаційних технологій у галузі сільського господарства. Створення, підтримка агроінформаційного, дорадницького web-сервісу; організація електронного контенту агроінформаційної мережі, підтримка баз даних на основі Інтернет-доступу; управління інноваціями в області агропромислової індустрії (наукові дослідження і комерсалізація); забезпечення допоміжних і розширених освітніх програм у системі післядипломної освіти; організація національних і міжнародних виставок, ярмарків, презентацій, конференцій; створення мультимедійного інформаційного забезпечення для агровиробників, зокрема фермерів, початківців у сільськогосподарській галузі на електронних носіях; розвиток сільської місцевості.

Ми поділяємо думку Т.Б. Харченка, що для забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств необхідно розробити програму створення у різних регіонах України технополісів та інноваційних центрів [81, с. 64-69]. У європейських країнах реалізація інноваційних моделей регіонального розвитку базується на розбудові співпраці за моделлю «місцеві органи влади – бізнес – наука». Наприклад, у Німеччині за участю місцевої влади діють такі структури як: корпорації технологічного розвитку, агентства з передачі технологій, технологічні центри, асоціації підтримки підприємницької діяльності та ін. У Франції існують численні агентства (обласні, місцеві, при департаментах) регіонального розвитку. Основна їх мета – залучення інвестицій у регіони [82 с. 33].

Тому для забезпечення стійкого розвитку сільськогосподарських підприємств на інвестиційно-інноваційній основі необхідно розробити

програму створення у різних регіонах України технополісів та інноваційних центрів.

З метою підвищення економічної стійкості аграрних підприємств на інноваційно-інвестиційній основі необхідно дотримуватись основних складових, таких як:

- механізація та автоматизація, що дозволяє підвищити технічний рівень виробництва, що суттєво впливає на своєчасність виконання робіт, підвищує продуктивність праці, зацікавленість робітників в результатах праці;

- нові форми організації виробництва (сучасні форми маркетингу, менеджменту, логістика і т. д.) – дозволяють швидко реагувати на зміни, які відбуваються у навколишньому світі;

- ресурсо- та енергозберігаючі технології (наприклад, із появою у виробництві гербіцидів, з'явилася можливість у певній мірі частково або повністю відмовитись від механічних прийомів обробітку ґрунту);

- меліорація – хоча потребує великих капіталовкладень (наприклад, для будівництва зрошувальних земель, осушення заболочених земель, гіпсування, вапнування земель і т.д.), є одним із основних напрямів інтенсифікації в рослинництві;

- біотехнології, які дозволяють за рахунок виведення нових екологічно чистих продуктів харчування завоювати світовий продовольчий ринок;

- хімізація – дозволяє докорінно поліпшити техніку і технологію застосування хімічних речовин у сільському господарстві (але, при застосуванні нових технологій необхідно велику увагу приділити гранично допустимим нормам використання добрив);

- насінництво та селекція – дозволяють застосовувати нові породи тварин, високопродуктивні сорти рослин, які стійкі до захворювань, шкідників та бур'янів;

- зростання інвестицій та капіталовкладень – сільське господарство

капіталомістська галузь, яка потребує значних коштів (у тому числі з боку держави).

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна відмітити, що у сучасних скрутних фінансових умовах для сільськогосподарських підприємств найбільш ефективним економічно стійким шляхом розвитку є застосування комплексної взаємоузгодженості інтенсивних та інноваційних складових, які, у свою чергу, забезпечать стабільне вирішення першочергових потреб та найбільш ефективно використання власних фінансових ресурсів.

3.3. Заходи забезпечення сталого розвитку сільського господарства

Не вдаючись до поглибленого аналізу ознак, запропонованих науковцями, зосередимо увагу саме на ознаках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Ці ознаки вимагають детального розгляду.

Система становить собою сукупність певних елементів-заходів, що мають сприяти розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості:

1) такими елементами можуть виступати певні правові, економічні, соціальні, технологічні, освітянські та інші заходи;

2) указана система не є простою сукупністю заходів, вона являє собою комплекс взаємопов'язаних, взаємозумовлених, відповідним чином взаємодіючих елементів-заходів;

3) застосування їх саме в комплексі (кумулятивно або послідовно) створює можливість досягти поставленої мети – забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, яка й виступає третьою ознакою досліджуваної системи. Саме вказана мета об'єднує елементи системи в певну цілісність, надаючи їй єдності, інформаційного змісту, роблячи систему системою;

4) окремі елементи останньої залишаються відносно автономними й

самостійними. Наприклад, заходи державної підтримки сільського господарства зберігатимуть свою самостійність і дієвість як у рамках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, так і поза нею;

5) п'ята ознака системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це її динамічність. Будь-яка система завжди перебуває в розвитку. Розвиток для неї – це насамперед зміна її стану. Елементи-заходи не лишаються незмінними: одні з них виконуються, втрачають актуальність чи дієвість, інші, навпаки, за певних умов набувають актуальності, засвідчують свою ефективність і дієвість, включаються до системи заходів. Усе це зумовлюється станом сільськогосподарського виробництва, довкілля, розвитком суспільних відносин, технологічно-інноваційним розвитком тощо. Звичайно ж система повинна реагувати на вказані процеси, видозмінюватися, бо інакше вона втрачатиме свою ефективність і не забезпечуватиме досягнення основної мети свого функціонування.

З урахуванням наведених ознак, сформулюємо дефініцію конструкторської *«системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва»*: це комплексна, динамічна сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність з притаманними їй властивостями, що не зводяться до сукупності властивостей її елементів, спрямована на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Ця система, як вбачається, має включати доволі широкий спектр заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, щодо яких доцільно здійснити певну класифікацію. У словникових джерелах класифікацію (від лат. classis – розряд і fictatio, від fasio - роблю) визначають як систему субпідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів¹.

Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва можна класифікувати за декількома нижче наведеними критеріями.

За суб'єктною ознакою можна виділити наступні їх три види:

заходи, здійснювані державою в особі відповідних компетентних органів. Вони охоплюють:

(а) розробку і прийняття відповідних нормативних-правових актів, а також державних цільових програм щодо забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва;

(б) створення умов для підготовки, перепідготовки та екологічної освіти фахівців та працівників сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, підвищення рівня їх кваліфікації у сфері екології сільського господарства;

(в) запровадження єдиної системи неперервної екологічної освіти й виховання та ін.);

– заходи з боку самих сільськогосподарських товаровиробників, що передбачають:

– (а) залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробітку земель, живлення ґрунтів, виробництва і зберігання продукції, захисту рослин;

– (б) ведення органічного та інших альтернативних форм сільськогосподарського виробництва;

– (в) корпоративний екологічний менеджмент;

– (г) екологічно збалансоване природокористування;

– (д) дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин;

– (е) диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.);

– заходи, здійснювані суспільством в цілому, до яких належать інформаційні, виховні, морально-етичні заходи, громадський екоконтроль

тощо).

2. За предметною ознакою доцільно виділити такі види заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, як організаційно-правові, економіко-господарські, економіко-екологічні, соціально-етичні, інформаційні, освітянсько-виховні. Охарактеризуємо якомога ширше вказані види.

Організаційно-правові заходи. Особливу роль у процесі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє право. Акумуляуючи опрацьовані іншими науками (економічною, екологічною, аграрною, технічними, суспільними тощо) засоби, форми й методи запровадження і прогресивного сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, спираючись на їх досягнення при розробленні й удосконаленні правових норм, право виступає найважливішим соціальним інструментом цілеспрямованого регулювання відносин у досліджуваній сфері. Поділяючи дану думку, Ю. С. Шемшученко підтверджує, що важливим засобом реалізації природо-охоронної політики (в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва) й забезпечення її дії є право. Але воно може успішно виконувати покладену на нього роль лише в тому разі, якщо само буде достатньо вдосконаленим. На сьогодні правове регулювання у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відстає від вимог як національної, так і міжнародної практики; особливо звертає на себе увагу недостатній розвиток законодавства і права у вказаній галузі.

З точки зору О. М. Савельєвої, відносини стосовно забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, будучи предметом правового регулювання, становлять собою комплекс суспільних відносин щодо систематичного підвищення обсягів сільськогосподарського виробництва, його екологізації у процесі раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, розвитку альтернативних джерел прибутку суб'єктів аграрного виробництва з метою забезпечення

економічного зростання, продовольчої безпеки держави, соціального розвитку села й інвестиційної привабливості галузі сільського господарства¹. Зазначений комплекс відносин повинен бути врегульований належним чином спеціальним аграрно-правовим законом. Таке впорядкування останніх саме на рівні закону не лише підкреслить особливу важливість відносин щодо забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва, врахує їх особливості, зумовлені специфікою даного виду виробництва, а й сприятиме стабільності їх регулювання.

2) *Економіко-господарські заходи.* У рамках запровадження й реалізації концепції сталого розвитку у сфері сільськогосподарського виробництва мова має йти насамперед про вдосконалення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, що, у свою чергу, сприятиме ефективності сільгоспвиробництва. Серед економіко-господарських заходів можна виділити:

а) ті, що повинні здійснюватися самими сільськогосподарськими товаровиробниками у процесі ведення ними сільськогосподарського виробництва. Серед них слід розрізняти:

(а) забезпечення виробництва якісної й екологічно безпечної продукції рослинного і тваринного походження відповідно до вимог не лише національних, а й міжнародних стандартів за принципом «від лану до столу»;

(б) запровадження апробованих світовою практикою систем управління й контролю за якістю та безпечністю продукції;

(в) залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробітку земель, живлення ґрунтів, виробництва та зберігання продукції, захисту рослин;

(г) перехід до органічного та інших альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва;

(д) екологічно збалансоване природокористування;

е) дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у

застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин;

є) диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.

Зміни та погіршення стану оточуючого середовища в результаті антропогенної діяльності стали однією із основних екологічних проблем сьогодення. Інтегральними показниками стану земельних ресурсів є нормальне функціонування пов'язаних з ними організмів, біопродуктивність та біохімічна якість створюваної продукції.

На сьогодні не існує єдиного підходу до екологічної оцінки земельних ресурсів. Їхню екологічну стійкість пропонують характеризувати ступенем розораності. Найбільш нестійким в екологічному відношенні є землі тих районів, в яких розорані землі значно переважають площі умовно стабільних угідь (сіножаті, пасовища, землі вкриті лісом і чагарниками, болота). Показник стійкості земельних ресурсів розраховують як відношення площі умовно стабільних угідь до площі ріллі.

Для оцінки екологічної небезпеки використання земель запропоновано систему показників, яка включає відомості про природну складову екологічної небезпеки (відносно постійна група) і відомості, що характеризують антропогенний вплив (найбільш динамічна група).

До природної складової екологічної небезпеки відносять такі фактори: освоєність, розораність та лісистість території, питому вагу земель з ухилом більше 2°, густоту гідрографічної мережі, площу угідь стабілізуючого призначення.

Антропогенна група показників екологічної небезпеки використання земель включає такі фактори: густоту населення та особливості розселення, концентрацію тваринництва та особливості розміщення ферм, комплексів і інших і інших екологічно небезпечних об'єктів, об'єми хімічного та пестицидного навантаження на агроландшафт.

Найбільш доцільною методикою екологічної оцінки стану земельних

ресурсів адміністративної оцінки, що можна застосувати на практичній роботі, є методика запропонована В.В. Медведєвим.

За цією методикою можна передбачити розгорнуті характеристики коефіцієнтів екологічної стійкості та індекси дестабілізаційних факторів.

Характеристику екологічної стійкості (ЕС) земельних ресурсів може провести за наявності таких показників (див. табл. 3)

- 1) ґрунтовий покрив, який характеризується переважаючим типом ґрунтів (ЕС₁), % до загальної площі сільськогосподарських угідь;
- 2) ліси (ЕС₂), частка до загальної площі сільськогосподарських угідь;

Таблиця 3

Коефіцієнти екологічної стійкості земельних ресурсів

ґрунти	Частка у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	Коефіцієнти екологічної стійкості ЕС ₁
чорноземи: темно-сірі дернові, лучні, ясно-сірі, сірі, болотні, торфові буроземи чорноземи карбонатні	80	1,0
	80-70	0,8
	70-60	0,6
	60-50	0,4
	50	0,2
ліси		ЕС ₂
	<10	0,2
	10-20	0,4
	20-30	0,6
	30-50	0,8
	>50	1,0
угіддя, що стабілізують агроландшафт		ЕС ₃
	<20	0,2
	20-30	0,4
	30-40	0,6
	40-50	0,8
	>50	1,0

3) площі угідь, що стабілізують агро ландшафт (ЕС₃), частка до загальної площі сільськогосподарських угідь.

Після розрахунку окремих коефіцієнтів екологічної стійкості визначаємо середнє значення екологічної стійкості (ЕС)

$$ЕС = ЕС_1 + ЕС_2 + ЕС_3 / 3$$

До факторів, що дестабілізують екологічну ситуацію, відносять (див. табл. 4)

- 1) сільськогосподарська освоєність адміністративної одиниці (ДФ₁), частка сільськогосподарських угідь до загальної площі;

2) сільськогосподарська освоєність адміністративної одиниці (ДФ₁), частка сільськогосподарських угідь до загальної площі;

3) розораність (ДФ₂), частка ріллі до площі сільськогосподарських угідь;

Таблиця 4

Індекси дестабілізуючих факторів

Частка сільськогосподарських угідь до загальної площі	ДФ₁
50-60	0,2
60-70	0,4
70-80	0,6
80-90	0,8
>90	1,0
частка ріллі до загальної площі сільськогосподарських угідь	ДФ₂
40-50	0,2
50-60	0,4
60-70	0,6
70-80	0,8
>80	1,0
Густота населення, осіб на один км²	ДФ₃
<50	0,2
50-100	0,4
100-150	0,6
150-200	0,8
>200	1,0
Концентрація тваринництва, голів на 100 га сільгоспугідь	ДФ₄
<100	0,2
100-125	0,4
125-150	0,6
150-175	0,8
>175	1,0

4) густота населення (ДФ₃), кількість осіб на кмІ;

5) концентрація тваринництва (ДФ₄), кількість умовних голів на 100 га сільськогосподарських угідь.

На основі отриманих індексів розраховуємо середні значення дестабілізаційних факторів (ДФ):

$$ДФ = ДФ_1 + ДФ_2 + ДФ_3 + ДФ_4 / 4$$

Сумарна екологічна ситуація (СЕС) визначається як різниця між середніми значеннями коефіцієнтів екологічної ситуації (ЕС) та індексами дестабілізаційних факторів.

$$СЕС = ЕС - ДФ.$$

На основі запропонованих показників роблять висновок про екологічний стан земельних ресурсів певної територіально-адміністративної одиниці.

0,3-0,5	- дуже добрий
0,2-0,29	- добрий
0,1-0,19	- сприятливий
0,0-0,09	- задовільний
0,0-(-0,09)	- нижчий від задовільного
-01-(-0,19)	- передкризовий
-0,2-(-0,29)	- кризовий.

3. 4. Законодавче забезпечення сталого розвитку альтернативних форм сільськогосподарського виробництва в галузі рослинництва

Запровадження концепції сталого розвитку у сферу сільськогосподарського виробництва вимагає не лише нових підходів до ведення традиційних його форм, але й актуалізує розвиток альтернативних форм сільськогосподарського виробництва.

Такі негативні наслідки інтенсивно-індустріального ведення традиційного сільськогосподарського виробництва, як-то: зменшення родючості ґрунтів і біологічного різноманіття, вимирання бджіл, постійне вирощування одних і тих же сільськогосподарських культур, критичний стан полезахисних смуг, стан здоров'я населення, поширення алергічних, онкологічних та інших захворювань, що спостерігаються протягом останніх десятиріч, зумовлюють потребу переходу до альтернативних способів виробництва. На першому плані при цьому постають питання

розробка і впровадження у практичну діяльність нових систем, методів, технологій сільськогосподарського виробництва, які мають бути адаптованими до довкілля, забезпечувати мінімізацію негативних саме відтворювальні функції екологічних наслідків виробництва і природокористування, поліпшення й відтворення природних ресурсів, які посилюють навколишнього природного середовища [1].

У багатьох країнах світу поряд із традиційними способами ведення сільськогосподарського виробництва сьогодні розвиваються й альтернативні системи землеробства, засновані на суворому дотриманні наукових рекомендацій щодо використання природо-ресурсного потенціалу сільськогосподарських угідь і більш виваженому використанні факторів інтенсифікації з метою збереження агроecosystem та агросфери в цілому.

Альтернативне землеробство становить собою концепцію, абсолютно новий підхід до землеробства, сукупність методів у поєднанні з етикою ставлення до землі. Його сутність полягає в повній або частковій відмові від синтетичних добрив, пестицидів, регуляторів росту рослин, кормових добавок для тварин, інших хімічних речовин, гормонів тощо. Серед цілей альтернативного землеробства у спеціальних літературних джерелах називають: збереження і підвищення родючості ґрунтів; захист навколишнього природного середовища; зменшення матеріально- й енергоємності сільськогосподарської продукції; активізацію кругообігу речовин і переносу енергії в агроecosystem; економію ресурсів; підвищення якості продукції; виробництво гарантованої кількості сільгосппродукції; забезпечення стійкості агроecosystem та ін.[2]

Зауважимо, що категорія «альтернативне землеробство мірою охоплює всі види діяльності, що здійснюються в рамках ведення сільськогосподарського виробництва. Цей термін більше пов'язано із веденням сільськогосподарської діяльності у сфері рослинництва,» не повною безпосередньо з землеробством, а також з обробітком землі.

Залишаються осторонь питання ведення тваринництва, аквакультури тощо. Тому доцільно оперувати іншою, більш ширшою за обсягом конструкцією «альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва».

Звернімося до етимології терміна «альтернативний». Воно походить від фр. *alternative* та лат. *alter* – один із двох і означає – такий, що містить альтернативу (необхідність вибору взаємовиключаючих можливостей) або допускає одну з двох або декількох можливостей; пов'язаний з потребою вибору одного з двох або декількох можливих рішень.

Отже, альтернативні форми ведення сільськогосподарського виробництва – це те, що сьогодні протиставляється традиційному аграрному виробництву. У той же час чітко розмежувати традиційне й альтернативне сільськогосподарське виробництво досить складно, адже між ними існують плавні переходи. Концепція альтернативного сільськогосподарського виробництва вбачається більш складною, оскільки, на відміну від традиційного аграрного виробництва, вона виходить із цілісного підходу. Агротехнічні та інші виробничі заходи розглядаються в комплексі з усіма можливими наслідками для ґрунтів, флори й фауни. Комплекс агротехнічних заходів ґрунтується на суворому дотриманні сівозмін, введенні до їх складу бобових культур, збереженні рослинних залишків, використанні органічних добрив, компостів, сидератів, проведенні механічної культивуації й захисті рослин біологічними методами. Ґрунти – це практично живий організм зі складними фізико-хімічними й біологічними процесами. Вони є скупченням численних реакцій обміну речовин, головну роль у яких відіграють різноманітні організми й мікроорганізми, що знаходяться у ґрунті. Забезпечити рослини збалансованим живленням можуть лише ґрунти з високою біологічною активністю. Отже, удобрювати треба не рослини, а ґрунти. В основі цього лежить принцип: «Від здорових ґрунтів – до здорової рослини, тварини й людини» [3].

Серед цілей альтернативного сільськогосподарського виробництва, як вбачається, можна виокремити: а) екологічні: збереження й підвищення родючості ґрунтів; охорона навколишнього природного середовища; збереження біологічного різноманіття; захист рослин і тварин; охорона вод та атмосферного повітря у процесі сільсько господарського виробництва та поліпшення їх якості та ін.; б) соціально-економічні, що охоплюють: виробництво якісної й екологічно безпечної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження; забезпечення конкурентоспроможності сільського господарства України як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; покращання стану здоров'я і збільшення тривалості життя населення держави за рахунок підвищення якості продуктів харчування й довкілля; збільшення площ земель, зайнятих в органічному та в інших альтернативних формах сільськогосподарського виробництва; забезпечення сталого розвитку агросфери та ін.

До альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва у рослинництві, як зазначається у спеціальній літературі, можна віднести: органічне сільське господарство, біодинамічне землеробство, органобіологічне землеробство, систему ANOG, метод вермикультури та ін. Усі вони дещо подібні до органічного сільського господарства, однак мають і свої специфічні ознаки. Наприклад, біодинамічне землеробство становить собою таку альтернативну форму ведення сільськогосподарського виробництва, яка ґрунтується на відмові від застосування зовнішніх речовин – мінеральних добрив, отрутохімікатів, гормональних препаратів, антибіотиків, використовуючи натомість натуральні фертилізатори – органічні добрива, сівозміни, мульчування тощо, виходячи з того, що ґрунти є живим організмом, атакож враховуючи космічні ритми й духовні аспекти. Основоположником біодинамічного землеробства вважається Рудольф Штейнер [4].

Метод вермикультури полягає в культивування черв'яків в орга-

нічному субстраті з метою отримання високоякісного органічного добрива – вермикомпосту. В результаті такої діяльності отримують біогумус з високою біологічною активністю для вирощування сільськогосподарських культур, а також біомасу, яка використовується як корм для птиці й риби. Такий процес вважається природним методом саморегуляції природного середовища. Метод вермикультури таким чином надає можливість організувати практично безвідходний цикл сільськогосподарського виробництва.

Найбільш перспективною й нормативно врегульованою сьогодні є така альтернативна форма, як органічне сільськогосподарське виробництво. У всьому світі останнє розглядається як новітня методика сільськогосподарського господарювання, як засіб підтримки еко- номічної, соціальної та екологічної сфер життєдіяльності людини й суспільства, а отже, як один із засобів забезпечення сталого розвитку сільгоспвиробництва.

Нині спостерігається загальносвітова тенденція до зростання попиту на якісні й безпечні продукти харчування, а так звані органічні продукти у цьому сенсі набувають особливої популярності. За оцінками Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (*IFOAM, International Federation of Organic Agriculture Movements*) нині виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції розвивається у 153 країнах світу, а обсяг її ринку досягає 50–60 млрд доларів США і характеризується стійкою тенденцією до зростання. Серед країн світу, які займаються виробництвом екологічно чистої сільськогосподарської продукції, найбільші площі зайняті під органічним землеробством в Австралії – 12,1 млн га, Китаї – 3,4 млн га, Аргентині – 2,8 млн га, Італії – 0,96 млн га і США – 0,89 млн га [5].

У багатьох країнах світу спостерігається тенденція до екологізації сільськогосподарського виробництва і відбувається поступовий перехід до органічного сільського господарства. Такі процеси відмічаються і в Україні,

де все більше сільськогосподарських товаровиробників виявляють зацікавленість у вирощуванні саме органічної продукції. В останні роки в Україні спостерігається збільшення обсягу внутрішнього ринку споживання органічної продукції, зростає попит на органічні продукти харчування. Виробництво органічної продукції є практичною реалізацією концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, що передбачає поєднання захисту довкілля, економічного зростання й соціального розвитку як взаємозалежних і взаємодоповнюючих елементів стратегічного розвитку держави, що гарантуватиме населенню високу якість продовольства як важливої складової продовольчої безпеки. Наведене активно підтримується й у спеціальній літературі [6].

Саме зі збільшенням обсягів виробництва екологічно безпечної і якісної сільськогосподарської продукції та сировини рослинного і тваринного походження, як стверджує А. М. Статівка, пов'язано стабільний економічний розвиток, отже, і сталий розвиток сільського господарства в цілому [7].

Як підкреслює Л. М. Щуревич [8], Україні належить стати лідером з виробництва екологічно чистих продуктів, світовою житницею. Але передусім вона повинна запропонувати якісну продукцію переробки тваринного й рослинного походження, готові товари з конкурентними перевагами, а не виступати в ролі постачальника сировини. На думку Д. С. Піддубної [9], органічне виробництво не лише стосується продовольчого аспекту, а й виступає частиною сталого екологічного розвитку аграрного сектору. С. М. Романко [10] вважає, що розвиток так званих зелених технологій і зеленої економіки, зокрема, органічного землеробства й управління родючістю ґрунтів, окрім іншого, має стати й основним завданням кліматичної політики. Г. С. Корнієнко [11] соціальним ефектом запровадження органічного способу господарювання називає збільшення чисельності працюючих у сфері сільськогосподарства. Так, у Франції, де 45% ферм і 3,6% сільськогосподарських земель є органічними, за

статистичними даними, в органічних господарствах зайнято до трьох найманих середньорічних працівників, тоді як у традиційних господарствах – лише одна особа [11].

За період 2003–2019 років число органічних господарств в Україні зросло вшестеро; площа, зайнята органічним виробництвом, збільшилась у 2,4 рази і становила 495,764 тис. га (1,3 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). За даними Федерації органічного руху України, станом на кінець 2016 р. в Україні нараховувалося 390 сертифікованих органічних господарств, а загальна площа сертифікованих сільськогосподарських угідь склала 421,2 тис. га. Більшість українських органічних господарств розташовані в Одеській, Херсонській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Житомирській областях. Українські сертифіковані органічні господарства мають різний розмір – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до декількох тисяч гектарів ріллі. Лідерами за кількістю органічних господарств є Київська й Херсонська області. Найбільшими виробниками органічної продукції рослинництва в Україні є ПП «Агроекологія» (виробництво органічної сертифікованої продукції рослинництва і тваринництва), ТМ «Хлібіо» (спеціалізується на виробництві органічних хлібних виробів), ООО «Галекс-Агро» (виробництво органічної сертифікованої продукції рослинництва і тваринництва) та ін. [12].

Згадувана вище Федерація органічного руху України провадить активну діяльність. Так, 16-17 квітня 2015 р. нею було проведено П'яту Міжнародну конференцію «Розвиток органічного сектору у Центральній / Східній Європі і країнах Центральної Азії», яка об'єднала 225 учасників з 30 країн.

Статистичні дані свідчать, що вітчизняні господарства, які ведуть сертифіковане органічне виробництво в Україні, забезпечують лише 2% від загального обсягу продукції [10]. Але слід зазначити, що порівнювати органічне і традиційне сільське господарство за їх ефективністю досить

складно. Порівняння, проведені американськими дослідниками, довели, що врожайність при органічному сільському господарстві складає в середньому 95–100% від традиційного виробництва. Проте показник урожайності на одиницю площі не відображає того факту, що органічне сільське господарство часто вимагає більших витрат праці й більшої кількості працюючих, що, звичайно ж, відбивається на вартості органічної продукції.

Дійсно, вартість органічних продуктів у світі є до 40% вищою порівняно з продуктами традиційного виробництва. Адже, такі продукти – це особливий спосіб виробництва, особливі якість і користь і, відповідно, й особлива ціна. Виробники пояснюють цю різницю додатковими витратами, пов'язаними зі специфікою органічного виробництва, більшим обсягом праці й людських витрат, а також необхідністю його сертифікації, процедура якої досить тривала, складна й недешева. Найчастіше органічними виробниками є невеликі господарства, отже, всі витрати лягають на відносно невеликі обсяги продукції. Більшість органічних продуктів мають більш короткі строки придатності, що збільшує витрати на їх зберігання й логістику. Витрати органічного виробника залежать ще й від того, скільки часу й зусиль знадобиться для відновлення природного мікробіологічного балансу ґрунтів. Західноєвропейські органічні виробники стверджують, що вартість органічної продукції могла б бути вищою, якби вони не отримували дотацій і пільг від держави [13].

Органічне сільськогосподарське виробництво як новітню методику аграрного господарювання започатковано у 20-х роках ХХ ст. на основі теорії антропософії австрійського філософа Р. Штейнера [14]. Згідно з його вченням, людина, як частина всесвіту, повинна жити в гармонії з оточуючим її світом, і саме селянин повинен охороняти природний баланс, підтримуючи ланцюжок: здорові тварини харчуються здоровими рослинами, здорові рослини ростуть на здоровому ґрунті, здоровий ґрунт залежить від здорових тварин, що, у свою чергу, забезпечує здоров'я

людини. На підставі цього вченим було започатковано один із перших напрямків органічного сільськогосподарського виробництва – біодинамічне землеробство, яке виходило з усіх принципів і стандартів органічного сільського господарства, а також враховувало космічні ритми й духовні аспекти. У боротьбі зі шкідниками застосовувалися методи розведення і стимулювання їх природних ворогів. У 1924 р. Р. Штейнер у м. Кобервітці (Польща) прочитав свій «Сільськогосподарський курс», який і став концепцією біодинамічного землеробства як основи органічного сільського господарства [14].

Сама конструкція «органічне сільське господарство» (*organic farming*) вперше була використана у 1940 р. в Англії спеціалістом із сільського господарства Оксфордського університету лордом Нортборном (*Lord Northbourn, Walter Ernest Christopher James*). Значний внесок у розвиток органічного сільського господарства зробив британський ботанік Альберт Говард. Саме він уперше описав негативний вплив, який чинять на стан рослин і тварин хімічні речовини. Замість останніх він запропонував використовувати рослинні компости й органічні добрива. Під його впливом у 1939 р. І. Балфор розпочав так званий Хаглейський експеримент, у процесі якого більше 40 років на полях однієї ферми провадилося традиційне й органічне землеробство. Суть цього експерименту полягала у всебічному порівнянні цих двох видів сільськогосподарського виробництва. Початок органічному садівництву поклав Д. І. Родейл. У 1971 р. його син заснував Інститут експериментального фермерства Родейла, який сьогодні займає передові позиції у сфері органічного сільського господарства й має власну науково-дослідну ферму [15].

У 1972 р. у Версалі було засновано Міжнародну Федерацію органічного сільськогосподарського руху (IFOAM), метою якої було впровадження органічного сільського господарства у світі й поширення інформації про нього. Генеральний секретар IFOAM так характеризує

процес розвитку цього руху: «Тридцять років тому ми виглядали просто дурнями, двадцять років тому до нас почали з цікавістю приглядатись і ось уже десять років ми відчуваємо державну підтримку в різних країнах» [16]. Нині IFOAM об'єднує 760 організацій-членів у 108 країнах, провадить конференції, семінари, збори, публікує щоквартально бюлетень чотирма мовами, координує діяльність різних рухів, що пропогують органічне сільське господарство по всьому світу [17].

Міжнародною Федерацією органічного сільськогосподарського руху визначено принципи органічного сільського господарства, які є універсальними для всіх країн, культур, форм власності й обсягів виробництва органічної продукції. Розглянемо їх.

1. Принцип здоров'я. Органічне сільське господарство спрямовано на збереження та зміцнення здоров'я ґрунту, рослин, тварин і людини як єдиної цілісності – здоров'я екосистеми. Цей принцип показує, що здоров'я індивідуума й соціуму не може існувати окремо від здоров'я екосистем, адже на здорових ґрунтах зростають здорові рослини, що підтримують здоров'я тварин і людей. Здоров'я – це єдність і цілісність живих систем. Це не просто відсутність хвороб, а збереження фізичного, психічного, соціального й екологічного добробуту людини. Імунітет, стійкість і здатність до відновлення є ключовими характеристиками здоров'я [18].

2. Принцип екологічності. Органічне сільське господарство базується на живих екосистемах і природних циклах, працює разом з ними, наслідує їх приклад і правила, допомагає зберегти їх цілісність і гармонію. Цим принципом стверджується, що виробництво ґрунтується на природних процесах і екологічній дружній переробці. Підтримка й добробут досягаються шляхом екологізації середовища виробництва.

3. Принцип справедливості. Органічне сільське господарство ґрунтується на справедливих відносинах з довкіллям і на рівних можливостях кожної людини. Справедливість характеризується об'єктивністю, повагою,

коректністю й господарським ставленням, як між людьми, так і у відносинах з іншими живими істотами. Тварини повинні бути забезпечені умовами й можливостями для життя, які узгоджуються з їхньою фізіологією, природною поведінкою і здоров'ям. Природні й екологічні ресурси, що використовуються при виробництві та споживанні, мають управлятися з позицій соціальної й екологічної справедливості з урахуванням інтересів майбутніх поколінь. А всім, хто залучається до органічного сільського господарства, належить дотримуватися принципів гуманності у формі, що гарантує справедливість на всіх рівнях і для всіх сторін – виробників, робітників, переробників, продавців і споживачів. Органічне сільське господарство має створювати для кожної залученої сторони високий рівень життя й робити вагомий внесок у продовольчу суверенність країни та ліквідацію бідності.

5. Принцип турботи. Органічне сільське господарство ґрунтується на відповідальному підході до охорони здоров'я і благополуччя теперішнього й майбутніх поколінь людства та навколишнього природного середовища загалом. Управління таким господарством повинно мати попереджувальний і відповідальний характер для захисту здоров'я й добробуту як нинішніх і прийдешніх поколінь, так і для збереження довкілля. Цей принцип стверджує, що обережність і відповідальність є ключовими компонентами у виборі методів управління й розвитку, а також сприйнятливих технологій органічного сільського господарства. Наукові дослідження необхідні як гарант того, що органічне сільське господарство буде здоровим, безпечним і екологічним. Однак окремо взятих наукових знань для цього недостатньо. Практичний досвід, накопичена роками й навіть століттями мудрість, традиційні й місцеві знання часто пропонують дієві рішення, перевірені часом. Органічне сільське господарство має запобігати ризикам шляхом застосування відповідних технологій і відмови від упровадження деяких з них, якщо наслідки їх використання важко передбачити (наприклад, генної інженерії). Рішення, прийняті шляхом прозорих і спільних процесів,

повинні віддзеркалювати цінності та потреби всіх, чиї інтереси можуть бути порушені.

Указані основоположні засади мають використовуватися, як одне ціле. У багатьох країнах світу останніми роками вже існують і ефективно функціонують як ринок збуту екологічно чистих (органічних) продуктів харчування, так і відповідні служби сертифікації та маркетингу. Вони дотримуються зазначених принципів і реагують на споживчий попит світового агропродовольчого ринку, на всіх рівнях і для всіх сторін – виробників, робітників, переробників, продавців і споживачів. Органічне сільське господарство має створювати для кожної залученої сторони високий рівень життя й робити вагомий внесок у продовольчу суверенність країни та ліквідацію бідності.

У тлумачних словниках термін «органічний» трактується в декількох значеннях: а) те, що належить до організмів, чому притаманна жива сутність; б) те, що належить до рослинного або тваринного світу; в) те, що зумовлене внутрішньою сутністю, структурою чого-небудь; г) притаманне самому організму; д) те, що належить до самої природи особистості тощо [19]. Виходячи з викладеного, можна зробити висновок щодо сутності органічного сільського господарства.

Відповідно до законодавства Європейського Союзу органічне сільськогосподарське виробництво – це цілісна система господарювання й виробництва харчових продуктів, яка поєднує найкращі практики з метою збереження довкілля, рівня біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання тварин, а також метод виробництва, що відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження.

У Вимогах щодо виробництва, переробки, маркування й реалізації органічної сільськогосподарської продукції, затверджених у 1999 р. Комісією Codex Alimentarius, створеною Світовою організацією охорони

здоров'я, закріплено таку дефініцію органічного сільського господарства: це цілісна система управління виробництвом, яка враховує й поліпшує стан агроєкосистеми, включаючи біологічне різноманіття, біологічні цикли й біологічну природу ґрунту, вимагає використання передових методів управління, враховуючи регіональні умови, системи управління, адаптовані до даних умов. Поставлена мета досягається шляхом використання для виконання будь-яких функцій у межах системи, де можливо, біологічних і механічних засобів на противагу використанню синтетичних матеріалів. Як підкреслює Н. А. Берлач [20], у цьому формулюванні існує певна неузгодженість, оскільки сільське господарство не зводиться лише до управління виробництвом. Дана думка вбачається цілком слушною, адже виробництво в цьому аспекті – явище широкіше, що включає в себе управління якістю як невід'ємний елемент. Окрім того, на думку дослідника, це визначення є занадто деталізованим, тобто охоплює технологічні особливості у веденні органічного сільського господарства, що мало б бути прерогативою окремого стандарту чи положення¹. Органічне сільське господарство, продовжує Н. А. Берлач, – це сертифікована система управління веденням аграрного виробництва, яка використовує енерго- та ресурсоощадні технології і базується на мінімальному використанні механічного обробітку ґрунту й синтетичних речовин, виключенні з процесу виробництва ГМО.

Сутність органічного сільського господарства, на переконання вчених, полягає насамперед у збереженні родючості ґрунтів, підвищенні врожайності за рахунок застосування сівозміни, органічних добрив (гній, компост, сидерати тощо), безвідвальної обробки ґрунтів та інших заходів. Використання ж хімічних пестицидів, регуляторів росту й антибіотиків є недопустимим.

У спеціальній літературі висловлюється думка, що під органічним сільським господарством треба розуміти агровиробничу практику, за якої не використовуються синтетичні хімікати (добрива, пестициди,

антибіотики тощо), здійснюється мінімальна обробка ґрунту й не застосовуються генетично модифіковані організми (ГМО), а нею охоплюються такі сфери, як рослинництво, овочівництво, садівництво, тваринництво та ін. Однак, наведене визначення вбачається дещо спрощеним, оскільки враховує лише виробничо-господарський складник даної діяльності і зводить органічне сільське господарство лише до методів виробництва, до використання певних технічних прийомів. На думку О. М. Туєвої, не менш важливим є такий аспект органічного сільського господарства, як особливий вид управління господарством, що характеризується запровадженням певних видів обмежень або заборон на такі дії, що негативно впливають на довкілля, псують або забруднюють його, в результаті чого виникають ризики отримання неякісної або екологічно небезпечної харчової продукції [21]. Н. В. Кравець визначає органічне сільське господарство як один із важливих засобів екологізації аграрного виробництва, що передбачає таке ведення сільськогосподарської діяльності, за якого забезпечуються охорона навколишнього природного середовища та збереження біологічного різноманіття для майбутніх поколінь[22], .

Іспанський учений Л. М. Бальєстеро Ернандес [23] доводить, що саме органічне (екологічне) сільське господарство наближає агрономію до екології, приділяє певну увагу системам, які підтримують життя на землі, і чинить мінімальний негативний вплив на довкілля порівняно з традиційним сільським господарством. У природі немає рівноваги, існують хвороби і шкідливі комахи, і все це необхідно контролювати. В традиційному сільському господарстві з використанням отрутохімікатів ця рівновага порушується. Екологічне сільське господарство пристосовується до навколишнього природного середовища, щоб не змінювати його. Тому в сільській місцевості хлібороб повинен здійснити важливі зміни у виробництві, особливо в найменш конкурентоспроможних зонах. У будь-якому разі збільшення продажу й експорту органічної (екологічно чистої)

продукції, яку споживач відрізнятиме за спеціальною етикеткою, означає, що органічне (екологічне) сільське господарство — це рентабельна альтернатива для хліборобів, яка стане прибутковою й вигідною для всіх споживачів у тому числі.

Окремі дослідники також оперують поняттям «органічне виробництво», ототожнюючи його з поняттям «органічне сільське господарство». Так, В. Ю. Уркевич [24] переконує, що ці категорії слід вважати синонімами. Однак, із цим твердженням складно погодитися, адже органічне виробництво може мати місце і в інших сферах людської діяльності, а не лише в сільськогосподарському виробництві. При цьому вчений визначає органічне виробництво як особливий спосіб (метод) ведення сільського господарства (виробництва сільськогосподарської продукції), що здійснюється на сертифікованих землях сільськогосподарського призначення та підлягає обов'язковій сертифікації, передбачає використання такої системи управління виробництвом, що враховує та покращує стан агроєкосистеми (включаючи біологічну розмаїтість, біологічні цикли і біологічну природу ґрунту), здійснює мінімальну обробку ґрунту й використовує енерго- та ресурсоощадні технології, характеризується турботою про всі компоненти навколишнього середовища та відмовлю від використання штучних добрив або синтетичних хімікатів і застосування ГМО, метою якого є найповніше задоволення споживачів продукцією, виробленою із застосуванням природних речовин та механізмів. Таке формулювання вбачається дещо переобтяженим, оскільки поруч із сутнісними ознаками включає в себе ще й технологічні аспекти.

На думку К. Б. Сакаджи[25], органічне виробництво – це метод ведення сільського господарства, що виключає використання хімічних синтезованих добрив і засобів захисту рослин і тварин, застосування ГМО тощо, при якому всі стадії вирощування, транспортування й переробки сільськогосподарської продукції передбачають максимальний захист

довкілля, охорону здоров'я працівників і підлягають обов'язковій інспекції й сертифікації. Слід зазначити, що в даному випадку визначення органічного виробництва вбачається дещо спрощеним, таким, що не повною мірою відображає сутність указаної категорії.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку сільського господарства вважає органічне виробництво О. І. Корніцька [26], зауважуючи, що серед широкого спектру методів господарювання воно є чи не єдиним, що не завдає негативного впливу навколишньому природному середовищу та здоров'ю людини.

Отже, підсумуємо викладене. Органічне сільське господарство, як одна із альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва, становить собою новітню, адаптовану до навколишнього природного середовища систему господарювання, яка виходить із цілісного підходу й полягає у такому веденні сільськогосподарського виробництва, за якого забезпечується його сталий розвиток задля забезпечення потреб теперішнього й майбутніх поколінь людей в органічній продукції рослинництва, тваринництва, аквакультури та агролісівництва.

Сучасне органічне сільськогосподарське виробництво забезпечується комплексною системою управління виробництвом, яка стимулює й підвищує здоров'я аграрної екосистеми, включаючи біологічне різноманіття, біологічні цикли й активність ґрунтів, що досягається використанням за можливості агрономічних, біологічних і механічних методів на противагу застосуванню синтетичних матеріалів для виконання специфічних функцій всередині системи. Воно побудоване на поєднанні традиційних методів сільськогосподарського виробництва і сучасних технологій (обробітку ґрунтів, боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, відгодівлі тварин тощо). Органічне рослинництво ґрунтується на живленні рослин головним чином через екосистему ґрунту (гідропонне вирощування не дозволяється),

на застосуванні різноманітних методів культивуації, на сівозмінах та обмеженому використанні добрив. Для боротьби зі шкідниками, хворобами й бур'янами перевага віддається застосуванню запобіжних заходів. Органічне тваринництво ґрунтується на відгодівлі худоби травною, фуражем і кормами, виробленими переважно у власному господарстві відповідно до правил органічного сільськогосподарського виробництва, з урахуванням відповідних фізіологічних потреб тварин. Організація охорони здоров'я тварин має базуватися головним чином на профілактиці хвороб.

У розвинених зарубіжних країнах нормативна регламентація стандартів органічного сільського господарства почала здійснюватися з 70-80 років ХХ ст. на добровільних засадах. Її специфіка полягала в сертифікації приватними організаціями органічної продукції. Необхідність виробництва гарантовано якісної й екологічно чистої продукції викликала появу тенденції зі встановлення державних стандартів в 90-х роках. Як наслідок – уже у 2012 р., за даними Міжнародної федерації сільськогосподарського органічного руху, понад 80 держав запровадили законодавче регулювання у сфері органічного сільського господарства. Перші закони у цій царині з'явилися у 80-х роках минулого століття у Франції й Данії. Пізніше подібні законодавчі акти були прийняті в Японії (2000 р.), США (2002 р.), Китаї (2005 р.) й Канаді (2006 р.) [27].

Досвід розвинених зарубіжних країн свідчить про еволюцію й активний розвиток органічного сільського господарства. Наприклад, в Іспанії діє Закон від 26 вересня 1996 р. «Про екологічно чисте сільське господарство», який регулює відносини з виробництва, розроблення й пакування органічних продуктів, застосування нових технологій вирощування аграрної продукції, відмінних від використовуваних у традиційному сільському господарстві. У цьому Законі, приміром, щодо сівообігу передбачається чергування посівів бобових з іншими культурами, оскільки бактерії бобових здатні накопичувати азот, який інші

культури можуть споживати для мінерального харчування; щодо добрива — використовувати гній або компост, що підвищує родючість землі, аерацію, здатність ґрунту утримувати вологу або накопичувати необхідне для рослин харчування; щодо бур'янів – здійснювати боротьбу з ними за допомогою системи оброблення або механічними засобами з використанням застосовуваних у даній місцевості технологій, але в жодному разі не гербіцидами; щодо сільськогосподарських шкідників — контролювати через селекцію культур, які краще адаптуються у відповідній, а також підтримують баланс сільськогосподарських шкідників, або ж використовувати екстракти рослин, які можуть бути застосовані проти окремих шкідників, категорично забороняється застосування синтетичних отрутохімікатів тощо. При цьому в Іспанії органічним сільським господарством займаються не лише хлібороби, а й тваринники, а також деякі галузі переробної промисловості [28].

Спеціальні закони, присвячені регулюванню відносин у сфері органічного сільського господарства прийняті й у багатьох державах СНД. Наприклад, у Республіці Казахстан діє Закон від 27 листопада 2015 р. «Про виробництво органічної продукції», у Республіці Молдова – Закон від 9 червня 2005 р. «Про екологічне сільськогосподарське виробництво», у Азербайджані – Закон від 13 червня 2008 р. «Про екологічно чисте сільське господарство» [29].

В Україні розділом 1 Закону України від 21 грудня 2010 р. «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» передбачено розвиток і широке впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства й досягнення у 2020 році двократного збільшення площ їх використання. Аналогічне положення містить Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», де у ст. 4 закріплено, що до основних напрямів підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору віднесено сприяння

впровадженню ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції й сировини.

Правові засади органічного сільськогосподарського виробництва, зокрема в рослинництві, на даний час визначаються Законом України від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [30]. Цей Закон визначає правові та економічні засади виробництва й обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, заходи контролю й нагляду за такою діяльністю, покращання основних показників стану здоров'я населення, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання ґрунтів та інших природних ресурсів, а також гарантування упевненості споживачів у продуктах і сировині, маркованих як органічні.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» виробництво органічної продукції (сировини), або органічне сільськогосподарське виробництво, – це виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, встановлені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження й відновлення природних ресурсів. Під органічною продукцією треба розуміти продукцію, отриману в результаті сертифікованого виробництва відповідно до вимог названого Закону.

У ст. 1 Закону України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»[31] закріплено дещо інакша дефініція поняття «органічне виробництво»: це сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка,

обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться з дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Позитивним аспектом є те, що розглядуваний Закон окремо визначає органічне рослинництво як органічне виробництво, пов'язане з вирощуванням культурних рослин, а також із заготівлею об'єктів рослинного світу з дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції.

Чинний на даний час Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» закріплює принципи органічного сільськогосподарського виробництва, поділяючи їх на загальні і спеціальні. Загальними є: 1) добровільність; 2) рівність прав суб'єктів господарювання, які здійснюють виробництво, зберігання, перевезення й реалізацію органічної продукції (сировини); 3) раціональне використання природних ресурсів, забезпечення їх належного використання та відтворення; 4) відмова від використання генетично модифікованих організмів та продукції з них; 5) відмова від використання хімічно синтезованих зовнішніх ресурсів, за винятком виключних випадків, встановлених законодавством; 6) довгострокове підтримання родючості ґрунту; 7) використання живих організмів та методів механічного виробництва; 8) забезпечення високого рівня біологічного розмаїття; 9) використання у виробництві процесів, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу, здоров'ю людей, рослинам, здоров'ю та благополуччю тварин.

До спеціальних принципів органічного сільськогосподарського виробництва належать принципи: 1) забезпечення збереження й відтворення родючості ґрунтів, стійкості й біологічного розмаїття ґрунтів методами, які оптимізують їх біологічну активність, забезпечують збалансоване постачання поживних речовин для рослин; 2) мінімізації

використання невідновлювальних та зовнішніх ресурсів; 3) переробки відходів та супутніх продуктів рослинного та тваринного походження для подальшого використання у виробництві продукції рослинного та тваринного походження; 4) врахування місцевого або регіонального екологічного стану територій під час вибору категорії відповідної продукції для виробництва; 5) охорони здоров'я тварин шляхом заохочення природного імунного їх захисту, відбору відповідних порід; 6) охорони рослин за допомогою превентивних заходів, що полягають у виборі відповідних видів та сортів, стійких до хвороб та шкідників, сівозміни, механічних і фізичних методів й у захисті від природних ворогів (шкідників)); 7) врахування при виборі порід тварин ступеня їх адаптації до місцевих умов, їх життєздатності і стійкості до хвороб; 8) дотримання високого рівня благополуччя тварин, що задовольняє потреби, притаманні кожному їх окремому виду; 9) виробництва продукції органічного тваринництва з тварин, вирощених в органічних господарствах з самого народження впродовж усього життя; 10) годування тварин органічними кормами; 11) виключення використання штучно виведених поліплоїдних тварин; 12) збереження біологічного розмаїття природних водних екологічних систем, безперервної охорони водного середовища і якості навколишніх водних та поверхневих екологічних систем при виробництві продукції рибальства.

Що ж стосується нового Закону України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», то відповідно до ч. 1 ст. 6 цього Закону державна політика у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції ґрунтується на принципах:

– законності – відповідності Конституції та законам України, міжнародним зобов'язанням України;

– паритетності та рівності – гарантування рівних можливостей операторів;

– відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні;

– координації – взаємозв'язку й узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні;

– сталого розвитку – розвитку органічного виробництва й ринку органічної продукції для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів поколінь майбутніх;

– об'єктивності – розроблення всіх документів, що визначають державну політику у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, на основі реальних показників, які можна досягти й оцінити;

– взаємоузгодженості економічних інтересів операторів, суспільства й держави;

– додержання вимог екологічної безпеки у зазначеній царині;

– визнання свободи господарської діяльності у сфері органічного виробництва та/або обігу органічної продукції;

– свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції.

Насамперед, безумовно позитивним явищем є закріплення принципу сталого розвитку в розглядуваному Законі, адже, дійсно, органічне сільське господарство, будучи однією з альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, виступає засобом забезпечення сталого розвитку. Проте доводиться констатувати, що й у цьому Законі мають місце певні вади щодо визначення принципів державної політики у сфері органічного виробництва, обігу й маркування органічної продукції. Перш за все, вбачаються дублюючими принцип відкритості – забезпечення вільного доступу до інформації про розвиток органічного виробництва та обіг органічної продукції в Україні і принцип свободи поширення інформації про органічне виробництво та обіг органічної

продукції. Тут йдеться про одне й те саме, а тому - використання державного логотипа встановленого зразка та маркування органічної продукції здійснюється за наявності відповідного сертифіката (ст. 29).

У Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» питанням сертифікації присвячені статті 27–31. Згідно до ч. 1 ст. 27 органічне виробництво та/або обіг органічної продукції в Україні мулювати даний принцип як принцип відкритості та доступності інформації про органічне виробництво та обіг органічної продукції і внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції».

Ще однією суттєвою вадою норм указаних Законів, де закріплено принципи органічного сільськогосподарського виробництва, є відсутність принципу державної підтримки (або протекціонізму) у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. Адже за сучасних соціально-економічних умов для успішного функціонування використання державного логотипа встановленого зразка та маркування органічної продукції здійснюється за наявності відповідного сертифіката (ст. 29).

Сьогодні в Україні існує нагальна потреба в забезпеченні належного законодавчого регулювання відносин у сфері державної підтримки органічного сільського господарства, а також у створенні цілісного й дієвого механізму державної підтримки виробників органічної продукції. Означена позиція підтримується й науковцями. Так, О. Л. Мініна [32] підкреслює, що державна підтримка екологічного (органічного) сільського господарства є вкрай необхідною, оскільки останнє окупається повільно. Отже, потрібні додаткові кредити, податкові пільги, допомога у страхуванні, оскільки ризик збитків від хвороб тварин и рослин в умовах відмови від сильнодіючих препаратів по їх запобіганню є досить великим; необхідною також є широка консультатійна підтримка, організація системи навчання, частковакомпенсація послуг з сертифікації та ін.

Для стимулювання сільськогосподарських виробників до виробництва органічної та екологічно чистої продукції вважаємо за доцільне визначити таку продукцію як пріоритетну й передбачити окремі напрямки підтримки її виробництва, як наприклад, надання виробникам органічної продукції рослинного походження бюджетних субсидій у перехідний період, а також повне або часткове погашення вартості послуг сертифікації. Окрім того, вона наголошує на обов'язковості застосування заходів організаційно-правового стимулювання органічного виробництва, як-то: а) надання на рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів окремого різновиду дорадчих послуг соціального характеру, спрямованих на роз'яснення питань екологічного підприємництва, екологізації виробництва; б) розроблення і прийняття програм і концепцій розвитку органічного руху; (в) активізації попиту на органічні продукти шляхом їх популяризації тощо.

Не менш важливим є звернення до позитивного досвіду зарубіжних країн у цій сфері. Так, у Європейському Союзі органічне (біологічне) сільське господарство може користуватися деякими структурними інструментами стимулювання, зокрема, Регламент № 2078 «Про сумісні з довкіллям і турботою про природний простір способи виробництва» передбачає фінансову підтримку виробників, яка полягає у компенсації у формі річної премії на гектар. У Туреччині органічне сільське господарство визнано головним інструментом розвитку сільських територій, у зв'язку з чим прийнято декілька державних програм, спрямованих на його підтримку. Окрім Програми прямої підтримки, за якою виплати здійснюються з розрахунку на гектар (75 євро), діє проєкт «Поширення знань про органічне сільське господарство», який фінансується за рахунок коштів державного бюджету. Для підтримки органічного сектору Міністерство сільського господарства та розвитку сільських територій Туреччини організовує інформаційні кампанії для підвищення обізнаності та зацікавленості в органічному виробництві як виробників, так і споживачів. Законодавством

цієї країни про органічне сільське господарство передбачено обов'язкове щомісячне транслювання на державному телебаченні спеціальних програм для популяризації органічного виробництва й органічної продукції. Ще одним організаційно-правовим механізмом стимулювання органічного виробництва є надання Сільськогосподарським банком Туреччини кредитів для всіх підприємців органічного сектору за зниженою на 60% ставкою.

Фізичні і юридичні особи, яким надано право займатись органічним сільськогосподарським виробництвом, зобов'язані дотримуватися таких загальних правил виробництва органічної продукції та/або сировини:

- дотримуватися вимог цього Закону України і правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, використовувати лише методи виробництва органічної продукції та/або сировини;

- забезпечувати відокремлення виробництва продукції органічної від виробництва неорганічної продукції та продукції перехідного періоду;

- використовувати технології виробництва, які запобігають забрудненню або мінімізують будь-яке збільшення забруднення навколишнього природного середовища;

- враховувати місцевий і регіональний екологічний стан територій під час вибору продукції для виробництва;

- мінімізувати використання невідновлюваних ресурсів та зовнішніх ресурсів;

- Про основні зберігати й відтворювати родючість ґрунтів.

У Законі України «принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» правила органічного виробництва продукції рослинного походження визначено більш детально. У його ст. 13 серед галузей органічного виробництва у рослинництві закріплено: а) органічне рослинництво, в тому числі насінництво та розсадництво; б) органічне грибівництво, в тому числі вирощування органічних дріжджів; в) виробництво органічних морських водоростей; г) виробництво органічних харчових продуктів, у тому числі органічне

виноробство; д) виробництво органічних кормів; е) заготівля органічних об'єктів рослинного світу.

Наступна умова ведення органічного сільського господарства – це наявність придатних земель сільськогосподарського призначення. За нормами чинного законодавства органічне сільськогосподарське виробництво має провадитися на придатних для цього земельних ділянках. Придатність земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції та сировини встановлюється відповідно до ст. 23 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», причому згідно з ч. 2 ст. 23 Закону Порядок оцінки придатності земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції затверджується Кабінетом Міністрів України. Але й донині вказаного Порядку не існує, що викликає чимало запитань стосовно обов'язкових нормативних критеріїв визначення придатності земель сільськогосподарського призначення для ведення органічного виробництва.

Як справедливо зауважує Т. Г. Ковальчук [33], однією з гарантій виробництва органічної продукції й сировини є оцінка придатності земельної ділянки для такого виробництва, але правове регулювання такої оцінки наразі в Україні відсутнє. Відтак позитивним моментом учена вважає опрацювання Міністерством аграрної політики та продовольства України проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оцінки придатності земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції» [33].

В основу оцінки придатності земель мають бути покладені не лише показники якості ґрунтів і рослин, а й віддаленість цих земель від джерел забруднення (насамперед, від промислових підприємств, об'єктів, які можуть забруднювати довкілля токсичними або іншими небезпечними викидами, від автомобільних доріг тощо) і вміст забруднюючих речовин у самому ґрунті. Окрім того, при оцінці придатності земель для виробництва органічної продукції землеробства мають бути також враховані дані

агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, завданням якої є визначення показників якісного стану

Тривалість перехідного періоду щодо сінокосів і пасовищ для виробництва органічних кормів і щодо земельних ділянок для вирощування багаторічних фуражних культур не може бути меншою 24 місяців до першого збирання органічної продукції.

Фахівцями Інституту агрохімії і ґрунтознавства УААН було проведено аналіз еколого-токсикологічного стану орних земель України й виділені зони, придатні для вирощування екологічно чистої продукції. Їх дослідження показали, що антропогенне забруднення територій в Україні має не суцільний, а локальний характер. У спеціальних літературних джерелах указується, що в Україні наявні чотири невеликих регіони, де стан ґрунтів гарантує можливість вирощування органічної сільськогосподарської продукції на рівні найсуворіших світових стандартів, а саме: 1) Північно-Полтавський, що охоплює більшу частину Полтавської області, північно-західні райони Харківської області, південно-західні райони Сумської області, південно-східні райони Чернігівської області та східні райони Київської і Черкаської областей (лівобережна частина); 2) Вінницько-Прикарпатський, який тягнеться широкою смугою близько 100 км від м. Попельня Житомирської області і простягається до півночі Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей у напрямку до м. Львова; 3) Південно-Подільський, що включає невелику південно-східну частину Вінницької області, південно-західну частину Кіровоградської області, північ Миколаївщини і північну половину Одеської області; 4) Північно-Східно-Луганський, до якого входять Міловський і Новопсковський райони Луганської області.

Що стосується українських виробників органічної сільськогосподарської продукції, то використання державного, а не міжнародного чи європейського логотипа для маркування органічної сільгосппродукції може поставити їх в дещо не вигідне конкурентне

становище із зарубіжними виробниками, які використовують міжнародний (європейський) логотип. Адже на зовнішньому ринку національна продукція не буде вважатися органічною й потребуватиме проходження спеціальних процедур для засвідчення еквівалентності правил щодо органічного землеробства, які застосовуються в Україні, а значить, і додаткових витрат національних сільгоспвиробників, для того, щоб бути визнаною такою. Ця думка підтримується й дослідниками цієї проблематики [22].

Висновки. Україна ж має у цілому великий потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження як для внутрішнього ринку, так і для її реалізації шляхом експорту. Така продукція стає все більш привабливою як для європейського, так і для національного споживача. З урахуванням цього Україна в змозі стати одним з головних її експортерів як на ринку ЄС, так і на світовому ринку. Доцільність запровадження в Україні органічного сільського господарства у рослинництві, окрім зміцнення експортного потенціалу, зумовлена також необхідністю відтворення родючості ґрунтів, збереження навколишнього природного середовища, розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, а також ефективності та прибутковості сільськогосподарського виробництва й забезпечення населення якісною та екологічно безпечною продукцією рослинного походження.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилишин Б. М. Наукові нариси з економіки природокористування: моногр. К.: РВПС України НАН України, 2008. С. 138.

2. Куликов Я. К. Агроекологія: учеб. пособ. Минск: Выш.шк., 2012. С. 115–116.

3. Сепановских А. С. Экология: учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 703 с. Штейнер Р. Духовнонаучные основы успешного развития сельского хозяйства. URL: [http:// bdn-steiner.ru/cat/Ga_Rus/327.doc](http://bdn-steiner.ru/cat/Ga_Rus/327.doc) (дата звернення: 22.02.2018).

5. Рудницька О. В. Визначення цільового споживача органічної продукції в Україні за допомогою інструментів сегментації. *Агроінком*. 2006. № 7–8. С. 18.

6. Славгородська Ю. В. Виробництво органічної продукції в Україні: стан та перспективи. *Вісн. Полтавської державної аграр. академії*. 2016. № 4. С. 49.

7. Статівка А. М. Актуальні питання формування загальних засад диверсифікації аграрного виробництва з урахуванням досвіду зарубіжних країн. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича*. Х.: Право, 2012. С. 187.

8. Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Збірн. наук. пр. Нац. акад. держ. упр-ня*. 2017. Вип. 2. С. 116–117.

9. Піддубна Д. С. Правовий захист органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 8.

10. Романко С. М. Кліматичні стратегії міст як правовий інструмент пом'якшення та адаптації до зміни клімату. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя навч.-наук. Юрид. ін-ту Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз*. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. С. 77.

11. Корнієнко Г. С. Організаційно-правові аспекти регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції рослинного походження. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту*. Серія «Юрид. науки». 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 172.

12. 5 Международная конференция «Развитие органического сектора в Центральной/Восточной Европе и странах Центральной Азии» (г. Киев, 16-17 апреля 2015 г.), Федерация органического ruchu України. URL: <http://organic.com.ua/ru/conference> (дата звернення: 16.07.2018).

13. Сколько стоит органическая продукция? URL: <https://test.org.ua/usefulinfo/food/info/63> (дата звернення: 15.02.2018).

14. Rudolf Steiner, *Anthroposophical Leading Thoughts* / translated by George and Mary Adams. Rudolf Steiner Press, 1924. 230 p.

15. Органическое сельское хозяйство: как все начиналось? URL: <https://www.facebook.com/notes/%D1%8D%D0%B A%D 0%B0%D0%B5%D0%>

16. Международная Федерация органического сельскохозяйственного движения. URL: https://znaytovar.ru/s/ Mezhdunarodnaya_federaciya_organ.html (дата звернення: 16.07.2018).

17. IFOAM – Organics International. URL: <https://www.ifoam.bio/en/about-us> (last accessed: 04.10.2017).

18. Принципи органічного сільського господарства: преамбула. URL: http://organic.com.ua/images/stories/files/Principes_ukrainian.pdf.

19. Органический –Викисловарь. URL: <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BA%D0%B8%D0%B9>

20. Берлач Н. А. Правове визначення органічного сільського господарства в Україні. *Державо і право*: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. К., 2009. Вип. 46. С. 227, 228.

22. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 5.

21. Курман Т. В., Туєва О. М. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Наук. вісн. НУБіП України*: серія «Право» / Київ, 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 77.

23. Бальестеро Ернандес Л. М. Так называемое экологическое сельское хозяйство (ЭСХ) как альтернатива для европейского потребителя. сб. науч. тр. Минск, 1999. С. 79.

24. Уркевич В. Ю. Поняття та юридичні ознаки органічного виробництва сільськогосподарської продукції як складової сталого розвитку сільських територій. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні: моногр. Право, 2016. С. 65.

25. Сакаджи К. Б. Правове регулювання застосування засобів захисту сільськогосподарських рослин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. С. 160.
26. Корніцька О. І. Органічне виробництво: основні напрями наукового забезпечення. Агроекологічний журнал. 2011. № 3. С. 26.
27. Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. Инст-т гос-ва и права РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 171.
28. Статівка А. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації: проблемні питання. *Право України*. 2003. № 4. С. 42–45.
29. Лушпаєв С. О. Особливості ведення органічного сільського господарства за законодавством окремих зарубіжних держав. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки»*. 2018. Вип. 1. С. 143.
30. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 20–21. Ст. 721.
31. *Голос України*. 2018. № 140–141 (від 01.08.2018 р.).
32. Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. М.: Инст-т гос-ва и права РАН, ООО «Фото плюс», ООО «Сам полиграфист», 2012. С. 90.
33. Ковальчук Т. Г. Щодо правового регулювання оцінки придатності земель (грунтів) для виробництва органічної продукції. Х.: Доміно, 2017. С. 105–106
34. Свірський В. Фундатори економічної науки // *Наука молода*. 2008. № 10. С. 206.
35. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови Київ : Ірпекс ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
36. Дем'яненко І. В. Фінансова стійкість підприємств та її бюджетно-податкове регулювання // *Фінанси України*. 2001. № 5. С. 127-129.
37. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством: навч. посібн. ЦУЛ, 2003. 504 с.

38. Сімех Ю. А. Визначення поняття конкурентостійкість підприємства // Вісник МСУ. 2007. Т. X, № 1. С. 15.
39. Лункіна Т. І. Пріоритетність інноваційної діяльності як один із напрямів розвитку аграрної сфери виробництва // Аграрний форум – 2008 : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Суми, 2008. С. 160-162.
40. Ячменева В. М. Концепция экономической устойчивости предприятия // Культура народов Причерноморья. 2005. № 4 Т. 1 С. 94- 97.
41. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством: навч. посібн. ЦУЛ, 2003. 504 с.
42. Бендиков М. Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект). 2000. № 2. С. 7-13.
43. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы // Бизнес-информ. 1999. № 11-12. С. 45- 47.
44. Ковальов Д. Экономическая безопасность предприятия // Экономика Украины. 1998. № 10. С. 48-52.
45. Олейников Е. А. Основы экономической безопасности. Государство, регион, предприятие, личность [ред. Е. А. Олейников]. — М. : ЗАО Бизнес школа «Интел-Синтез», 1997. — 288 с.
46. Кауфман И. И Теорія колення цен. И. Кауфмана. Харків : Унив : тип. 4, 1867. 288 с.
47. Пасхавер И. С. К изучению темпов роста урожаев // Весник статистики Украины. Харьков. 1929. № 2. С. 56.
48. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История Английских кризисов. Общая теория кризисов [4-е изд.]. Москва, 1923. 384 с.
49. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Москва : Иностранная литература, 1959. 756 с.
50. Шубравська О. В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України : монографія. Київ. : Ін-т економіки НАН України, 2002. 204 с.

51. Президент України оцінює падіння ВВП на рівні 15%: агроновости [Електронний ресурс] // АПК-Інформ. Інтерфакс-Україна. 2010. Режим доступу : www.apk-inform.com

52. Травянюк В. Телевізійний виступ заступника голови облдержадміністрації з питань АПК : Аналіз та економічні результати та перспектива розвитку Миколаївської області на 2010 р. Телеканал Миколаїв. 17.02.2010 р.

53. Коник А. У пошуках джерел // Агобізнес сьогодні. 2010. № 5 (180). С. 13.

54. Daily H.E. For the comon Cood / Daily H.E., J.Cobb Jr. // Beacon Press // Boston. United States. 1989. P.33.

55. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Москва : Прогрес, 1992. 456 с.

56. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2010 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

57. Чмирь С. М. Підвищення ефективності аграрного виробництва в контексті ринку зерна в Україні // Основні напрями вискоєфективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва України на інноваційній основі. Київ : УАЕ, УААН. 2002. С. 730.

58. Чмирь С. М. Підвищення ефективності аграрного виробництва в контексті ринку зерна в Україні // Основні напрями вискоєфективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва України на інноваційній основі. Київ : УАЕ, УААН. 2002. С. 730.

59. Стан інвестування АПК за 2010 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua>

60. Баранко С. П. Стратегическая устойчивость предприятия. Москва. : Центрполиграф, 2004. 285 с.

62. Топіха І. Н. Економіка аграрних підприємств: курс лекцій.

Миколаїв: Видавничий відділ МДАУ, 2005. 317 с.

63. Смит А. М. Исследование о природе и причинах богатства народов / Соцэкгиз, 1962. С. 267-268.
64. Рикардо Д. Начало политической экономии и налогового обложения. Москва, 1929. С. 42-46.
65. Ткаліч О. В. Основні фактори інтенсифікації аграрного виробництва // Економіка АПК. 2007. № 23. С. 8-12.
66. Ариткин А. Г. Инновации в интенсификации аграрного производства // Инновации. 2007. № 10. С. 61-64.
67. Гаврилюк М. М. Агропромисловому виробництву – інноваційний шлях розвитку // Економіка АПК. 2005. № 8. С. 19- 22.
68. Про інвестиційну діяльність: Закон України [зі змінами, внесеннями згідно з Законом України в 1991-2005 р.] / Верховна Рада України // Голос України. 1991 р.
69. Коник А. У пошуках джерел // Агобізнес сьогодні. 2010. № 5 (180). С. 13.
70. Україна у цифрах у 2010 році / Державний комітет статистики України : за ред. О. Г. Осауленка. — Київ, 2009. — С. 146.
71. Зубець М. В. Про стратегію утвердження інноваційної моделі розвитку аграрної економіки // Економіка АПК. 2004. № 12. С. 23-28.
72. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент. Москва : Бизнес-школа «Интел-ситнез», 2000. 624 с.
73. Чабан В. Г. Інновації як умова підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору // Економіка АПК. 2006. № 7. С. 68-72.
74. Люпин Н. Інновації та інвестиції: куди поїхати по досвід? // Аграрний тиждень. 2009. № 36 (120). С. 5.
75. Про інноваційну діяльність [Електронний ресурс] : Закон України за станом на 04.04.2002 р. // Верховна Рада України. № 40 IV. Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ ІV

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕКОНОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

4.1. Земельні ресурси в системі суспільних відносин

Відношення до землі, як до категорії історичної, завжди відображає стан і еволюцію суспільного виробництва та свідомості. Засновник науки ґрунтознавства В.В. Докучаєв ще в 1898 р. писав, що “кращу і вищу принадність природознавства”, “ядро справжньої натурфілософії” становить той “генетичний, віковичний і завжди закономірний зв’язок, який існує між рослинним, тваринним і мінеральним царствами, з одного боку, людиною, його побутом і навіть духовним світом — з іншого” посилення. Тому наукове й інтелектуальне відновлення пострадянського суспільства в процесі перебудови не може не знайти відображення в теорії і практиці землекористування. Його пріоритетні завдання повинні ставитися і зважуватися насамперед як соціо-еколого-економічні, а не технологічні. Об’єктивна складність цих завдань, їх міждисциплінарний характер і суспільна значимість відносин, що виникають у процесі використання землі, вимагають адекватного наукового забезпечення.

Гострота й актуальність проблеми зумовлені суттю і змістом земельних відносин як унікального зрізу суспільних відносин і особливої соціально-економічної категорії, що включена в суспільний відтворювальний процес як його системоутворююча основа.

Особлива роль земельних відносин у відтворювальному процесі визначається наступними принциповими положеннями. У їх фокусі знаходиться унікальний об’єкт, на який спрямовані інтереси всіх членів людського суспільства, оскільки земля є *універсальним фактором суспільного життєзабезпечення*: предметом і засобом праці у базових галузях виробництва, зокрема в сільському і лісовому господарстві; просторовим базисом існування кожної людини в усіх формах її

життєдіяльності; носієм багатьох природних ресурсів; територіальною основою державності і національного самовизначення. Тому в земельні відносини залучені (у прямій чи опосередкованій формі) всі без винятку члени людської спільноти, надаючи цим відносинам “багатобарвності” пересічних, взаємодоповнюючих чи, навпаки, взаємовиключаючих потреб, інтересів, ціннісних установок, орієнтації і мотивацій. Це означає, що земельна і територіальна власність являє собою складний вузол загальнонаціональних, групових (відомчих, територіальних) та індивідуальних (приватних) інтересів, що виникають у зв’язку з розподілом і перерозподілом земельних (територіальних) ресурсів, їх продуктивним та ефективним використанням, а також охороною і раціональним відновленням втрачених у процесі господарської діяльності корисних споживчих властивостей землі.

Земельні відносини виділяються в особливу *соціально-економічну категорію* не тільки через специфіку землі як унікального об’єкта загальних багатоцільових інтересів. Є ще одна особливість. Йдеться про двоїстий статус землі, що виступає у відтворювальному процесі одночасно і як *природне тіло*, і як *товар*, і як *соціально-економічна категорія*, включена в систему товарно-грошових відносин. Відповідно і безліч земельних інтересів, що виникають у суспільстві, можна умовно розділити на *дві групи*:

а) з приводу ефективного використання природних властивостей земельного ресурсу (екологічні й техніко-технологічні інтереси);

б) з приводу товарно-грошових параметрів земельної власності (соціально-економічні інтереси).

У сфері розподілу і перерозподілу земельних ресурсів *перша група* суспільних земельних інтересів орієнтується на параметри функціонально-господарської структури земельного (територіального) фонду, тобто зосереджується на масштабах, пропорціях і пріоритетах його розподілу за ступенем господарського освоєння простору (освоєні, малоосвоєні і

неосвоєні території), видами і категоріями (рілля, сінокоси, пасовища, території під забудову, болота, чагарники, лісові угіддя та ін.), типами цільового використання (сільське господарство, рекреація, забудова міст і інших населених пунктів, розміщення транспортної й інженерної інфраструктури, промисловості, інших форм освоєння), інтенсивністю експлуатації та антропогенного впливу. І суспільні, й індивідуальні інтереси, як правило, рівною мірою орієнтовані на підтримку найбільш ефективної функціонально-господарської структури земельного і територіального фонду. Хоча у певних ситуаціях інтереси приватних осіб і конкретних соціальних груп та верств населення з приводу функціонально-господарського використання земель можуть іти врозрід із загальнонаціональними.

Друга соціально-економічна група суспільних земельних інтересів спрямована на структуру земельної власності за складом, поєднанням і пропорціями складових її соціально-економічних форм власності. У цьому випадку йдеться про співвідношення між величиною земельної власності держави, певних груп населення і приватних осіб; великих, середніх і дрібних власників; вітчизняних та іноземних землевласників; активних і пасивних власників тощо.

При цьому інтереси суспільства орієнтовані не тільки на збереження в розпорядженні держави необхідної для вирішення проблем розвитку країни частини земельних ресурсів, але і на те, щоб цей життєво важливий фактор знаходився в руках тих власників, які спроможні найбільш розумно і з максимальною для всіх членів суспільства користю розпоряджатися ним. Інтереси ж окремих власників спрямовані на збереження за кожним з них прав володіння, використання і розпорядження земельною власністю, незалежно від того, наскільки продуктивно вона ними використовується і якою мірою її експлуатація відповідає критеріям ефективності. Звідси неминучі протиріччя між інтересами різних соціальних прошарків і груп населення, що

супроводжуються протягом усієї світової історії серйозними соціальними зіткненнями і конфліктами. Саме в цій сфері суспільних відносин зароджуються і поступово набувають величезної руйнівної сили процеси соціальної дестабілізації.

У сфері господарського освоєння земельних ресурсів суспільні земельні інтереси першої, техніко-технологічної групи, зосереджені на збереженні й нагромадженні корисних властивостей землі як предмета і засобу господарської діяльності, територіального базису для конкретного виробництва, носія природних ресурсів і корисних копалин та як визначального фактора у формуванні екологічного середовища життя людини. Тут інтереси суспільства і конкретного землевласника в довгостроковій перспективі, як правило, збігаються. Однак з позиції поточного землегосподарювання вони нерідко вступають у протиріччя, тому що тактична користь для конкретного землевласника може обернутися і економічними, і екологічними, і соціальними втратами для країни в цілому, особливо для майбутніх поколінь її громадян.

Друга група суспільних земельних інтересів, спрямованих на сферу ефективного використання земельних ресурсів, формується в рамках суспільних і приватних домагань із приводу максимально продуктивного і високоприбуткового освоєння та залучення в товарне виробництво корисних властивостей земельних і територіальних ресурсів, у тому числі повного, найбільш вигідного використання рентоутворюючих можливостей цих ресурсів.

Розкриваючи два зрізи суспільних інтересів із приводу ефективного використання землі, зазначимо, що в *першому випадку* вони концентруються *навколо граничнодопустимих антропогенних навантажень* на навколишнє середовище і земельні ресурси, в тому числі використанні адаптивних екологозахисних технологій із замкнутим безвідхідним виробничим циклом, синхронізації за місцем і часом кругообігу речовини й енергії в природних агроєкосистемах тощо.

У другому випадку йдеться про *стійке, маловитратне і високопродуктивне землегосподарювання*, результати якого досягаються у найбільш повній відповідності до суспільного споживчого попиту, а витрати мають стійку тенденцію до зниження за рахунок активного освоєння досягнень науково-технічного прогресу і соціальних мотивацій до високопродуктивної праці. При цьому варто мати на увазі, що суспільство зацікавлене і у тому, щоб висока продуктивність освоєння і використання земельних ресурсів поєднувалася з максимальним збереженням і збільшенням їх корисних властивостей та якостей. Особливо актуальні ці суспільні інтереси у зв'язку з різким загостренням екологічної ситуації, що поставило на перше місце вимоги *екологічно стійкого землегосподарювання як головного критерію* його ефективності, включаючи й ефективність використання земельних і територіальних ресурсів. Це не означає, що інтереси виключно високоприбуткового використання цих ресурсів значною мірою втратили своє значення. Просто вони зайняли відповідне місце в глобальному забезпеченні історичної перспективи людської популяції і збереженні її як біологічного виду. В цьому зв'язку використання земельних ресурсів усе більш підпорядковується *об'єктивній необхідності екологізації землегосподарювання*, пошуку найбільш обґрунтованих з погляду охорони навколишнього середовища форм і способів економічно продуктивного, оптимального і екологічно стійкого землегосподарювання.

Яскраво виражену *еколого-економічну орієнтацію* мають інтереси, зв'язки і залежності, що виникають через *відновленням* втрачених у процесі господарської діяльності корисних властивостей земельних і територіальних ресурсів. І тут досить чітко проглядаються *два напрями прояву суспільних інтересів і залежностей*: *перший* — інтереси і залежності у зв'язку з відновленням корисних властивостей земельних ресурсів як природного компонента, *другий* — як специфічного товару.

У *першому* випадку предметом інтересів є діяльність з подолання

деградації земельного фонду, що має як природну, так і штучну антропогенну основу. Зокрема, йдеться про запобігання і подолання наслідків вітрової і водної ерозії, засолення, закислення, заболочування, переущільнення й знеструктурування ґрунтів, їх забруднення пестицидами, важкими металами і радіонуклідами, усунення руйнівних для ґрунтового покриву наслідків освоєння корисних копалин, інших форм знищення поверхневого шару землі. При цьому сукупність суспільних інтересів являє собою підставу, на якій ґрунтується суспільний компроміс із приводу цілей, завдань, напрямів, механізмів і джерел фінансування заходів щодо збереження і збільшення корисних властивостей земель.

У другому випадку мається на увазі підтримка на відповідному рівні *товарних властивостей* земельної власності: вплив на цінові параметри на земельному ринку, створення умов для збереження ліквідності земельних ділянок, їх ефективного ринкового обігу, збереження реальної вартісної форми як основи для оподатковування тощо. При цьому інтереси суспільства і конкретного землевласника стосовно одних позицій збігаються, інших — вступають у протиріччя. Так, у збереженні на певному рівні ринкової ціни землі як заставної вартості інтереси суспільства і землевласника у кінцевому підсумку збігаються. Менш узгодженими є суспільні і приватні інтереси з приводу ринкового землеобігу, величини земельного оподатковування і т. п.

Виділяючи *земельні відносини в особливу соціально-економічну категорію*, відзначимо ще одну їх особливість: “наскрізний”, тобто такий, що проникає в усі сфери і складові частини відтворювального процесу, характер. Пояснюється це тим, що земельні ресурси включені практично в усі сфери економічного процесу. Так, на стадії власне виробництва життєвих засобів і ресурсів (включаючи споживчі товари і послуги, засоби виробництва і робочу силу) земля входить до витратної складової, визначаючи через свої цінові параметри величину суспільно необхідних та

індивідуальних витрат. *Вилучення ренти через земельне оподаткування включає земельний фактор у сферу розподілу*, а просторово-географічні властивості і параметри земельних ресурсів впливають на напрями, інтенсивність і швидкість руху сукупного суспільного продукту.

Земельні відносини виділені в особливий блок у системі соціально-економічних відносин і у зв'язку зі специфікою землі як *своєрідною категорією власності й особливим видом нерухомості*. Як відомо, набуваючи в умовах ринку властивість товару і беручи участь як нерухомість у різних ринкових операціях, земля відрізняється від інших груп товарів і категорій нерухомості наступними двома *принциповими особливостями*.

Перша полягає в тому, що землю не можна фізично вилучити і перемістити в просторі. Ця особливість земельної власності утримує її в центрі пильної суспільної уваги, контролю і досить твердих регламентуючих вимог і обмежень. Тому права земельного власника об'єктивно більш обмежені, ніж власників інших категорій власності, в тому числі і нерухомості. У цьому випадку стосовно земельної власності вже не діє класична формула римського права "споживати і зловживати" належною кому-небудь власністю. Більше того, стає об'єктивно невідворотним для будь-якого соціально-економічного укладу активне і різнобічне втручання органів державного управління у відносини між людьми, що виникають із приводу розподілу, перерозподілу, використання і відновлення земельних ресурсів держави, громадянами якої вони є. Це втручання може спиратися як на адміністративно-правову, так і економічну основу, бути більш-менш бюрократичним, командним, ліберальним чи ринковим. Сказане означає, що суспільство залишається головним консолідованим "власником" територіально-земельного ресурсу, делегуючи конкретним земельним власникам свої розпорядчі та інші функції в досить вузьких і відкритих для зміни межах земельного права. Звідси і вся система ринкових операцій із земельною власністю має дещо

умовний характер, тому що залишає власнику у володінні й розпорядженні не конкретну матеріальну субстанцію, а *тільки контрольоване право користування нею.*

Друга особливість впливає з першої і полягає в тому, що, набуваючи товарної форми, залишаючись об'єктом загальних інтересів і “наскрізним” фактором *відтворювального процесу*, територіально-земельний ресурс стає не периферійним, а центральним, базовим об'єктом суспільних відносин. Земельні відносини в структурі суспільних відносин є їх *фундаментом*, регулятором усієї іншої сукупності суспільних зв'язків і залежностей, включаючи не тільки економічну, але і соціально-демографічну, політичну, екологічну, інші сфери і складові частини суспільного відтворення.

Зростання людських потреб і розширення економічної діяльності суспільства чинять усе більший тиск на земельні ресурси, породжують конкуренцію і конфлікти, призводять до нераціонального їх використання. Для того, щоб у майбутньому людські потреби задовольнялися на стійкій основі, вже зараз необхідно врегулювати ці конфлікти і прагнути до більш ефективного і продуктивного використання землі та її природних ресурсів. Комплексний підхід до вивчення всіх проблем землекористування дозволяє звести до мінімуму конфлікти, виробити найбільш ефективні варіанти й узгоджувати соціально-економічний розвиток з охороною і поліпшенням стану навколишнього середовища, тим самим сприяючи досягненню цілей *стійкого розвитку*. Суть такого комплексного підходу знаходить відображення в координації секторального планування й управління діяльністю, пов'язаною з різними аспектами землекористування і відтворення земельних ресурсів.

Земельні ресурси використовуються для досягнення *широкого кола цілей*, що взаємодіють і можуть конкурувати одна з одною, у зв'язку з чим бажано планувати і регулювати всі напрями їх використання на *комплексній основі*. При цьому, з одного боку, необхідно враховувати всі екологічні й соціально-економічні чинники (в тому числі, наприклад,

вплив різних економічних і соціальних факторів на навколишнє середовище і природні ресурси), а з другого — всі компоненти навколишнього середовища і ресурси (як, наприклад, повітря, вода, біота, ґрунти, геологічні та інші природні ресурси). Комплексний підхід полегшує вибір відповідних засобів і альтернативних варіантів, що на сталій основі забезпечує максимально можливу продуктивність і еколого-економічну ефективність використання земельно-ресурсного потенціалу.

Таким чином, виникає необхідність поєднання різних теоретико-методологічних підходів та методів для аналізу і комплексного розгляду економічних та соціально-екологічних проблем землегосподарювання. Все це є необхідною основою для процесу планування й управління на національному і місцевому рівні, рівні екосистем або районному рівні, а також для розробки конкретних планів дій. Багато що з цих елементів уже є, але в сучасних умовах з'явилась необхідність у більш широкому їх застосуванні, подальшому розвитку та посиленні. У цій роботі в першу чергу поставлена мета узагальнення, аналізу і поглиблення науково-теоретичних засад комплексного оцінювання, раціонального використання, збереження і відтворення земельно-ресурсного потенціалу держави та її регіонів в умовах переходу економіки на ринкові відносини.

4.2. Земля як природний ресурс і елемент продуктивних сил

Залучення у процес суспільного виробництва і використання природних ресурсів означає перетворення їх у складовий елемент продуктивних сил суспільства. У зв'язку з цим доцільно розглядати природні ресурси як категорію *еколого-економічну*, що виражає безпосередній зв'язок природи з діяльністю людини. Серед природних ресурсів, що можуть бути використані і стати продуктивними силами суспільства без істотної втрати зв'язку з природним середовищем, найбільш важливими є *земельні ресурси* в їх нерозривній єдності з

надрами, водами й іншими компонентами ландшафту.

В еколого-соціалній значимості землі як ресурсу природи багатозначного використання найважливішим є її функціонування як просторового (територіального) базису розвитку продуктивних сил і розселення, головного засобу виробництва і предмета праці в сільському та лісовому господарствах, джерела продовольства. Разом з тим, земля з її ґрунтовим покривом — фізична основа і невід’ємна частина екосистем суші, необхідна і вирішальна умова існування біогеоценозів, які разом з водою та повітрям складають систему “навколишнє природне середовище”.

Як правило, *земля* визначається як фізичний об’єкт, що має свою топографію і територіально-просторові характеристики; більш широкий комплексний підхід включає в *поняття землі* і природні ресурси: ґрунт, корисні копалини, воду і біоту землі. Ці компоненти утворюють екосистеми, які виконують ряд функцій, необхідних для збереження цілісності систем підтримки життя і продуктивних можливостей навколишнього середовища.

У результаті безпосереднього залучення у виробництво до землі приєднується жива і минула (уречевлена) праця, а власне земля стає *суспільною продуктивною силою* у всіх галузях господарської та іншої діяльності людини (загальноекономічний аспект). *Економічну функцію* землі в життєдіяльності суспільства потрібно розглядати з декількох сторін.

Земля — висхідна матеріальна основа добробуту членів суспільства в силу своєї функції як головного засобу виробництва в сільському та лісовому господарстві (одночасно і предмета, і знаряддя праці); просторовий базис для розміщення продуктивних сил і розселення людей; основа для нормального відтворення усіх факторів економічного зростання — трудових, матеріально-технічних і природних. *Особливою ознакою землі як засобу виробництва є поєднання функцій предмета і*

засобу праці в одному процесі виробництва. “Земля, — писав К. Маркс, — ось велика лабораторія, арсенал, що є і засобом праці, і матеріалом праці, і місцем для проживання, тобто, базисом колективу”. Тим самим земля в процесі виробництва виступає не тільки як природний, але і як своєрідного сировинного ресурсу. Обробляючи ґрунт, людина створює за допомогою інших засобів виробництва сприятливі умови для збільшення продуктивності сільськогосподарських рослин. У цьому випадку земля є предметом праці: “...земля ... спочатку забезпечує людство їжею, готовими засобами життя, існує без усякого сприяння з його боку як загальний предмет людської праці. Усі предмети, що лише працею можна вирвати з їх безпосереднього зв’язку з землею, — суть дані природою предмети праці”.

Аналізуючи значення землі для суспільного виробництва, К. Маркс виділяв два поняття: *земля-матерія* і *земля-капітал*. Під першим варто розуміти *землю* (простір), що виникла в процесі її еволюційного розвитку незалежно від волі і свідомості людей і є місцем поселення людини та джерелом її існування. З того моменту, коли земля в процесі розвитку людського суспільства стає засобом виробництва, вона виступає в новій якості — *капіталу*, без якого немислимий процес праці, “...тому що вона дає робітникові... місце, на якому він стоїть..., а її процес — сферу діяльності...”. Саме з цієї причини *земля є універсальним чинником будь-якої людської діяльності*.

Роль і місце землі неоднакові в різних сферах матеріального виробництва, насамперед у промисловості і сільському господарстві. В обробній промисловості, будівництві, на транспорті земля є місцем, де відбуваються процеси праці незалежно від природної родючості ґрунту. Іншу роль відіграє земля в сільському господарстві. Під впливом людської праці природна родючість із потенціальної перетворюється в економічну. Специфіка використання земельних ресурсів у сільському господарстві зумовлює те, що вони виступають у двох різних якостях: як предмет праці

і як засіб виробництва. К. Маркс зазначав: “Одним тільки новим вкладенням капіталів у ділянки землі... люди збільшували *землю-капітал* без усякого збільшення матерії землі, тобто простору землі”.

У той же час, поліпшуючи і використовуючи фізико-хімічні властивості ґрунту в землеробстві, людина впливає на формування врожаїв рослин. Тут земля є знаряддям праці.

Економічні функції землі в різних сферах людської діяльності, різних процесах виробництва мають певну специфіку. В обробній промисловості, наприклад, земля функціонує лише як просторовий операційний базис, як місце, на якому відбувається процес праці. Власне процес і його результат — продукт праці — не залежать від родючості землі та інших її властивостей як засобу виробництва. У будівництві, в інших галузях виробництва, в розміщенні інфраструктури земля є фізичною основою, територіальним, просторовим базисом. Більш вагоме значення мають землі у видобувній промисловості, де вони є і територіальним базисом, і коморою (сховищем) копалин, і загальним предметом праці. У сільському і лісовому господарстві, як уже зазначалося, земля є не тільки матеріальною умовою існування галузі, але й активним фактором виробництва. З огляду на *важливість економічної функції*, ще раз підкреслимо, що крім загальної умови і просторового операційного базису, земля в сільському господарстві є і предметом праці, на який людина впливає в процесі виробництва, і знаряддям виробництва, за допомогою якого людина вирощує необхідні їй культури. Ось чому, за визначенням В.І. Леніна, земля є, безсумнівно, головним засобом виробництва у сільському господарстві. Без землі процес масового виробництва сільськогосподарської продукції був би неможливий. Таке розуміння місця і ролі землі в сільськогосподарському виробництві, в процесі розвитку продуктивних сил значно розширилося. У функціонуванні АПК значення земельних ресурсів зростає і виходить за межі власне сільського господарства, тому що виробництво сировини і

товарів сільськогосподарського походження стає залежним і від інших галузей народного господарства.

У цих умовах земельні ресурси можна охарактеризувати як головний засіб виробництва не тільки в сільському господарстві, але й усьому агропромислому комплексі. Це важливе і нове розуміння особливості землі як засобу виробництва сформувалось останнім часом.

Як засіб виробництва земля має свої специфічні ознаки, особливо порівняно із штучно створеними засобами виробництва. Вона — продукт природи, тому в первісному стані *не має вартості через відсутність витрат людської праці* на її створення. Всі інші засоби виробництва створені працею і мають вартість. Разом з тим, у сільському господарстві земля є “тим елементом, у якому повинне здійснюватися виробництво, і не тому що вона входить у процес виробництва в якості однієї з умов виробництва, а тому що вона, як *резервуар, містить у собі ті споживчі вартості*, якими слід опанувати за допомогою виробничої діяльності”.

Штучно створені засоби виробництва можуть бути відтворені в міру їх фізичного зносу. Ґрунтовий покрив землі також є відтворюваним природним ресурсом, однак на його відновлення потрібні сотні і тисячі років, що означає фактичне виключення з інтенсивної господарської діяльності масивів зі зруйнованим ґрунтовим шаром у доступній для огляду перспективі. Це обумовлює відому порівнюваність підходів до планування використання земельних ресурсів і невідтворюваних природних ресурсів. Зокрема, хоча ґрунт є продуктом природи і як природне тіло (матерія) невідтворюваним, однак як засіб виробництва і насамперед стосовно можливості відтворення його родючості, земля в “окремих випадках” є частково відтворюваною. Як зазначав П.Ф. Веденічев, земельні ресурси сільського господарства частково відтворювані (відновлювані) — у першу чергу це відноситься до ґрунтової родючості. Оскільки земля є продуктом природи, то замінити її яким-небудь іншим засобом неможливо (на відміну від інших засобів, які є

результатом попередньої праці і можуть бути замінені більш досконалыми, економічно вигідними). Порівняно з іншими загальними засобами праці земля як сфера діяльності людини залишається постійною величиною. Обмеженість землі, як писав В.І. Ленін, є загальним явищем. Поверхня землі обмежена сушею і тому збільшити її неможливо. Звідси — одне з основних понять, вироблених людством — загальне *поняття про землю як сукупність площ материкової суші*. У цьому сенсі земля як сукупність ландшафтів (територія) із усією розмаїтістю кліматів, форм рельєфу, ґрунту і біоти є, як уже зазначалося, місцем для життя і всіх видів матеріальної діяльності населення, становить у природному і зміненому господарським використанням вигляді середовище життя людей як біологічних істот. Ще більш обмежені площі земель, найбільш зручних за природними властивостями для різноманітних форм господарської, матеріальної діяльності населення. Обидві ці обставини змушують розглядати землю (землі) як *природний просторовий ресурс (ресурси)*. Незамінність і просторова обмеженість землі обумовили беззмінне функціонування одних і тих же ділянок у господарській діяльності людини.

Специфічною особливістю землі з її ґрунтовим покривом є те, що використовується вона в тих місцях, де створена природою, і перемістити її в інше місце неможливо. *Постійність місця функціонування землі* значною мірою впливає на розміщення і розвиток продуктивних сил (насамперед спеціалізацію сільськогосподарського виробництва) і разом з родючістю ґрунтів визначає напрями її використання та *суспільну цінність*.

Багатогранність *економічної функції землі у сільському господарстві* дозволяє, крім властивостей як головного засобу виробництва, розглянути і ті, що обумовлені інтенсифікацією використання земельних ресурсів, і які варто враховувати при оптимізації землекористування:

- 1) необхідність, на відміну від інших засобів виробництва,

комплексного використання поряд із землею природних факторів (світла, повітря, води, тепла), які потрібні для нормального розвитку рослин;

2) необхідність чергування сільськогосподарських культур і комбінування галузей, у той час як інші засоби виробництва активно сприяють процесу поділу праці;

3) залежність, пов'язану з часто повторюваними і тривалими в часі перервами між безморозним періодом, часом виробництва і робочим періодом, тоді як використання інших засобів виробництва в більшості випадків збігається з робочим періодом, тобто з процесом праці.

Нарешті, необхідно брати до уваги деякі специфічні особливості землі, що впливають з її *соціально-економічної сутності*: 1) земля, згідно з Конституцією України, є винятково народним надбанням і у той же час може знаходитися у власності державних, кооперативних, громадських підприємств, організацій, установ або окремих громадян; 2) використання землі здійснюється на правах безкоштовного користування; функціонування всіх інших засобів виробництва відбувається шляхом придбання відповідно до їх вартості; на відміну від інших засобів виробництва, землі сільськогосподарського призначення в Україні не купуються, не продаються і, таким чином, не підлягають ніяким способам відчуження; 3) із землею в широкому розумінні пов'язані уявлення більшої частини населення про землю як носія духовності та моральності суспільства, основу його етнічного самовизначення, чинника соціоутворення, що забезпечує сталість геополітичного образу України.

Із землею як природним об'єктом органічно пов'язані й інші компоненти навколишнього природного середовища — надра, води, ліси, тваринний і рослинний світ, немислимі поза землею і без землі. Усе це свідчить про виняткову важливість землі як особливого екологічного об'єкта, відносини з приводу використання якого мають потребу в особливому правовому регулюванні. При цьому варто також мати на увазі, що в нормативних актах, літературі і господарській практиці розрізняють

такі *органічно пов'язані поняття*, як “земля” і “грунт”. Якщо поняття “земля” охоплює її як цілісний природний об'єкт, то термін “грунт” означає лише її поверхневий шар. Обидва ці поняття землі мають цілком визначене правове статус як самостійні об'єкти правового регулювання (про це йтиметься далі). Так, говорячи про таку найважливішу властивість землі, як родючість, мають на увазі саме її поверхневий шар — грунт, а не землю в цілому і тим більше — не її надра.

Важливість еколого-соціальної функції землі визначається насамперед тією складною і багатогранною роллю, що відіграє її ґрунтовий покрив у розвитку і функціонуванні окремих екосистем суші і біосфери в цілому. Однак до тепер зберігається вкрай спрощене уявлення про екологічне значення ґрунту, що призводить до негативних наслідків і не враховується при розробці заходів щодо підвищення ефективності використання земельних ресурсів. Недоврахування екологічної поліфункціональності ґрунтів і різноманіття їх взаємодії з різними природними і господарськими системами обумовлює марнотратне виснаження ґрунтових ресурсів, порушення екологічних умов нормальних ґрунтотворних процесів.

Ґрунтовий покрив є і продуктом біосфери, і її компонентом, одним із найважливіших механізмів біосфери (її “пружиною”). Ґрунтовий покрив землі разом із рослинним відіграє величезну роль у збереженні нормального режиму біосфери, якості повітря, води, їжі і здоров'я населення. Гумусована ґрунтова оболонка і рослини суші створюють найціннішу продукцію, акумулюють і розподіляють енергію через фотосинтез рослин, є екраном, що утримує в біосфері найважливіші біофільні елементи від геохімічного стоку у Світовий океан. Ґрунтовий покрив разом з його мікросвітом відіграє роль універсального біологічного поглинача і асимілятора, нейтралізатора забруднень. Він являє собою дуже складну біогеохімічну систему, що має здатність накопичувати запаси фотосинтезованої рослинами сонячної енергії і

ресурси біофільних елементів (вуглець, азот, фосфор, калій, кальцій, сірка, кремній тощо), що забезпечують життя і плодоносіння рослин. Завдяки цим властивостям ґрунтовий покрив є найважливішою ланкою в механізмі утворення органічної біомаси (врожаю) і нормальному режимі біосфери (озоновий екран, терміка клімату, концентрація вуглекислоти, кисню, азоту в атмосфері, склад їжі, обіг і хімічний склад води). Екосистеми “організми ↔ ґрунт” виконують у біосфері планети найважливіші функції, що забезпечують саме існування життя: безупинний процес біогенного нагромадження, трансформації і перерозподілу енергії, що надходить від Сонця на Землю; підтримка на планеті загальносвітового обігу хімічних елементів, особливо необхідних для життя біофілів. Значна частина потенціальної енергії екосистеми накопичується всередині ґрунту у вигляді органічних решток і гумусових речовин.

Ґрунтовий гумус — основа внутріґрунтової біології, поглинальної здатності, біологічної активності і продуктивності ґрунтів. При окисленні одного грама гумусу вивільняється 4,6–5,3 ккал зв’язаної енергії, тобто в середньому 5 ккал. Запаси потенціальної енергії у гумусовому шарі цілинних чорноземів приблизно становлять $n \cdot 10^9$ ккал/га.

Синтез, трансформація, деструкція і мінералізація рослинних органічних речовин, акумуляція енергії і перерозподіл її з метою живлення організмів, вибіркоче поглинання хімічних елементів і концентрування їх через харчові ланцюги в ґрунті та природних водах — найголовніші загальнопланетарні функції, що виконує в біосфері екосистема “організми — ґрунт”. На цій властивості ґрунтового покриву базується існування тваринного світу, На цій же основі, тобто на продуктивності (родючості) екосистем і ґрунтів, склалися сформувалися землеробство і цивілізація людини.

Варто підкреслити, що ґрунт регулює живлення не тільки наземних організмів, але і гідробіонтів, оскільки гідросфера містить тільки той склад елементів живлення, що виник у процесі функціонуванням ґрунтового

покриву.

Ґрунт відіграє істотну роль у гідрологічному циклі планети, визначаючи локальні і регіональні, а через них і глобальні характеристики водного балансу суші, насамперед співвідношення між випаровуванням в атмосферу, поверхневим і підземним стоком та атмосферними опадами на поверхню землі. Глобальна гідрологічна роль ґрунту доповнюється його регулюючою функцією у формуванні хімічного складу гідросфери, насамперед поверхневих і підземних вод суші. Природній зональності і географічній специфіці ґрунтового покриву цілком відповідає зональність і географічна специфіка хімічного складу гідросфери у просторовій диференціації вод суші.

У якості самостійної глобальної функції варто розглянути участь ґрунту в регулюванні газового режиму біосфери. Так, ґрунт — найважливіша умова здійснення фотосинтезу з утворенням вільного кисню на суші, а опосередковано (через постачання акваторій елементами живлення, мобілізованими при ґрунтоутворенні — вивітрюванні) — і в океані. Пряма участь ґрунту в трансформації складу атмосфери і регулюванні її газового режиму визначається насамперед діяльністю ґрунтових мікроорганізмів, у результаті якої в повітряну оболонку, з одного боку, надходять різні газоподібні продукти, а з іншого — поглинаються ті чи інші її компоненти. За рахунок утримання за допомогою ґрунту на поверхні суші атмосферних опадів випаровування значної їх частини і повторного випадання ґрунти беруть активну участь у формуванні і регулюванні обігу атмосферної вологи.

Серед інших важливих функцій ґрунту, обумовлених його фізичними властивостями, слід вказати на особливу його роль як життєвого простору. У процесі еволюції живі організми освоїли майже всю ґрунтову товщу. В результаті виникла ґрунтова сфера (*педосфера*) Землі, де живе величезна кількість біологічних видів, що представляють різні систематичні групи організмів. З ґрунтом тісно пов'язана переважна більшість рослин, активно

використовують ґрунт як середовище життя різні мікроорганізми. Найбільш численними в ґрунті є бактерії, актиноміцети, гриби, меншою мірою представлені водорості. Саме ці мікроорганізми складають переважну частину ґрунтової біоти — сукупність усіх організмів, що живуть у ґрунті (крім коріння). До складу ґрунтових мікроорганізмів входять також неклітинні форми (бактеріофаги, віруси) і деякі мікроскопічні тварини. Ґрунт є також життєвим простором і для багатьох тварин. З 22 типів тварин, що налічують зоологи, 10 живуть у ґрунті. Завдяки численності тваринний світ у ґрунті в загальній масі може досягати 3,5 т/га живої ваги.

Характеризуючи основні особливості ґрунтового тваринного населення, необхідно звернути увагу на те, що через складну будову ґрунт є своєрідним типом середовища для організмів різних розмірів. Найдрібніші, мікроскопічні тварини ґрунту — коловертки та інші, живучи в ґрунті, власне кажучи, залишаються мешканцями водного середовища. Для немікроскопічних організмів найбільше значення має характер шпаруватості ґрунтового середовища, його водний і температурний режим, а ґрунт як середовище є велетенською сукупністю ходів і порожнин.

Для більших тварин — дощових черв'яків, личинок жуків, багатоніжок та інших — середовищем буття є весь ґрунт у цілому як пухкий або щільний субстрат. Те, що для різних груп тварин ґрунт є середовищем життя, має важливе значення для розуміння специфіки ґрунту як особливого *живого природного утворення*. Ця гетерогенність ґрунту свідчить про те, що в ньому в обмеженому просторі стикаються практично всі основні типи екологічних ніш.

Оскільки головним засобом виробництва в сільському господарстві є не вся земля, а лише її продукуюча частина — ґрунтовий покрив, то саме *родючість ґрунтів відіграє особливу роль у цій галузі і визначає ключове соціально-економічне значення та місце землі серед інших природних*

ресурсів.

У науковій літературі більш ніж за вікову історію вивчення проблеми родючості погляд на цю головну властивість ґрунтів не зазнав принципових змін (В.В. Докучаєв, 1886; С.М. Богданов, 1892; С.П. Кравков, 1926; М.Л. Єгоров, 1927; В.Р. Віл'ямс, 1939; А.М. Соколовський, 1956; В.Д. Муха, 1979; І.І. Карманов, 1980; І.С. Кауричев, 1982; А.М. Каштанов, 1983; Л.П. Щербаков, 1989; В.І. Кирюшин, 1998 та ін.).

Загальним для численних і різноманітних досліджень є те, що вони фактично включали у визначення родючості ґрунту функції, притаманні кліматичній, мінеральній, біологічній і соціальній складовим біогеоценозу.

Саме тому вчені пропонували розуміти під *природною родючістю* здатність усієї природи забезпечувати рослини факторами життя, виділяючи три основні категорії родючості: ґрунтів, клімату і родючість рослин. В.І. Вернадський (1926), створивши вчення про біосферу, підняв питання про комплексне дослідження родючості як планетарного явища, в основі якого лежить процес “захоплення” речовин живою матерією.

Таким чином, ще в першій половині ХХ століття пропонувалося розглядати *родючість* як функцію біогеоценозу, а не тільки ґрунту. Однак дослідження в цьому напрямі практично не мали подальшого розвитку.

Інтуїтивне усвідомлення того, що *родючість* — біосферне явище, яке обумовлює формування і функціонування біокосних, живих і соціальних систем, існувало ще в стародавні часи при зіставленні продуктивності земель — *бонітуванні*.

За своєю значущістю *родючість* є базовим показником природознавства, але тільки в ґрунтознавстві процес самооновлення якості складної, багатокомпонентної системи ґрунту, узагальнений у поняття *родючість*.

Нами родючість ґрунту розглядається як явище, що є основою

життєдіяльності біокосної, живої і соціальної сфер та забезпечує здатність до розширеного відтворення всієї соціально-екологічної системи (СЕС), тобто як еколого-економічна ніша життя.

Багаторічні дослідження показали, що *розвиток живих і соціальних систем пов'язаний з ускладненням їх спільної організованості, зі збільшенням кількості взаємозв'язків, зниженням енергії зв'язку між ними і підвищенням швидкості циклічних перетворень в системі. Існування феномена родючості підтримується кожним біогеоценозним компонентом: на косному рівні — шляхом поділу фаз стану речовини, його колоїдизації, на живому — шляхом трофічного поділу біосу через пристосування організмів, на соціальному — шляхом землегосподарювання, суспільного устрою та продуктивної праці.*

Поряд із природними властивостями ґрунту на продуктивність землі впливає рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин. Продуктивна сила, що знаходиться в розпорядженні людства, як писав Ф. Енгельс, безмежна. Урожайність землі може бути безмежно підвищена шляхом застосування капіталу, праці і науки. Перевагою землі та її головною особливістю порівняно з іншими засобами виробництва, є те, що *послідовні вкладання капіталу можуть давати прибуток без усякої втрати попередніх витрат*, тобто при раціональному використанні земля не амортизується і морально не старіє.

Систематично обробляючи землю і змінюючи її властивості людина перетворила природний ґрунт певною мірою у предмет або продукт своєї праці. Цілком очевидно, що саме ці нові, утворені її працею, або надані нею ґрунтам в результаті застосування певних ресурсів, технологій та засобів обробітку, нові (неприродні) якості чи властивості є ознаками *товарності* землі.

К. Маркс, розробляючи питання диференціальної ренти, писав, що “...хоча родючість і є об'єктивною властивістю ґрунту, економічно все-таки завжди мається на увазі певне відношення до певного рівня хімічних

і механічних засобів агрокультури, а тому змінюється разом з цим рівнем розвитку”. І далі: “...з розвитком природничих наук і агрономії *змінюється і родючість землі*, тому що змінюються засоби, за допомогою яких елементи ґрунту стають придатними для негайного використання”. Звідси Марксом був зроблений відомий висновок, що “...родючість зовсім не в такій мірі є природною якістю ґрунту, як це може здаватися: вона тісно пов’язана із сучасними суспільними відносинами”. Тому рівень родючості ґрунтів залежить не тільки від властивостей, успадкованих ними від попередніх етапів природного розвитку, але і від повторно набутих з часом, у процесі їх господарського використання. Сформована в результаті діяльності людини у певних історичних умовах родючість сільськогосподарських земель як складна *інтегральна природно-виробнича властивість ґрунту* залежить від рівня розвитку продуктивних сил суспільства і його виробничих відносин, оскільки саме рівень розвитку продуктивних сил суспільства визначає ту або іншу технічну можливість, а характер виробничих відносин — справжній рівень і умови реалізації потенціальної родючості ґрунтів та генетичних можливостей рослини; простого або ж розширеного їх відтворення. Постає питання, чи дає все це право вважати ґрунт (землю) *товаром* у класичному його політекономічному визначенні? Де проходить і чи взагалі існує та уявна межа між тим, що створила природа, і тим, що створено працею людей? Що може бути “мірою товарності”, показником економічної та соціоекологічної цінності її ґрунтового покриву як основи і джерела функціонування біосфери? Наскільки адекватним є практичне застосування положень класичної трудової теорії вартості стосовно економічних аспектів землегосподарювання, зокрема визначення земельної ренти та грошової оцінки земель сільськогосподарського використання?

Родючість ґрунтів, оскільки вона виявляється в кінцевих результатах виробництва, — *економічна категорія*, але категорія особливого виду. Як

джерело родючості виступають у складному переплетінні біологічні, агротехнічні, організаційно-господарські та економічні фактори, різні за своєю природою і неоднакові за характером і ступенем впливу на урожай. Вплив кожного з них виявляється не ізольовано від інших, а в комплексі, причому результат взаємодії факторів не зводиться до їх простого складання. Усі фактори життя рослин тісно пов'язані між собою і рівнозначні, що випливає з відкритого В.Р. Вільямсом закону: ...“жоден із факторів життя рослин не може бути замінений ніяким іншим, ...усі фактори життя рослин безумовно рівнозначні”. Це положення має дуже важливе значення, оскільки з нього випливає висновок: *щоб підвищити родючість ґрунту, потрібно впливати одночасно на всі фактори життя рослини*. Ось чому основне завдання землеробства — створити такі умови середовища, в яких усі фактори життя рослин були б в оптимальній кількості і співвідношенні. Ігнорування цього закону може мати, як підтверджує практика, серйозні наслідки.

Розвиток земельних відносин, удосконалення форм організації виробництва і землекористування обумовлюють необхідність перегляду *уявлень про еколого-економічну сутність родючості та її значення*.

Найбільш типовими помилками в розумінні і практичному використанні уявлень про родючість ґрунтів, що призводять до недооцінки чи перебільшення її землеробстві, є:

1) погляд на родючість ґрунту як на запас у ньому елементів мінерального живлення, а також доступної рослинам вологи. Це має ряд негативних наслідків таких, як відсутність позитивного ефекту від зростаючого застосування мінеральних добрив, наприклад на кислих підзолистих ґрунтах без попередньої оптимізації реакції середовища, на засолених ґрунтах без їх попередньої меліорації; прогресуюче зниження ефекту мінеральних добрив у міру збільшення внесених доз, хімічна і фізична деградація деяких ґрунтів при тривалому використанні мінеральних добрив; погіршення якості сільськогосподарської продукції

при надлишку мінеральних добрив;

2) переоцінка ґрунтової родючості як фактора врожаю: урожайність є функцією чотирьох певною мірою пов'язаних, але дещо і незалежних факторів — рослини (сорт, терміни розвитку і т. д.), ґрунту (включаючи його агротехнічну підготовку), поточного стану атмосфери (клімат, динаміка погоди) і стану біоти (наявність корисних і шкідливих організмів в агросистемі). Першорядне значення має генетична характеристика рослини, тобто сорт, який найбільше підходить для певного ґрунту і погодно-кліматичного середовища з його сезонно-річною динамікою. З цих чотирьох компонентів не можна недооцінювати жодного. Не слід забувати найважливіше методологічне положення про те, що родючість ґрунту не є абсолютною, а має тільки відносне значення стосовно певного виду і сорту рослин.

У дослідженнях відомих вітчизняних і зарубіжних вчених глибоко і всебічно розкрита роль земельних ресурсів у суспільному виробництві, досить повно розвинуте вчення про родючість землі, що знайшло відображення в спеціальній літературі. Однак варто ще раз підкреслити велике значення для розвитку теорії ґрунтової родючості наукового аналізу К. Маркса, який виділяв *природну* родючість, створювану природою, *штучну* родючість, що виникає як наслідок виробничої діяльності на землі людини, та *ефективну* родючість, що залежить від конкретної фактичної реалізації *потенціальної* родючості, сумарно обумовленої єдністю природної і штучної. Часто вживається поняття *економічної родючості* ґрунту, пов'язаної з диференціальною земельною рентою, але фактично відповідної до поняття *ефективна* родючість.

Ефективна (або економічна) родючість — це лише рівень реалізації потенціальної родючості в поточний момент, кількісна характеристика якої, тобто урожай, залежить не стільки від рівня потенціальної родючості, скільки від використовуваного технологічного комплексу, характеру вирощуваних рослин, погодних умов року, загального стану біоти певного

агро- або біоценозу та організаційних факторів. Таким чином, фактично отриманий урожай втілює частину природної родючості і є певним ступенем її реалізації. Крім того, він є частково і результатом новоствореної, штучної родючості.

Із цього загального положення випливає основний висновок: *урожай, як міра ефективної родючості ґрунту*, лише в обмеженому значенні і за певних умов може стати *мірою його потенціальної родючості*. Нерозуміння цього може мати серйозні негативні наслідки. Зокрема, при розробці проблеми земельного кадастру деякі вчені пропонують оцінювати *економічну родючість* ґрунтів. У результаті, як зазначав П.Ф. Веденічев, “...увага відволікається від суті наявної тут проблеми: замість *встановлення об’єктивно існуючих відмінностей у природній продуктивності земель* пропонується здійснювати оцінку *суб’єктивного показника — рівня виробництва*, досягнутого при цілком конкретних умовах господарювання”.

Кожна із умовно виділених категорій родючості ґрунтів вказує або на її природну та історичну сутність, соціально-економічний зміст, або на можливість безпосереднього використання людиною і певною мірою містить її порівняльну характеристику. У господарській діяльності на землі людина насправді має справу лише з однією родючістю як з інтегральною властивістю ґрунту, що складається із сукупності природних і набутих ним (ґрунтом) в процесі сільськогосподарського виробництва.

У процесі сільськогосподарського використання земель з різним рівнем родючості в умовах товарно-грошових відносин виникає *особлива форма доходів, що пов’язана з утворенням земельної ренти*. Як уже зазначалось, у сільському господарстві беруть участь природні процеси і біологічні чинники. У зв’язку з цим у сільському господарстві продуктивність праці залежить від таких природних чинників, як кліматичні умови, хімічний і механічний склад землі, біологічні та інші моменти. Залежно від цих чинників однакова кількість і якість праці буває

представлена в більшій або меншій кількості продуктів, отриманих вартостей.

Грошова земельна рента є вищим проявом суті диференціальної земельної ренти, що виникає в процесі використання землі як засобу виробництва з більш родючими ґрунтами незалежно від природи цієї родючості. Диференціальна рента в кількісному (грошовому) виразі зростає від земель із гіршими ґрунтами до земель із середньою і кращою (високою) родючістю, або від менш продуктивних угідь до більш продуктивних за умови, що ринкова ціна на вирощену продукцію (урожай) визначається через вартість витрат на її вирощування на гірших землях чи при менш продуктивних додаткових капіталовкладеннях.

Мірою родючості ґрунту в її сільськогосподарській сутності є сезонний урожай певної сільськогосподарської культури (частіше тільки товарної частини біомаси, яка збирається для задоволення тих чи інших потреб, або заради якої вирощується ця культура). Тут важливо зазначити, що в практиці економічної оцінки земель за діючими в Україні офіційними методиками враховується вартість не всієї (валової) вирощеної біомаси сільгоспкультури, а тільки її частина, наприклад урожай зерна, коренеплодів, насіння тощо. Побічна продукція може частково використовуватись, але в економічних розрахунках до уваги практично не береться, хоча на її вирощування теж витрачається певна частина ресурсів та праці.

Разом з тим, якою б важливою не була роль природних чинників, сільськогосподарський продукт створюється працею людей, а економічні чинники відіграють провідну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва завжди. Це положення має особливо важливе значення для розуміння рентних відносин у сільському господарстві.

Незалежно від форм власності на землю у процесі сільгоспвиробництва утворюється додатковий дохід від землі — диференціальна рента. *Диференціальна (земельна) рента* — це прибуток,

отриманий завдяки більш високій ефективності товарного виробництва, яка обумовлюється кращою якістю земель з урахуванням кліматичних умов і більш зручного їх положення відносно ринків збуту.

За класичним визначенням розмір цього прибутку (ренти) розраховується як різниця між вартістю виробництва продукту в гірших умовах та індивідуальною ціною, тобто ціною продукту, виробленого в кращих (відносно замикаючих) умовах виробництва.

Оскільки продуктивність землеробства, а отже і його *дохідність*, *залежить головним чином від економічної родючості ґрунтів* та безпосередньо позначається на прибутках виробника, виникає питання про те, яким чином можна збільшити ренту: шляхом підвищення потенціальної чи ефективної родючості? Який із цих видів родючості взагалі можна “відтворити”, “розширено відтворити” або принаймні “підвищити”? Чи є правомірним використання величини диференціальної ренти як базового показника при визначенні грошової ціни земельної ділянки?

Теорія ґрунтознавства і досвід землеробства показують, що можна і необхідно щорічно відтворювати *штучну родючість ґрунту* для того, щоб *підтримувати потенціальну родючість на оптимальному рівні* і фактично максимально реалізувати *ефективну компоненту* в поточному році. Шляхом докорінних меліорацій, істотного цілеспрямованого регулювання штучної родючості можна підвищити потенціальну родючість. Таке розуміння уявляється найбільш економічно доцільним і науково обґрунтованим.

Звідси випливає висновок, що застосування понять “відтворення” і тим більше “розширене відтворення” стосовно ефективної (економічної) родючості ґрунтів є не зовсім коректним. *Ефективна родючість* — це лише результат реалізації певної частки потенціальної родючості на поточний момент, кількісна характеристика якої, тобто біомаса урожаю, залежить не стільки від рівня потенціальної родючості ґрунту, скільки від

технологічного комплексу, характеру вирощуваних рослин, погодних умов року, загального стану біоти певного агроценозу (біогеоценозу), організаційних чинників тощо. Яскравим прикладом може стати виробництво 18–20 ц/га зерна пшениці на чорноземах в Степу та 30–40 ц/га — на підзолистих ґрунтах Полісся.

Таким чином, є переконливі аргументи, щоб ставити під сумнів коректність використання вартості як товарної частини, так і валового урожаю районованих сільськогосподарських культур для *грошової оцінки сільськогосподарських земель* через те, що грошова диференціальна земельна рента не є постійною величиною, а кількісно залежить не стільки від рівня потенціальної родючості ґрунтів, як від рівня *ефективності господарювання на землі та ціни реалізації урожаю*.

Разом з тим, зазначені загальні зауваження дозволяють зробити наступні практичні висновки: *урожай*, як кількісна *міра ефективної* (економічної) родючості ґрунту, лише умовно може стати мірою її потенціальної родючості; *простим відтворенням* родючості ґрунту *підтримується економічна родючість* ґрунту на певному рівні, а при розширеному відтворенні підвищується його потенціальна родючість; оскільки збереження або підвищення потенціальної родючості ґрунту не завжди і не обов'язково, в усякому разі не прямо, приводить до збільшення ефективної родючості, то ні відтворення, ні розширене відтворення родючості ґрунту саме по собі не може бути гарантією прогресуючого нарощування урожаїв, тобто не забезпечує високу економічну ефективність виробництва, а отже і дохідність землі. Іншими словами, підвищення, прогресивне підвищення, розширене відтворення потенціальної родючості ґрунту є необхідною, але *не єдиною і недостатньою умовою* збільшення його ефективної родючості, оскільки найважливіше значення при цьому має ступінь фактичної реалізації потенціальної родючості ґрунту в кожний конкретний рік.

Таким чином, поняття “розширене відтворення родючості ґрунту”

відноситься до прогресивного підвищення потенціальної родючості і не повинно використовуватися в іншому тлумаченні. При цьому мається на увазі, що *ефективна родючість* і відповідно урожай як її економічний вимір прямо залежить від *потенціальної родючості* ґрунту, але не є її однозначною функцією: $P_{\text{еф.}} = f(P_{\text{п}}, T_{\text{г}}, C, A_{\text{п}}, B, O_{\text{ч}})$, де: $P_{\text{еф.}}$ — ефективна родючість, $P_{\text{п}}$ — потенціальна родючість, $T_{\text{г}}$ — застосована технологія, C — культура, що вирощується (сорт і т. д.), $A_{\text{п}}$ — стан атмосфери (погода року або сезону), B — стан біоти (бур'яни, шкідники, хвороби, біотоксини тощо), $O_{\text{ч}}$ — організаційні чинники.

Для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і ґрунтової родючості необхідні щорічні значні обсяги капітальних вкладень. Однак навіть потужний потік матеріально-технічних ресурсів не дає відповідної за обсягом віддачі, кожна додана частка врожаю коштує все дорожче. Про це зазначав у свій час В.А. Ковда: “...у перші післявоєнні п'ятирічки на кожний вкладений у сільське господарство карбованець ми отримували 20–30 карбованців додаткової продукції, у наступні — 10–15 карбованців, а тепер же, (тобто на рівні 80-х років — *авт.*), відповідно 4–5 карбованців”. Статистичні дані на підтвердження відзначеного положення є загальновідомими. Сучасна ж ситуація взагалі не піддається аналізу.

Що ж відбувається в цих умовах із ґрунтами та їх родючістю і чи не спостерігається при цьому екологічно небезпечна втрата капітальних резервів ґрунту?

Насамперед треба внести ясність у питання про “зростаючу родючість ґрунтів” як в аспекті природного явища, так і в аспекті використання ґрунту людиною, до якої межі родючість ґрунту так чи інакше може зростати, якою мірою це явище пов'язане з природою ґрунтоутворення.

Не викликає сумніву положення про те, що в *природному ґрунтоутворному* процесі родючість кожного конкретного ґрунту “...

зростає від критичного нуля на стадії початкового вивітрювання ґрунотворної породи до певного рівноважного оптимуму (максимуму) на стадії повністю формованого ґрунту, що знаходиться в рівновазі з навколишнім середовищем у межах певного геологічного часу. Так само і ґрунтовий покрив у своєму природному розвитку в результаті загальної еволюції біосфери і утворення гумусової оболонки планети збільшує родючість педосфери в цілому” [1]. При подальшій еволюції ґрунтоутворення і переході природних екосистем із одного рівноважного стану в інший можуть відбуватися (залежно від конкретних природних ситуацій) як подальше наростання родючості ґрунту (якщо його вимірювати біологічною продуктивністю — обсягом біомаси, що продукується в одиницю часу), так і її зменшення.

Якщо говорити *про загальний процес розвитку ґрунтового покриву планети, то в природному процесі розвитку біосфери, мабуть, відбувалося прогресуюче наростання родючості ґрунтів, незважаючи на локальні геологічні катаклізми, внаслідок постійного розширення біогеохімічних циклів трансформації та обігу речовин і акумуляції сонячної енергії в гумусовій оболонці Землі. У природному процесі ґрунтоутворення спостерігається постійне відтворення ґрунтової родючості в річному циклі їх генезису під впливом рослинності. Однак суть ґрунтоутворення така, що в геологічному циклі постійно накопичується потенціальна родючість, тобто відбувається розширене відтворення ґрунтової родючості в межах прогресуючої еволюції ґрунтів.*

У цьому розумінні можна говорити про те, що природне ґрунтоутворення супроводжується постійним зростанням ґрунтової родючості, але, мабуть, тільки до моменту, коли ґрунт досягає стану повнопрофільної сформованості, процес ґрунтоутворення переходить у квазірівноважний стан з природними умовами.

Значно складніше питання родючості *ґрунту в умовах його використання людиною для виробництва відчужуваної біологічної*

продукції (лісової, рослинницької, тваринницької). Постійне відчуження біологічної продукції вже припускає порушення сформованих природних біосферних циклів накопичення і вилучення з обігу багатьох елементів живлення рослин, а також порушення природних ґрунтових режимів. Це вимагає, як правило, постійної турботи людини про поповнення ґрунтових резервів і підтримку родючості. Чим більше відчужується продукції, тим більше необхідно вкласти засобів у підтримку рівноважної ґрунтової родючості. При цьому мається на увазі не простий “закон повернення”, а більш складна система підтримки і відтворення ґрунтової родючості і не тільки в землеробстві.

К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали положення про можливість безупинного збільшення родючості в умовах її використання людиною. Ф. Енгельс стосовно цього писав: “Продуктивна сила, що знаходиться в розпорядженні людства, може бути підвищена вкладанням капіталу, праці і науки” [2]. К. Маркс дав ще більш точне формулювання цього положення, визначивши умови збільшення родючості ґрунтів: земля може “...поліпшуватися, якщо правильно використовувати її” [3]. Базуючись на цих положеннях марксистської науки, В.Р. Вільямс особливо підкреслював безперервність зростання родючості ґрунтів під впливом збалансованої системи одночасного впливу на всі чинники росту та розвитку рослин. Однак, говорячи про зростаючу родючість ґрунту, деякі вчені залишають поза увагою те, що Ф. Енгельс писав “може бути”, а К. Маркс цілком ясно сформулював умову:...“якщо правильно використовувати її”. Саме в цьому “якщо” і полягає вся суть проблеми. У цій ситуації не дуже переконливо звучать висновки про безумовність “зростання родючості ґрунтів” як у застосуванні до загальносвітових процесів, так і для умов нашої країни. Виникає питання: чи може взагалі зменшуватись родючість ґрунту в процесі землекористування? Може. І ці випадки точно визначені у відомих наукових працях вітчизняних і закордонних учених, які показали, що

родючість *грунту* при його тривалому землеробському використанні зменшується тоді, коли техніка не прогресує, коли способи виробництва не вдосконалюються. При цьому під терміном “техніка” розуміють широкий технологічний комплекс заходів, включаючи систему землеробства, сорт рослин, систему обробітку ґрунту й удобрення, певні соціально-економічні чинники та багато інших компонентів.

Французький економіст А. Тюрго в другій половині XVIII століття на основі економічного аналізу важкого стану землеробства того періоду сформулював *закон зменшення родючості ґрунтів*. Відповідно до цього закону, *всі наступні витрати праці і засобів у землеробстві неминуче супроводжуються падінням їх ефективності і дають усе меншу віддачу, ніж рівновеликі попередні витрати, тобто кожна нова рівновелика прибавка продукції землеробства коштує все дорожче і дорожче, підтримка того самого рівня продуктивності землеробства з кожним роком дорожчає, вимагає все більших витрат праці і засобів виробництва*. Водночас, у зв'язку з нинішньою економічною кризою треба враховувати, що навіть в епоху демографічного вибуху другої половини XX століття, коли темпи приросту населення досягли 2%, темпи зростання виробництва продовольства становили 2,5% [4]. Якщо розглядати *економічний закон Тюрго* в його чистому вигляді і в обмеженій сфері, в якій він дійсно може бути застосовний (нагадаємо, що кожний закон, включаючи механіку Ньютона, діє лише в обмеженій сфері свого застосування і втрачає силу поза нею), то він стає корисним інструментом аналізу стану землеробства і родючості ґрунтів у сучасній соціально-економічній ситуації. Важливо ще раз наголосити, що закон Тюрго є *економічним*, а не законом природи: він стосується динаміки родючості ґрунту відповідно до *вкладених у землеробство праці та капіталу* і не стосується природних процесів відтворення ґрунтової родючості.

Тому в землеробстві, на відміну від індустріального виробництва, де головним фактором є праця, *першорядне значення надається природі з її*

сезонними коливаннями.

Якщо сферу промисловості можна визначити і виміряти кількістю витраченої праці (і тут, з певними застереженнями, працює *теорія вартості*), то ступінь участі сил природи не може бути виміряна навіть теоретично. Тому в сільському господарстві такою робочою формулою є закон зменшення родючості ґрунту, який можна визначити не як закон убування родючості ґрунту, що в міру підвищення культури землеробства скоріше, хоч і безмежно, зростає, а як закон зменшення продуктивної віддачі кожної одиниці праці і капіталу.

Ю. Лібих, який теоретично обґрунтував вчення про добрива, практично підтвердив закон зменшення родючості ґрунту. Основним висновком Лібіха стало наступне положення: механічний обробіток ґрунту потрібний для того, щоб прийшли в зіткнення повітря і частинки землі, при цьому потрібний також досить тривалий вплив атмосфери, щоб перевести певну кількість поживних речовин ґрунту в розчинний стан, тобто доступний для засвоєння. Це відбувається завдяки хімічній дії води та атмосфери, а не плугові та бороні. “Не потрібно особливо напружуватись, щоб зрозуміти, що обробіток землі за допомогою навіть самих досконалих механічних засобів є недостатнім для того, щоб підтримати продуктивність ґрунту; після кількох років жнив починається її зменшення навіть на самих родючих полях, а урожаї не можуть бути вже збільшені за допомогою тільки добрив” (Цит. за М.Р. Елоян “Аграрна ревізія марксизму: до історії питання”).

У будь-якому випадку не “продуктивності праці”, а “продуктивності ґрунту” належить у землеробстві вирішальна роль — такий основний висновок Булгакова, зроблений ним на підставі результатів дослідів практика Лібіха [5].

Сам Лібих за свої висновки одержав на сторінках першого тому “Капіталу” догану від Маркса за “бібліографічну помилку”, а фактично за прихильність до закону зменшення родючості, до якого сам Маркс

відносився з відомою часткою цинізму: “Не можна не пошкодувати, що він (Лібіх) висловив подібну думку”. І це невдоволення з боку Маркса зрозуміле, тому ця позиція Лібіха практично підриває дію *теорії вартості* в сфері аграрного розвитку.

Закон зменшення родючості в рамках його застосування говорить не про абсолютну здатність родючості ґрунтів, а лише про те, що в конкретних умовах ведення сільгоспвиробництва і способу сільськогосподарського землекористування ефективна (економічна) родючість ґрунту знижується, внаслідок чого відбувається постійне зменшення темпів приросту врожаїв і падіння ефективності капітальних витрат на підтримку родючості: навіть підтримка врожаїв на тому самому рівні з кожним роком коштує все дорожче, не говорячи про витрати на їх підвищення.

Класична традиція в особі Рікардо знівелювала розбіжності між землеробством і промисловістю, звівши “вартість землі до праці”, і, по суті, процес капіталізації сільського господарства почався з нього. Булгаков же практично відновлює *фізіократичний дуалізм*, сформульований у відомій тезі В. Петі: “*Праця є батьком багатства, а земля — його мати*”.

Підтримуючи фізіократів у тому, що продуктивною є тільки землеробська праця (а точніше, всяка праця, що спрямована на появу нової продукції, — сільськогосподарської, тваринницької, добування корисних копалин) Булгаков, на відміну від Рікардо і Маркса, знаходить істотну різницю між промисловістю і сільським господарством у такий спосіб: “Метою і результатом продуктивного процесу в обробній промисловості є переробка сировинного матеріалу, тим часом як продуктивний процес у землеробстві зводиться до добування цього сировинного матеріалу. Матеріал цей дається або створюється природою: людині належить тут несаможітній роль, вона намагається створити лише такі умови, при яких природа дала б можливо більшу кількість потрібної їй

сировини”[5].

Якщо сферу промисловості можна визначити і виміряти кількістю витраченої праці (і тут, з певними застереженнями, працює трудова теорія вартості), *то ступінь участі сил природи не може бути виміряна навіть теоретично*. Тому в сільському господарстві такою робочою формулою є *закон зменшення родючості ґрунту, який можна визначити не як закон убудвання родючості ґрунту, що в міру підвищення культури землеробства скоріше зростає, а як закон зменшення продуктивної віддачі кожної одиниці праці і капіталу*.

Іншими словами, *закон зменшення родючості можна виразити у такий спосіб: збільшення кількості людської праці, витраченої на обробіток ґрунту, окупується все меншою кількістю врожаю*. У промисловості така ситуація вважається просто неприпустимою: *рівна кількість праці дає і рівну кількість мануфактурного продукту*. З цього Булгаков робить висновок про те, *що продукти землеробської праці обходяться людству все дорожче і дорожче*. В індустрії ж, навпаки, з появою машин людина витрачає все менше зусиль на виробництво однієї і тієї ж кількості продукції.

З цього приводу показовим є результат аналізу теорії Маркса на послідовність у проведенні єдиного принципу розвитку економічної системи в цілому, а саме *трудової теорії вартості*, як це було зроблено при аналізі *прибутку*. Якщо в теорії прибутку Маркс явно відходить з *позицій трудової теорії вартості на позицію теорії витрат виробництва* (з приводу впливу величини капіталу на середню норму прибутку), то в теорії земельної ренти він робить те ж саме. І тут лакмусовим папірцем стає *закон зменшення родючості, що підриває дію трудової теорії вартості в сфері сільського господарства*. Якщо в першому томі Капіталу зустрічається винятково негативне відношення Маркса до цього закону, то стосовно третього тому цього сказати не можна. Там є вислів, який дозволяє думати, що Маркс відносився до *закону зменшення родючості*

грунту вже не так негативно. А саме: “З точки зору капіталістичного способу виробництва завжди має місце відносне подорожчання продуктів, якщо для отримання одного і того ж продукту здійснюються витрати, що перевищують попередні; якщо повинно оплачуватися щось таке, що раніше не оплачувалося. Тому під відшкодуванням капіталу, вкладеного у виробництво, варто розуміти тільки відшкодування вартостей, що представлені певними засобами виробництва.

Елементи природи, що входять у виробництво як його агенти, нічого не варті. Ці елементи, яку б роль вони не відігравали у виробництві, входять у нього не як складові частини капіталу, тобто дарова природна продуктивна сила праці, що на базисі капіталістичного способу виробництва виступає, однак, подібно взагалі всякій продуктивній силі, а як продуктивна сила капіталу. Отже, якщо у виробництві бере участь така природна сила, що спочатку нічого не коштує, то вона не входить у розрахунок при визначенні ціни, поки продукції, виготовленої за її допомогою, достатньо для задоволення потреби. Але якщо згодом споживається більше продукту, ніж можна виготовити за допомогою цієї природної сили, тобто якщо доведеться виробляти додатковий продукт без допомоги цієї природної сили або за сприяння людини, людської праці, то в капітал увійде новий додатковий елемент. Отже, для отримання тієї ж продукції необхідно буде витратити відносно більшу частку капіталу. За інших рівних умов відбудеться подорожчання виробництва”[6]. Ця думка досить неоднозначна, хоча її можна зрозуміти і як непряме або навіть пряме визнання закону зменшення родючості. А в умовах аграрної ревізії марксизму визнання двох висхідних принципів — трудової теорії вартості і закону зменшення родючості — є порушенням кращих традицій раціоналізму, що здійснює свої побудови на вірності одному єдиному принципу.

Логіку подальшого дослідження вже не важко передбачити. Її кульмінаційним моментом повинно стати визнання неприйнятності

трудової теорії вартості як методологічної бази теорії земельної ренти, як її основного положення. У сільському господарстві панує не конкуренція, а монополія, тому стосовно нього краще застосовувати не трудову теорію вартості, а теорію ренти.

Рікардо зовсім не є творцем теорії ренти. Мальтус і Уест опублікували свої роботи раніше нього. Але що вигідно відрізняє Рікардо від них, так це його послідовність у відстоюванні *єдиного принципу економічної системи — теорії трудової вартості*. Рікардо першим встановив взаємозв'язок теорії ренти з трудовою теорією вартості, яку в подальшому розвинув у своїх працях Маркс.

Ціна хліба (мається на увазі продовольче зерно), за Рікардо, визначається кількістю праці, а умовою виникнення ренти є закон зменшення родючості ґрунту, що вимагає нових витрат праці, але, в будь-якому випадку, джерело ренти — додаткова праця. Земельна рента виникає від того, що зростає попит на хліб, у результаті чого (і тільки це, на його думку, і відрізняє сільське господарство від промисловості) доводиться залучати додаткові землі, причому початково найгірші. Різниця між родючою (попередньою ділянкою) і менш родючою (додатковою ділянкою) пояснює існування земельної ренти, що зводиться до різної родючості ґрунту.

Булгаков не згодний як з теорією ренти Рікардо, що пов'язує її з природними умовами, так і з теорією ренти Маркса, в основному побудованою на рікардіанській точці зору. Тому що хоч Маркс і виводить ренту з виробництва, а не з природних умов, проте походження ренти в нього пов'язано з додатковими витратами праці і капіталу. Маркс показує, що ренту приносить і найгірша земля, варто тільки здійснити додаткові капіталовкладення. Для Булгакова природні умови чи додаткові витрати праці створюють і пояснюють різницю в ренті, але не її природу.

Але для початку потрібно з'ясувати принципове питання, що

стосується взаємовідносин між теорією ренти і трудовою теорією вартості.

“Це питання займало та і займає чільне місце в політичній економії і його нерозв’язуваність відкриває зяючу прірву у її основних побудовах...

Чи є вартістю рента: чи визначається ціна хліба вартістю, тобто трудовою вартістю?”

Булгаков розуміє *трудоу теорію вартості* у тому *єдино розумному значенні*, що може мати *поняття трудової вартості* як товарний поділ праці, де рівність різних видів праці гарантує: 1) вільне перенесення праці з однієї галузі виробництва в іншу, тобто вільну конкуренцію; 2) середню суспільну або суспільно необхідну працю для виробництва товарів. *Усе разом узяте говорить про те, що ціну визначають середні умови виробництва* [7].

Разом з тим, стосовно визначення цін на землеробські продукти є некоректним застосування поняття суспільно-необхідної праці, тому що вони (ціни) завжди визначаються найменш сприятливими умовами виробництва, а не середньонеобхідними, як у промисловості витратами. А це призводить до *заперечення трудової вартості як регулятора цін на сільськогосподарську продукцію*. Отже, у промисловості вартість регулює ціну, а в сільському господарстві ні. Іншими словами, *зерно має ціну, але не має вартості*.

Однак це питання ще далеко не вирішене, оскільки ми знаємо про те, що і в промисловості реальні ціни регулюються, але не визначаються, вартістю, а складаються з витрат виробництва. Розвиток цього питання обумовлює наступне — чи є рента додатковою вартістю? Інакше кажучи, йдеться про те, чи сумісна *теорія ренти з теорією середньої норми прибутку* з розподілом додаткової вартості серед рівнозначних капіталів.

Теорію ренти, за Булгаковим, *важко ізгодити як із трудовою теорією вартості в її чистому вигляді, так і з ученням про середню норму прибутку*. У свій час Рікардо не ставив так питання, тому що йому не вдалося вирішити *проблему середньої норми прибутку*: його вистачило

тільки на те, щоб сформулювати це питання, проте від нього не сховалося, що *трудова теорія вартості у чистому вигляді недостатня для опису складних явищ господарювання в умовах капіталізму*. Простіше кажучи, Рікардо не зміг завершити економічну систему. Це стало завданням більш складної економічної рефлексії в особі Маркса, однак йому не вистачило життя для розробки задовільної теорії земельної ренти.

Маркс вважав земельну ренту частиною суспільної додаткової вартості: “Уся земельна рента є додатковою вартістю, продукт додаткової праці”[8]. Якщо так, то потрібно показати, де і коли утворюється земельна рента і який, отже, її розподільчий механізм.

Відповідно до основного принципу теорії Маркса *додаткова вартість* розподіляється за середньою нормою прибутку в результаті конкуренції капіталів. Капітали, зайняті в різних галузях виробництва, не створюють рівну кількість додаткової вартості, а конкуруючи між собою, розподіляють її так, що середня норма прибутку дорівнює відношенню всієї кількості додаткової вартості до всього капіталу. Відповідно саме *теорія прибутку* (промислова категорія) пояснює *теорію земельної ренти* (сільськогосподарську категорію). Але це показує і те протиріччя, перед яким опинився Маркс. З одного боку, він говорить, що *земельна рента визначається середньою нормою прибутку*; з іншого — він не може не визнати реального факту, відповідно до якого *земельна рента виявляється вищою від середньої норми прибутку*.

Таким чином, ні Марксу, ні його великому попередникові Рікардо не вдалося накрити одним дахом три будинки — *трудова теорія вартості, теорія середньої норми прибутку і теорія земельної ренти*.

А звідси й основний висновок, який зробив С. Булгаков у своїй фундаментальній праці “Капіталізм і землеробство: ...“*трудова теорія вартості не здатна пояснити сільськогосподарську дійсність*. Сільське господарство, як сфера прикладання праці, “*капіталістично екстериторіальне*”. Усі визначення капіталу, додаткової вартості,

земельної ренти і вартості у застосуванні до землеробства виявляються величинами уявними.”[5]. Сучасна політика цін у сільському господарстві багато в чому побудована на принципах трудової теорії вартості, що віддає очевидний пріоритет індустріальному типові розвитку. Критерієм цін є такий фактор, як праця. Відповідно до цього принципу ціни на промислові товари вищі, ніж ціни на сільськогосподарську продукцію..

Однак, справа в тому, що подібний критерій грішить очевидною недооцінкою іншого фактора в ціноутворюючій політиці, а саме, *фактора природи*, куди входить увесь комплекс земельних та інших природних ресурсів. *Саме природним ресурсам, а не праці відводиться першорядна роль у сільськогосподарському виробництві і недооцінка цього апіорі ставить його у нерівні з промисловістю умови на ринку. Єдиний шлях порятунку сільського господарства країни, що відповідає за проблему життя, головною з яких є продовольство, — перехід до економіки землегосподарювання, заснованому на комплексному факторному оцінюванні умов та засобів виробництва, в тому числі земельних ресурсів.*

4. 3. Ґрунти як об’єкт науки

Людський спосіб адаптації у довкіллі відрізняється тим, що є осмисленим. Людина, змінюючись, сама активно впливає на еволюцію природного довкілля, інших біосистем. Відтак, антропогенного впливу піддаються як біотичні, так і інші утворення планети. Один з фундаторів сучасного біосферного мислення Дж.П. Марш зазначав: “Тим часом як одні вважають, що Земля створила людину, фактично людина створила Землю. Людина як рід та покоління є силою вищого порядку, у порівнянні з будь-якими формами живого, котрі, подібно їй, живляться зі стола щедрої природи.” У цьому розумінні практично не існує об’єктів геосфери, які б не відчували на собі впливу людини. Втягнутими у господарське використання виявилися ґрунти — це найбільше і

найважливіше біокосне тіло планети, причому значна частина їх через це вже виявилася деградованою.

Опинившись перед глобальною проблемою охорони ґрунтів, слід визнати, що біосфера та її ґрунт — базис людства, а економіка — усього лише надбудова над цим базисом. Біосфера первинна, економіка — вторинна. Необхідність охорони ґрунтів, а точніше кажучи, відновлення та оптимізація їх продуктивної сили, займає особливе, ключове місце не тільки в економіці, але й серед всіх інших екологічних і біосферних проблем. Ґрунт — це спостережна й управляюча система біосфери; в ній, як у фокусі, сходяться всі різноманітні процеси, що протікають у біосфері. Як стверджував В.І. Вернадський, ґрунтовий покрив, чи більш широко — геодерма — це шкіра Землі.

“Природною машиною” називав ґрунт К. Маркс. Робота цієї машини складає основну продуктивну силу біосфери, є загальною умовою всієї життєдіяльності людства, не тільки виробництва, але і його культурного та духовного життя. Образно кажучи, стан ґрунтів як дзеркало відображає численні протиріччя і колізії, що виникають у сучасному суспільстві.

Ось чому В.В. Докучаєв настійно підкреслював, що у вивченні “...генетичних, віковичних і завжди закономірних співвідношень і взаємодій”, які існують між мертвою і живою природою, з одного боку, і людиною — з іншого, провідну роль і центральне положення займає наука про ґрунт. Ці відносини і взаємодії, вважав він, “... лежать в основі найбільш істотних етнографічних, історичних, побутових, економічних, соціальних і всіляких культурних людських особливостей і проявів, а тому завжди, тисячоліттями, тобто фатальним невідворотним чином тяжіли над усім людським світом і понині, як дамоклів меч, висять над ним, пов’язуючи уявного пана землі по руках і по ногах, незважаючи ні на які успіхи цивілізації, ні на які відкриття науки і техніки, ні на які політичні перевороти, катастрофи, зміни і перестановки”.

Нову фундаментальну науку — *грунтознавство* — створив геній українського геолога В.В. Докучаєва. Хоча, звичайно, нова наука виникла не на порожньому місці. Існувала європейська агрогеологія, що вивчала агрономічні особливості різних поверхневих пухких відкладів. Існувало *агрономічне ґрунтознавство*, що розглядало ґрунт як деякий субстрат, від властивостей якого залежить урожай, і вивчало різні прийоми підвищення родючості ґрунтів. Були висловлені припущення про рослинно-наземне походження ґрунтів, і, зокрема, чорноземів. Географічними дослідженнями була встановлена закономірна зміна кліматичних умов від вічно холодних полярних областей до вічно теплих екваторіальних і настільки ж помітні, кліматично обумовлені зміни рослинного і тваринного світу. Однак, навряд чи можна вважати, що виникнення ґрунтознавства як науки є результатом поступового розвитку уявлень і взаємозбагачення цих наук.

У своїх роботах Докучаєв визначив *об'єкт нової науки*, її внутрішню структуру, завдання, методологію, місце серед інших наук і основні закономірності, що діють у її сфері, розробив першу наукову класифікацію ґрунтів.

Докучаєв визначив *ґрунт як самостійне природно-історичне тіло*, що сформувалося під впливом п'яти факторів-ґрунтоутворювачів: ґрунтоутворної породи, живих організмів, клімату, рельєфу і часу: “...*ґрунт є таким же самостійним природно-історичним тілом як і усяка тварина, який завгодно мінерал; він є результатом, функцією сукупної взаємної діяльності наступних агентів-ґрунтоутворювачів: клімату певної місцевості, її тваринних і рослинних організмів, рельєфу і віку країни або абсолютної висоти, нарешті підґрунтя, тобто материнської гірської породи*”. Це визначення стало класичним. По суті, саме з нього почалося оформлення нової науки. Надалі це визначення об'єкта не зазнало принципових змін. Усі спроби його поліпшення зводилися до доповнень, уточнень, але не змінювали його змісту.

Основним рушійним мотивом розвитку висхідного поняття ґрунту було відоме споконвічне протиріччя між *визначенням об'єкта і тією реальною сукупністю об'єктів*, що входила у сферу наукових інтересів ґрунтознавства. Це протиріччя існує вже в роботах Докучаєва, який спеціально підкреслював, що далеко не всі пухкі субстрати, на яких зростають рослини, можуть вважатися ґрунтами з наукової точки зору. Як приклади таких родючих, але не ґрунтових утворень, він наводить звичайний алювій р. Ніл, на якому виросла єгипетська цивілізація, торфовища і штучні субстрати (“ґрунти” квіткових горщиків). І разом з тим усі ці тіла він включав у сферу інтересів ґрунтознавства й ґрунтові класифікації як напівґрунти чи навіть не ґрунтові утворення.

Надалі ця ситуація не тільки збереглася, але і ускладнилася. Стали виокремлюватися підводні ґрунти, ґрунти, штучно створені людиною, органогенні ґрунти і т. п. У класифікацію ґрунтів включалися навіть тверді і рідкі субстрати для вирощування рослин в умовах закритих приміщень (культура гідропоніки, штучні ґрунти).

Уявляється, що в основі цього протиріччя знаходиться дві обставини: а) об'єктивна необхідність включити в сферу інтересів ґрунтознавства неґрунтові утворення і б) відсутність чіткої межі між ґрунтами і різними неґрунтовими природними та антропогенними тілами (пухкими геологічними наносами, торф'яниками, сольовими корама, штучними субстратами і т. п.).

Відсутність чіткої межі в природі протягом значного часу не дозволяла розробити досить чітке і тим більше формалізоване визначення ґрунту як природного феномена і об'єкта самостійної науки. Для того, щоб відобразити цю реально існуючу ситуацію, запропоновано розглядати *ґрунт як природне тіло*, фізичні і понятійні межі якого мають дуже розмитий характер. Тільки центральний образ поняття “ґрунту” суворо відповідає їх висхідному докучаєвському визначенню. Всі інші тіла, що входять у сферу наукових інтересів ґрунтознавства, не цілком

відповідають цьому визначенню. Реальне ґрунтознавство вивчає всі природні й антропогенні тіла, що виконують основні біосферні функції ґрунтів:

по-перше, забезпечують існування рослинних організмів як первинної і тому найголовнішої ланки трофічних ланцюгів, тобто забезпечують власне існування біосфери, по-друге, є екраном, що послаблює всі негативні стосовно біосфери природні (в тому числі космічні) та антропогенні впливи.

Це дає підстави розрізняти:

□ *власне ґрунти* — самостійні субаеральні природно-історичні тіла, що утворюються на місці в результаті перетворення ґрунтоутворних мінеральних порід під впливом біоти і клімату;

псевдоґрунти — тіла, що виконують екологічні і біосферні функції ґрунтів, але ґрунтами не є, тобто не відповідають визначенню центрального образу об'єкта, різні геологічні, біогенні та антропогенні субстрати;

□ *напівґрунти* — тіла проміжного характеру між ґрунтами і псевдоґрунтами, що формуються при участі ґрунтоутворення, але через ті чи інші причини ще не цілком відповідають визначенню поняття ґрунту. Ці тіла можуть мати найрізноманітнішу природу (геологічну, біологічну, антропогенну та ін.). Певну єдність вони утворюють тільки з погляду ґрунтознавства, тому що формуються при участі ґрунтоутворних процесів (альювіальні, вулканічні, органогенні, антропогенні і т. п. ґрунти);

екоґрунти — найбільш широке поняття, що охоплює всі попередні; *це всі тіла, що виконують біосферні функції ґрунтів.*

Важливо зрозуміти, що *основою для теоретичних побудов у ґрунтознавстві повинні бути насамперед власне ґрунти.* Закономірності, встановлені для них, тільки тією чи іншою мірою притаманні напівґрунтам і можуть бути зовсім не характерні для параґрунтів. Нерозуміння цієї обставини не раз призводило і призводить до

виникнення гострих, але малорезультативних теоретичних дискусій.

Основним завданням ґрунтознавства Докучаєв вважав вивчення ґрунтів “як таких” — пізнання закономірностей їх генезису, зв’язку з факторами ґрунтоутворення і географічного поширення. Це принципово відрізняло докучаєвський підхід від погляду на ґрунти тільки як на *об’єкт сільськогосподарської діяльності* і стало причиною гострих дискусій. Докучаєв акцентував увагу на *науковому генетичному підході: тільки в міру необхідності довести його правомірність*. Але він не протиставляв його традиційному утилітарному вивченню ґрунтів, як бувало надалі; більше того, він вважав генетичне ґрунтознавство *науковою базою сільськогосподарського ґрунтознавства*. Докучаєв писав: “Ми повинні вивчати ґрунти науково, ми повинні вловити закони їх поширення і розвитку. Уміти прогнозувати їх появу... На цій основі показати, у чому їх недоліки, що з ними робити, як краще їх використовувати”. Цей погляд на *ґрунтознавство як на фундаментальну науку з цілим спектром усіляких прикладних напрямів (агрономічне, меліоративне, санітарне, лісове і т. п.)* зараз уже можна вважати загальноприйнятим. Одним із основних завдань ґрунтознавства стало не тільки вивчення закономірностей виникнення і поширення ґрунтів, тобто вивчення ґрунтів “як таких” (за виразом Докучаєва) і використання цих знань у сільськогосподарських цілях, але і *пізнання їх біосферно-екологічних функцій*.

У зв’язку з цим ускладнилася структура ґрунтознавства. Як самостійний науковий напрям сформувалося *екологічне ґрунтознавство*. Ґрунтознавство завжди було екологічним. *Проблеми охорони навколишнього середовища з моменту виникнення нової науки були в центрі уваги ґрунтознавців*. Але зміни, що відбулися у світі, різко збільшили питому вагу екологічних аспектів у загальному переліку наукових проблем. Зараз перед цивілізацією стоять *дві основні глобальні проблеми: забезпечення населення планети продовольством і збереження навколишнього середовища*. *Екологічне ґрунтознавство у широкому*

розумінні вивчає *грунт як основну умову існування і функціонування біосфери, збереження людської цивілізації і життя на Землі.*

Відбулася подальша диференціація науки на кілька напрямів. Найбільш очевидним є традиційний поділ за методами вивчення і досліджування ґрунтів: фізика ґрунтів, хімія ґрунтів, мінералогія ґрунтів, біологія ґрунтів і т. п. Більш чітко відокремилися прикладні галузі ґрунтознавства, виникли і плідно розвиваються самостійні напрями ґрунтознавства на стику з іншими природознавчими науками. Ці напрями мають власну методологію і коло розв'язуваних проблем.

Докучаєвське розуміння ґрунту як природного тіла органічно ввійшло у вчення Вернадського про біосферу. Уже в 1913 р., тобто через 10 років після смерті Докучаєва, В.І. Вернадський писав: "...все зрозумілішим нам стає значення ґрунту у біосфері не тільки як субстрату, на якому живе рослинний і тваринний світ, але і як основи біосфери, де найбільш інтенсивно йдуть різноманітні хімічні реакції, пов'язані з живою речовиною". Пізніше, у 1938 р., В. Вернадський знову нагадує: "Не можна забувати, що ґрунти переповнені живою речовиною і не є *косними* природними тілами. Це — складні природні тіла, закономірно побудовані з живих і *косних природних тіл*, біокосні природні тіла біосфери".

Докучаєв ще більше ста років тому, розмірковуючи про важкі шляхи історії і майбутнього розвитку людства, називав людину "уявним володарем Землі".

Незважаючи на очевидне ускладнення структури науки і її диференціацію, внутрішня структура ґрунтознавства дотепер не зазнала принципових змін. Узагальнюючи теоретичні підсумки докучаєвського і раннього післядокучаєвського періодів розвитку науки, Прасолов писав про *педографію, педоекологію і педофізіологію* як основні розділи науки про ґрунт. Принципово близький, але дещо більш деталізований результат, був отриманий у результаті намагання уявляти внутрішню структуру ґрунтознавства "на перетині" основних методологічних підходів

(субстантивного, функціонального, еволюційно-генетичного й екологічного) і основних рівнів структурної організації педосфери (грунтового профілю і грунтового покриву). (*Педосфера — це грунтовий шар Землі, або, за В.І. Вернадським, кора вивітрювання, — частина біосфери*).

У науці про ґрунтові процеси спостерігається стабільно підвищений інтерес до поживного і водно-теплого режимів ґрунтів, що значною мірою визначають їх родючість. Вивчення ґрунтових процесів і режимів для генетичних цілей виявилось ефективним для розуміння генезису властивостей з малими *характерними часами* (оглеювання, Al-Fe-гумусове опідзолювання, засолення і т. п.).

Ще Докучаєв вважав одним із найважливіших завдань ґрунтознавства пізнання закономірних співвідношень між характером та розподілом ґрунтів і факторів ґрунтоутворення. Для його послідовників ці ідеї стали поштовхом до виникнення *педоекології чи екології ґрунтів*. У загальній структурі генетичного ґрунтознавства *екологія ґрунтів* являє собою з'єднувальну ланку між географією ґрунтів і вченням про їх генезис. Пізнання *механізмів формування властивостей ґрунтів є генетичною основою для пояснення залежності ґрунтів від факторів* (і факторів від ґрунтів), тобто пояснення *екологічних законів*: у свою чергу, екологічні закономірності є основою для розуміння законів географії (просторового розподілу) ґрунтів. Єдність генезису, екології і географії ґрунтів становить теоретичне ядро *генетичного ґрунтознавства* як фундаментальної науки.

Методологічною основою генетичного ґрунтознавства за Докучаєвим, було уявлення про нерозривну єдність усіх компонентів природи, включаючи діяльність людини, про безупинний розвиток цієї єдності в результаті зовнішніх і внутрішніх впливів і про *ґрунт як інтегральний результат* цієї взаємодії — *дзеркало і пам'ять ландшафту*. Ця концепція не тільки цілком витримала перевірку часом, але й стала методологічною основою сучасного системного біогеосферного наукового

напряму, поштовхом до виникнення нових наук.

Таблиця 2.1

Внутрішня структура генетичного ґрунтознавства

Підхід до вивчення	Рівень організації педосфери	
	Ґрунтовий профіль	Ґрунтовий покрив
Субстантивний	Педографія	Географія ґрунтів
Функціональний	Педофізіологія	Вчення про функціонування ґрунтового покриву
Генетичний	Педогенезис	Вчення про гене-зис ґрунтового покриву
Екологічний	Екологія ґрунтів	Екологія ґрунтового покриву

У вченні про генезис ґрунтів методологічною основою залишається уявлення Докучаєва про те, що *властивості ґрунтів формуються на основі ґрунтоутворної породи в результаті її зміни під дією ґрунтових процесів*, що виникають під впливом факторів ґрунтоутворення. Цю докучаєвську тезу прийнято виражати формулою “фактори ↔ властивості” чи “фактори ↔ процеси ↔ властивості”. Тривалий час це положення реалізовувалось у спрощеній формулі: “минулі фактори → сучасні процеси → властивості”. Уявлення про історію для розуміння генезису найбільш розповсюджених ґрунтів майже не залучалися. З нашої точки зору, ця формула не є принципово новим вирішенням методологічної проблеми, а лише більш коректним виразом висхідних докучаєвських позицій. *Час як тривалість й історія ґрунтоутворення*, еволюції природи розглядається і в роботах Докучаєва. В наш час уявлення про те, що ґрунтовий покрив суші утворений в основному полігенетичними ґрунтами, можна вважати доведеним.

Логічним наслідком викладених вище уявлень стало прагнення розчленувати єдину сукупність властивостей ґрунтів залежно від їх відповідності сучасним чи колишнім факторам ґрунтоутворення, з одного боку, і від характерного часу їх формування — з іншого, а значить і від методології генетичного аналізу їх властивостей. Залежно від історії та умов формування ґрунтів необхідно розрізняти такі групи їх властивостей: літогенні, успадковані від висхідних порід, і педогенні, що з’явилися в

процесі ґрунтоутворення. *Педогенні* властивості можуть бути: а) успадкованими від колишніх етапів еволюції — “*ґрунт-пам’ять*”; б) сформованими під “усередненим” впливом сучасних факторів — “*ґрунт-відображення*”; в) відображенням циклічної динаміки сучасних факторів — “*ґрунт-життя*”.

Залежно від характерного часу формування доцільно розрізняти *властивості ґрунтів: динамічні* — характерний час значно менший від тривалості окремих етапів ауто- чи аллоеволуції; *стійкі* — характерний час порівнюваний із тривалістю етапів еволюції і *консервативні* — характерний час значно більший, ніж окремі етапи еволюції ґрунтів. Таке чітке і бездоганне уявлення про властивості ґрунтів і фактори їх формування є методологічною основою цілеспрямованого регулювання продуктивності агрофітоценозів та розробки заходів щодо її підвищення.

У наш час уявлення про ґрунтові процеси значно ускладнилися. Запропоновано різні варіанти їх систематизації залежно від ступеня складності і результатів їх діяльності: мікро- і макропроцеси, елементарні процеси, процеси-ознаки і т. п. Виникло поняття про характерні часи процесів і зроблені перші спроби їх систематизації на цій основі, Серед усієї розмаїтості наукових понять, об’єднаних терміном “ґрунтові процеси”, запропоновано розрізняти два основних: “процеси-результати” і “процеси-механізми”. Вивчаючи “процес-механізм”, ми здобуваємо нові знання; використовуючи поняття “процес-результат” — викладаємо відомий факт у процесній термінології без появи нового знання. Істотно вдосконалена система методів *екології ґрунтів* і понятійно-термінологічний апарат цього розділу науки. Порівняльно-екологічний підхід усвідомлений як методологічна основа для розуміння генетичних і географічних закономірностей. Укорінилося поняття про *ґрунто-екологічний простір* як абстрактний багатомірний простір з факторами ґрунтоутворення як координатами. Цілком підтвердилися уявлення В.В. Докучаєва про рівноправність п’яти основних факторів ґрунтоутворення. Однак роль

факторів різна. Одні фактори впливають на ґрунтоутворення безпосередньо, тобто прямою дією, беручи участь у ґрунтоутворенні — це порода, клімат, живі організми. Вплив рельєфу побічний, він полягає в перерозподілі ґрунтоутворюючої ролі прямих факторів, опосередковано через вплив на прямі фактори. Помітно розширилося коло явищ, що стали розглядатися як фактори ґрунтоутворення. Крім п'яти основних (повсюдних, обов'язкових) факторів, стали виділятися додаткові (локальні). Серед них особливу роль відіграє людська діяльність. Про те, що людина є повноправним учасником природного процесу і може відігравати роль фактора ґрунтоутворення, писав ще Докучаєв. Відтоді роль людської діяльності стрімко зростає. Крім традиційних форм впливу на ґрунтовий покрив (знищення рослинності, активізація ерозії, осушення, вторинне засолення, зпустелювання, створення культурних ґрунтів і т. п.), з'явилися нові форми, на жаль, в основному негативні: забруднення ґрунтів важкими металами, отрутохімікатами, радіонуклідами, переущільнення, антропогенна злитізація і т. п. Принципове значення має той факт, що ці локальні фактори-ґрунтоутворювачі звичайно впливають на ґрунтоутворний процес протягом усього періоду ґрунтоутворення, вони синхронні ґрунтоутворенню.

Принципово змінилися уявлення про роль антропогенних процесів у формуванні ґрунтів. З'ясувалося, що процес антропогенно-деградаційного ґрунтоутворення може відбуватись дуже швидко і мати не тільки добре відомі раніше форми (ерозія, вторинне засолення, спрацьовування торф'яних відкладів тощо). Досить несподіваною виявилася швидка деградація чорноземів, які завжди вважались одним з найбільш стійких до трансформації утворень. Реабілітація чорноземів у наш час стала однією із самих найактуальніших екологічних проблем.

Основними напрямками дослідження в цій галузі стали розподіл ґрунтів у екологічній сфері кліматичних параметрів, коеволуція ґрунтів і біоти при зміні кліматичних умов, фітогенні структури ґрунтового покриву, біологічна

діагностика ґрунтів, вплив біоти на гумусоутворення й внутріґрунтове вивітрювання. Останнім часом популярні дослідження — це прогнози можливих змін системи ґрунт↔біота при глобальних кліматичних змінах і проблема реабілітації ґрунтової біоти, знищеної різними забруднювачами.

Не можна сказати, що цей досвід був цілком успішним і привів до загальноновизнаних результатів. Однак прагнення зрозуміти основні закономірності виникнення, організації і функціонування ґрунтів і звести ці закономірності в якусь ієрархічну систему уявляється закономірним. “Ми повинні вивчати ґрунт науково, ми повинні уловити закони їх походження і розвитку. Уміти передбачати їх появу... На цій основі показати, у чому їх недоліки, що з ними робити, як їх використовувати...” — наукове кредо, заповідане нам В.В. Докучаєвим, основоположником ґрунтознавства як фундаментальної науки біогеосферного циклу.

Розгляд різних функцій ґрунту в системі біогеоценотичних, ландшафтних і біосферних взаємодій дозволяє прийти до висновку, що *екологічна багатofункціональність* — його фундаментальна ознака. Однак донедавна цій особливості приділялося недостатньо уваги, що призвело до спрощеного і неповного трактування ролі ґрунту в природних процесах, до недооцінки диференціації прийомів та напрямів господарського використання земельних ресурсів.

Розкриття і глибоке розуміння методологічного значення численних функцій ґрунту дозволяє по-новому уявляти його значення у збереженні екологічного середовища і соціального благополуччя суспільства, всебічно оцінити сутність еколого-економічних проблем оптимізації використання й охорони земельних ресурсів. Еколого-соціальне значення ґрунту саме як природно-соціального явища повинно бути особливо підкреслено у зв'язку із розповсюдженою недооцінкою, спрощенням саме цієї його ролі та функції, укоріненим розумінням ролі ґрунту переважно як основного засобу сільськогосподарського виробництва і випинанням ознак товарності землі. Це особливість ґрунту як природного ресурсу,

безумовно, має найважливіше *економічне значення* для людини, але його інша сторона, що залишається поза увагою і зазвичай часто не сприймається неспеціалістами, відіграє настільки істотну роль у житті суспільства, що недооцінка цієї обставини може згубно позначитися не тільки на людині, але й усій біосфері. Генеральна стратегія раціонального використання й охорони земельних ресурсів з *метою підтримки стійкого розвитку біосфери повинна ґрунтуватися на екологічній оцінці структурно-функціональної ролі ґрунтового покриву в біоценозах з урахуванням його розмаїтості*. Альтернативні стратегії оптимізації використання земельних ресурсів визначаються правильною екологічною оцінкою структурно-функціональної ролі ґрунтів у біосфері на регіональному і локальному рівні.

Вузька спеціалізація, недостатня загальна інформованість значної частини вчених-економістів та фахівців у суміжних галузях знань і управління нерідко призводять до нерозуміння розмаїтості, багатств і ролі ґрунтового покриву в економічній, політичній і соціокультурній діяльності суспільства та формуванні екологічних умов життя.

У наш час, коли еколого-економічне функціонування ґрунту значною мірою залежить від напряму землекористування насамперед, у землеробстві, тваринництві і лісовому господарстві, а характер землекористування визначається загальним рівнем розвитку земельних відносин та продуктивних сил, загострилася проблема соціально-екологічної оптимізації використання й охорони земельних ресурсів, що вимагає комплексного підходу до її вирішення.

Управляти функціями надскладної системи ґрунту можна тільки на основі комплексного системного підходу, тобто з урахуванням його внутрішніх соціально-економічних і екологічних зв'язків з тими зовнішніми факторами, в яких ця система в цілому працює. *Саме виходячи із цієї концепції поліфункціональності ґрунту як складної біокосної системи, обґрунтованої ще Докучаєвим, Вернадським і Полиновим, як природно-*

еколого-соціального явища впливає головне завдання сучасного землекористування — розробити теорію і методи комплексного управління процесами землегосподарювання з метою забезпечення ефективного функціонування земельних ресурсів у економічній системі суспільства, збереження та розширеного відтворення їх середовище формуючих властивостей і функцій.

4.4. Земля як капітал і його вартість

Термін “природний капітал” вживається в економічній літературі досить давно і найчастіше в розумінні сукупності природних ресурсів, що використовуються або можуть використовуватися у виробництві товарів. У 1992 р. вийшла відома робота Х. Дейлі і Р. Костанза “Природний капітал і стійкий розвиток”, де це поняття було істотно розширене й одночасно уточнене. Концепція Дейлі і Костанза одержала широку популярність і відтоді застосовується в більшості еколого-економічних досліджень на Заході.

Якщо розглядати аналогію з традиційним поняттям капіталу, то головним тут буде “функціональне” його визначення, як запаси/активи (stock), що дають потік цінних товарів і послуг у майбутньому. Наприклад, земля щорічно “відтворює” нові обсяги біопродукції і цей потік може бути стійким (у якісному і кількісному розумінні) протягом необмеженого часу. Цей стійкий (sustainable) потік називається природним доходом, а те, що його забезпечує (продуктивна функція) — природним капіталом. Природний капітал ґрунтів може виконувати також “екологічні послуги”, наприклад, *асиміляція відходів і промислових викидів*, регулювання водного стоку, запобігання ерозії земель, — усе, що звичайно називається *екосистемними функціями*. Для виконання цих функцій необхідні цілісні, непорушені, здорові екосистеми. Тому структура і розмаїтість екосистем землі є важливим *компонентом природного капіталу*. Очевидно, що таке розуміння природного капіталу не зводиться до *сукупності природних*

ресурсів.

Х. Дейлі і Г. Костанза підкреслюють відмінності між двома видами природного капіталу: поновлюваний або активний та не поновлюваний природний капітал. Поновлюваний природний капітал має здатність до самовідтворення, використовуючи сонячну енергію. Екосистеми ґрунту є умовно поновлюваним природним капіталом. Вони можуть бути джерелом товарів (зерно, коренеплоди, ягоди, гриби і т. п.), а також забезпечувати потік екологічних (екосистемних) послуг: регулювання якості продукції, води, клімату, рекреація тощо (*про що йшлося раніше*) Непоновлюваний природний капітал є, скоріше, пасивним. Кращим прикладом може бути земля як просторовий ресурс. Поновлюваний природний капітал землі є аналогом засобів виробництва — “механізмів” і піддається “амортизації”; не поновлюваний природний капітал “землі-території”, скоріше аналогічний товарно-сировинним запасам і піддається “ліквідації”.

Між розглянутими видами капіталу існують “функціональні” аналогії і відмінності, а також цікаві взаємозв’язки. Виробничий (продуктивний) і поновлюваний природний функціональний капітал ґрунтів виснажуються (“амортизуються”) значною мірою внаслідок другого початку термодинаміки, і вимагають безперервного відновлення.

Сьогодні виділяють кілька узагальнених підходів до оцінки природних ресурсів і встановлення плати за їх використання: витратний, результативний, витратно-ресурсний, рентний, відтворювальний, монопольно-відомчий. Кожен із них має сильні сторони і недоліки, і тому лише їх комплексне і зважене використання дає змогу найбільш повно й адекватно оцінювати природний капітал. Природні фактори набувають ознак природного капіталу при застосуванні результативного підходу до економічної оцінки природних ресурсів; відносини між власником природного капіталу і користувачем визначаються рентним підходом (рента як плата за користування), собівартість освоєння природного капіталу для користувача визначається поєднанням витратного і

відтворювального підходів.

Ключовою відмінною характеристикою *природного капіталу* є його *абсолютна потенційність*, тоді як людський капітал і капітал, створений людиною, обов'язково задіяні якоюсь своєю часткою у процесі суспільного відтворення. Тому *природний капітал* асоціюється з *природно-ресурсним* або еколого-економічним потенціалом.

Під природно-ресурсним потенціалом розуміють сукупність природних умов, які знаходяться у певних географічних межах, що забезпечують задоволення екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб людини і суспільства [9]. Застосування поняття природно-ресурсного потенціалу території дозволяє зафіксувати фрагмент реальної природи як цілісність, на відміну від окремих природних ресурсів, що складають цей фрагмент. Тим самим стає можливим комплексне природокористування, тобто розглядається природно-ресурсний потенціал взаємодії суспільної і природної підсистем в цілому. Природний же капітал — це потенціал лише економічно доцільного природокористування. А отже, категорії природного капіталу і природно-ресурсного потенціалу відмінні не тільки якісно (за визначенням), але й кількісно. Природним капіталом є лише частина природно-ресурсного потенціалу, залучення якої у процес суспільного відтворення економічно виправдане. Природно-ресурсний потенціал (як і природний капітал) території уособлює в собі природну частину національного багатства.

Категорія “еколого-економічний потенціал” менш розроблена і тому рідше використовується у наукових працях, ніж категорія “природно-ресурсний потенціал”. Так, В. Євтушевський наголошує [10], що *еколого-економічний потенціал* доцільно розглядати з точки зору комплексу природних факторів суспільного виробництва у територіальній визначеності, і не всіх природних факторів, а виключно тих, що можуть бути використані у процесі *суспільного відтворення*.

Це означає, що, *по-перше*, у сукупний еколого-економічний потенціал

входять природні ресурси і природні умови, що набувають економічного характеру; *по-друге*, вони розглядаються з точки зору територіальної обмеженості, наприклад, на рівні окремого регіону. При цьому не можна забувати про всезагальний характер деяких природних факторів, які *мають екстериторіальний* вплив на суспільне відтворення, але також можуть ураховуватися як елементи еколого-економічного потенціалу. Отже, еколого-економічний потенціал території за своєю сутністю є категорією менш ємною, ніж природно-ресурсний потенціал, водночас менш відповідною природному капіталу.

Отже, *еколого-економічний потенціал*, що розглядається як *природний капітал*, є безпосереднім резервом для відтворення суспільної системи. Такий підхід заснований на принципах введення екологічної складової розвитку в рамки суспільної системи, зокрема її економічної підсистеми. Інтерналізація природних факторів суспільного відтворення лише надає їм якісної визначеності, яка насправді ендогенно формується в процесі господарського розвитку. Все більша частина природно-ресурсного потенціалу (а сьогодні безперечно переважна) з розвитком економіки природокористування набуває ознак еколого-економічного потенціалу, тобто розглядається як *природний капітал*.

Окремі науковці в ролі еколого-економічного потенціалу намагаються розглядати навіть цілі природні системи, гранична корисність яких у сучасних умовах зростає не лише з точки зору забезпечення виробництва ресурсами, але і забезпечення суспільства сприятливим для проживання і відтворення середовищем [11].

Як *зростання природного капіталу* також можна розглядати поліпшення природних умов життєдіяльності людини шляхом втручання у природні процеси, що призводить до змін самих екосистем, перетворення їх в умовно штучні. Різко зростають витрати на підтримання такого капіталу (в міру віддаленості від рівноважного природного стану екосистем) і при цьому *зростає загроза його деградації та знецінення*.

Якщо реальна *цінність природного капіталу* переважно *вимірюється рентою*, то оцінка суспільством *природно-ресурсного потенціалу* є *значно ширшою за змістом та значенням*. Для їх оцінювання можуть використовуватись як методи ринкової оцінки, так і неринкові — наукової оцінки, які повинні ставати офіційними суспільно визнаними *нормами оцінки елементів природного багатства*. Другий підхід (в цілому *цінності для суспільства*) є більш ємним та глибшим за перший (цінності ресурсу, здатного приносити дохід), оскільки природні фактори оцінюються ширше, ніж *капітал* — як елементи природно-ресурсного потенціалу, природного багатства, необхідні для відтворення системи вищого порядку — ноосфери.

Природно-ресурсним же потенціалом розширеного відтворення суспільної підсистеми, в свою чергу, є майже вся природна підсистема ноосфери. Домінування економічних цілей розвитку над екологічними забезпечує спрямування на розширене відтворення суспільної підсистеми, яке частково здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, а частково — за рахунок природної підсистеми. Однак розуміння включення обох підсистем у метасистему — ноосферу — призводить до усвідомлення безперспективності і небезпечності підходу, спрямованого виключно на суспільне відтворення і відповідно забезпечення добробуту в розумінні, максимум, як способу, а не стилю життя (деградація і вичерпання природно-ресурсного потенціалу рано чи пізно позначиться на можливостях відтворення власне суспільної підсистеми).

Це обумовлює необхідність зміни акцентів — *переходу на екологічні пріоритети*, домінування екологічних цілей і відповідно орієнтації на забезпечення процесів відтворення ноосфери як метасистеми в цілому і ноосфероформуючих комплексів, тобто окремо взятих соціоекосистем. Природно-ресурсний потенціал тут, поряд із суспільним потенціалом, забезпечує резерви і можливості для такого відтворення. Суспільне відтворення повинне узгоджуватися із відтворенням природної

підсистеми, а економічні фактори — інтерпретуватися для розгляду цілісності процесу відтворення окремих соціоекосистем і ноосфери в цілому.

Ефективне використання природно-ресурсного потенціалу та розвиток природно-сировинної бази — головний чинник прискорення зростання економіки України на найближчі 10–15 років. Саме через раціональне ресурсоспоживання можна домогтися формування ефективної системи *рентних відносин*, створення потужної фінансової і технічної бази піднесення наукомістких галузей економіки, значного скорочення імпорту високотехнологічної продукції і товарів широкого вжитку.

Надлишкове використання природного капіталу може знизити його здатність виконувати екологічні послуги, а також самовідтворення. Усі ці види капіталу разом з існуючим попитом визначають рівень виробництва (ринкових продаж) товарів і послуг. Однак загальний дохід від *землі-капіталу* — це сукупність усіх не тільки ринкових, але і неринкових екологічних (екосистемних) благ і послуг.

Відповідно до концепції Дейлі і Костанза природний дохід повинний бути стійким (*sustainable*). Тому якщо деякі види природокористування призводять до зниження природного капіталу, то номінальний дохід від нього не може цілком розглядатися як “природний дохід” (принаймні для поновлюваного природного капіталу). Автори вважають вимогу збереження постійної або незменшуваної величини природного капіталу TNC (*Total Natural Capital*) ключовою ідеєю стійкості розвитку (*sustainability of development*). Оскільки $TNC = RNC + NNC$ (RNC — поновлюваний природний капітал, NNC — не поновлюваний природний капітал), а NNC з необхідністю зменшується при використанні, то вимога постійної величини TNC означає необхідність реінвестиції від доходів від непоновлюваного природного капіталу в поновлюваний.

У минулому, коли запаси природних ресурсів використовувалися лише в незначній мірі, а промислові викиди і стоки не чинили скільки-

небудь істотного впливу на стан і екологічні функції навколишнього середовища, те, що ми тепер називаємо *природним капіталом*, не розглядалося як капітал. Доступ до більшої частини природних ресурсів був безкоштовним і вільним, а лімітуючим фактором розвитку був тільки *створений (human-made) капітал*. Зараз природний капітал також став лімітуючим чинником економічного розвитку більшості країн.

Особлива увага дослідників привертається до *зниження здатності природних систем виконувати свої екологічні функції*. Однією із таких функцій, як уже згадувалось, є здатність ґрунтового покриву поглинати, *асимілювати* шкідливі продукти економічної чи побутової діяльності людини. Тому асиміляційний потенціал є важливим компонентом природного капіталу ґрунту як основи геобіоценозу. Якщо загальний обсяг антропогенного впливу (викиди промислових відходів, забруднення хімічними засобами захисту рослин, добривами тощо) на ґрунти не перевищує екологічної ємності ґрунтового покриву певної території або екосистеми, то його *асиміляційна здатність (потенціал)* зберігається. Однак при великих обсягах викидів забруднюючих речовин здатність ґрунтів до асиміляції поллютантів знижується, відбувається “втрата” цієї складової *природного капіталу ґрунту*. Ступінь виснаження природного капіталу в результаті господарської діяльності залежить від багатьох факторів, з яких не останню роль відіграють рівень індустріального розвитку і характер соціально-економічної системи.

Бурхливий капіталістичний переворот зробив промисловість вирішальною сферою економіки, через що економічні відносини в промисловості були перенесені на всі інші сфери економічної діяльності, у тому числі сільське господарство. Однак специфіка цієї сфери діяльності настільки очевидна, що виникаючі в ній відносини є самостійним типом відносин людини і природи в процесі трансформації речовини природи в елементи життєдіяльності (самостійний тип еколого-економічних відносин — земельні відносини).

Унікальність землі з економічної точки зору полягає в тому, що вона одночасно є основним засобом виробництва і предметом праці. Можна проводити певну аналогію між землею як засобом виробництва в сільському господарстві з верстатом, наприклад, у промисловості. Але настільки ж очевидна й аналогія між землею як предметом праці у сільському господарстві і, наприклад, сировиною в тій же промисловості. Ми і створюємо за допомогою землі, і безпосередньо впливаємо на неї з метою певної трансформації.

Аграрні відносини, незважаючи на їх очевидну специфіку, все-таки існують у певній *суспільній формі*. Якщо в суспільстві провідними є *відносини капіталу*, то сільське господарство не може залишатися осторонь від магістрального розвитку економічної системи. Не відразу, хоча і повільно, але *капітал “опановує”* і сільськогосподарським виробництвом, а отже, й аграрними відносинами. Тому ми повинні говорити про *капіталістичний характер власності не тільки на фактори виробництва, продукт праці, але і на землю*.

Це означає, що в сільському господарстві ми будемо мати справу з *капіталом-власністю* на засоби виробництва, що *функціонує як капітал-функція*, і *капіталом-власністю* на землю. У процесі роздвоєння капіталу відбулося *відокремлення власності на землю від капіталістичного функціонування на ній*. Це означає, що *власник засобів виробництва по відношенню до власника землі є капіталістом-орендарем*, що повинний поділитися частиною продукту праці, привласнюваного ним, з найманими робітниками і власником землі.

Функціонуючий капіталіст бере землю, що йому, як правило, не належить, у тимчасове користування зі збереженням існуючих прав власності. Таким чином, власність на землю, як раніше і власність на грошовий капітал, приносить власникові певну частку доходу (у вигляді частини середнього прибутку). В економічній науці такий дохід одержав назву *земельної ренти*. Зрозуміти виникаючі в цьому випадку складні

економічні відносини можна, тільки пояснивши особливості ціноутворення на продукцію сільського господарства.

Обмеженість землі (за площею і продуктивністю), є виокремленою формою прояву відомої економічної аксіоми про обмеженість ресурсів, обумовлює відхід від принципів ціноутворення, які складаються в інших сферах реального сектора, де панує *промисловий капітал*. В аграрному секторі ціноутворюючими, тобто визнаними суспільством, стають витрати, здійснені при виробництві не на середніх, а на гірших за родючістю, залучених у господарський обіг землях. Ці землі тому і залучають у сільськогосподарське виробництво, що приносять *капіталу-функції* прибуток не нижче середнього (у протилежному випадку *капітал-функція* не буде використовувати такі землі, тому що це суперечить основному мотиву поведіння капіталу).

Визнання такого принципу ціноутворення на аграрну продукцію створює можливість отримання прибутку вище середнього суспільного на кращих за родючістю землях. У чому джерело цього надприбутку? Якщо це тільки *родючість ґрунту* (природна або економічна), то тоді піддається сумніву основний постулат розглянутої концепції — *вартість створюється тільки людською працею*. На перший погляд здається, що це логічне протиріччя і необхідно відмовитися від концепції трудової вартості. Але це тільки на перший погляд.

Насамперед необхідно нагадати ще раз, що земля розглядається не тільки як фізико-хімічна сукупність елементів, природне явище, що має унікальну здатність до розширеного відтворення, наприклад, зерна (фактично і всіх інших природних благ). У сільськогосподарському виробництві *вона*, перш за все, *економічний феномен*, що поєднує в собі й основний засіб виробництва, і безпосередній предмет праці, на який впливає людина у процесі виробництва. Але землі, які вона використовує при цьому, не однакові за своєю продуктивністю, що забезпечує в кінцевому підсумку відмінності в продуктивній силі праці при одній і тій

же її інтенсивності.

Таким чином, відмінності в продуктивній силі праці забезпечуються, як і в інших сферах реального сектора, різницею в продуктивності засобів виробництва. Земля як засіб виробництва не створює *суспільну вартість*, але якісні відмінності окремих її ділянок сприяють росту продуктивної сили праці і зниженню витрат проти рівня середніх суспільних (при використанні гірших за родючістю земель, що залучаються у господарський обіг).

Тоді як же бути з тими висновками, що ми зробили раніше? Або вони не правильні, або в сільському господарстві 100 одиниць середнього суспільного капіталу створюють вартість більшу, ніж в інших сферах виробництва, наприклад, у промисловості, причому цей надлишок не тільки не бере участі у процесах переливу капіталу та утворення середньої суспільної норми прибутку, але і цілком привласнюється власниками землі (тільки в такому випадку власник землі одержить орендну плату за землю на гірших з використовуваних ділянок, а функціонуючий капіталіст буде мати такий же мотив поведінки, як і всі інші капітали, — отримання прибутку в межах середньої величини, що створить для діючих капіталів реальний стимул для використання суміжних, з економічної точки зору, ділянок).

Нагадаємо, що в різних галузях, наприклад промисловості, створюється різна кількість одиниць доданої вартості на 100 одиниць капіталу, але в результаті дії механізму конкуренції відбувається перелив капіталу між галузями і в кінцевому підсумку встановлюється середній прибуток. Чим більш досконалі засоби виробництва використовуються в тій або іншій галузі, тим вище органічна будова капіталу і тим меншою є та величина доданої вартості, що створюється на кожні 100 одиниць капіталу. Але чому надлишок над середнім прибутком, створений у сільському господарстві, не бере участі в перерозподільних процесах, переливі капіталу і встановленні середньої суспільної норми прибутку?

Це можливо тільки в одному випадку: коли існує *монополія приватної власності*, що не дозволяє “запустити” механізм перерозподілу і *переливу капіталу*.

Власники землі привласнюють дохід, обумовлений інститутом приватної власності на землю (своєрідна форма *капіталу-власності*, представленого не тільки грошовим капіталом, але і власністю на природне благо — землю). Цей дохід — *абсолютна земельна рента*. Абсолютність її обумовлюється абсолютністю інституту приватної власності в умовах капіталістичної організації виробництва і поширюється на всі без винятку види діяльності, в яких бере участь земля (мова йде не лише обов’язково про родючий ґрунт).

Якщо придивитися до ситуації уважно, виходить, що всі види господарської діяльності пов’язані з землею (сільське господарство — з використанням родючих ґрунтів, добувна промисловість — з використанням земель, на яких знаходяться родовища корисних копалин; обробна промисловість — з використанням земель, на яких розташовуються конкретні підприємства; людиною в побуті, як споживачем послуг і товарів, — з використанням ділянок землі, на яких знаходяться житлові будинки тощо). Приватизація землі (перехід із державної власності у власність фізичних і юридичних осіб) нічого не змінює, власне кажучи, за винятком того, що привласнює дохід, пов’язаний із власністю на землю, тепер не держава, а приватний власник землі.

Це створює складну комбінацію реального присвоєння абсолютної земельної ренти конкретними приватними особами або іншими недержавними інститутами, наприклад недержавними установами різних рівнів (обласними, регіональними, місцевими).

Отже, економічне поняття *землі-капіталу* тісно пов’язане з виробництвом, оскільки відображає певний результат економічних відносин як відносин власності: *фізично* — як засобів виробництва,

економічно — як вартості. Суть *аграрного капіталу* як фонду певної вартості в Україні ще й досі не визначена. Вартість землі, зазначена у земельному кадастрі, розрахункова, а не реальна, і з цього приводу тривають дискусії.

В економічній літературі зустрічаються різні поняття капіталу як категорії взагалі, що є втіленням головного результату дії історично зумовленої форми розподілу (привласнення) матеріальних благ, визначеної людством як власність. теоретичні *конструкції капіталу*, такі як промисловий, банківський, фінансовий (як злиття банківсько-промислового), суспільство використовує для окреслення сфер економіки, де він обертається відповідно до виконуваних функцій (виробничі, невиробничі).

Землю взагалі як *аграрний капітал* лише теоретично можна розглядати як виробничий капітал, що використовується в сільському господарстві. Теоретична конструкція “аграрний капітал” дозволяє нам окреслити предметнодіяльнісну сферу функціонування *земельного капіталу взагалі*, а саме: сільське господарство як сукупність господарств незалежно від форм їх власності та правового статусу. Такою ж теоретичною конструкцією може бути і поняття “аграрний капітал АПК”, що окреслює галузеву сферу функціонування аграрного капіталу, яку складають певні юридичні особи та множина яких утворює галузь АПК.

Поняття капіталу взагалі невід’ємне від поняття власності, оскільки водночас становить сутність і форму її вартості. Згідно з чинним законодавством України земля може знаходитись у приватній, комунальній та державній власності, і відповідно до цього можна визначати агрокапітал. Однак сукупність агрокапіталів усіх господарств незалежно від організаційно-правових форм власності, де основним видом діяльності є виробництво сільськогосподарської продукції, теоретично можна розглядати та умовно вважати *агровиробничим капіталом галузі АПК* (до складу якої, до речі, нині входять і переробні підприємства).

Проте таку сукупність точніше слід визначати як національний агровиробничий капітал взагалі, до оцінки якого немає і не може бути перешкод галузевого та приватного походження, оскільки земельні відносини створюються не галуззю і не мають внутрішньо територіального походження — вони створюються насамперед *інститутом права власності*.

Взагалі *поняття агрокапіталу* — нова теоретична конструкція, яка виникла в перехідний період та реально бере участь у процесі роздержавлення, паювання, акціонування та приватизації землі в АПК. Визначитися з нею треба, але відповідно до загальної категорії капіталу. *Капітал як економічна категорія звичайно трактується як вартість*, що приносить додаткову вартість. Префікс “агро-” вказує на те, що йдеться про поля (від *грецьк. agroa* — поле). В цьому розумінні поняття землі як аграрного та виробничого капіталу АПК збігаються. Якщо виходити з того, що поле — це земля виключно сільськогосподарського призначення, тобто ґрунти, то далі напрошується цілком логічний висновок, що *агрокапітал є складовою земельного капіталу*, тобто капіталу, матеріальним носієм якого є земля.

Отже, сьогодні, як ніколи раніше, існує необхідність розвитку поглядів на землю як на капітальний актив, капітал. Навіть К. Маркс у принципі вважаючи, що земля не має вартості, інколи називав її *землею-капіталом*, відносячи до категорії основного капіталу [12]. Земля відповідає основним класичним ознакам капіталу: має здатність приносити дохід та здатність до самозростання. Спостерігається пряма залежність між цими характеристиками землі як капіталу: чим більше покращення характеристик ґрунту, тим вищий рівень потенційного доходу від використання землі.

Здатність до самозростання (розширеного самовідтворення) забезпечується головною, з точки зору виробництва, властивістю землі — родючістю. Вона, у свою чергу, формується переважно природним шляхом

— у процесі генетичного розвитку ґрунтового покриву і покращення природної родючості. Земельні ресурси відтворюються за рахунок природних властивостей або цих же властивостей, але за участю людської праці і тому вважаються обмеженими економічно [13]. *Розширене відтворення такого капіталу*, як правило, можливе лише при втручанні людини у природні процеси.

Інвестиції в *земельний капітал* забезпечують його зростання через підвищення *економічної* родючості. Отже, *земля як окремий капітал* може розглядатися лише в аграрному виробництві та лісовому господарстві завдяки використанню родючості. Використання лише універсальної властивості землі — просторовості (як просторового базису розміщення продуктивних сил, розселення та інших територіальних, у т. ч. і природних, об'єктів) не є достатньою підставою для її визначення як окремого капіталу. І якщо ціна земельної ділянки умовно могла б зростати через покращення її економіко-географічного положення, саме по собі, без реалізації самого активу, це не принесло б доходу. Тобто таке зростання ціни не виражається у зміні кількісно-якісних характеристик землі. Самозростання ж просторового ресурсу землі принципово неможливе. Земля може бути частиною основного капіталу у промисловості чи сфері послуг, однак там вона є складовою цілісного земельно-майнового комплексу й оцінюється невід'ємно від інфраструктури, для якої вона стала просторовим базисом розміщення. Земельний капітал є частиною природного капіталу і складовою національного багатства (останнє, до речі, побічно підтверджується і Конституцією України (стаття 14)). *Фізичним носієм земельного капіталу є земельна ділянка*, право власності на яку персоніфікує відповідно і власника земельного капіталу.

Слід підкреслити, що *капіталом* є лише включені у процес виробництва *земельні ресурси*, тобто до яких прикладається суспільна праця, що робить їх елементами суспільного багатства. Частина ж земельних ресурсів, котра на кожний певний момент залишалась

неохопленою прикладанням людської праці, виступала у ролі виробничого потенціалу і багато десятиліть в економічній теорії розглядалась або взагалі за рамками категорії “національне багатство”, або в кращому випадку трактувалась як його деяка потенційна частина.

Погляд *на землю як на капітал* вимагає відповідної корекції осмислення операцій, пов’язаних з цим активом. Землевласник з метою отримання доходу може реалізувати своє право розпорядження:

- шляхом використання у власному виробництві (дохід отримується від реалізації виробленої продукції, а *прибуток є процентом*, отриманим на весь, а не лише земельний залучений капітал);

- шляхом передачі права використання (перехід до права неповної власності) іншому суб’єкту — орендарю (орендна плата є регулярно одержуваним доходом від землі без ведення підприємницької діяльності);

- шляхом продажу власне активу (повною втратою права власності), де дохід отримується від реалізації земельної ділянки.

У першому випадку дохід утворюється від продажу продукції, виробленої із застосуванням *земельного капіталу*, у другому — від продажу *права користування земельним капіталом* на певний період часу, в третьому — від *реалізації права власності на земельний капітал*.

У першому випадку земля використовується як *капітал* (використовуються її властивості як засобу виробництва), у другому та третьому — як *товар* (використовуються її властивості як товару). Тільки у другому випадку товаром є *право користування землею* як засобом виробництва (при умові закріплення такої норми у договорі про оренду) — нематеріальний актив, а у третьому *товаром є земля* — *матеріальний актив*. При виробничому використанні придбаних активів земля знову набуває *ознак капіталу*.

Земля, як і інші капітальні активи, підлягає зношенню: земельний капітал знецінюється внаслідок погіршення родючості. Тому її використання у процесі виробництва повинне принаймні

супроводжуватися наступним відтворенням залученого земельного капіталу.

Аграрне і лісове виробництво, як і будь-яке інше, повинно забезпечувати розширене, або хоча б просте відтворення задіяних у цьому процесі виробничих факторів. Вартісним виразом результату участі землі у процесі виробництва повинні бути *відрахування на відтворення земельного капіталу*, інших засобів виробництва — амортизація та ціна спожитих у виробничому циклі оборотних фондів, робочої сили — заробітна плата.

При розширеному відтворенні утворюється *додана вартість*. Відповідно до (ще недавно домінуючої у вітчизняній економічній науці) *теорії вартості*, *додана вартість створюється виключно людською працею*, інші ж фактори виробництва є лише необхідною умовою для цього. Згідно ж із *теорією трьох факторів виробництва*, у створенні доданої вартості беруть участь усі залучені фактори виробництва — *земля, праця і капітал* у класичному розумінні чи *природний (земельний), людський та створений людиною (фізичний) капітал*.

Те, що земля бере участь у створенні *додаткового продукту*, побічно визнається прихильниками *теорії вартості* при розкритті сутності категорії земельної ренти. Адже загальноновизнано, що величину ренти становить надлишок доданої вартості відносно середнього прибутку.

Згідно з К. Марксом, додану вартість створює лише *перемінний капітал*. Тому низька органічна будова капіталу (як відношення постійного капіталу до змінного) у сільському господарстві зумовлює утворення доданої вартості понад середній прибуток, а лишок являє собою земельну ренту.

З позиції *теорії трьох факторів виробництва*, додану вартість створює не лише змінний капітал, а й постійний. Тоді органічна будова капіталу в аграрному і лісовому виробництві не є низькою і відповідно

немає підстав для виділення надлишкової понад середній прибуток доданої вартості. Участь у її утворенні беруть і *людський капітал*, і *фізичний*, і *природний*. Земельна рента в агровиробництві є наслідком участі у створенні доданої вартості природного капіталу, однак не є виключно його “внеском”.

У виокремленні земельної ренти при використанні у виробництві власного земельного капіталу немає потреби, якщо вся додана вартість привласнюється землевласником. Калькуляцію земельної ренти варто здійснювати, якщо у розподілі прибутку від реалізованої продукції беруть участь інші суб'єкти. Проте при орендних відносинах і при купівлі-продажу землі встановлення земельної ренти необхідне. Визначення земельного податку на основі реальної участі землі у виробництві також повинно орієнтуватися на встановлення земельної ренти.

Рентні відносини виникають між власником і користувачем земельного капіталу з приводу розподілу доходу від його виробничого використання. Землекористувач сплачує орендну плату за весь час дії договору про право залучення земельного капіталу у своє виробництво. *Орендна плата* — *ціна нематеріального активу* — тісно пов'язана із земельною рентою, вони можуть збігатися. Тому землевласник, який отримує земельну ренту за надання права користування матеріальним активом називається *рантьє*. Неспівпадіння ренти і орендної плати має низку причин.

По-перше, орендна плата встановлюється договором про оренду до початку здійснення виробництва, так би мовити *де-юре*, а земельна рента визначається після отримання доходу від реалізації, тобто *де-факто*. Тому орендна плата здійснюється або у вигляді паушального платежу, або у вигляді роялті. Паушальна плата — це фіксована сума винагороди, яка визначається з оцінок *можливого* економічного ефекту та *очікуваних* прибутків покупця нематеріального активу на підставі використання матеріального активу, який йому надається для виробництва. Паушальна

плата не залежить від *реальних* прибутків землекористувача і тому часто буває більшою чи меншою порівняно з отриманою ним земельною рентою (це залежить як від організації виробництва орендарем, що є суб'єктивним фактором, так і від погодних умов — фактора об'єктивного).

Паушальну плату землевласникам доцільно встановлювати при підписанні договорів про оренду на короткий термін. При довгостроковій оренді землекористувач внаслідок додаткових вкладень у земельний капітал може отримувати земельну ренту, яка істотно перевищує його паушальні платежі. Таким чином, землевласник нічого додатково не отримує внаслідок зростання *вартості земельного капіталу*, що знаходиться на той час у його неповній власності. Тому при укладанні довгострокових договорів про оренду і *довірі* до здатності здійснення землекористувачем ефективної організації виробництва землевласнику доцільніше встановити орендну плату у вигляді роялті. Роялті — вид винагороди, яка складається з періодичних (поточних) відсоткових відрахувань від *фактично одержаного* результату використання нематеріального активу, які виплачують власнику матеріального активу у встановлені строки за *фіксованою* ставкою. Отримуючи роялті, землевласник, по-суті, розділяє з користувачем як прибутки, так і ризики від підприємницької діяльності останнього. Однак фіксованість відсоткової ставки платежу знову ж таки сприяє неспівпадінню орендної плати і земельної ренти.

Другою важливою причиною може бути наявність на земельній ділянці, що здається в оренду, різноманітних господарських об'єктів, які не є *земельним капіталом*, а отже плата за їх використання доповнює земельну ренту у визначенні ціни нематеріального активу. Ця складова орендної плати відсутня лише на абсолютно не облаштованих земельних ділянках.

І нарешті, можливою складовою орендної плати можуть бути відрахування на відтворення *залученого земельного капіталу*. Це особливо

необхідно враховувати при укладанні короткострокових договорів оренди, коли орендар не зацікавлений у збереженні і відновленні використовуваного засобу виробництва. Якщо орендна плата здійснюється у розмірі ренти, яка менша, ніж потрібно для відтворення земельного капіталу, і при цьому землекористувачем не проводиться ніяких необхідних для цього заходів, то власник насправді несе збитки від такої оренди, його земельний капітал зменшується.

Отриманий внаслідок реалізації додаткового продукту прибуток в ідеалі повинен розподілятися пропорційно до витрат на розширене відтворення усіх залучених факторів виробництва. Орендарю не має сенсу здійснювати розширене відтворення залучених факторів виробництва, які йому не належать, якщо вони для нього не унікальні чи не знаходяться у довгостроковій оренді чи на довгостроковому контракті (стосовно людського капіталу). Виробник повинен *купувати* корисні для виробництва *властивості капіталу* за кошти, достатні щонайменше для відтворення зношеного залученого капіталу (зарплата не менша, ніж необхідний мінімум для фізіологічного відтворення, орендна плата за використання засобів виробництва не нижча за норми амортизації, орендна плата за користування землею не менша нормативних витрат на *відтворення земельного капіталу* у випадку короткострокової оренди). Ця норма повинна бути закріплена у законодавчому порядку. Оскільки найбільше зацікавлений у збереженні і зростанні капіталу його власник, а проводити планомірні відповідні заходи щодо рекультивації земель може його користувач, є підстави для виникнення конфлікту інтересів.

Верхня межа орендної плати може сягати суми вартості відтворення зношеного залученого капіталу й отриманого понад середній прибуток (при умові абсолютної унікальності (дефіцитності) залучуваного капіталу і відсутності ризиків). Реальний розмір плати за право користування тим чи іншим видом капіталу визначається у заданих межах формальними та неформальними (договірними) нормами. Переважно розмір плати за право

користування ближчий до нижньої межі і менший від вартісного виразу результату участі капіталу у процесі виробництва.

Перехід права власності на землю шляхом купівлі-продажу також вимагає встановлення *земельної ренти* для визначення *ціни землі як товару*, матеріального активу. *Ціна землі* ґрунтується не на вартості, а на *доході*, який земля приносить її власнику. Ціну землі у найпростішому виразі прийнято визначати як відношення річної земельної ренти до річного банківського відсотку (ціна землі повинна відображати ефективність земельного капіталу на ринку капіталів). При визначенні *ціни землі як товару* йдеться про дохід, який отриманий від активу без ведення підприємницької діяльності. Така ціна забезпечує і для покупця, і для продавця еквівалентність доходу від альтернативних активів — земельного капіталу і банківського вкладу при мінімізації додаткових витрат, якими можна знехтувати. Однак *доходом від землі* без ведення підприємницької діяльності є *орендна плата*, яка може не співпадати із *земельною рентою*. *Ціна ж землі як природного капіталу* (грошова оцінка) залежить від результатів залучення такого капіталу у виробництво — *земельної ренти безпосередньо*. *Грошова оцінка землі* — це ціна активу, залученого у виробництво. *Неоднозначність у визначенні ціни землі пов'язують з різними потребами*, що її зумовлюють — спекулятивним чи реальним підприємництвом [14]. Звичайно, купівля-продаж землі за ціною, визначеною таким чином, відбувається лише в умовах розвинутих ринкових відносин.

При таких розрахунках ціна землі фактично є *капіталізацією рентного доходу* (нагромадженням земельної ренти протягом періоду окупності капіталу при відповідному банківському відсотку). *Збільшення ціни землі* відбувається як внаслідок покращення кон'юнктури, зростання ділової активності (низький банківський процент — “дешеві гроші”), так і внаслідок додаткових капіталовкладень, понад необхідні для відтворення. *Зростання земельного капіталу* відбувається в тісній ув'язці із

розширеним відтворенням інших капіталів, залучених у виробництво.

Розширене відтворення капіталів відбувається шляхом капіталізації — перетворення *доданої вартості* (отриманої в певному виробництві чи в інших виробництвах, залученої зі сторони) в капітал. Капіталізована частина доданої вартості утворює *фонд нагромадження*, який розподіляється на додатковий постійний та змінний власний капітал. Інша частина доданої вартості спрямовується на придбання прав користування додатковим невластним капіталом, необхідним для розширеного виробництва.

Для *виробника розширене відтворення земельного капіталу* здійснюється екстенсивним шляхом, або шляхом інтенсифікації. *Екстенсивний* шлях полягає в залученні додаткових земельних площ через їх оренду або придбання; *інтенсивний* — шляхом додаткових капіталовкладень у наявну землю для зростання *економічної родючості*. Вибір залежить від порівняльного господарського ефекту тих чи інших заходів. Зростання обсягів доданої вартості досягається і через збільшення ефективності використання земельного капіталу — *шляхом оптимізації його капіталонавантаження* (при розширеному відтворенні інших видів капіталу, залучених у виробництво).

Цінність земельних ресурсів для суспільства визначається рівнем його інтелектуального, духовного та матеріального розвитку. При цьому розглядається не лише цінність землі як економічного активу. Якщо реальна (економічна) цінність землі як *природного капіталу* переважно вимірюється рентою, то оцінювання суспільством земельних ресурсів значно осяжніша (при цьому можуть використовуватись як методи ринкової оцінки, так і неринкові — наприклад, наукової оцінки, які повинні ставати офіційними суспільно визнаними нормами оцінки елементів природного багатства). Другий підхід (у цілому *цінності для суспільства*) глибший за перший (цінності ресурсу, здатного приносити дохід), *оскільки земельні ресурси оцінюються ширше, ніж капітал* — як

елементи природно-ресурсного потенціалу, природного багатства. Таким чином, йдеться про екологічну цінність земельних ресурсів для суспільства.

Соціальна цінність землі для суспільства пов'язана з тими інститутами та нормами права, які забезпечують землекористування. Цей вид капіталу не залучений безпосередньо у процес виробництва, однак він дозволяє істотно збільшити прибутки окремих агровиробників і суспільства в цілому за рахунок зменшення позавиробничих витрат у вартості продукту — ефективні суспільні норми істотно скорочують трансакційні витрати. *Продумана аграрна реформа стимулює утворення соціального капіталу*, а він, у свою чергу, підвищує її ефективність.

Традиційно вважається, що капітал, як економічна категорія, з'явився із виникненням *капіталістичних відносин*. Однак, якщо йдеться про *капітальні відносини*, що виникли з появою суспільного виробництва як такого, то капітал з'явився задовго до появи формації, назва якої походить від слова “капітал”.

Тоді у рамках того ж формаційного підходу при рабовласницькому ладі як домінуючий (у плані забезпечення виробництва) в сукупному капіталі виділявся людський капітал — раби, дармова фізична робоча сила. Економічним ресурсом, а отже і *природним капіталом*, була незначна частина земель, використання якої виявлялося найбільш ефективним — найродючіші пасовища, землі поливного землеробства та землі з унікальними природними властивостями.

При феодальному ладі визначальним стає *природний капітал* — земельні володіння. Відбувалось екстенсивне використання економічного ресурсу землі, однак відсутність високоефективних технологій і низька натуральна оплата робочої сили стримували інтенсивне землекористування. Якраз у феодальному суспільстві земля набула соціальної цінності і саме питання земельної власності, відчуженості виробників (селян) від засобів виробництва (землі) ставало причиною

соціальних вибухів, і в подальшому — знищення цього ладу. Капіталістичний лад зробив домінуючим створений людиною капітал — машини. Саме машинний спосіб виробництва забезпечив інтенсивне використання економічного ресурсу землі. Розуміння *соціальної цінності землі* в суспільстві дозволило ефективно (тобто малоконфліктно) здійснювати земельні реформи. В капіталістичному суспільстві земля набуває також *екологічної цінності*, однак вирішити ефективно *конфлікт цінностей* таке суспільство не в змозі, що призводить до екологічної деградації земельних ресурсів, які застосовуються у виробництві.

Посткапіталістичне суспільство знову вивело на перший план *людський капітал*, але цього разу як *інтелектуальний капітал*. Лише усвідомлення *екологічної цінності земельних ресурсів, як цінності економічної*, привело до обмеження і збалансування використання економічного ресурсу землі. На жаль, все сказане стосується лише країн, які реально вступили в постіндустріальну стадію розвитку.

Характеристики *земельних відносин як соціального капіталу* та екологічного стану земельних ресурсів лише при появі економічного змісту інтегруються в оцінку землі як природного капіталу окремими складовими. Але часто врахування всіх соціальних, екологічних, а отже і пов'язаних з ними економічних переваг використання земельних ресурсів у процесі суспільного відтворення може опосередковано впливати на оцінку землі як природного капіталу. Цілком можливо, що таке врахування додаткових факторів дасть підстави розглядати не задіяні у виробництві земельні ресурси у якості капіталу.

В останніх рядках “Капіталу” К. Маркс визначив: “Основою абсолютної додаткової вартості, тобто реальною умовою її існування є природна родючість землі, природи, тоді як відносна додана вартість заснована на розвитку суспільних продуктивних сил” [15]. До такого висновку він дійшов не без зовнішньої допомоги. На нього вплинули наукові праці видатного українського вченого С.О. Подолинського [16].

РОЗДІЛ V

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

5. 1. Принципи оцінки земель

У теорії оцінки земель, як і взагалі нерухомості, виділяють наступні групи принципів оцінки: користувача; пов'язані з вимогами до земельної ділянки, будівель і споруд, що на ній знаходяться; пов'язані з ринковим середовищем; найкращого і найбільш ефективного використання об'єкта нерухомості і земельної ділянки.

До принципів користувача відносяться принципи корисності, заміщення і очікування. Кожний з них прямо стосується в першу чергу будинків, будівель, споруд і лише торкається земельних ділянок.

Безпосередньо “прив’язані” до землі принципи, пов’язані з вимогами до земельної ділянки, будинків і споруд, що на ній знаходяться. До цієї групи *оцінних принципів* відносяться: принципи залишкової продуктивності землі, граничної продуктивності (принцип внеску), зростаючої і зменшеної прибутковості, оптимальної величини, оптимального поділу майнових прав, збалансованості.

Відповідно до принципу *залишкової продуктивності в основі вартості землі* лежить її залишкова продуктивність (або продуктивність). Теорія залишкової продуктивності базується на чотирьох складових виробництва (*капітал, праця, управління, земля*), необхідних для здійснення будь-якого виду діяльності.

Кожна зі складових виробництва повинна бути покрита з доходів, отриманих від підприємницької діяльності. Однак внаслідок того, що земля фізично нерухома, а праця, капітал і управління залучаються до неї для здійснення підприємницької діяльності, спочатку оплачуються ці три складові виробництва, а *залишок доходу виплачується власникові землі як рента.*

Це судження спирається на *положення економічної теорії* — земля

має “залишкову вартість” і відносну цінність тоді, коли є залишок доходу після покриття трьох інших складових виробництва (А. Маршалл). Таким чином, залишкова продуктивність виражається доходом, що припадає на землю, після того, як оплачені витрати на працю, капітал і управління.

В основі принципу граничної продуктивності (принципу внеску) знаходиться положення про дохід, отриманий у результаті інвестицій, що залишився після покриття всіх витрат. Принцип граничної продуктивності стосовно земельних ділянок реалізується у такий спосіб: витрати на поліпшення якісних властивостей землі (внесення добрив, вапнування, проведення рекультивації тощо) дозволяють збільшити її вартість у розмірах, значно більших, ніж здійснені витрати. Розмір внеску буде відповідати різниці між збільшенням ціни в результаті поліпшень якості земель і витратами на ці поліпшення

Принцип зростаючої і зменшуваної прибутковості полягає у тому, що збільшення капіталовкладень в основні складові виробництва обумовлює пропорційне збільшення темпів зростання прибутку лише до певної межі, після якої приріст прибутку стає меншим, ніж приріст капіталовкладень (дія закону зменшення родючості). Ця межа відповідає максимальній вартості об'єкта нерухомості, для визначення якої експертів-оцінювачеві необхідно проаналізувати різні варіанти використання земельної ділянки, наприклад розрахувати прибуток від будівництва різних типів об'єктів нерухомості або кількості об'єктів на цій ділянці. Таким чином, принцип зростаючої і зменшуваної прибутковості реалізується в процесі варіантного проектування різних поєднань складових виробництва і визначення на цій основі максимального прибутку.

Сутність принципу оптимальної економічної величини полягає в наступному: при сформованих на ринку нерухомості тенденціях більшим попитом користується певна (оптимальна) величина об'єкта нерухомості даного типу. Принцип оптимальної величини підходить як до будівель, так і до земельних ділянок.

Безпосереднє відношення до земельних ділянок і розташованих на них об'єктах нерухомості має принцип оптимального поділу майнових прав. Основний постулат цього принципу: *майнові права на об'єкт нерухомості* варто розділяти і поєднувати таким чином, щоб збільшити загальну вартість об'єкта нерухомості. Стосовно земельних ділянок *поділ майнових прав* може здійснюватися у такий спосіб: фізичний поділ прав на повітряний простір, на поверхню землі та її надра, поділ земельного масиву (поля) на окремі ділянки; поділ за часом володіння і користування — різні види оренди, довічне володіння, майбутні майнові права; поділ сукупності майнових прав власності — права володіння, термінового або безстрокового користування, розпорядження, довічного (наслідуваного) володіння; поділ за заставними правами (у перспективі).

Принцип збалансованості (або принцип пропорційності), який полягає у тому, що складові виробництва (або об'єкта нерухомості) повинні поєднуватись між собою у певній пропорції, встановлює економічний зв'язок *землі з капіталом, працею й управлінням*. Оптимальне поєднання всіх чотирьох складових виробництва забезпечує максимальний доходу, а, отже, і високу вартість об'єкта нерухомості при його оцінці.

Група принципів, пов'язаних з ринковим середовищем, представлена принципами *залежності, відповідності, попиту та пропозиції, конкуренції, зміни*.

Відповідно до *принципу залежності на вартість об'єкта нерухомості* (у тому числі землі) впливають різні фактори зовнішнього середовища: кліматичні, геологічні, регіональні, соціальні, економічні, екологічні, юридичні, демографічні та інші. Залежно від ступеня впливу на той або інший об'єкт (ділянку) фактори можна розділити на *основні й додаткові*. Безумовно, одним з основних факторів, що визначають *вартість земельної ділянки, є місце її розташування*. У сукупності з близькістю до об'єктів інфраструктури (ринок, дороги, торговельні і

культурні центри) фактор місця розташування формує *поняття* “*економічне місце розташування землі*”, що має найбільший вплив на її вартість.

Залежність вартості об'єкта нерухомості від різних факторів реалізується у формі зв'язків. Зв'язки вимірюються витратами часу, коштів або відстанню. Наприклад, розглядаючи вплив на вартість дачної ділянки одного з регіональних факторів — розташування його в мальовничому місці — можна спробувати виміряти цей зв'язок шляхом порівняння оцінюваної ділянки з порівнюваною ділянкою, що знаходиться у звичайній місцевості. Різниця у вартості цих об'єктів і буде характеризувати вплив фактора (мальовничість місця розташування) на вартість земельної ділянки у грошовому виразі.

За *принципом відповідності* об'єкт нерухомості, що не відповідає існуючим на поточний момент ринковим стандартам, має меншу вартість. Принцип відповідності широко використовується архітекторами при проектуванні містобудівних об'єктів. Проекти забудови повинні відповідати типові землекористування у певному районі. Розумна архітектурна однорідність і високий рівень зручностей і послуг обумовлюють високу вартість об'єкта.

Суть *принципу попиту та пропозиції* полягає у виявленні взаємозв'язку між потребою в об'єкті нерухомості (попиті) та обмеженістю його пропозиції. *Попит на об'єкт нерухомості обумовлений його корисністю* (здатністю задовольняти потреби користувача) і доступністю, але обмежений платоспроможністю потенційних споживачів. Чим більший попит, тим вища вартість об'єкта нерухомості (пропозиція земельних ділянок обмежена).

Найбільший вплив на співвідношення попиту та пропозиції на об'єкти нерухомості має застосування законодавчих і нормативних актів. Наприклад, дозвіл у законодавчому порядку купівлі і продажу земельних ділянок обумовлює значне збільшення пропозиції на земельному ринку,

що, в свою чергу, приводить до стабілізації цін на землю. І навпаки, продовження мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель, що відповідно до ЗК України мав закінчитися 1 січня 2001 року, робить пропозицію земель сільгоспвикористання ще більш нееластичною.

5. 2. Теоретичні основи вартісної оцінки земель

Характерними ознаками *землі як об'єкта оцінки* є її різноплановість, багатоцільове використання як споживчої вартості, тобто властивостей, що виявляються у процесі виробничого використання і господарського обігу землі. Тому *вибір критеріїв оцінки землі* повинен кореспондувати з відповіддю на питання: для чого, для яких цілей необхідно визначення споживчих вартостей землі? Поза відповіддю на це питання власне оцінка землі є безпредметною.

у комплексі досліджуваної проблематики методологія та методи цілісної всебічної *оцінки землі як природного ресурсу* є найменш розробленими. Як і раніше, в центрі наукових і особливо прикладних досліджень знаходиться *автономна економічна оцінка окремих споживчих властивостей та функцій землі*, що розглядаються через призму потреб будівництва, розселення, сільськогосподарського виробництва, лісового господарства чи інших видів людської діяльності. При загальній виправданості досить широкого розгортання такого виду наукових пошуків не можна не помітити, що всі вони дають хоча і цілеспрямовану, але *однобічну економічну характеристику землі* без урахування її універсальності як поліфункціонального природного ресурсу багатоцільового використання. Найбільш істотним загальним недоліком галузевих способів оцінки є й те, що проблема в основному розглядається з економічної точки зору і поза увагою залишаються *соціальні та екологічні аспекти*.

Причин такої ситуації є багато. Основна з них, на наш погляд, полягає в складності власне *об'єкта оцінки*, його багатоаспектності і, як наслідок,

у труднощах, пов'язаних з оцінюванням традиційними способами. Навряд чи слід очікувати плідних результатів, якщо фахівці різного профілю, навіть працюючи колективно, не матимуть *єдиного методологічного плану* або науково обгрунтованої *земельнооцінної концепції*, яка визначала б загальну мету комплексного оцінювання і методичний інструментарій та засоби його здійснення. Через відсутність такої концепції творчий потенціал учених і практиків витрачається на “перетягування канату” між екологами (“охоронцями природи”) і економістами (виробничниками). Інколи в цей процес залучаються соціологи та філософи.

Широкі можливості закладені у *використанні системної методології*, яка може правильно зорієнтувати наукові пошуки в найскладніших аспектах проблематики оцінки земельних ресурсів як *найвагомішої складової національного багатства*. Справді, із системних позицій є всі підстави розглядати земельні ресурси як *поліструктурне та багаторівневе утворення*, якому притаманні *два типи найважливіших системоутворюючих зв'язків*. Один із них — *горизонтальний* (ресусно-територіальний) — охоплює взаємопов'язані та порівняно автономні підсистеми структурної організації земельних ресурсів (населення, виробництво, економіка, природне середовище); *другий* — *вертикальний* — масштабнорівневу впорядкованість різних ресурсних одиниць (їх показників) та функцій. Таке бачення суті системоутворюючих зв'язків між складовими земельних ресурсів та їх функціями обумовлює *використання принципу ієрархії при формуванні системи комплексного оцінювання як національного надбання*.

Однак для чітких економічних вимірів ефективності землегосподарювання і відтворювальних витрат необхідний *облік земельних ресурсів у грошовій формі* (їх економічної та еколого-соціальної цінності); а для вдосконалення структури народного господарства, визначення пріоритетних напрямів розвитку його галузей — також оцінка земельних ресурсів як *елементів національного багатства*.

Сьогодні природні ресурси не враховуються статистикою багатства.

В свій час це питання обумовило гостру дискусію в спеціальній економічній літературі, яка в основному стосувалася включення земельних ресурсів до складу національного багатства. Висвітлимо основні моменти тієї дискусії.

Свого часу стверджувалося, що *природні ресурси взагалі не стосуються суто економічної сфери, тому до поняття національного багатства вони вносять розпливчастість та невизначеність*. У процесі використання в різних галузях суспільного виробництва земельні ресурси набувають властивостей інших елементів національного багатства. Крім того, невизначеність зникає при наявності відповідних методів оцінки природних ресурсів, згідно з якими вони можуть бути включені до національного багатства.

Помилково до складу земельних ресурсів не включалася суспільна праця і це начебто не дозволяло вважати їх складовими національного багатства. Цей аргумент спростовувався опонентами тим фактом, що земельні ресурси, навіть не залучені до суспільного виробництва, містять у собі витрати праці, пов'язані з їх дослідженням, пошуком, відкриттям нових якостей тощо. Аргумент про те, що земельні ресурси не включають суспільну працю і, таким чином, не мають вартості, був основним у прихильників “чистого національного багатства”. В той же час вони вказували на те, що значні витрати праці і матеріальних ресурсів на збереження якості земель та відновлення їх еколого-соціальних функцій приводять до накопичення в них певної кількості суспільної праці. Тим самим певна частина природних ресурсів перетворюється в елемент суспільного багатства (процес збільшення капіталу) і підлягає регулярному врахуванню.

Сучасні економісти вважають, що національне багатство повинно виражати масу споживчих вартостей, якими володіє суспільство на даний момент незалежно від того, чи створені вони працею, чи є даром природи. Це вимагає перегляду відповідних *традиційних методів оцінки земельних*

ресурсів.

Перш за все необхідно зазначити *відсутність єдиної думки* серед економістів і статистиків стосовно принципів оцінки земель як елементів національного багатства.

Намагання оцінити земельні ресурси за обсягом фактичних витрат праці призвело до парадоксальних висновків: пустелі та солончаки з інтенсивним зрошуваним землеробством потрібно вважати високоцінними землями, а родючі землі запасу не враховувати в складі багатства. На думку інших дослідників, з огляду синтетичного врахування національного багатства, де на перший план виходять проблеми оцінки загальної маси праці, що реально вкладена в економічну родючість земель, такого протиріччя не існує. Причому при оцінці за витратами на освоєння, дослідження, введення в експлуатацію, наприклад рекультивованих земель, земельні ресурси оцінюються аналогічно до об'єктів штучного відтворюваного багатства — в оцінці будь-яких частин суспільного багатства переважає єдиний універсальний методологічний принцип трудової теорії вартості.

Рентний підхід виходить не із витрат на освоєння земельних ресурсів, а із *господарської ефективності їх використання*. Але прихильники рентного підходу вважають дисконтовані річні земельні ренти показником корисності, що заключається в земельних ресурсах, тобто через це відновлюється відповідність між багатством в розумінні природної продуктивності і багатством у економічному сенсі.

Порівнюючи ці методи, визнаємо, що результати оцінки земельних ресурсів за такими критеріями показують лише ефективність їх використання, але кількісно не визначають їх загальну цінність як складових національного багатства.

Як уже зазначалося, оцінка повинна бути всебічною і враховувати всі можливі шляхи використання природно-територіального комплексу з обов'язковим обліком екологічної складової. Останнім часом

розробляються підходи, що враховують загальну економічну вартість природних ресурсів (Бобильов С.М. та ін., 1997; Голуб А.О. та ін., 1999). Загальна економічна вартість дозволяє враховувати такі складові, як духовна значимість ресурсу, його соціальна цінність та асиміляційний потенціал. Крім того виникає можливість визначити цінність ресурсу з огляду гарантування екологічної, продовольчої і стратегічної безпеки населення і країни в цілому. Земельні ресурси, як складова національного багатства країни, підлягають оцінці за наступними головними аспектами: як загальний просторовий базис; як засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві; як еталон природної непорушеної природи; як сховище (комора) мінеральної сировини; як база розміщення об'єктів відпочинку й оздоровлення.

Земля — унікальний ресурс: вона кількісно обмежена, її неможливо штучно відтворити, пропозиція землі для використання є практично нееластичною.

Оцінка землі як складової національного багатства країни являє собою порівнюваний кількісний і економічний розрахунок її споживчих властивостей і еколого-економічних ефектів використання при різному цільовому призначенні земельних ділянок. Цільове призначення земельних ділянок визначається задачами вибору доцільних напрямків і способів землекористування для життєзабезпечення населення. Оцінка землі як складової національного багатства країни повинна ґрунтуватися на врахуванні наступних обставин і аспектів.

Обмеженість землі і неможливість її відтворення сприяють виникненню двох видів монополії на землю: *монополію власності (реалізує власник)* і *монополію на землю як об'єкт господарювання (реалізує користувач)*. Монополія власності породжує *абсолютну ренту*, а монополія господарювання на землі — *диференціальну земельну ренту*. Більш правильно, на наш погляд, використовувати термін “земельна рента” як дохід. До постійних факторів, що обумовлюють регулярне

відтворення земельної ренти, відносяться якість ґрунтів і місце розташування земельних ділянок, рівень інтенсивності використання земель, новітні технології вирощування і нові сорти сільськогосподарських рослин, органічна будівля капіталу, монополія на власність і використання земельної ділянки.

В аграрному виробництві будь-які технічні і технологічні вдосконалення засобів праці й інтенсифікація виробництва завжди виявляються опосередковано — тільки через функціонування землі. Розмір земельної ренти в сільському господарстві дорівнює сумі *трьох* показників: *надлишку* вартості понад суспільну ціну виробництва продуктів, *різниці* між суспільною та індивідуальною ціною виробництва, *різниці* між монопольною ціною і витратами на виробництво продукції на земельних ділянках особливої якості та особливих кліматичних умов.

Цінність міських земель полягає в їх можливості забезпечувати додатковий дохід, що виникає завдяки більш зручному місцю розташування щодо ринків ресурсів і продаж, а також інфраструктурній облаштованості території. Кількісні показники земельної ренти за рахунок освоєності території виникають внаслідок скорочення витрат на створення транспортної й інженерної інфраструктури. Розмір земельної ренти в населених пунктах практично формують і визначають *чотири фактори*: *попит*, *обмеженість*, *корисність* і *ліквідність* земельних ділянок.

У *надрокористуванні*, де земельна ділянка відіграє роль сховища (“комори”) мінеральної сировини, оцінка об’єктів надрокористування обумовлюється наступними складовими: сировинна чи функціональна цінність природного ресурсу як продукту переробки і споживання; інженерно-геологічні умови залягання природного ресурсу; економіко-географічне положення ділянки надр. *Параметри економіко-географічного положення земельної ділянки* об’єкта надрокористування характеризуються факторами міжрегіонального, регіонального і місцевого

значення (щільність населення, близькість і класифікація транспортної й інженерної інфраструктури). *Оцінка земельної ділянки* надкористування, як елемента національного багатства країни, може формуватися з урахуванням наступних видів земельної ренти: міжрегіональної і регіональної ренти, обумовленої відмінностями в рівнях соціально-економічного розвитку і природних особливостей окремих частин території; галузевої ренти, обумовленої особливостями формування рентного доходу по різних видах корисних копалин і в різних сегментах ринку нерухомості; локальної ренти, пов'язаної з факторами місця розташування земельної ділянки щодо системи розселення, промислових вузлів, особливо охоронюваних територій; інфраструктурної ренти, обумовленої рівнем розвитку інженерно-транспортної інфраструктури й інтенсивністю її використання.

Показники цінності земельних ділянок несільськогосподарського призначення за межами поселень як просторового базису для об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, оборони й іншого призначення визначаються величиною ренти, що створюється за рахунок місця розташування, облаштованості і функціонального використання відповідного земельної ділянки.

Цінність земельних ділянок об'єктів відпочинку, оздоровлення й еталонів непорушеної природи визначається сумарним економічним, екологічним і соціальним ефектами, одержуваними від їх відповідного використання.

Отже, методологічну основу оцінки землі як складової національного багатства країни визначають наступні положення: використання народногосподарських і госпрозрахункових оцінних критеріїв і показників відповідно до особливостей функціонування землі в економіці країни; динамічність показників оцінок природних ресурсів, заснована на одержанні поточних і перспективних (потенційних) їх значень, пов'язаних з оптимізацією використання; узгодженість економічних, екологічних і

соціальних показників оцінок земельних ресурсів; спільність побудови оціночних шкал у єдиній системі для території країни, з врахуванням її повного охоплення. Єдиними *критеріями оцінки* земельних ділянок для всіх категорій їх використання є: *місце розташування, якість, дефіцитність, ресурсні можливості використання*. Порівняльними оцінними показниками для земель різного цільового призначення є земельна рента і ціна землі, що є грошовим вираженням її ринкової вартості, яка формується залежно від прибутковості виробництва.

Земельна рента і ціна землі характеризують у сукупності народногосподарську цінність землі і виражають відповідно її кадастрову оцінку. Встановлені при кадастровій оцінці показники є базовою величиною для визначення ставок земельного податку й орендної плати за землю.

Оцінка землі як складової *національного багатства країни* відкриває можливість її застосування для обґрунтування управлінських рішень щодо цільового використання земель на альтернативній основі, включаючи і рамки єдиного світового господарства. Цією обставиною визначається необхідність формування єдиної природної та економічної основи розрахунку оцінних показників у вигляді розімкнутої системи територіальних одиниць об'єктів оцінки земель на макрорівні, що генералізуються в межах території держави в цілому, областей, районів (регіонів), господарств.

Макрорівень *природної складової оцінки землі* утворює система зонально-провінційних одиниць районування земельного фонду країни в межах ґрунтово-кліматичних зон і природно-господарських комплексів, що відображають головні просторові відмінності у факторах біокліматичної продуктивності земель.

Макрорівень *економічної складової оцінки землі* утворює система регіональних територіально-виробничих комплексів загальнодержавного значення, що характеризуються особливою структурою земель за

цільовим призначенням, рівнями землезабезпеченості і загальної ресурсозабезпеченості, екологічним станом земельних ресурсів, міжрегіональною транспортною складовою цінності землі.

Дефіцитність земель як загальний критерій їх оцінки виявляється в показниках щільності населення, регіональної землезабезпеченості відповідно до загальних потреб розвитку територіально-виробничих комплексів, охорони природи і збереження нормального екологічного стану території та співвідношення нормативної землеємності різних галузей народного господарства з фактичною і перспективною забезпеченістю регіонів землями відповідного цільового призначення.

Дефіцитність земель визначається показниками фізичної площі при їх оцінці як просторового операційного базису, а при використанні землі як *біологічного ресурсу також у показниках порівнюваної* за продуктивністю площі в умовних кадастрових гектарах. Залежно від цільового призначення площа земель порівнюється з кількістю населення, трудовими ресурсами, фактичними і перспективними обсягами виробництва. При оцінці земель їх дефіцитність виражається в показниках загальної і галузевої землезабезпеченості, узгоджується із загальним типом виробничої спеціалізації території і рівнем інтенсивності виробництва шляхом встановлення граничних значень землезабезпеченості для різних регіональних типів господарств. *Дефіцитність земель з унікальними* якостями для виробництва особливо цінних сільськогосподарських культур або багаторічних насаджень, з унікальними бальнеологічними властивостями може відобразитись показниками їх підвищеної економічної оцінки порівняно із всіма іншими землями. *Народногосподарська цінність* цих земель базується на монопольній земельній ренті, а також особливій природоохоронній, рекреаційній і естетичній цінності, що в сучасних *соціально-економічних* умовах України поки ще не може бути виражена в реальних показниках додаткового прибутку рентного характеру.

Загальна ресурсозабезпеченість характеризує земельні ресурси з

огляду економічних можливостей їх використання на певній території. До її основних показників відносяться: забезпеченість трудовими ресурсами, транспортною мережею, фондозабезпеченість, інженерна, соціальна й екологічна облаштованість території. *Ресурсозабезпеченість* визначається стосовно сучасних і перспективних типів виробничої спеціалізації відповідних регіонів. Показники ресурсозабезпеченості узгоджуються з показниками місця розташування і дефіцитності земель у загальній системі *економічних факторів оцінки землі*.

Комплексний характер оцінки землі виявляється в сукупному врахуванні всіх переваг і ефектів (виробничих, природоохоронних, рекреаційних), отриманих при використанні земель відповідного цільового призначення, а також у комплексному територіальному підході до оцінки земельних ресурсів як поєднання різних угідь. При такому підході земельні угіддя, що знаходяться на певній території в мінімумі, отримують додаткову оцінку за вартістю їх заміщення іншими угіддями в конкретному регіоні чи з урахуванням додаткових витрат, пов'язаних з використанням аналогічних угідь в інших регіонах.

Оцінка землі повинна враховувати динаміку якісного стану ґрунтів, їх родючість, ступінь забруднення. Зростання економічної ефективності землекористування може супроводжуватися як підвищенням, так і зменшенням екологічного ефекту. У зв'язку з цим збільшення показників оцінки землі (без урахування її екологічної складової) може супроводжуватися при різних умовах як підвищенням, так і зниженням загальної народногосподарської цінності земель. Динаміка якісного стану земель виражається в показниках екологічного ефекту (чи збитку) землекористування, що характеризуються відновлювальною вартістю допущених втрат чи родючості ґрунтів.

Порівняння показників оцінки земель різного цільового призначення визначається способами порівняння результатів їх використання між собою і результатів виробництва з витратами як у просторі, так і часі.

Результати виробництва виявляються в кількості та якості виробленої продукції, розмірах отриманого прибутку, зміні екологічних умов людини, зміні якісного стану земель. Різні види продукції, що використовується для оцінки земель, переводяться у порівнюваний вигляд на основі ринкових цін (світового і внутрішнього ринку), замикаючих (граничнодопустимих) витрат, енергетичних коефіцієнтів, діючих закупівельних і оптових цін.

При порівнянні ефектів землекористування між галузями матеріального виробництва, транспортного, торгового та іншого обслуговування основним критерієм порівняння стає *рентна частина фактичного і нормативного прибутку*, що відповідає сучасним і перспективним умовам виробництва. При порівнянні природоохоронних, рекреаційних та інших соціально значимих функцій земельних ресурсів, не пов'язаних з отриманням конкретної продукції і прибутку, можуть застосовуватися *показники вартості* альтернативних соціальних ефектів використання земель, а також показники обліку їх впливу на підвищення продуктивності чи праці, експертні оцінки значимості відповідних факторів у виробничих результатах землекористування.

Великі міжгалузеві відмінності в періодах виробництва обумовлюють необхідність приведення до порівнюваного вигляду різних даних щодо використання земель. У цих цілях використовуються галузеві коефіцієнти, що враховують умови використання земель. Загальною умовою використання земель є потенційна необмеженість термінів їх експлуатації. Цим передбачається необхідність застосування знижених (порівняно з нормативами ефективності капіталовкладень) коефіцієнтів приведення. Застосування показників цих коефіцієнтів на рівні 0,02-0,03 дозволяє врахувати тенденцію зростання річної народногосподарської оцінки земель у довгостроковій перспективі.

Особливості оцінки земель різного цільового призначення визначаються специфікою їх *функціонування в народному господарстві*,

способами і рівнями впливу на землю, формами і розмірами *народногосподарського ефекту використання земель*. Залежно від зазначених факторів, цілей і детальності виконуваних оціночних робіт землі різних категорій можуть поєднуватися в більш групи чи, навпаки, диференціюватися в межах відповідної категорії. Найбільш загальною підставою для якісного розмежування земель при їх оцінці є виділення в особливі генералізовані групи: *біологічно продуктивних земель*, що використовуються у сільському і лісовому господарстві, земель інтенсивного *будівельно-операційного* впливу, земель природоохоронного, рекреаційного й іншого призначення з визначальною роллю заходів і витрат щодо збереження їх природних властивостей. Ці особливості функціонування землі, а також відмінності способів і рівнів впливу на землю визначають доцільність обґрунтування узгоджених критеріїв врахування природних, економічних і соціальних умов, лімітуючих факторів за названими укрупненими групами.

Лімітуючими факторами якості земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення на макрорівні є тепло- і вологозабезпеченість території, загальний характер рельєфу і ґрунтового покриву, основні економічні фактори та умови господарського використання земель, зокрема забезпеченість трудовими ресурсами, розвиненість транспортної мережі.

Оцінка земель як просторового операційного базису в промисловому та інших видах будівництва передбачає врахування комплексу наступних факторів: природні фактори (характер рельєфу, ґрунтів і материнських порід, сейсмічність, лавино-селева небезпека, просідання ґрунтів, кліматичні і медико-географічні умови, заболоченість, водозабезпеченість, умови водопостачання і водовідведення); економічні фактори (потужності будівельних баз, забезпеченість шляхово-транспортною і водопровідною мережею, територіальні рівні і коефіцієнти капіталоемності та трудомісткості виробництва); соціальні фактори (наявність вільних

трудоу ресурсів, умови життя населення, розвиненість інфраструктури, стан навколишнього середовища).

Показники оцінки землі як *складової національного багатства* України повинні бути співставними з відповідними показниками територій-аналогів закордонних країн Європи і Північної Америки.

Інформаційною базою оцінки землі як елемента національного багатства країни є дані державних кадастрів, насамперед земельного; землевпорядної, лісовпорядної, містобудівної і проектно-технічної документації, матеріали інвентаризації земель, дані державної і світової статистичної звітності, показники державної кадастрової оцінки земель, матеріали попередніх оцінок земельних ресурсів території України.

Комплексній (повній) оцінці земельних ресурсів як складової національного багатства повинно передувати методологічне уточнення об'єкта оцінки. Поняття *земельні ресурси*, як відомо, відноситься до загальноживаних наукових понять і до того ж має досить широку значеннєву гамму. Воно настільки ж фундаментальне і невизначене, як, наприклад, *вартість* в економіці, *множина* в математиці, *система* в загальній теорії систем або *екологічна ніша* в екології тощо.

У змістовному аспекті це поняття багато в чому подібне до терміна *земля*, хоча загалом очевидно, що вони не займають однопорядкового положення. Останнє відноситься до розряду універсальних, граничних абстракцій, які містять в собі певний “наскрізний” стрижень, що змістовно заломлюється через призму конкретно-наукового пізнання. Так, в астрономії Земля розглядається як третя, починаючи від Сонця, планета Сонячної системи Всесвіту; в юриспруденції і економіці — як земельна ділянка (або їх сукупність), головний засіб виробництва в сільському і лісовому господарствах, просторовий базис розміщення і розвитку галузей народного господарства та розселення; у ґрунтознавстві — як природно-історичне утворення, феноменальний продукт природи, що має унікальну властивість родючості та самовідновлення.

Цілком очевидно, що використання висхідного (базового) поняття як наближеного не забезпечує проведення оцінювання земельно-ресурсного потенціалу на більш глибокому сутнісному рівні. Тому, перш за все, необхідно спробувати окреслити зміст понять і термінів, що є об'єктами наукового дослідження в цій роботі. При цьому, очевидно, варто підкреслити, що головне завдання вбачається не тільки в необхідності уточнення існуючих дефініцій або формулювання нових, а й у чіткій структуризації їх сукупності.

Оскільки денна поверхня землі обмежена сушею і збільшити її звичайним шляхом практично неможливо, то відповідно одним із основних понять, усвідомлених людством, є загальне уявлення про *землю* як про сукупність обмежених у просторі площ материкової суші. В такому баченні земля як територія з усією різноманітністю клімату, рельєфу, ґрунтів, водних об'єктів і біоти є місцем для життя і всіх видів матеріальної (економічної) діяльності населення, у природному і зміненому в процесі господарського використання стані є середовищем та місцем існування людей та інших біологічних істот.

Ще більш обмеженими є площі земель (території), придатних за природними властивостями для певних форм господарської діяльності, відпочинку та оздоровлення населення. Саме ці чинники змушують розглядати землю (землі) перш за все як природний територіальний (просторовий) ресурс (ресурси — *франц. Resources* — засоби, запаси, джерела засобів, доходів і т. п.). Інші функціональні ознаки землі як комплексного ресурсу природи детально розглянуті нами раніше.

Як і будь-яке інше узагальнююче поняття, термін *земля-територія* є складним і багаторівневим категоріальним утворенням, що характеризується ієрархічною структурою. Є підстави досить чітко розрізняти наступні ієрархічно поєднані смислові рівні поняття землі-території: загальнонауковий (застосовуваний не взагалі в науці, а тільки в певних наукових дисциплінах), фізико-географічний, економіко-

географічний, міжнародно-правовий.

Ієрархічну структуру наукового поняття *землі-території* можна навести у вигляді наступної функціональної схеми (табл. 5.1).

За умови різнопланового тлумачення понять *земля* і *територія*, їх економічна суть може бути проінтерпретована однаково. Мова йде про двоїсту функцію і землі, і території як ресурсу природи. З одного боку, вони відіграють роль елементарного ресурсу — просторового, операційного базису будь-якого виду людської діяльності, з другого — інтегрального ресурсу як природного, так і антропогенного походження (територія — простір, територія — надра, територія — родючість, територія — фонди і т. д.). Зрозуміло, що в своєму останньому значенні *територія* може розглядатись як найбільш вдалий і точний еквівалент політекономічної категорії землі.

Таблиця 5.12

Ієрархічна структура наукового поняття «землі-території»

Структурний рівень	Сфера застосування	Основні поняття, утворюючі ознаки	Смислове значення
I	Загальнонаукова	Обмеженість у просторі	Усяка частина поверхні суші
II	Фізико-географічна	Протяжність місцезнаходження	Географічний простір
III	Економіко-географічна	Ресурсна складова	Територіальний ресурс (елементарний і інтегральний)
IV	Міжнародно-правова	Суверенність володіння	Територія державна

Разом із тим, в загальноекономічному розумінні термін *земля* має кілька значень: від гранично широкого, що охоплює всі природні фактори й умови виробництва (включаючи його базис, первинні предмети і засоби виробництва) до гранично вузького, обмеженого її роллю як просторового операційного базису. В першому випадку можна говорити про землю (за К. Марксом) як про джерело всякого виробництва і всякого існування. В більш вузькому розумінні, зокрема в землеробстві, земля як засіб виробництва діє як знаряддя виробництва.

Зазначені вище ресурсні ознаки землі-території ще недостатньо терміновані і мають єдину номінацію. Через це дуже важливо в кожному випадку уточнювати, в якому саме значенні вживається такий ємний за змістом термін.

Для характеристики землі-території як інтегрального ресурсу природи по суті немає адекватного визначення. З великою ймовірністю тут можна використати термін *земельно-ресурсний потенціал* або його модифікації — *природно-ресурсний потенціал території*, *природноекономічний потенціал території* та ін., хоча в ресурсооціночному значенні цілком очевидна їх орієнтуюча здатність. Так, зокрема значення слова *потенціал* однозначно детермінує використання земельної території областю віртуальних (тобто уявних) можливостей, або (в усякому разі) дозволяє розглядати їх як явище майбутнього (*потенціал* — від *лат. potentis* — *сила* — властивості землі чи притаманні їй якості, засоби, які можуть бути використані з метою досягнення певної мети або вирішення якоїсь проблеми, зокрема продовольчої або більш широкої економічної).

У контексті наведених міркувань з приводу структуризації понять і термінів, є всі підстави розглядати і *землю*, і *земельні ресурси* як складні системні утворення, що є певним чином упорядкованою множиною взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, які й утворюють певну єдність (сукупність) — *земельно-ресурсний потенціал*. Зрозуміло, що склад цих елементів (їх кількість і набір) при комплексній оцінці необхідно попередньо кількісно точно визначити, а способи їх оцінювання повинні бути ідентичними.

Разом з тим, для ототожнювання цих понять, як і протиставлення їх одне одному, на наш погляд, немає достатніх підстав. Цілком очевидно, що при всій їх схожості, є між ними і принципова різниця. На наш погляд, необхідно вирізняти їх дві автономні (за способом упорядкування елементів) *системні функції* — *внутрішню і зовнішню*.

Головна причина необхідності розмежування цих понять прихована в

різнопорядковості явищ і процесів, які вони фіксують. Тут йдеться про двоїстість земельних ресурсів, які відносяться одночасно до кількох якісно різних систем реального життя: природної і суспільної (соціально-економічної, політичної тощо), кожна з яких розвивається за своїми специфічними законами, що можуть бути узагальнені поняттям *земельні відносини*.

Спираючись на викладені схематичні міркування, можна уявити соціальну цінність землі і земельних ресурсів у вигляді триадичної схеми: “приватні (окремі) ознаки якості” (земля-земельна ділянка) ↔ суспільні якісні ознаки першого порядку (інтегральний територіальний ресурс) ↔ суспільні ознаки якості, властиві для земельних ресурсів другого порядку, або над’якості (територіальне поєднання природних ресурсів, територіальний комплекс природних ресурсів, що співвідносяться з людиною, її соціальними потребами, тобто є природно-соціальним явищем, інтегральним природним ресурсом, здатним як задовольняти певні суспільні потреби, так і впливати на суспільні відносини). Із двоїстої функції землі і земельних ресурсів випливає і *подвійний підхід до їх оцінки*: як власне *операційного базису* (аналогічно до поелементних оцінок інших видів природних ресурсів) та як *інтегрального природного ресурсу* (комплексна оцінка).

Отже, в сучасному розумінні *земельні ресурси* — складне поняття, до якого умовно можна застосувати визначення *природно-соціальне утворення*, що характеризується ознаками просторового та інтегрального ресурсу — протяжністю, рельєфом, надрами, водами, ґрунтовим покривом, рослинністю, іншою біотою, а також є об’єктом господарської діяльності і розселення, визначає екологічні умови життя людей, їх економічні та морально-правові стосунки.

Можна сказати, що у *соціально-економічному розумінні земельні ресурси* це — сукупні ресурси (запаси) земельної території як просторового базису господарської діяльності і розселення людей, засобу

виробництва, її біологічної продуктивності та екологічної сталості середовища життя; *земля (землі)* — територія суші або її частина (земельна ділянка) з ґрунтами, іншими природними компонентами ландшафту, що органічно поєднані і функціонують разом з нею, є об'єктами власності та господарської діяльності, що здійснюється на основі законодавства України.

Ґрунтовий покрив — продукуючий шар поверхні землі, самостійне природно-історичне органо-мінеральне утворення, здатне до саморозвитку і самовідтворення, а також забезпечувати функціонування біогеоекосистем (біосфери). *У сільськогосподарському використанні землі ґрунтовий покрив відображає суть і властивості її як засобу виробництва, основи агрофітоценозів, об'єкта земельних відносин та економічної(грошової) оцінки, відтворення й охорони.*

Родючість ґрунтів — здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення та воді, забезпечувати їх кореневі системи повітрям, теплом, іншими умовами зростання і розвитку. Отже, *родючість* — *головний показник якості й основа нормативної ціни земель сільськогосподарського призначення.* Саме через нормативну ціну здійснюється комплексна вартісна оцінка сільськогосподарських земель, тобто визначається їх інтегральна споживча (економічна та екологічна цінність) вартість, яка часто помилково інтерпретується в літературі як *оцінка землі.*

У зв'язку з викладеним розумінням методологічної основи поняття *земельні ресурси* ще раз звернемо увагу на основні моменти суті їх оцінки. Зокрема, доцільно виділити наступні рівні їх комплексної оцінки: природно-історичний (або природний), природно-ресурсний (або геотехнологічний) та еколого-соціально-економічний. На першому рівні оцінюються окремі компоненти землі-території (і/або їх взаємодія) без спеціального визначення їх соціальної функції та значення, тобто тільки якісної оцінки фізичного простору, об'єктів чи явищ. На другому рівні

відбувається оцінка соціальної функції природних елементів (об'єктів) землі шляхом запровадження поняття *земельні ресурси*, тобто на ресурсному рівні. І нарешті, на третьому еколого-соціально-економічному рівні виконується поглиблений аналіз соціальних функцій сукупності елементів земельних ресурсів через призму різних територіально-господарських систем або комплексів.

5. 3. Еколого-економіко-юридичний аспект оцінювання земель

Здійснення оцінки землі, як правило, обмежене рамками фізичного, економічного, екологічного і соціального контексту. Процедура оцінки землі обумовлена метою її проведення і супроводжується ідентифікацією цілей. Це може бути отримання сільськогосподарської продукції, розвиток нових форм землегосподарювання, визначення напрямів оздоровлення забруднених територій тощо. За класифікацією ФАО ООН основними функціями землі є: виробнича, біотично-екологічна, кліматорегулююча, гідрологічна, зберігаюча (акумуляуюча), природоохоронна і асиміляційна, функція життєвого простору, архівна або спадкоємна, поєднувальна (просторова) функція.

Одним із рушійних стимулів оцінювання земельних ресурсів є потреби людини в їх благах через усвідомлення та загальнофілософське сприйняття людських потреб. Саме потреби людини є висхідними складовими її внутрішньої суті (природи) (Kotler).

В економіці поняття потреби людини пов'язані з категорією *цінність*. Цінність висвітлює значення природного об'єкта, зумовлене його корисними властивостями. У цьому зв'язку цінність землі, як правило, є суб'єктивною категорією, оскільки потреби в землі розглядаються з позицій людини.

Потреби людини практично дуже широкі, в той час як можливості землі (як і решти природних ресурсів) щодо їх задоволення є обмеженими.

У цьому зв'язку вимір рівня здатності землі задовольняти людські потреби і складає суть її суб'єктивної еколого-економічної цінності.

Здебільшого здатність землі в задоволенні потреб людини виражається за допомогою економічної категорії вартості, яка в ринковій економіці вимірюється її ціною, і встановлюється залежно від попиту і пропозиції.

Складні відносини людина↔земля знаходять своє відображення і тісно переплітаються в методології оцінки землі. Вони забезпечують базове розуміння цінності, на основі чого і здійснюється оцінка земельних ресурсів.

Відмінності в кліматі, різні умови та способи прикладання праці, використання основних засобів і капіталу, а також строкатість соціального середовища обумовлюють застосування різноманітних способів оцінки землі, оціночних критеріїв та показників, а також різних принципів і ступеня деталізації.

У сучасній теорії оцінювання земель найбільш відпрацьованими видами оцінки є якісна, економічна, соціальна й екологічна оцінки земель, які умовно можна об'єднати у такі групи: *економічну* — визначення економічної цінності, виражену в економічних показниках, і *позаекономічну* — визначення екологічної, соціальної, естетичної цінності земель в оціночних (кількісних та якісних) показниках.

За М.Ф. Реймерсом, *економічна оцінка землі (природних ресурсів)* — це визначення їх суспільної корисності, тобто вкладу цього ресурсу в підвищення рівня задоволення людських потреб через виробництво і споживання. *Позаекономічна оцінка землі*, на відміну від економічної оцінки земель, — це вартісне оцінювання їх екологічної, гігієнічної, соціальної та іншої цінності, вираженої не в економічних показниках, хоча така оцінка може мати умовний вираз у грошовому еквіваленті як сума, якою суспільство може пожертвувати заради їх відновлення. Варіантом *позаекономічної оцінки є екологічна оцінка*, що з урахуванням динаміки

впливу, встановлення соціального значення подій, явищ, ресурсів і об'єктів, їх економічної оцінки, інтегрується в системну сукупність визначеної й обумовленої (в натуральних показниках, балах або грошових одиницях) корисності для життя і розвитку суспільства.

Оскільки фізичні характеристики і соціальні відносини з приводу використання землі змінюються, то суспільство постійно видозмінює оцінку земель. Зростання потреб суспільства, важливість повноцінного середовища існування людини створює необхідність здійснення *комплексної еколого-економічної оцінки* землі, яка б враховувала перш за все екологічну складову при вартісній оцінці земельних ресурсів.

Потреба в такій оцінці обумовлена важливістю більш повного відображення цінності властивостей і життєво важливих функцій землі. Ґрунти, корисні копалини, води, рослини та інші природні ресурси є основою як екологічного, економічного, так і соціального розвитку. Глибоке осмислення їх фундаментальної ролі та оцінка з позицій екологічного і соціально-економічного значення для суспільства повинно забезпечити більш повне визначення цінності землі.

Розробка методології еколого-економічної оцінки землі і природних ресурсів є не тільки вітчизняною проблемою — її необхідність визначена на міжнародному рівні. Зокрема, в Порядку денному на XXI століття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) визначено, що розробка більш ефективного способу оцінки суттєво важливої ролі навколишнього середовища як джерела природного капіталу і приймача побічних продуктів виробництва, антропогенного капіталу та іншої людської діяльності сприяє сталому розвитку. Зазначається, що головною метою такої оцінки є розширення систем національних економічних рахунків для включення в процедури обліку екологічних і соціальних аспектів.

Комплексна еколого-економічна оцінка землі — основа інституціонального забезпечення раціонального її використання й охорони в умовах реформування відносин власності, здійснення

економічного регулювання господарської діяльності, поліпшення екологічної ситуації, соціального благополуччя і здоров'я суспільства.

У широкому розумінні еколого-економічна оцінка землі включає:

- 1) процес пізнання еколого-економічних явищ навколишнього середовища;
- 2) аналіз природних, економічних і екологічних властивостей землі;
- 3) характеристику стану взаємодії природного (земельні ресурси) і соціально-економічного середовища (населення, економіка);
- 4) визначення природних, економічних і екологічних характеристик землекористування;
- 5) оцінювання впливу господарського використання земель на навколишнє середовище.

У практичній площині зміст поняття еколого-економічна оцінка землі залежить від характеру об'єкта, мети його оцінювання і вживається для відображення екологічної і соціально-економічної цінності землі.

Еколого-економічна оцінка землі є міждисциплінарною проблемою. Вона здійснюється на основі методологічних принципів таких наук, як економіка, географія, екологія, соціологія, що дає можливість отримати науково обґрунтовані результати в кількісній і якісній формі.

Еколого-економічна оцінка землі має чітко виражену ресурсну спрямованість, у межах якої можуть розглядатися як окремі ресурси (лісові ресурси, водойми, земельні ділянки), так і сукупний ресурс, екосистема (гірські території, природно-заповідний парк та ін.).

Результати еколого-економічної оцінки земель як складової природних ресурсів використовуються з метою раціонального землекористування, ефективного управління земельними ресурсами.

Здійснення еколого-економічної оцінки земель з метою їх раціонального використання й управління, як правило, обмежене рамками фізичного, економічного, екологічного і соціального контексту. Її результати можуть бути представлені у вигляді системи екологічних і

економічних показників або ж у формі інтегрального еколого-економічного показника (системи синтезуючих показників) про об'єкт оцінки.

До еколого-економічної оцінки земель відносяться наступні складові:

- природно-антропогенна, що включає природно-історичну і еколого-економічну, які оцінюються за допомогою визначення кількісно-якісних природних властивостей і соціально-економічних характеристик земель;
- суспільно-господарська, що включає господарське використання землі як засобу сільсько- і лісгосподарського виробництва, просторово-операційного базису;
- економічна, що характеризує цінність земель як природно-матеріального блага;
- екологічна, що відображає середовищеформуючі (забезпечення здатності ґрунтів до самовідтворення, збереження і відновлення біорізноманіття і збереження екосистем), середовищезахисні (локалізація, зменшення й усунення зовнішніх шкідливих антропогенних впливів), рекреаційні (санітарно-оздоровчі, культурно-освітні й естетичні) властивості і функції землі. По кожній із складових еколого-економічної оцінки земель визначаються кількісні показники, що дозволяє за допомогою їх сукупності виявити загальну еколого-економічну цінність, вартість земельної ділянки.

Еколого-економічна оцінка земель включає такі показники:

- фізико-природні — місцезположення земельних ділянок, механічний склад, фізико-хімічні, агрохімічні властивості ґрунтів;
- виробничі — функціональне призначення, масштаби і ступінь освоєння, рівень фактичної і потенційної продуктивності земель, наявності стан інфраструктури;
- економічні, що характеризують економічну цінність землі, зокрема дохідність, дефіцитність, корисність, вартість тощо;
- екологічні, які характеризують екологічну цінність землі, а саме

рівень деградації, ступінь забруднення тощо;

· правові, що визначають правовий статус земель, зокрема види, форми та режим використання земель.

Перелік критеріїв еколого-економічної оцінки земель може бути розширений залежно від мети оцінки. Оціночні критерії можуть застосовуватися кожний окремо та в їх різних поєднаннях.

До уніфікованих критеріїв оцінки відносяться різні оціночні показники, які більш детально розкривають характеристики землі за кожним критерієм оцінки.

Методи еколого-економічної оцінки земель можна розділити на *прямі і непрямі*. Перші дають можливість визначити прямо властивості земель і особливості їх використання в кількісному вимірі (наприклад, вміст гумусу, випуск сільськогосподарської продукції, отримання доходу і т. п.). Непряма оцінка земель допускає встановлення впливу реципієнта на стан і властивості земель за допомогою таких методів як доза-реакція, доза-ефект (наприклад, вплив ерозії ґрунту на урожайність сільськогосподарських культур, збільшення продуктивності земель тощо). Після того, як ступінь впливу ідентифікований, його наслідки можна виміряти за допомогою і прямих методів оцінки. Наприклад, спочатку за допомогою методу доза-реакція визначається вплив забруднення земель на здоров'я людини, вплив ерозії ґрунту на урожайність сільськогосподарських культур, далі їх величини визначаються на основі витрат, які несуть потерпілі сторони на відшкодування втрат. У процесі еколого-економічної оцінки комплексно визначаються різні якісні і кількісні характеристики, які в сукупності можуть бути виражені за допомогою їх вартості. У цьому випадку розглядаються вартісні підходи визначення цінності земель.

У контексті економіко-екологічної оцінки сільськогосподарських земель найбільш важливим є комплексний підхід до дослідження об'єктивних природних властивостей та суб'єктивних соціально-

економічних особливостей використання земель. Виходячи з цього еколого-економічна оцінка земель базується на використанні методологічних підходів до оцінки ґрунтового покриву як природно-історичного утворення, внаслідок здатності якого до саморозвитку і самовідновлення підтримуються сприятливі екологічні умови, а також всебічного дослідження соціально-економічної цінності земель як основного засобу виробництва, операційного базису розміщення продуктивних сил.

В Україні комплексний підхід до еколого-економічної оцінки земель обумовлює необхідність застосування науково-методичних положень обліку земель (кількісний і якісний), бонітування ґрунтів і економічної оцінки земель. *Облік земель* передбачає визначення кількісної і якісної інформації про кожен земельну ділянку за природними та набутими властивостями. *Бонітування ґрунтів* означає порівняльну оцінку якості ґрунтів, *економічна оцінка земель* — визначення їх економічної продуктивності.

Облік земель і бонітування — процес певною мірою об'єктивний, тому що він ґрунтується на природно-історичних і науково-технічних принципах. Результати економічної оцінки земель залежать як від об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, таких як чинне земельне законодавство, трансформація суспільних відносин у державі, рівень виробництва, характер виробничих відносин.

Разом з тим, узагальнений аналіз сутності вищенаведених видів оцінок земель дає підстави стверджувати, що вони направлені на визначення окремих проблем. Усі види оцінки земель здійснюються з позицій оцінювання одного, двох критеріїв, залишаючи поза увагою інші властивості земель і особливостей їх використання. Крім того, вищенаведені оцінки потребують перегляду з огляду на необхідність розширення переліку показників щодо більш повного врахування і визначення фізичного взаємозв'язку між природою і людиною.

Невідкладна необхідність виокремлення та розв'язання основних проблемних методичних аспектів особливо відчувається в умовах реформування земельних відносин. Разом з тим, здійснення комплексної еколого-економічної оцінки земель України, в свою чергу, потребує поглиблення методологічних підходів та вдосконалення методичного інструментарію.

Нині найбільш суттєвого *вдосконалення потребує грошова оцінка земель*, тобто визначення цінності земель у грошовому виразі. Така оцінка не тільки полегшує здійснення економічного аналізу, але й створює загальний масштаб виміру, який представляє еколого-економічні властивості земель у концентрованому вигляді.

Отже, відстоюючи необхідність комплексного вивчення земель, пропонується розглядати еколого-економічну оцінку як інтегральну сукупність показників, що відображають стан взаємодії природного (земельні ресурси) і соціально-економічного середовища (соціум, економіка). Така комплексна *економіко-екологічна оцінка* земель відкриває можливість використання її результатів не тільки для економічного регулювання земельних відносин, а й для організації раціонального використання, визначення та обґрунтування системи *організаційно-господарських заходів щодо відтворення їх продуктивності*. Разом з тим, реалізація такої ідеї є складною, оскільки розробка всебічних системних даних, які б характеризували взаємодію екології та економіки, потребує розвитку як власне інтегрованої оцінки земель, так і її різновидів. В Україні в системі оцінки земель найбільшого вдосконалення потребує їх вартісна оцінка.

Як це не парадоксально, але людство, що розробило й освоїло космічні, електронні, хімічні й інші найвищі технології, дотепер, на жаль, не визначилося з проблемами соціально значимої оцінки земель, здатних виступати, як відомо, як природне економічне благо, основний засіб сільсько- і лісгосподарського виробництва, просторово-визначений базис

для здійснення будівництва, транспортних та інших неземлеробських видів антропогенної діяльності. У різних країнах передбачаються відповідні цілі і задачі, а також застосовуються схожі неспівпадаючі методи й інструментарії такої оцінки, що у кінцевому підсумку зводяться до з'ясування переважно агроекономічної корисності земельних ресурсів. Значно меншою мірою розроблені теоретико-прикладні аспекти визначення *базисно* — економічних ціннісних параметрів даних ресурсів, їх взаємозалежних еколого-економічних і власне екологічних властивостей. Не досить повно оцінюються на практиці також організаційно-юридичні характеристики конкретних земельних угідь і ділянок, що не узгоджується з концепцією тільки законних основ володіння, користування і розпорядження будь-якими соціальними благами в умовах правової держави. У цьому зв'язку необхідне визначення оптимальних уніфікованих стабільних основних критеріїв і елементів системи показників еколого-економіко-юридичної оцінки (ЕЕЮО) земельних ресурсів.

Найважливішими висхідними критеріями оцінки земель виправдано визнати наступні їхні характеристики: а) географо-кліматичне розташування земельних ділянок, що впливає на загальні методолого-методичні підходи до оцінки таких ділянок; б) масштаби і ступінь освоєння, стану земельних ресурсів, що визначають межі й обсяги необхідних оціночних робіт; в) потенційну і реальну найбільш високу екологічну чи економічну корисність земельних масивів, що обумовлює природоохоронні або господарські пріоритети напрямів їхнього використання; г) основне цільове призначення земель за категоріями, що припускає оптимальну взаємоузгодженість діяльності існуючих і новостворених у межах цих категорій землевласників і землекористувачів; д) види, форми, характер, способи і режими фактичного використання земельних ділянок у значеннях природоохоронних територій, коштів сільсько-, лісгосподарського виробництв, операційного базису чи

комплексних об'єктів користування, що є первинним матеріалом для виявлення конкретних показників оцінки таких ділянок.

До додаткових оцінних критеріїв варто віднести перебування певних земельних ділянок у складі відповідно сільськогосподарських, лісових, інших угідь, функціональних містобудівних, охоронних та інших спеціальних зон чи в запасі. У деяких випадках додаткові критерії можуть прирівнюватися до висхідних критеріїв. Застосування оцінних критеріїв можливо окремо один від одного і (чи) у різних їхніх сполученнях.

У процесі оцінки земель традиційно безсистемно, фрагментарно усвідомлюються різні звичайно якісні й окремі господарські їхні характеристики, що у сукупності найчастіше застосовуються для формування показників бальності конкретних земельних ділянок. Ціна останніх у більшості випадків визначається, виходячи з волюнтаристськи встановленого на такі ділянки земельного податку, суб'єктивно за іншими абстрактними ознаками чи взагалі без елементарних економічних обґрунтувань. *Еколого-економічна цінність земель*, у свою чергу, дотепер являє собою переважно гіпотетичний феномен, який іще не одержав належного практичного втілення і розвитку.

Зазначені недоліки оцінки земель обумовлені моноваріантністю, фрагментарністю, розпливчастістю і нестабільністю застосовуваних оцінних показників. Є настійна потреба законодавчого закріплення системи взаємообумовлених, взаємозалежних, взаємодоповнюючих один одного і кореспондуючих між собою формалізованих уніфікованих елементів показників оцінки земель, що дозволяють максимально повно і точно визначати їхню еколого-економічно-юридичну цінність, бальність, оподаткування, вартість і ціну.

Як формалізовані уніфіковані елементи оцінки земельних ресурсів виправдано обрати:

· природно-антропогенний елемент, що включає географо-кліматичні, кількісно-якісні характеристики фізичних властивостей, масштаби і

ступінь освоєння, стан земель;

- господарський елемент, що характеризує виробниче і невиробниче використання земель як засобів сільсько- чи лісгосподарського виробництва, просторово-операційного базису і заповідних територій;

- економічний елемент, що свідчить про загальнонародську, загальнонаціональну і локально-регіональну цінність земель як матеріально-природного блага;

- екологічний елемент, що відображає середовищеутворюючі (забезпечення самовідновлення ґрунтів, збереження і відтворення біорозмаїття і збереження екосистем), середовищезахисні (локалізація, зниження та усунення зовнішніх шкідливих антропогенних впливів), рекреаційні (санітарно-оздоровчі, культурно-просвітницькі й естетичні) властивості і функції земель;

- юридичний елемент, що містить інформацію про правовий статус земельних ділянок (форма і вид власності, підвідомчість, власники чи користувачі, реєстрація, характер і режим або землеволодіння землекористування, розпорядження, сервітути й інші обмеження, обтяження).

У зазначених уніфікованих оцінних показниках повинні виділятися різновиди показників, що більш детально розкривають характеристики земель по кожному з вищезгаданих елементів і дозволяють у сукупності визначити їхню загальну еколого-економіко-юридичну цінність, конкретну бальність і вартість.

Загальна еколого-економіко-юридична цінність земель повинна враховуватися при визначенні напрямів, основного і фактичного цільового призначення, видів, форм, характеру, режимів використання земельних ділянок, їхньої охорони.

Відповідно до загальної еколого-економіко-юридичної цінності, конкретного бала і показника величини вартості земельної ділянки правомірно і припустимо встановлення на неї обґрунтованого податку й

об'єктивної ціни, які частково повинні спрямовуватися на відновлення, поліпшення, підвищення продуктивності й охорону земель. З урахуванням показників цінності, бальності і вартості земельних ділянок будуть визначатися розміри шкоди чи збитків, заподіяних відповідно власникам, власникам і користувачам таких ділянок.

Тільки з урахуванням сукупності викладених критеріїв і показників еколого-економіко-юридичної оцінки земель можлива оптимізація екологічних і економічних інтересів сьогодення і наступних поколінь у процесі використання земельних ресурсів як засобів виробництва, базису і природоохоронних територій.

5.4. Природна рента й оцінка землі

Рента (*лат. reddita* — віддана назад, повернута) — особливий вид відносно сталого доходу, безпосередньо не пов'язаного з підприємницькою діяльністю. Є кілька видів рент, що утворюються з капіталу, майна, землі. Однією з них є, наприклад, державна рента (*рентна позика*) — форма державної позики, що випускається на невизначений час і її повернення до якогось певного терміну державою не гарантується. Власникам цінних паперів, пов'язаних з позикою, виплачується рента в розмірі певного відсотка від номінальної суми запозиченого капіталу у встановлений термін (раз у квартал, півроку або рік).

Своєрідні рентні платежі пов'язані з лізингом, що отримав значне поширення у сільському господарстві в Україні. Лізинг — довгострокова оренда (від 6 місяців до декількох років), як правило, дорогих технічних засобів обробітку ґрунту, збирання урожаю тощо, які лізингова компанія закупає і здає в оренду для використання у виробничих цілях. Виробник, наприклад фермер, має можливість значно скоротити капітальні стартові витрати та уникнути втрат, пов'язаних з вартісним

зносом основних фондів. Із земельними відносинами органічно пов'язана земельна рента. Присвоєння і господарське використання земельних ресурсів складає її суть.

У XVI–XVII ст. виникла капіталістична (підприємницька) оренда землі. У цьому випадку орендар вкладає в землю власний капітал, господарює за допомогою найманої праці з метою одержання прибутку. Така оренда особливо поширена в США, Великобританії, Бельгії, Нідерландах і Франції. Зараз у країнах Заходу помітна тенденція до скорочення частки орендованої землі в загальному земельному фонді. Це відбувається під впливом ряду причин: на хімічних підприємствах створюються багато заміників сільськогосподарської сировини, укрупнюється сільськогосподарське виробництво, селяни і фермери розоряються через посилення конкуренції на ринках збуту продукції та ін. Спостерігається й інша тенденція — в одній особі поєднуються земельний власник і підприємець.

Орендна плата за землю в усіх країнах враховує відсоток на капітал (основні фонди), вкладений у майно землевласником, і головним чином у ренту. Через це виникають рентні відносини між землевласником і орендарем (підприємцем). Рентні відносини за своєю суттю є відносинами між власником землі та орендарем стосовно розподілу прибутку. Одна її частина у вигляді звичайного прибутку дістається підприємцеві, а іншу частку у формі надприбутку отримує земельний власник.

Земельна рента виникає у процесі особливих економічних відносин, що складаються стосовно присвоєння і використання землі. Землевласник (приватний власник, кооператив або держава) на законній підставі має виняткове право власності на землю. Він передає своє право використання землі підприємцеві (виробнику), який за умовами орендного договору тимчасово організовує сільськогосподарське виробництво. На взаємини орендодавця і орендаря впливають наступні економічні умови.

На відміну від звичайних промислових засобів, виробництва, що

можуть виготовлятися у потрібній кількості, земля є невідтворюваним чинником економіки і кількісно обмежена. До того ж вона різна за якістю (за родючістю і місцем розташування — віддаленності від ринку збуту): кращі, середні і гірші ділянки землі. Вироблених сільськогосподарських продуктів тільки на кращих і середніх за якістю землях недостатньо для задоволення суспільних потреб у цих благах. Тому за умови одержання звичайного прибутку підприємці беруть в оренду і гірші ділянки. У результаті виникають особливі умови утворення цін на зерно та іншу продукцію. Ринкова ціна за кожну її одиницю складається за умовами виробництва на гірших землях. Усі виробники збувають вирощений урожай за цінами, що не тільки окупають підвищену собівартість продукту на гірших землях (більші витрати праці і матеріальних ресурсів), але і забезпечують, як мінімум, звичайний прибуток.

Через більш сприятливі умови на кращих і середніх за якістю землях собівартість одиниці продукції нижча, ніж на гірших ділянках. Якщо порівняти таку відносно нижчу собівартість (наприклад, 1 ц пшениці) зі звичайним прибутком, то на кращих ділянках її індивідуальна ціна буде нижче ринкової. Тому фермери одержують при продажу створених благ за ринковою ціною додатковий надприбуток. Такий диференціальний (різницевий) надприбуток — це різниця між ринковою ціною, що відбиває підвищені витрати на гірших ділянках і порівняно низькою індивідуальною ціною одиниці продукції, що складається на кращих землях.

Орендар може підвищити економічну родючість землі, тобто він вносить добрива, поліпшує ґрунт і вживає інші агротехнічні заходи. У такому випадку відбувається інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, що означає збільшення обсягу одержаної продукції без розширення земельних ділянок. Такі заходи до певного рівня підвищують ефективність додаткових капітальних витрат, через що собівартість одиниці продукції знижується. Продаючи зібраний урожай за сталою ринковою

ціною (відповідною умовам виробництва на гірших землях) фермер отримує новий різницевий надприбуток. Він, по суті, є різницею між ринковою ціною одиниці продукції та її індивідуальною ціною, що зменшилася внаслідок інтенсифікації господарювання на орендованій ділянці. Цей дохід підприємець отримує до закінчення терміну орендного договору. Коли ж землевласник укладає з орендарем орендний договір на новий термін, то він враховує результати капіталовкладень у поліпшення землі, здійснені без усякої його участі, і призначає більш високу плату за користування його землею.

Рента подібним же чином утворюється і у видобувній промисловості, де добувають енергоносії, корисні копалини та інші сировинні продукти. Тут диференціальний дохід створюється за рахунок відмінностей у рівні продуктивності праці і величині собівартості, що обумовлені неоднаковим багатством покладів і нерівністю інших природних умов на рудниках, шахтах, нафтових і газових свердловинах. Ціни на продукцію видобувної індустрії встановлюються, природно, за гіршими умовами її виробництва. На кращих же ділянках, де добувають корисні копалини з меншими витратами, утвориться різницевий дохід. Він дістається власникові землі у вигляді ренти.

При продажу землі її власник піклується про те, щоб не втратити рентний дохід. Він, очевидно, прагне одержати за ділянку принаймні таку суму грошей, яка, якщо її покласти в банк, принесла б йому річну величину відсотка, рівну ренті. У свою чергу, покупець землі, перш ніж стати її власником, порівнює отриману від землі суму ренти з відсотком, який він може одержати, якщо покладе свої гроші в банк. Отже, ціна землі є перетворена в грошовий капітал рента.

Вкладати гроші в землю, будинки та інші капітальні об'єкти, ціни на які звичайно підвищуються швидше, ніж на інші товари, стало особливо вигідною справою. Це підігріло спекулятивну "гарячку", спрямовану на купівлю різних видів нерухомості (і, звичайно, в першу чергу землі) з

розрахунком отримати вже в недалекому майбутньому дуже високу ціну за ці блага. Не важко зрозуміти, що таким чином, з одного боку, створюються економічні передумови для одержання в майбутньому зовсім невиправданих доходів тими, хто незаконними способами накопичив гроші та купив землю, а, з іншого — погіршуються життєві умови більшості людей, що прагнуть придбати житлові і земельні ділянки для поліпшення житлових умов, виробництва сільськогосподарських продукції тощо.

Таким чином, беручи до уваги об'єктивність економічної природи формування земельної ренти, можна зробити висновок, що ефективно використовувати власність на землю (і отримувати дохід) можна при різних формах землекористування: і коли діє орендар чужої землі, і при здачі землі її власником в іпотеку, якщо власник землі сам працює на ній безпосередньо. Це означає, що сільське господарство України може успішно розвиватися при плюралізмі форм власності на землю. При цьому вирішальне значення для одержання нормального доходу має не політично заангажоване право приватної власності на землю, а технічні й організаційно-економічні умови виробництва, як це відбувається у процвітаючих великих господарствах. Що стосується малих фермерських господарств, то вони без потужної підтримки держави не можуть конкурувати на продовольчому ринку: їм потрібна матеріально-технічна і фінансова допомога, серйозні економічні стимули і сучасна інфраструктура сільськогосподарського виробництва.

Земля, як уже підкреслювалося, є, з одного боку, природним ресурсом, що належить суспільству і ним використовується, а з іншого — є намагання надати землі статус простого *товару*, що може належати одній конкретній людині. Тому земля як об'єкт оцінки при такому підході може розглядатися з цих двох позицій. У першому випадку буде оцінюватися вартість, а точніше *цінність*, обумовлена корисністю для конкретної людини, наприклад ринкова вартість або вартість при

поточному використанні. В *другому випадку* оцінюється *цінність*, обумовлена корисністю для певної спільноти людей, що проживають на оцінюваній території, наприклад показник загальної *економічної* цінності. Відмінність у технології розрахунку останнього показника від першого полягає у застосуванні спеціальних прийомів, що дозволяють виявити цінність благ, які продукуються або пов'язані з оцінюваною територією, і ринку яких немає — екологічно чисті продукти, очищення повітря, регулювання річкового стоку, збереження біорозмаїття, естетичного ландшафту, отримання можливості відпочинку на природі і т. п. Здебільшого такі технології засновані на моделюванні так званих сурогатних ринків і виявленні суб'єктивних переваг споживачів. До них відносяться методи суб'єктивної оцінки, транспортно-шляхових витрат і виявлення не отриманого прибутку споживача.

В основі визначення і перших, і других показників вартості або цінності землі (земельних ділянок) знаходиться земельна або ж природна рента. По суті, вся оцінка землі зводиться до визначення ренти тим або іншим способом з подальшою її капіталізацією за відомими моделями. Якщо є можливість визначити *абсолютну величину вартості землі*, наприклад у вигляді *ринкової вартості* земельних ділянок, то ця величина являє собою *капіталізовану земельну ренту*. Оцінка землі є не що інше, як оцінка доходу, створюваного землею, або природна рента.

Основні теоретичні положення визначення ренти були розроблені ще у XVII столітті класиками економічної теорії — Адамом Смітом, Давидом Рікардо, Іоганном Генріхом фон Тюненом — і відтоді не зазнали принципових змін (*трудова теорія вартості*).

А. Сміт визначав ренту як *здобуток природи, що залишається за винятком і відшкодуванням усього того, що можна вважати здобутком людини*. Узагальнюючи викладені нами раніше міркування з приводу загальних умов виникнення ренти можна простіше сказати, що під земельною (природною) рентою розуміють дохід, який утворюється при

використанні землі (природних ресурсів) внаслідок її (землі) здатності продукувати що-небудь або задовольняти потреби у певних благах, не створених людиною, за винятком усіх витрат, пов'язаних з отриманням цих благ. Традиційно вважається, що рента виникає внаслідок кращої якості природних ресурсів (рента Рікардо) і кращого місця їх розташування (рента Тюнена). Рента Рікардо відображає залежність доходу від природної продуктивності та якості ресурсу. Рента Тюнена відображає залежність доходу від місця розташування ресурсу. Комбінація двох типів ренти — ренти Рікардо як функції якості і ренти Тюнена як функції доступності або місця розташування — створює той сукупний надлишок доходу, що приписується землі або іншим природним ресурсам. Для всіх природних ресурсів може бути застосоване наступне визначення ренти: це надлишок, тобто різниця між ринковою вартістю виробленого з ресурсу (чи за його допомогою) товару і витратами на це виробництво. Витрати на одиницю продукції включають вартість вкладеної праці, капіталу, матеріалів і спожитої енергії, необхідних для перетворення ресурсу в товар. Після того, як вартість цих факторів виробництва відрахована від вартості товару, залишається вартість ресурсу як такого — вартість землі, води, морських біологічних ресурсів, мінералів, лісів, а також екологічних ресурсів — чистого повітря і води.

Тому часто природну ренту ще називають надприбутком або залишковим доходом від використання обмежених природних ресурсів, що розраховується як різниця між вартістю виробленої продукції і загальних витрат на її виробництво, включаючи амортизацію основних фондів (відшкодування капіталу) та віддачу на капітал: $R=(P-C) \times Q$, де R — рента, P — ціна реалізації, C — витрати, Q — кількість реалізованого продукту. Інакше кажучи, ця величина вимірює *економічний прибуток*, а не *залишкову ренту*, тому що не враховує прибуток підприємця (M), яку треба включити у формулу: $R+M=(P-C) \times Q$. Однак зробити це не так просто, тому що прибуток підприємця, як і рента, розраховується як

залишковий дохід або визначається з умов ринку. Часто цю величину підмінюють нормою *віддачі на капітал*, тобто не враховують у розрахунках або враховують у вигляді оплати праці управлінців.

Оскільки рента по суті є поточним доходом за певний період, наприклад рік, то для отримання абсолютного значення вартості (V) ця величина капіталізується за прийнятною ставкою банківського відсотка (e) після чого й отримують капітальну оцінку природного ресурсу (лісу, родовища корисних копалин або земельної ділянки).

У широкому значенні під *економічною рентою* стали розуміти доход, що виникає внаслідок використання будь-якого обмеженого ресурсу, а не тільки землі. Умова обмеженості ресурсу або доступу до нього є основною для виникнення ренти як ціни ресурсу, тому що використання необмежених у споживанні ресурсів не створює додаткових доходів, вищих, ніж доходи від залучення інших факторів виробництва. Обмеженість природних ресурсів означає, що обсяг ресурсу абсолютно обмежений, наприклад кількість земельних ділянок, придатних під забудову чи інше використання, або існує обмеження доступу до ресурсу.

Концепція обмеженості ресурсів властива і ренті Рікардо, і ренті Тюнена. З неї виникає поняття дограничних, граничних і надграничних земельних ділянок або інших природних ресурсів та “від’ємної вартості” землі. Під дограничними земельними ділянками розуміються такі ділянки, вигоди від використання яких перевищують витрати на їх використання. На граничних або маргінальних ділянках витрати дорівнюють одержуваним доходам, а рента, відповідно, дорівнює нулю. На надграничних ділянках витрати перевищують отримані доходи, а вартість таких ділянок стає від’ємною.

Поняття ренти як надлишкового доходу від обмеженого ресурсу може збігатися з “побутовим” значенням цього терміна, коли під рентою розуміють плату, стягнуту за оренду чужої власності, якщо природний ресурс або ділянка землі приносить цей наддохід. У цьому випадку

орендарі будуть готові сплатити власникові земельної ділянки орендну плату за отримання нормального прибутку на вкладений капітал і свій підприємницький дохід. Якщо при використанні землі рента або наддохід не виникає, то відповідно не виникає і зацікавленість в оренді такої землі, і вона не буде орендована.

Джерелом природної ренти можуть бути всілякі природні ресурси і субстанції, наприклад надра, поверхневі і підземні водні джерела, повітряний простір, клімат, асиміляційний потенціал (здатність поглинати і трансформувати забруднення), земля чи водні біоресурси, дикі тварини, красиві ландшафти, інші природні блага, що не завжди є власне землею. Вважається, що природна рента виникає скрізь, де є видобуток чи використання природного ресурсу або використовується його здатність асимілювати забруднення.

Стосовно кожного типу природного ресурсу термін *рента* може уточнюватися додатковими визначеннями: лісова, гірська, водна, земельна або рента асиміляційного потенціалу. Остання виникає у тому випадку, коли встановлені обмеження на забруднення навколишнього середовища і введена плата за право здійснення такого забруднення.

Для наочності викладених вище положень наведемо приклади розрахунку вартості найчастіше оцінюваних земель — ділянки ріллі й земельної ділянки під будинком — на основі оцінки природної або земельної ренти.

Розрахунок вартості ріллі на основі земельної ренти.

Розрахунок здійснюється за формулами:

$V = R / e$, де: V — вартість ділянки ріллі, R — земельна рента, розрахована як чистий операційний дохід, одержуваний при вирощуванні пшениці, e — норма віддачі на капітал або ставка дисконтування;

$R = (P - C) \times Q$, де: P — ціна реалізації пшениці, C — усі витрати на вирощування пшениці і норма прибутку на вкладений капітал, Q — урожайність пшениці.

У цьому прикладі прийнято, що норма прибутку і прибуток підприємця включені у витрати по вирощуванню пшениці. Урожайність пшениці — 30 ц/га, або 3000 кг/га; ціна реалізації пшениці — 2,2 грн./кг; сумарні витрати по вирощуванню пшениці з урахуванням норми прибутку — 1,5 грн./кг.

Ставка дисконтування — 10%. Чистий операційний дохід по пшениці дорівнює $3000 \text{ кг/га} \times (2,2 - 1,5) = 2100 \text{ грн./га}$; вартість ріллі — $2100/0,1 = 21000 \text{ грн./га}$.

Оцінки землі в складі забудованої земельної ділянки технікою залишку також являє собою розрахунок земельної ренти. Розрахунок проводимо за формулами: $V_z = R_z / e$, де: V_z — вартість ділянки землі під будинком; R_z — земельна рента або залишковий дохід, що припадає на землю; e — норма віддачі на капітал або ставка дисконтування;

$R_z = (P - C)Q - K_b \times V_b$, де: P — річна орендна плата; C — операційні витрати на обслуговування будинку; Q — площа приміщень, що здаються в оренду; K_b — коефіцієнт капіталізації для будинків, що складається з норми прибутку на капітал і норми відшкодування капіталу; V_b — вартість будинку з урахуванням внеску.

Річна орендна плата за приміщення — 500 дол. США за 1 м²; операційні витрати — 100 дол. США за 1 м²; площа приміщень, що здаються в оренду — 4000 м²; вартість будинку з урахуванням зносу, розрахована витратним методом, — 1 млн. дол. США; ставка дисконтування — 10%; коефіцієнт капіталізації для будинків — 12% (10%+100%×1/50 років); земельна рента дорівнює $(500 - 100) \times 4000 - 0,12 \times 1000000 = 1480000$, або заокруглено 1,5 млн. дол. США; вартість земельної ділянки під будинком = $1,5 \text{ млн. дол. США}/0,1 = 15 \text{ млн. дол. США}$.

Із наведених прикладів випливає, що при оцінці землі та інших природних ресурсів насамперед вимірюються доходи від їх використання, а точніше, *вартість прав*, що дають можливість отримувати ці доходи

безвідносно того, як ці права називаються. Це пов'язано з тим, що можливість отримання доходу і його величина залежить від обсягу прав або повноважень, які має конкретний природо- або землекористувач. Тому вартість власне землі та інших природних ресурсів визначається вартістю прав, що дають можливість використовувати природні ресурси з метою отримання доходу за обмежений або невизначений період часу.

Власник природного ресурсу не завжди сам використовує цей ресурс. Звідси впливає друге питання виміру ренти, пов'язане з її розподілом між власником і користувачем, якому переданий природний об'єкт або ресурс для експлуатації. І в цьому випадку треба оцінювати як право самого власника, так і право користувача. У світовій практиці подібні оцінки одержали назву вартості *фрігольду* (вартості права оренди орендодавця) і вартості *лізгольду* (вартості права оренди орендаря). Під фрігольдом розуміють абсолютне право власності при обмеженнях, встановлених державою, а також майно, що знаходиться в довічному володінні. У деяких державах фрігольдом називається безумовне право власності. *Лізгольд* (*Leasegold*), або право орендаря являє собою право орендаря чи наймача в орендованому майні, включаючи право користування і заняття протягом конкретного періоду часу в обмін на виплату премії або орендної плати. Тривалість лізгольду може становити 25, 60 і 99 років і т. п. Типовим видом лізгольду є право довгострокової оренди земельної ділянки або право надрокористування. *Вартість лізгольду* визначається вартістю інтересу оренди (*Lease interest*) чи інтересу (доходу) орендаря, створюваного умовами договору оренди, а не правом власності на нерухомість. Відповідно до Європейських стандартів оцінки інтерес оренди обмежується умовами конкретної угоди про оренду, його строк минає через установлений час і може допускати розукрупнення або здачу в суборенду іншим сторонам.

У нашій країні необхідність проведення подібних оцінок добре видна на прикладі розподілу доходів від надр, коли потрібно оцінювати як

доходи держави, так і доходи інвестора, що освоєє родовище. Аналогічна ситуація формується для міських земель, коли виникає необхідність оцінювати право орендаря — муніципалітету або держави і право орендаря — землекористувача, якому земельна ділянка передана в оренду.

Оцінка землі як природного ресурсу може здійснюватись при аналізі різних варіантів освоєння території, коли зачіпаються інтереси різних груп населення. Наприклад, внаслідок будівництва промислового об'єкта або приватизації ділянки лісової землі будуть серйозно ущемлятися інтереси проживаючого поруч населення. У цьому випадку у вартості землі, території повинні враховуватися цінності або блага реально існуючі, але реалізовані на ринку. До таких цінностей відповідно до концепції загальної економічної цінності природних благ відносяться цінність непрямого використання (наприклад, вигоди від збереження водних джерел і запобігання ерозії ґрунтів), цінність існування (задоволення від свідомості, що об'єкт існує), цінність спадкування (задоволення від свідомості того, що об'єкт буде переданий майбутньому поколінню).

Показник загальної економічної вартості (цінності) території бажано використовувати при оцінці суспільної ефективності проектів, що враховує соціальні й екологічні наслідки їх реалізації для прийняття рішень про їхню допустимість або неприпустимість. Досвід подібних робіт уже є.

5. 5. Вартісна оцінка земель в Україні: співставний аналіз методів і результатів

Переходячи до аналізу проблем вартісної оцінки земельних ресурсів, зазначимо, що в Україні тривалий час така оцінка не здійснювалася, оскільки земля, як і решта природних ресурсів, знаходилися виключно у державній власності. В умовах перехідного до ринку періоду (запровадження приватної власності на землю) виникла потреба у проведенні грошової оцінки земель з метою економічного регулювання

земельних відносин.

Вартісна (грошова) оцінка земель побудована на визначенні вартості земель у грошових одиницях на дату оцінки. З економічної точки зору, *вартість як міра цінності земель* має першорядне значення. В широкому розумінні *вартість* — це економічні вигоди, які можуть бути отримані в майбутньому за певний період часу і виражені в грошових одиницях. У ринковій економіці відображенням вартості землі є її ціна як наслідок взаємодії попиту і пропозиції. Ціна землі формується на основі визначення її вартості.

Вартість землі і ціна землі поняття тотожні але й відмінні. Вартість землі — це *міра цінності землі*, що виражена в грошових одиницях. Ціна ж землі — це історичний факт, який відображає результат домовленості сторін у грошових одиницях.

Усі види вартості можна об'єднати у дві групи: *вартість в обміні і вартість у користуванні*. У першому випадку розглядається ринкова вартість у вигляді величини, яка переважатиме на вільному, відкритому і конкурентному ринку в умовах рівноваги попиту та пропозиції. У другому випадку визначають види вартості з точки зору цінності земельної ділянки для конкретного користувача: споживча, балансова, інвестиційна, податкова вартість тощо. Вартість в обміні, як правило, забезпечує здійснення операцій на ринку землі: купівлі, продажу, передачі в заставу, здачі в оренду об'єктів власності тощо.

У класичній економічній теорії *ціна землі* — це *капіталізована річна земельна рента* (*капіталізація* — процедура перетворення в капітал річного доходу). Іншими словами, ціна землі — це капіталізована вартість частки доходу, одержаного від землі. При цьому враховують низку факторів, що впливають на вартість землі. Наприклад, якщо річний дохід (орендна плата) від земельної ділянки становить 200 грн., то за умови терміну капіталізації доходу від земельної ділянки в 33 роки ймовірна ціна земельної ділянки сягатиме 6600 гривень (200 x 33).

У ринковій економіці *ціна землі* — це поняття, яке співвідноситься з обміном землі і являє собою суму попиту, пропозиції або виплати за земельну ділянку. Виплачена ціна відповідає точці перетину кривих попиту і пропозиції. В умовах відсутності ринку земель в Україні *поняття ціни землі підмінюється категорією нормативної грошової оцінки земель*. Взагалі поняття грошова оцінка земель як капіталізований рентний дохід від земельної ділянки започатковане в 1992 році Законом України “Про плату за землю”, в якому передбачалося, що нормативна ціна земельної ділянки встановлюється у певному кратному розмірі земельного податку на неї, а останній визначався за встановленими нормативами. Разом із становленням ринкової економіки постало питання визначення ціни земель на основі, яка б відповідала загальноприйнятним принципам оцінки. Оскільки переважна частина земельного фонду України — це сільськогосподарські землі, то значну увагу було приділено грошовій оцінці земель сільськогосподарського призначення на основі доходності землі. Враховуючи попередній досвід земельно-оціночних робіт інститутів Української академії аграрних наук, а саме Інституту аграрної економіки та Інституту землеустрою УААН, у 1995 році була здійснена перша грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення на державному рівні, результати якої використовуються досі. Починаючи з 1997 року, здійснюється грошова оцінка земель у межах населених пунктів.

Методичною основою здійснення грошової оцінки земель в Україні є офіційні документи: Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення і населених пунктів (Постанова КМУ від 23 березня 1995 р., № 213, а також Методика грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів) (Постанова КМУ від 30 травня 1997 року, № 525). При цьому використовуються матеріали державного земельного кадастру,

внутрігосподарського землевпорядкування, інвентаризації земель, генеральні плани, схеми генеральних планів населених пунктів та ін. Нормативна грошова оцінка земель в Україні здійснюється по різних видах земельних угідь відповідно до їх цільового призначення за методиками, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Грошова оцінка земель *сільськогосподарського призначення* базується на визначенні капіталізованого нормативного рентного доходу, який одержаний при виробництві зернових (за матеріалами економічної оцінки земель 1988 року), з урахуванням бонітету ґрунтів (за матеріалами бонітування ґрунтів 1993 року), при визначенні нормативної ціни окремої земельної ділянки. Рентний дохід формується як сукупність диференціального та абсолютного доходу.

Грошова оцінка земель у межах *населених пунктів* визначається на основі нормативних витрат на освоєння й облаштування території залежно від місця розташування населеного пункту в загальнодержавній, регіональній та місцевій системах виробництва й розселення; природно-кліматичних та інженерно-геологічних умов; архітектурно-ландшафтною й історико-культурною цінності; функціонального призначення земельної ділянки.

Нормативна ціна одного квадратного метра території в межах населених пунктів визначається на основі капіталізації частки ділення добутку нормативних витрат на освоєння та облаштування території і норми прибутку в розмірі 6 відсотків на площу населеного пункту, що оцінюється, з урахуванням місця в загальнодержавній, регіональній та місцевій системах виробництва та розселення.

Нормативна грошова оцінка земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів (крім земель промисловості транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення) визначається на основі капіталізації середньорічного економічного ефекту від використання земельних ділянок відповідного функціонального

цінності, значення та статусу об'єктів оцінки.

Нормативний середньорічний економічний ефект від використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення є сталою величиною, вираженою в гривнях на 1 га, і становить відповідно 626, 403, 336 і 652 гривень.

Для земель водного фонду визначається загальна величина середньорічного нормативного економічного ефекту як частка усередненого ефекту від використання водного об'єкта для водозабезпечення міського та сільського населення, при промисловому й агропромисловому водопостачанні, виробництві гідроелектроенергії, зрошенні та обводненні сільськогосподарських земель, веденні рибного господарства, використанні водойм з лікувально-оздоровчою, туристичною, транспортною метою та цілями для масового відпочинку населення. Величини зазначених нормативних економічних ефектів також є сталими.

Нормативний економічний ефект від використання земель лісового фонду розраховується як різниця між оцінкою вартості продукції та послуг в еталонному лісонасадженні за діючими цінами та сумою нормативних витрат, пов'язаних з вирощуванням лісу за період обороту рубки, розрахованих за методом відновної вартості.

Розмір капіталізації рентного доходу для земель сільськогосподарського призначення, земель населених пунктів, земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення та водного фонду встановлено в розмірі 3 відсотків плати за користування кредитом. Іншими словами, термін капіталізації визначено в 33 роки. Термін капіталізації для земель лісового фонду прийнято на рівні 50 років. Окремі вибіркові результати грошової оцінки земель в Україні наступні: рілля — 5915–11440 грн./га; лісові угіддя — 2700–4000 грн./га; земельні ділянки в межах населених пунктах — 1–2307 грн./м²;

За станом на 01.01.04 в середньому грошова оцінка одного гектара багаторічних насаджень становила 34330 грн., ріллі — 9204, природних сіножатей — 4540, пасовищ — 2758, а в цілому сільськогосподарських угідь — 8733 грн., що характеризується співвідношенням 12,4 : 3,3 : 1,6 : 1,0.

За даними Державного комітету України по земельних ресурсах грошову оцінку земель в межах населених пунктів за станом на 01.01.04 проведено в 49,7% їх загальної кількості. Розміри грошової оцінки 1 м² населених пунктів коливаються в межах від 1 до 2307 грн. за 1 м².

Грошова оцінка земель промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення за межами населених пунктів проведена на незначних територіях.

Здійснювані грошові оцінки земель в нашій країні мають нормативний характер, що унеможливило використання їх результатів для ринку землі. Це визначило необхідність розвитку іншого напрямку грошової оцінки, який би відповідав принципам ринкової економіки — експертної грошової оцінки земель.

Методичною основою здійснення експертної грошової оцінки земельних ділянок в Україні є офіційні документи: Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок (Постанова КМУ від 11.10.2002 р. № 1531), а також Порядок експертної грошової оцінки земельних ділянок” (наказ Держкомзему України від 23.05.2003 р. № 396/7717).

Експертна грошова оцінка земельних ділянок різного призначення здійснюється експертом на основі використання ринкової та іншої бази оцінки, які передбачають використання трьох методичних підходів визначення ціни: прямого порівняння ринкових продаж, доходного, витратного методів.

Метод прямого порівняння ринкових продаж базується на співставленні цін продажу подібних земельних ділянок. У цьому випадку

критеріїв співставних земельних ділянок.

Доходний метод ґрунтується на капіталізації доходів (ренти) від використання земельної ділянки.

Витратний метод базується на визначенні витрат на відтворення об'єкту оцінки. Згідно з ним ціна земельної ділянки визначається як різниця між загальною вартістю землі і нерухомого майна та витратами на відтворення або заміщення об'єкта нерухомого майна за розрахунком їх зносу.

На основі значень оцінної вартості земельної ділянки за вказаними підходами експерт визначає кінцеву оцінну вартість земельної ділянки.

За станом на 01.01.03 продано 9578 земельних ділянок несільськогосподарського призначення площею 4008 га на суму 355,31 млн. гривень.

Аналіз експертних (ринкових) цін на землю в населених пунктах свідчить, що сума вартості угод в розрахунку на 1 м² земельної ділянки у великих містах в кілька разів перевищує цей показник у невеликих населених пунктах. Так, за оцінкою експертів проекту “Приватизація земель несільськогосподарського призначення” середньозважена ціна 1 м² в містах з населенням понад 1 млн. чоловік становила 38,34 грн., тоді як у населених пунктах до 10 тис. чоловік — 3,52 грн./м².

Сегментація цін на земельні ділянки стосовно цільового використання свідчить, що ціна земельних ділянок комерційного використання становила 11,66 грн./м², виробничого використання — 4,82, земельних ділянок під дохідне житлове будівництво — 9,16 грн./м² [17].

Набуває розвитку ринок вторинних продажів земельних ділянок несільськогосподарського призначення. Як правило, такий ринок є характерним для високоліквідних об'єктів (АЗС) тощо.

Слід зазначити, що реалізація основних положень експертної грошової оцінки земельних ділянок сприяє розвитку земельного ринку. Її

орієнтація на реальне ринкове середовище спонукає визначення такої ціни, яка відображає інтереси як покупця, так і продавця в умовах відкритого конкурентного середовища.

Разом з тим, аналізуючи теоретико-методичні аспекти проведення вартісної оцінки земель в Україні, зазначимо, що спостерігається відмінність між методами такої оцінки, яка використовується в умовах перехідної економіки й умовах ринку.

Грошова оцінка земель як нормативна, так і експертна в умовах перехідного періоду переважно носить нормативний характер, тобто вона побудована на оцінюванні характеристик земель за нормативними показниками. Так, нормативна грошова оцінка земельних ділянок передбачає визначення нормативного рентного доходу для земель сільськогосподарського призначення або ж нормативних витрат для земель у межах населених пунктів, які капіталізуються за фіксований період часу. Експертна грошова оцінка земельних ділянок, як правило, здійснюється в умовах відсутності ринку землі, що спонукає переважне використання нормативних показників при визначення її вартості.

У ринковій економіці вартість земель вимірюється її цінністю з позицій учасників ринку, що встановлюється залежністю попиту і пропозиції. На самому фундаментальному рівні вартість визначається на основі взаємодії чотирьох факторів — *корисності, дефіцитності, бажаності і купівельної спроможності*.

На пропозицію землі впливає їх корисність і бажаність. Наявність землі обмежено їх дефіцитністю і фактичною купівельною спроможністю можливих споживачів. Аналогічно попит на землю, що створюється їх корисністю, знаходиться під впливом їх дефіцитності і бажаності, а також обмежується межами їх купівельної спроможності.

Корисність, яку створює земельна ділянка, а також дефіцитність і обмеженість землі, як правило, вважаються факторами, пов'язаними з пропозицією. Бажання споживачів і їх купівельна спроможність, які

наражають їх на придбання земельної ділянки, визначають допустимість купівлі земельної ділянки, вважаються факторами, що пов'язані із попитом.

Таким чином, вартість землі визначається на основі моделювання логіки учасників ринку. Поняття вартості звернено до ціни, про яку найбільш імовірно домовляються покупці і продавці товару та послуг. У цьому разі вартість визначається на основі принципу попиту і пропозиції: ціна товару і послуги змінюється у зворотній залежності від їх пропозиції і в прямій залежності — від попиту на них.

При вартісній оцінці, побудованій на ринковій базі (дані і критерії отримані виходячи з ринку), використовують *порівняльний, дохідний і витратний підходи*, застосовуючи принцип заміщення. Цей принцип стверджує, що учасники ринку не заплатять за земельну ділянку більше, ніж витрати на придбання подібної земельної ділянки.

Порівняльний підхід базується на зіставленні цін продажу подібних земельних ділянок. З позицій цього підходу вартість земельної ділянки відображає цінність подібних властивостей і елементів співставних земельних ділянок. Порівняльні властивості земельних ділянок, які є найбільш характерними для оцінюваної земельної ділянки, визначають діапазон коливання ціни земельної ділянки, а кінцева її величина визначається як середнє значення для ранжованого ряду варіантів стану цих значень.

Дохідний підхід ґрунтується на процедурі капіталізації доходу від використання земельної ділянки. При цьому визначаються доходи і витрати, що відносяться до оцінюваної земельної ділянки, і розраховується вартість. Принцип заміщення стверджує, що доходи, які забезпечують найвищу віддачу, забезпечують найбільш імовірну величину вартості.

Витратний підхід базується на врахуванні витрат на відтворення об'єкта оцінки, а вартість земельної ділянки визначається як різниця між

вартістю нерухомості та витратами на відтворення або заміщення об'єкта нерухомості. При цьому підході розглядається можливість відтворення подібної нерухомості, що забезпечить відповідну корисність.

Вартісні оцінки земельних ділянок, які побудовані на неринкових базах, можуть використовувати інші підходи, зокрема аналогові з використанням неринкових даних, при яких визнаються економічна корисність або функції активів, які відмінні від здатності їх купівлі чи продажу учасниками ринку, або ефект нетипових ринкових умов тощо.

Кожний підхід до оцінки передбачає застосування різних методів їх реалізації. Для визначення того, який метод або методи повинні бути застосовані, існують стандарти оцінки, які повинні уніфікувати процедури проведення вартісної оцінки.

Результати вартісної оцінки земель у країнах з ринковою економікою подано в таблиці 2.3. Аналіз показників грошової оцінки земель різного призначення в зарубіжних країнах свідчить, що вони значно перевищують відповідні їх величини в Україні. Диференціація цін на земельні ділянки різного використання обумовлена ринковою економікою, яка визначає їх залежно від вигоди в результаті використання земельної ділянки.

У країнах з розвиненою ринковою економікою здійснюється моніторинг фактично існуючих на даний момент ринкових цін на землі різного призначення. Так, у США, Англії, Німеччині та інших державах видаються спеціальні бюлетені, в яких є інформація про ціни на земельні ділянки різного призначення. Так, наприклад, Міністерство сільського господарства США обліковує, узагальнює і публікує відповідні показники, які використовуються при визначенні грошової оцінки сільськогосподарських земель, складає прогнозні оцінки з урахуванням впливу різних факторів (оптимальний термін оренди землі, динаміка співвідношення попиту і пропозиції, середньої облікової ставки банківського довгострокового кредиту та ін.) (табл. 5.2).

Грошова оцінка земель у різних країнах світу*

Країна	Вибіркова ціна в міських районах, (забудовані ділянки), USD/м ²	Незабудовані ділянки промислового призначення, USD/м ²	Вибіркова ціна у сільськогосподарських районах (сільськогосподарські угіддя), USD/га	Лісові угіддя, USD/га
США	16,1–23243,2	0,0005–0,004	1711	
Канада	74,1–370,5		6300–25200	
Італія	23,7–379,8		170–13200	
Фінляндія		0,02–54,4	227–18180 (рілля)	9999–11635
Японія	3201,4–26040	2986,9–43655,7	229800	613000
Німеччина	164,8–367,2		23000–50000 (пасовища, рілля)	68000–91000

* Джерело [18], власні розрахунки.

У Німеччині правовим забезпеченням грошової оцінки земель є “Закон про цінову статистику” від 9 серпня 1959 р. В офіційних щоквартальних збірниках є статистичні дані про ціни на забудовані і незабудовані земельні ділянки від 100 м² і більше. При цьому збираються дані про розмір площ, місцеположення і особливості земельних ділянок, призначення (житлове, промислове, сільськогосподарське), інформації про продавця і покупця, умови договору купівлі-продажу.

Таким чином, у ринкових країнах оцінка земель є динамічною діяльністю, яка направлена на визначення ціни земель, її використання як регулятора землекористування. В Україні грошова оцінка земель має статичний характер, а методи її визначення не дають змогу враховувати зміни в економічній ситуації, якісні фактори тощо.

Узагальнюючи існуючий вітчизняний і зарубіжний досвід вартісної оцінки земель, слід зазначити наступне.

По-перше, теоретичний аналіз основних положень грошової оцінки земель в Україні свідчить, що вони в основному базуються на теорії трудової вартості (нормативна грошова оцінка) і теорії загальної рівноваги (експертна грошова оцінка). При цьому нормативна й експертна грошова оцінка земельних ділянок спрямовані на визначення вартості землі як

економічного капіталу. В цьому контексті земля розглядається як фактор виробництва, що приносить дохід.

По-друге, в умовах ринкової економіки оцінка вартості земель побудована на використанні ринкової і неринкової бази оцінки (теорія загальної рівноваги), що визначають гіпотетичну або уявну ціну земельної ділянки, за якою відбудеться купівля-продаж об'єкта власності на відкритому ринку. В цьому зв'язку вартість визначається корисністю і дефіцитністю землі.

Разом з тим, використання діючих в Україні методичних підходів до вартісної оцінки земель дає результати, які занижують цінність землі як природного і соціально-економічного ресурсу. Оперування лише теоріями трудової вартості на основі “замикаючих витрат” і теорії загальної рівноваги з урахуванням ринкових принципів попиту й пропозиції є недостатнім при адекватному визначенні реальної вартості землі.

В умовах розвиненого ринку вартість землі визначається, як уже наголошувалось, їх дефіцитністю, а у спрощеному вигляді — урівноваженням попиту і пропозиції на землю. Однак, в реальній дійсності досконалих ринків не існує. Особливо це стосується землі і природних ресурсів, оскільки загальновідомо, що тільки частина їх потенційної цінності відображається в ринкових цінах. При цьому інша частина їх *справжньої вартості* не може бути визначена з позицій ринку. Це призводить до деформації відображення справжньої вартості землі.

Навіть в умовах розвиненого ринку землі сформовані ціни лише частково відображають цінність земель і природних ресурсів. У результаті виникають ілюзії стосовно їх дефіцитності, не враховуються соціокультурні, екологічні уявлення про роль і значення землі для місцевих жителів. *Таким чином, трансформаційна економіка і ринкова система в існуючому вигляді не спроможні ефективно здійснювати перерозподіл землі і природних ресурсів, тобто давати правильну вартісну оцінку.* Для того, щоб виключити збої ринку і відповідно оцінити

землю та природні ресурси, необхідно вдосконалення існуючої системи вартісної оцінки. Це стосується насамперед більш повного відображення вартості земель.

Зважаючи на це, основний постулат удосконалення вартісної оцінки полягає в тому, що землі як особливому природному ресурсу не може бути присвоєна ціна з позицій методології оцінки землі тільки як економічного капіталу. На наш погляд, вартість землі необхідно визначати, виходячи з її цінності як економічного, так і екологічного капіталу. Причому врахування останньої складової слід здійснювати з використанням економічних методів.

Реалізація цього постулату в теорії оцінки можлива шляхом визначення різноманітних видів вартості. Цінність природних властивостей земель та особливостей її використання повинна включати наступні види вартості:

- вартість безпосереднього використання, що охоплює всі можливі ситуації, при яких земля є джерелом безпосереднього отримання тих чи інших корисностей або задоволення потреб. При цьому розрізняють споживчі (сільськогосподарське і лісове виробництво, промисловість, транспорт, енергетика та ін.) і неспоживчі (туризм, рекреація, оздоровлення) види користування;

- вартість непрямого використання, що відноситься до таких послуг екологічного змісту, як охорона ґрунтів, біорізноманіття, якість навколишнього середовища;

- вартість пасивного використання, тобто цінність землі для задоволення потреб майбутніх поколінь.

Комплексна грошова оцінки землі як природного ресурсу здійснюється шляхом встановлення її загальної (сукупної вартості), що математично описується наступним чином: $V_c = V_e + V_{ek} + V_m$, де: V_c — сукупна вартість землі як природного ресурсу; V_e — вартість землі як економічного капіталу (споживча вартість), тобто капіталу, створеного

людиною: техногенного (інфраструктура, поліпшення, споруди) та ресурсного (продовольство, рекреаційні послуги та ін.); **Век** — вартість землі як екологічного капіталу (запаси енергії, мінеральні запаси, всі відновлювані та невідновлювані природні ресурси); **Вм** — вартість пасивного використання (майбутні прямі й побічні послуги, вартість відкладеної альтернативи).

У сукупній вартості земель важливим аспектом, що потребує вдосконалення в сучасній системі вартісної оцінки, є врахування цінності екологічних функцій, таких як природоохоронна, асиміляційна та ін. В цьому випадку необхідно визначати неекономічну споживчу вартість. У разі, якщо суспільство в даний час не отримує від землі прямі вигоди, воно може зберегти її потенціал для використання в майбутньому. З цих позицій йдеться про вартість відкладеної альтернативи.

У багатьох країнах уже розроблені методи оцінки кожного виду вартостей. Такі оцінки застосовуються у процесі прийняття рішень тільки в тих випадках, коли існують (чи передбачаються) механізми, що дозволяють зробити згадані корисності релевантними для осіб, що приймають рішення, і тих, кого ці особи представляють (державні органи влади, приватні власники, громадськість).

Відповідно до керівних принципів ООН (ООН, 1992, глава XIII) виділяються такі методи вартісної оцінки: *ринкової оцінки; неринкової оцінки; побічної неринкової оцінки.*

Методи ринкової оцінки земель базуються на використанні загальноприйнятих підходів оцінки з використанням даних існуючих ринків. У загальному вигляді вартість земель залежить від доходу (ренти), одержаного в результаті їх використання (експлуатації).

Залежно від призначення ринкової вартісної оцінки і наявних даних використовуються різні їх різновиди і відповідні методи. До найважливіших відноситься рентна оцінка:

при постійних показниках використання земель;

- при змінних у часі показниках використання земель;
- за замикаючими витратами.

У першому випадку вартість земель розглядається як сталий дохід від використання земель за певний період часу.

При рентній оцінці земель за замикаючими витратами вартість земель залежить від ренти, розрахованої як різниця між вартістю продукції, що встановлюється величиною граничнодопустимих витрат на виробництво продукції (замикаючих витрат) та індивідуальними витратами на виробництво продукції, одержаної від використання земель.

Методи неринкової оцінки земель дозволяють визначити їх вартість у тих випадках, коли ринкові методи не можуть бути використані. Насамперед неринкова вартісна оцінка земель здійснюється в умовах відсутності ринку. Наприклад, проведення неринкової оцінки земель природно-охоронного призначення тощо. В цьому випадку вартість земель визначається шляхом виявлення цінності земель для конкретних споживачів на основі даних про очікуване або фактичне їх відношення до об'єкта оцінки. Залежно від часткових умов оцінки використовуються різні методи їх визначення, зокрема: суб'єктивної оцінки, транспортних витрат, *геоденічного* ціноутворення, превентивних витрат тощо.

Метод *суб'єктивної оцінки* вартості побудований на встановленні відношення індивідуумів до змін об'єкта оцінки. Цей метод побудований на принципах неокласичної економіки, а саме принципі готовності платити. В цьому випадку вартість земель залежить від уподобань споживачів, які визначають вигоди від об'єкта оцінки. В процесі опитування споживачам ставлять питання про готовність платити за зміну або попередження погіршення навколишнього середовища. Вартісні або ж компенсаційні відхилення в якості відправної точки визначають початковий рівень корисності об'єкта оцінки. Разом з тим, цей метод є дорогим, особливо в регіонах з низьким соціально-економічним розвитком, а також в умовах недостатньої інформованості населення про

екологічну цінність об'єкта оцінки.

Метод *транспортних витрат* при визначенні вартості земель використовує ціни благ, що їх пропонують на ринку, для встановлення вартості благ, які не пропонують. В основу цього методу покладений принцип, згідно з яким споживачі несуть прямі транспортні витрати або ж витрачають час, щоб отримати певні блага. Наприклад, відвідання природного об'єкта тощо. В цьому випадку вартість блага прирівнюється до того, що споживач фактично заплатив заради його отримання (на основі інформації про витрати споживачів на відвідання природних об'єктів за мінусом коштів, які витрачаються на його догляд).

Метод *геоденічного ціноутворення* передбачає визначення вартості об'єкта оцінки з точки зору населення за витратами, які споживачі витрачають на об'єкти оцінки, що мають екологічну корисність. Як правило, для аналізу вибирають ринок нерухомості. На основі порівняння цін на землю і об'єкти нерухомості визначають різницю в цінах і виключаючи вклад неекологічних чинників визначають цінність екологічних факторів. Однак цей метод пов'язаний з методологічними проблемами, у зв'язку з похибкою припущення чи мультиколінеарністю (визначення впливу двох або більше факторів на результат).

За допомогою методу *превентивних витрат* здійснюється вартісна оцінка екологічного фактора через оцінку фактичних витрат споживачів для підтримки якості земель на певному рівні. Витрати, які можуть бути понесені для попередження або усунення збитків, розглядаються як замітник попиту на об'єкт оцінки.

Неринкові непрямі методи оцінки передбачають розрахунок вартості на основі визначення витрат в результаті зміни навколишнього середовища. Так, забруднення земель впливає на зниження продуктивності угідь, що призводить до зростання витрат на їх використання або зменшення вартості продукції. Залежно від часткових умов оцінки використовуються різні методи визначення вартості земель.

До найбільш вживаних відносяться: метод функції збитків, метод функції виробництва, метод людського капітал, метод вартості відновлення тощо.

Метод функції збитків побудований на підході “доза-ефект” для оцінки вартості екологічної зміни. Фізичні наслідки, обумовлені екологічними змінами, переходять у вартість на основі використання ринкових цін одиниці продукції (наприклад, втрати сільськогосподарської продукції в результаті деградації земель).

При використанні методу функції виробництва екологічні фактори виробництва, зокрема родючість ґрунтів, можуть бути співвіднесені за допомогою економетричних підходів із застосуванням різних чинників виробництва (земля, капітал, сировина). Зміна у використанні одного фактора призведе до зміни вартості одиниці продукції (наприклад, зменшення урожайності внаслідок ерозії).

Метод людського капіталу дозволяє оцінити вартість погіршення здоров'я внаслідок екологічної зміни залежно від впливу на продуктивність робітника.

Метод вартості відновлення дозволяє оцінити вартість екологічних збитків на основі витрат, які несуть потерпілі сторони при ліквідації наслідків, або в результаті спостереження за фактичними витратами потерпілих, чи на основі отримання експертних оцінок можливих витрат.

Таким чином, співставний аналіз методів і результатів вартісної оцінки земель дозволяє зробити висновків, які є важливими для розвитку вартісної оцінки земель в Україні.

По-перше, чинна грошова оцінка земель в Україні переважно базуються на теорії трудової вартості (нормативна грошова оцінка земельних ділянок) і теорії загальної рівноваги (експертна грошова оцінка). При цьому нормативна і експертна грошова оцінка земельних ділянок спрямовані на визначення вартості землі як економічного капіталу. В цьому контексті земля розглядається переважно в ролі фактора виробництва, що приносить дохід.

По-друге, в країнах з ринковою економікою вартісна оцінка земель є функцією ринку, яка забезпечує реалізацію економічних відносин щодо управління і використання земель. Залежно від призначення вартісної оцінки земель методи її визначення можна розподілити на три групи:

- ринкові методи або загальноприйняті та загальноновживані (витратний, рентний, попиту і пропозиції тощо);
- неринкові методи, вибірково застосовувані методи в умовах відсутності ринку (метод декларованих переваг тощо);
- неринкові побічні методи або потенційно застосовувані методи оцінки, які дозволяють урахувати вартість відкладеної альтернативи тощо.

По-третє, в умовах перехідного до ринку періоду необхідно, з одного боку, вдосконалювати існуючі грошові оцінки земель в Україні на основі принципів визначення ринкової вартості земель, а з іншого — використовувати нові методи вартісної оцінки земель з метою об'єктивного врахування екологічних і соціальних факторів.

По-четверте, при визначенні вартості землі як природного ресурсу пропонується враховувати їх загальну цінність (вартість), що розглядається як сукупність споживчої вартості, вартостей непрямого і пасивного використання. Для розрахунку сукупної вартості землі як природного ресурсу слід використовувати систему економічних методів, загальноновживаних та вибірково і потенційно застосовуваних, залежно від властивостей об'єкта оцінки.

Сьогодні склалися економічно обґрунтовані передумови для проведення якісно іншої політики в галузі оцінки землі і пов'язаних з нею питань. Така ситуація значною мірою обумовлена тим, що земельний податок (і суттєво орендна плата за землю) зараз стягується за постійно індексованими ставками на одиницю площі, встановленим у 1991 році. Сумарна величина індексації з 1992 року за землі міст і селищ здійснювалась багато разів. Аналіз діючих ставок земельного податку і вибіркового даних оцінної вартості земель дозволяє зробити наступні

ВИСНОВКИ:

1) *податковий тягар* (відношення діючих ставок земельного податку до величини земельної ренти і нормативної ціни землі) по земельному податку на землі сільськогосподарських товаровиробників (навіть з урахуванням індексації 1999 року) вищий, ніж на землі міст, селищ і земель промисловості поза населеними пунктами;

2) *податковий тягар на землі малих міст і селищ з кількістю населення до 50 тис. чол.* вищий, ніж на землі міст із населенням понад 100 тис.;

3) податковий тягар на землі міст з населенням більше ніж 500 тис. нижчий, як у менших за кількістю населення містах;

4) податковий тягар на землі міст і селищ, що мають кількість населення до 20 тис., розрізняється в даний час більше ніж у 20 разів;

5) оцінна вартість земель на одиницю площі сільських населених пунктів розрізняється більше ніж у 100 разів (курортні і приміські райони порівняно з відокремленими від великих поселень сільськими населеними пунктами). У той же час ставки земельного податку розрізняються тільки в кілька разів, що призводить до істотних розходжень податкового тягара на землях сільських населених пунктів — у кілька десятків разів;

б) ставки земельного податку на землі, що використовуються у промисловості, в кілька разів вищі порівняно з іншими землями (крім земель сільськогосподарського призначення);

7) подальша індексація діючих ставок земельного податку на землях сільськогосподарського призначення, що однаково стосується гірших і кращих земель, недоцільна через наступні обставин:

- збільшення податкового тягара на малоцінні землі і, як наслідок, прямого тиску на ріст ринкових цін на товари і послуги, тому що ринкові ціни формуються при використанні гірших за якістю земель;

- неможливість забезпечення необхідної повноти вилучення доходу від місця розташування і якості земель, що невиправдано привласнюється

при використанні кращих земель.

Необхідність отримання достовірної *оцінної вартості* земельних ділянок відчують як державні і місцеві органи виконавчої влади при управлінні земельними ресурсами, здійсненні перспективного розвитку населених пунктів, здійсненні раціональної земельної і податкової політики, так і суб'єкти земельного права при укладанні різних угод із землею, для цілей визначення найбільш раціонального й ефективного розвитку того чи іншого регіону, конкретної земельної ділянки. *Діючі методика з проведення державної кадастрової оцінки земель дають можливість реалізувати такі цілі.* Методика державної кадастрової оцінки земель дозволяє використовувати результати державної кадастрової оцінки земель і органам місцевого самоврядування, і державній владі, оскільки видно, яку з ділянок найбільше раціонально в тому чи іншому напрямі використовувати. Такий підхід видається дуже важливим ще з однієї причини. *Кадастрова вартість і ринкова вартість — це різні категорії.* Для розрахунку ринкової вартості необхідна реалізація принципу найбільш ефективного і раціонального використання земель, а це, як правило, відповідає такому способу використання ділянки, при якому її вартість стає максимальною. Маючи перед собою набір з вартостей для кожного кадастрового кварталу, набір карт, легко визначити, який саме напрям функціонального використання для кожного конкретного кадастрового кварталу є найбільш ефективним і раціональним, а отже, при якому з них кадастрова вартість землі є максимальною.

Таким чином, наявний вітчизняний та зарубіжний досвід підтверджує високу ефективність державної кадастрової оцінки земель для цілей оподаткування.

У перехідний період до ринкової економіки *окрема оцінка вартості* власне земельної ділянки стає особливо необхідною, тому що цей методичний підхід до оцінки об'єктів нерухомості дозволяє з відносно меншими витратами засобів і часу:

- сприяти процесу ринкового ціноутворення;
- забезпечувати в більш короткий термін повернення бюджетних засобів муніципалітетів на здійснені ними благоустрій і суспільні поліпшення;
- об'єктивно оцінювати реальний збиток, упущену вигоду й інші компенсаційні виплати у випадках, передбачених законодавством;
- установлювати зацікавленими сторонами договірні ціни, включаючи орендну плату, розмір іпотечного кредитування і т. п.

Підсумовуючи аналіз методологічних підходів до оцінювання земель, необхідно визнати, що, незважаючи на удавану простоту застосовуваних формул при визначенні їх вартості на основі природної ренти, виникає досить багато проблем практично по всіх видах природних ресурсів, незалежно від того, чи це земля, надра чи ділянка лісу. Складність полягає в визначенні: прийнятної *віддачі на капітал* або норми прибутку; коефіцієнта капіталізації; прибутку підприємця і розподілу рентних доходів між власником природного ресурсу і користувачем.

Ці питання є ключовими при грошовій оцінці земельних ресурсів. Але крім них виникає і безліч інших, наприклад, які ці ціни використовувати, як визначати витрати, включати чи не включати до них витрати на відтворення ресурсу тощо. Ця невизначеність у виборі показників при проведенні розрахунків на мікрорівні, тобто при оцінці конкретних об'єктів, обумовлює різку критику супротивників ренти, тому що ставить під сумнів отримані *результати*. Вирішення цих проблем багато в чому залежить від призначення одержуваних вартісних оцінок і механізму формування ринку прав користування природними ресурсами.

Першою умовою отримання об'єктивного значення ренти є створення ринку прав користування природними ресурсами. Оцінка ренти не віддільна від механізму отримання ринкових цін. Визначити або оцінити її можна тільки в умовах ринкового обороту і вільної конкуренції за право доступу до природних ресурсів, доходів, що виникають при їх

експлуатації. Тоді рента буде ринковою ціною за отримання прав на дохід від використання земельних ресурсів, що залишається після відшкодування усіх витрат, а не призначеною за чийось бажанням величиною, що називається рентою”. Отриманий таким чином дохід включатиме не тільки норму прибутку, але і підприємницький прибуток, що відповідає інтересам користувача або інвестора. І це буде справедливо.

Другою умовою її виміру є інституціональний механізм спостереження за цими цінами і доступу до цієї інформації всіх зацікавлених осіб, у тому числі незалежних оцінювачів. Без такого спостереження будь-які роботи з визначення оцінок земельних ресурсів, включаючи і кадастрові оцінки, безглузді.

Третьою умовою виміру ренти є правові рамки по використанню земельних ресурсів, встановлені в інтересах суспільства. Щоб знати ринкову ціну землі, потрібний її ринок. Але що таке *ринок землі*? Це не просто вільний її обіг, а рух землі, що обмежений найсуворішими рамками. Ніде у світі земля не продається на умовах її вільного, тобто ні від кого незалежного використання. Продається *обмежений набір прав*, що дозволяють робити тільки визначені речі. Так відбувається в усьому світі. Обмеження, що встановлюються, мають насамперед *соціальний, моральний, етичний характер*. Наприклад, не можна будувати надприбутковий завод з виробництва алюмінію у приміській зоні Києва, де відпочиває близько чверті населення майже 3 мільйонного міста. Єдина мета цього обмеження — захист системи цінностей, що є найбільш важливими в очах тієї громади, де ця земля продається — родюча земля, красивий ландшафт, історичний об’єкт тощо. По суті, держава, встановлюючи ці обмеження і диктуючи жорсткі умови землекористування, повинна відігравати роль верховного (титульного) власника, наділяти окремими правами всіх інших членів свого суспільства, виходячи з пріоритету суспільних інтересів, а не інтересів окремих осіб. Власники землі володіють, користуються і розпоряджаються

нею, але на жорстко визначених умовах. Ці правові умови (або обсяг правомочностей), у свою чергу, визначають ринкову вартість землі. Це загальний принцип, який широко застосовується в інших країнах (США, Англії, Німеччині). *Там не соромляться говорити про планування використання землі.*

Реалізувати цей принцип можна через цивільно-правові відносини — укладання угод між державою і тими особами, що користуються землею та іншими природними ресурсами. Це може бути договір купівлі-продажу, оренди, концесії. Головне в ньому — необхідність визначити обсяг прав і ступінь відповідальності за порушення встановлених обмежень або, навпаки, заохочень за виконання чогось необхідного суспільству. Таким чином, принциповою умовою обороту землі (природних ресурсів) є прописування правил ринкового обігу, обмежень, що впливають з їх статусу суспільного надбання.

5. 6. Проблеми створення ринку землі та шляхи їх вирішення

Одним із головних результатів реформування політичної і економічної системи України стали докорінні зміни в земельних відносинах на тлі введення інституту приватної власності на землю. Однак приватизація земель не є самоціллю. Власність взагалі — це поняття абстрактне, за допомогою якого визначається система прав з точки зору суспільства, які виникають по відношенню до конкретного майнового об'єкта, в тому числі і землі. Сама по собі належність землі тому чи іншому суб'єкту, як і наділення його певними правочинностями володіння, розпорядження та використання землі, не нагодують цього суб'єкта і не задовольняють інших його потреб. Це стає можливим лише за умови, що ідеальні за своєю субстанцією правочинності стають реальними відносинами, якщо землю буде засіяно, зібрано врожай, якщо врожай буде продано або землю здано в оренду чи продано. Головна мета будь-якої

економічної реформи — це нарощування національного багатства. Останнє виникає завдяки залученню у процес відтворення всіх ресурсів, якими володіє суспільство, і може бути досягнуто за допомогою механізмів ринкового обміну.

В ринковій економіці — єдиній взаємопов'язаній системі — ринок товарів, капіталів і праці повинен обов'язково доповнюватися ринком землі. При цьому слід зазначити, що загальновизнаним є той факт, що ринок землі і нерухомості відіграє провідну роль. У розвинених країнах надходження за рахунок його функціонування становлять близько 20% валового внутрішнього продукту [35].

У системі соціально-економічних категорій земельні ресурси і земельні відносини є особливим блоком у зв'язку із властивостями землі як специфічного об'єкта власності. Будучи матеріальним і вартісним ресурсом різних сфер економічної діяльності, пов'язаної із створенням і розподілом усіх життєво необхідних благ людей, земельні ресурси активно залучені в економічні відносини між членами суспільства, які, з одного боку, є виробниками, а з іншого — споживачами цих благ. Сферою виявлення цих відносин і основним інструментом впливу на інтереси їх учасників є земельний ринок.

Ринок і держава — це дві головні сили, які здійснюють регулюючі функції в економіці, а співвідношення їх ролі визначає тип економічної системи — від централізовано-командної або командно-адміністративної з найбільшим координаційним впливом держави до вільного ринку, де ринкові засади максимально превалюють.

На сучасному історичному етапі для України уява про ліберальну ринкову економіку є ідеальною моделлю, яка базується на прагненні людей до самостійного управління своєю власністю, а також недовірі до спроможності державного апарату справедливо управляти власністю і процесами її перерозподілу. Проблеми управління земельними ресурсами мають значно ширший характер, ніж контроль за перерозподілом,

оскільки власник не завжди спроможний оцінити і врахувати можливі наслідки прийнятих управлінських рішень, які можуть виходити далеко за межі його земельної ділянки і торкатися інтересів як безпосередніх сусідів, так і осіб, які мешкають навіть в інших країнах. Крім того, обмеженість та невідтворюваність цього природного ресурсу визначає об'єктивну необхідність суспільного регулювання його використання. Все це обумовлює необхідність нового системного підходу до управління землекористуванням на базі поєднання ринкового та адміністративного регулювання з урахуванням зростаючої ролі суспільства у процесі використання і перерозподілу земельних ресурсів. В умовах різноманітності форм власності на землю необхідність суспільного втручання в управлінські рішення стосується і власне держави, коли вона виконує роль власника.

Але яким би радикальним не було державне втручання в ринкову економіку, воно не здатне змінити її природу, адже кінцевому підсумку держава діє як суб'єкт ринку. Проте як інститут права вона повинна робити те, чого не може ринок: створити інституціональні регулятори та розвинути інфраструктуру для успішного функціонування ринку і стати гарантом основного інституту ринкової економіки — приватної власності.

Поняття *земельний ринок* слід розглядати в двох категоріях — соціально-економічній і правовій. Як соціально-економічна категорія він має подвійне тлумачення: широке соціально-економічне та достатньо конкретне функціонально-операційне [36].

У першому розумінні ринок землі — це історично визначений інститут, який об'єднує такі аспекти, як економічна сутність земельної власності, склад і співвідношення різних її форм; механізм реалізації власності і системна форма вторинного привласнення за рахунок розподілу і перерозподілу земельних ресурсів, урахування ефективності їх використання і відновлення.

У вузькому розумінні, земельний ринок являє собою сферу

конкретного обігу земельних і територіальних ресурсів, у межах якої здійснюються операції різного типу (купівля-продаж, оренда, застава тощо); складається певна кон'юнктура попиту і пропозицій; встановлюються цінові параметри (ринкова ціна, орендна плата, застава вартість тощо); діють певні державні регулятори руху земельної власності (земельне оподаткування, фінансово-кредитна політика, інвестиційні програми тощо).

Як правова категорія ринок земель являє собою сукупність суспільних відносин, що регулюються нормами чинного законодавства в процесі перерозподілу земель між власниками економічними методами на основі попиту і пропозицій, що забезпечує реалізацію гарантованого Конституцією України права власності на земельні ділянки, а також сприяє формуванню і функціонуванню інфраструктури ринку землі та його державному і самоврядному регулюванню на національному, регіональному і місцевому рівнях. Механізм регулювання земельних відносин визначається цивільним і земельним законодавством і, базуючись на конституційних засадах про права власності на землю, повинен забезпечити додержання балансу державних, суспільних і приватних інтересів та принципів соціальної справедливості [37].

Таким чином, ринок землі в усіх аспектах сутності цього поняття є формою організації суспільних відносин, у тому числі їх особливої соціально-економічної категорії — земельних відносин. Враховуючи специфіку землі як унікального об'єкта загальних багатоцільових інтересів, земельні відносини стають регулятором всієї сукупності суспільних зв'язків, включаючи всі сфери і складові суспільного відтворення, які визначають склад і зміст земельного ринку. Являючись формою реалізації земельних відносин, ринок землі об'єднує в своїй сутності територіально-цільові орієнтації господарської діяльності та існуючі в державі товарно-грошові відносини.

Земельний ринок — це складна структурована динамічна система,

основними елементами якої є *об'єкт і суб'єкти* земельних відносин, а також механізми, інститути й організаційні структури, які забезпечують їх взаємодію. *Об'єктом* цієї системи (ринку) є земельні ресурси у вигляді багатьох земельних ділянок різного цільового призначення, якості, форми власності. Кожна з цих ділянок характеризується певними споживчими властивостями. Споживчі властивості земельної ділянки, які визначаються природно-біологічними, техніко-економічними, естетичними та іншими якісними характеристиками землі як природного утворення і дають можливість залежно від її функціонального призначення забезпечити ті чи інші потреби землекористувача, обумовлюють споживчу вартість земельної ділянки.

Поряд із основними природними властивостями земля виявляє особливості як фактор відтворення, тобто знаряддя праці, що бере участь у створенні нових споживчих вартостей. Згідно із трудовою теорією вартості, з позицій якої найбільш логічно і системно пояснюються ринкові відносини, в тому числі і закономірності товарно-грошового обігу природних факторів виробництва, це знаряддя не має вартості, яка створюється суспільно необхідною працею. Праця як суспільно необхідна підтверджується тільки тоді, коли річ або послуга реалізуються на ринку, обмінюючись на іншу річ або послугу. В основу такого обміну покладено суспільну працю, яка дає можливість кількісно порівняти речі або послуги, формуючи їх вартість. Остання проявляється на ринку в певній кількісній пропорції — міновій вартості, що і визначає ціну речі або послуги як товару, основними характеристиками якого є споживча вартість і вартість, діалектично поєднані між собою у формі мінової вартості [38].

Земля завдяки своїм корисним властивостям задовольняє певні потреби людини, але вона не створена людською працею і не може обмінюватися на інші речі або послуги, тобто не має вартості та мінової вартості. Але будучи залученою в ринок і товарно-грошові відносини вона

має певну ціну. За річ, не створену людською працею, приймається міновий еквівалент, який не буде безпосередньо виявляти закладену в ціну вартість, якої немає, але відображає віртуальні, можливі витрати праці на експлуатацію та створення чи відтворення речі. І тут, на наш погляд, вдалим є запропонована В.Р. Беленьким і П.Ф. Лойко *вартісна форма земельної ділянки*, під якою розуміють нараховану в існуючих на певний період цінах залишкову величину вкладеного в неї капіталу, включаючи витрати на освоєння, забезпечення високопродуктивного використання ділянки, збереження його корисних властивостей. Ціна земельної ділянки є змінною величиною, яка формується на основі його споживчих властивостей, вартісної форми, що є грошовим відображенням її неіснуючої в класичному трактуванні вартості, співвідношення попиту і пропозицій на ринку та загального стану економічної системи.

Виходячи з позицій економічної теорії, земля не має внутрішнього мотиву бути проданою: вона не має вартості, не є продуктом абстрактної праці, а звідти і не має товарної природи. Однак внутрішній мотив доповнюється зовнішнім. Попит на землю як на специфічне природне знаряддя праці втягує її на ринок, створюючи ціну. Цей попит обумовлений необхідністю відтворення капіталу, який авансований у виробництво, а цей процес не може зустрічати перешкоди в своєму розвитку. Але якщо такі перешкоди існують, то вони повинні бути обґрунтовані і прийняті суспільством як деякі обмеження і загальні рамки поведінки на ринку.

Суб'єктами ринку землі є практично всі члени суспільства, які представляють суспільні, колективні чи індивідуальні інтереси стосовно володіння чи користування земельними ресурсами. Це — держава, повнота прав якої змінюється залежно від соціально-політичного устрою країни; реальні власники землі і землекористувачі; фізичні та юридичні особи, які мають наміри придбати у власність чи користування земельні ділянки чи права на них; організації, які забезпечують взаємодію прямих

суб'єктів земельного ринку (оціночні і реєстраційні контори, кадастрові бюро, земельні банки, біржі, аукціони тощо).

Параметри земельного ринку формуються під впливом якісних і кількісних характеристик більш широкої соціально-економічної системи, яка охоплює простір земельного ринку, таких як склад і структура форм власності, їх правовий статус, бюджетно-фінансова і податкова політика, екологічні вимоги та обмеження тощо.

Важливе значення має також історична спадковість процесу розвитку земельних відносин, його зв'язок з базовими економічними перетвореннями в країні та за її межами, рівень землезабезпеченості господарської діяльності та якісний стан земельних ресурсів, загальний рівень соціально-економічного розвитку країни відносно загальносвітових стандартів, а також соціально-політичні і соціально-психологічні фактори.

Основними параметрами ринку землі є:

- масштаб ринкового землеобігу (загальна площа земельних ділянок, які надійшли на ринок, відносна величина до загальної площі земель відповідного типу і форми власності та сумарна величина капіталу, що обертається на земельному ринку, і його частка від загального капіталу, який знаходиться в загальному ринковому обороті;

- склад земельної власності, яка перебуває в ринковому обігу, за категоріями земельних ділянок і операціями землеобігу (кількість і площа земельних ділянок різних категорій в певному типі ринкових операцій, їх частка від загальної кількості і площі за типами ділянок і сумарної кількості, що знаходяться в обігу);

- кон'юнктура цін, попиту і пропозицій за типами земельних ділянок і видами операцій з ними.

При цьому існує постійна безпосередня взаємодія ціни, попиту і пропозиції, яка зумовлює зміну параметрів кожного елемента ринкового механізму зі зміною параметра хоча б одного з них.

Земельні ринки можуть мати різні *операційні форми*, які відповідають

певним змінам правового статусу земельних ділянок. Це купівля-продаж, дарування, обмін, спадкування, оренда земельних ділянок і прав на них, а також передача в довічне користування та застава землі. І хоча наявність приватної власності на землю є обов'язковою частиною демократичних інститутів, які визначають характер політичної системи, де людина може вільно розпоряджатися належним їй майном, ефективність використання земель не залежить від типу оборудки, на основі якої були придбані земельна ділянка і права на неї, а також від форми власності. Тому помилковою є точка зору, що в структурі земельного ринку обов'язково повинні переважати оборудки купівлі-продажу. В країнах з розвинутою ринковою економікою частка цих операцій не перевищує 3% площі земельних ділянок, які знаходяться в обігу. Тому недоречно вважати нерозвиненим ринок, де переважає оренда чи інша ринкова форма. Власники визначають форму передачі прав на землю залежно від конкретних умов. Ринок сам регулює цей процес, а держава може втручатися тільки у створення інфраструктури, необхідної для його функціонування.

За територіальною організацією існують національні і регіональні земельні ринки, внутрішня структура яких формується відповідно до основного функціонального призначення земель. На сьогодні земельний ринок в Україні має три основні сегменти. Це ринок земельних ділянок, що знаходяться у приватній власності громадян і використовуються ними для будівництва й обслуговування житлово-господарських будівель, ведення підсобного господарства, дачного і гаражного будівництва; ринок земель несільськогосподарського призначення і сільськогосподарських земель.

Всі види цих ринків поділяються на *первинні і вторинні*. Особливістю первинного ринку є те, що він охоплює тільки ті об'єкти, які з'являються в ринковому обігу вперше (в Україні це приватизація земель). Подальші ринкові операції із земельними ділянками між різними суб'єктами

власності відбуваються на вторинному ринку. В Україні поки що існує вторинний ринок тільки земель несільськогосподарського призначення.

Окремого розгляду, як і законодавчого забезпечення, потребує процес обігу земель сільськогосподарського призначення. *Обіг сільськогосподарських земель — це процес більш широкий, ніж ринок землі, хоча більшість дослідників цієї проблеми визначають його саме так.* Такий підхід не враховує особливостей функціонування землі як фактора процесу відтворення. Адже в процесі обігу необхідно не тільки правильно розподілити сільськогосподарські землі і запустити їх в ринок, але й ефективно використовувати, забезпечуючи при цьому відтворення їх корисних властивостей. З цієї точки зору найбільш теоретично обґрунтованою ми вважаємо систему принципів економічного регулювання обігу сільськогосподарських земель, запропоновану російськими вченими, з урахуванням сучасної правової ідеології, економічних і політичних умов держави. Це законність, соціальна доцільність і цільовий характер обігу; динамічність, безперервність, збалансованість і пропорціональність цього процесу; збереження потенціалу функцій землі, екологічна безпека і стабілізація родючості ґрунтів в процесі обігу; економічна ефективність обігу і підвищення продуктивності й прибутковості землі в цьому процесі [39]. Проте економічне регулювання обігу сільськогосподарських земель не слід розглядати як антитезу ринку, що є однією з головних складових їх обігу. Воно дозволяє привести у відповідність до загальнонаціональних інтересів інтереси і дії економічних суб'єктів ринку, які завжди виходять із пріоритету приватних інтересів і зисків.

Ринок земель сільськогосподарського призначення формується як відносно замкнений сектор земельного ринку, де земля одержує специфічну оцінку як особливий (поряд з трудом і капіталом) засіб виробництва сільськогосподарської продукції і визначається вартісною складовою капіталу будь-якого сільгоспприємства. Неврахування

вартості землі у виробничому капіталі сільського господарства України призводить до недоодержання ним від 7 до 10 млрд. гривень прибутку [40]. Тому однією з основних умов формування ринку земель сільськогосподарського призначення (це, безумовно, стосується ринку й інших видів земель) є адекватна економічна оцінка і визначення вартості землі як специфічного товару — капіталу. В цій ролі земля повинна приносити суспільно прийнятний дохід незалежно від того, чи працює на ній власник, орендар або інший землекористувач. Цей дохід з урахуванням попиту і пропозицій і визначить розмір ринкової ціни землі.

Основними принципами формування і функціонування ринку сільськогосподарських земель є:

- саморегулювання власності за рахунок вільного вибору землекористувачами форм господарювання;
- вільний вибір спеціалізації аграрного виробництва та розподілу доходів;
- самофінансування;
- економічна відповідальність суб'єктів господарювання за нанесені збитки;
- здорове конкурентне середовище, що стимулює впровадження науково-технічних досягнень для збереження родючості ґрунтів;
- державне регулювання функціонування ринку правовими і економічними методами [41].

Формування ринку сільськогосподарських земель фактично розпочалося зі зміною форми власності і їх розпаюванням. Реально існуюча приватна власність на землю і пов'язаний з цим розвиток нових економічних відносин і підприємницької діяльності в аграрному секторі безумовно потребують створення розвиненого земельного ринку. Для цього необхідно запровадити численні формальні і неформальні норми і правила, які структурують інституціональне середовище і здатні гарантувати стійкість економічної системи на макро- і мікрорівнях. При

цьому, якщо формальні інституції (конституція, законодавчі акти тощо) здатні змінюватися в короткий період часу, то неформальні норми і правила (стереотипи і норми поведінки, закріплені у свідомості людей) змінюються дуже повільно.

Зміна менталітету всіх суб'єктів нових форм власності і господарювання полягає в їх підприємницькій сутності. В умовах досить консервативного села такий менталітет притаманний меншій частині населення, переважно фермерам, для яких потрібний цивілізований ринок не тільки різної техніки, господарського інвентарю, будівельних матеріалів тощо, але і земельних ділянок як під спорудами, так і сільськогосподарських угідь. Ефективно працюючий фермер повинен мати можливість при наявності фінансових ресурсів розширити площу свого господарства за рахунок купівлі додаткових земель або їх оренди. Концентрація земель такими власниками необхідна, оскільки, як свідчить світовий досвід, саме великі і надвеликі господарства (ферми) виробляють основну масу товарної сільськогосподарської продукції. Проблема ж трансформації суспільної думки, психології людей щодо приватної власності на землю та операцій з нею поки що в Україні є однією з найважливіших у процесі формування земельного ринку. В інституті приватної власності аграрники вбачають пряму загрозу для себе, оскільки сільгоспвиробники, для яких земля є основним засобом і предметом праці, будуть невзможі конкурувати з фінансовими структурами та іноземними інвесторами.

Існуюча сьогодні в Україні законодавчо-нормативна база не забороняє вільний ринковий обіг земельних ділянок, включаючи купівлю-продаж, у тому числі і сільськогосподарського призначення (не йдеться про деякі обмеження). Це зафіксовано і в прийнятому в жовтні 2002 р. Земельному кодексі України. Однак реалізація положень Земельного кодексу і перехід до повноцінного обігу земель сільськогосподарського призначення в силу політичних, економічних, соціальних та інших

об'єктивних і суб'єктивних причин потребує певного періоду часу, тривалість якого значною мірою залежатиме від економічної ситуації в аграрному секторі.

Перш за все необхідно завершити створення надійної нормативно-правової бази і прийняти закони, які забезпечать функціонування цивілізованого ринку і захист прав його учасників; попередять монополістичну діяльність, спекулятивне ціноутворення, скупку земель у необмежених розмірах; максимально обмежать обіг сільськогосподарських земель сферою агропромислового виробництва. Крім того, необхідно до терміну завершення мораторію на купівлю-продаж цих земель завершити реєстрацію земельних ділянок і прав на них і внести ці відомості в автоматизовану систему Державного земельного кадастру, а також створити організаційну інфраструктуру земельного ринку різних форм власності (землеоціночні контори, інститут операторів на ринку, інститути фінансової і кредитної системи, здатні акумулювати фінансові ресурси, страхові інститути).

У період, коли ринок землі лише формується, вирішальну роль у регулюванні цього процесу повинна відігравати держава. Треба, щоб за нею залишалось право обмежень на оборот земельних ділянок, особливо стосовно їх перепродажу; здійснення контролю за ціноутворенням на земельному ринку через відповідне законодавство. Однак слід враховувати, що навіть у збалансованому правовому й організаційно-економічному відношенні впровадження регульованого ринкового обігу земель може дати позитивні результати тільки за умов стабілізації фінансового стану сільськогосподарських організацій та індивідуальних підприємств, які фактично і будуть головними суб'єктами ринку сільськогосподарських земель. Адже нині, коли вартість землі не включена до виробничого капіталу нарівні з іншими засобами виробництва, існує великий диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, а сільськогосподарські угіддя, маючи низьку

ліквідність, у випадку продажу матимуть низьку ціну, яка не відповідає їх дійсній вартості. Водночас низька платоспроможність сільгоспвиробників не дозволить їм навіть за низькими цінами купувати землю. В результаті створюються умови для спекулятивних операцій на ринку. Тому запроваджений в Україні мораторій на купівлю-продаж земель є обґрунтованим повинен зберегтися до 2007 року, як запропонувала Верховна Рада України.

Однак, існування мораторію не закриває можливості формування цивілізованого ринку землі в міру запровадження його елементів і з появою соціально-економічної мотивації виходу на ринок продавців і покупців земельних ділянок. При цьому слід враховувати, що найбільш доцільним є диференційований підхід до формування ринку земель, оскільки різні регіони в силу властивих їм економічних соціальних, природних, історичних та інших особливостей характеризуються різним рівнем підготовленості до впровадження земельного ринку.

Практика ринкових перетворень у сфері земельних відносин свідчить про найбільшу налаштованість щодо них населення західних регіонів України, де поняття приватної власності на землю і операцій з нею сприймається без жодних ідеологічних застережень і формування ринку всіх категорій земель проходить більш динамічно. Так, якщо в містах України, за даними оперативної інформації Держкомзему за станом на 01.04.04, земельні ділянки несільськогосподарського призначення отримали у приватну власність 83,2% від загальної кількості громадян України — суб'єктів цього права, то в західних областях цей показник становить 91,7–98,5%, а в середньому 94,8%. Стосовно обігу земель сільськогосподарського призначення, то і тут існує територіальна диференціація. Після розпаювання цих земель (на 01.04.04 сертифікат на право на земельну частку (пай) отримали 6,78 млн. громадян) разом із сертифікатами права на земельний пай суб'єкти отримали право здійснення всіх трансакцій, включаючи продаж цього права. За період

існування ринкового обігу сертифікатів (до прийняття Закону України “Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю) від 18.01.2001 р.) за станом на 01.04.04, згідно з тією ж інформацією, нотаріально засвідчили право переходу права на земельну частку (пай) на 12,5% власників сертифікатів шляхом успадкування (87,0%), дарування (11,23%), обміну (0,22%) і продажу (1,53%). При цьому слід зазначити, що найбільш неохоче продавали сертифікати на право на земельну частку (пай) їх власники в західних областях України: у Волинській області укладено лише 2 угоди, Івано-Франківській — 14, Львівській — 37, Рівненській — 31, Тернопільській — 50.

При отриманні державного акта на право приватної власності на землю та виході із господарства і одноосібному виділенні своєї частки (паю) землі в натурі особливо значною перевагою в західному регіоні користувалося ведення приватного господарства без створення юридичної особи (за станом на 01.04.04 в середньому близько 35% порівняно з 17,5% по Україні). Таких підприємств у восьми західних областях в 2004 році нараховувалося 318905, що становить 44,6% від загальноукраїнської кількості.

Все це свідчить про те, що впровадження ринку земель водночас по всій території країни в існуючих перехідних умовах недоцільне і навіть неможливе. Крім того, найбільш ефективним є поетапне впровадження ринкового обігу сільськогосподарських земель через оренду, іпотеку, а вже на останньому етапі — вільної купівлі-продажу і в першу чергу тим, хто її обробляє.

На сучасному етапі при відсутності розвиненого земельного ринку і права купівлі-продажу сільськогосподарських угідь основною формою їх ринкового обігу в Україні є оренда. Згідно з даними Держкомзему України за станом на 01.04.04 уклали договори оренди земельної частки (паю) близько 73% власників сертифікатів на право на земельну частку (пай). Така форма земельних відносин характерна для багатьох розвинених

держав світу (Бельгія — 67,4%, Франція — 63,1, Німеччина — 61,5, Швеція — 45,2%) [42]. Однак, як свідчить світова практика, при інших рівних умовах більш досконалою формою земельних відносин є приватна власність, яка обумовлює стабільність землегосподарювання. Високий відсоток орендних відносин у розвинених країнах не є підтвердженням того, що приватна власність на землю не забезпечує ефективного землекористування, оскільки не завжди функції власності і господарювання співпадають. Фермери працюють як на своїй, так і на орендованій землі інших власників. Так, у США питома вага орендованої господарюючими фермерами земельної площі становить 35%, їх власні землі — 65% [43]. Тобто приватна власність є базою фермерського господарства. В Україні поки що це співвідношення протилежне. Згідно з даними Держкомзему України за станом на 01.04.04 створено 20 469 нових агроформувань, серед яких 3 592 фермерські господарства (17,55%), площа сільгоспугідь у них становить 1510,5 тис. га, в тому числі лише 105,7 тис. га, або 7% землі знаходиться у приватній власності. Однак оренда дозволяє фермерам збільшити розміри їх господарств при неможливості купити землю у зв'язку із заборонаю на такі трансакції і активно сприяє перерозподілу землі та її концентрації в межах, необхідних для більш ефективного господарювання сільгоспвиробників, а також дбайливого і раціонального її використання.

У той же час, як свідчать дані Держкомзему України за станом на 01.04.04, значна частина земельних паїв зосередилася у сільських пенсіонерів: із загальної кількості договорів оренди 53% укладено із селянами-пенсіонерами (2 611 494 на загальну площу 1 001 149 тис. га). Тому цілком очевидно, що відбудеться вторинний перерозподіл землі через інші ринкові трансакції і перш за все купівлі-продажу, і саме через розвинений ринок повинна забезпечуватися концентрація земельних ділянок в енергійних і ефективно працюючих землекористувачів.

Однак оренда внутрішньо дуже суперечлива, що обумовлено

протиріччям прав власника землі та її орендаря, а також мірою правового впливу держави на орендні відносини. Це перш за все стосується терміну оренди, який власник намагається скоротити, а орендар збільшити, щоб мати можливість окупувати витрати на збереження родючості землі при інтенсифікації виробництва. З цієї точки зору, особливе значення надається довгостроковій оренді з правом успадкування та викупу, тобто наступному переходу землі в приватну власність. Приватна власність та довгострокова оренда, які існують у багатьох розвинених країнах світу, не підтвердили тези про хижацьке відношення до природних ресурсів, у т. ч. землі в умовах приватновласницького землеволодіння, а націоналізація землі та її “нечійність” у нашій країні не привели до покращання земельного фонду [44].

В Україні формування цивілізованого ринку землі пов’язане із суттєвими труднощами соціально-економічного, правового, політичного, ідеологічного, науково-методичного та організаційного характеру. І це закономірно, враховуючи не тільки політичне протистояння, успадковані та новопрیدбані диспропорції і кризові процеси в державі, відсутність повноцінної правової та інституціональної бази, але й квапливість і непослідовність при здійсненні заходів щодо приватизації земель, які значно випереджали соціально-психологічну перебудову свідомості населення до переорієнтації на ринкові економічні відносини. В результаті на сучасному етапі трансформація суспільної думки і психології людей стосовно приватної власності на землю та операцій з нею стала однією з найскладніших передумов формування земельного ринку.

Для ефективного функціонування ринку необхідно забезпечити низку умов, серед яких слід виділити: реальний плюралізм форм власності і форм господарювання; здорове конкурентне середовище; високорозвинену систему правового й економічного регулювання; запровадження адекватних ринку економічних інституцій землекористування (єдина державна кадастрово-реєстраційна система, система оцінки, кредитно-

іпотечна система, система вивчення попиту і пропозицій, страхування економічних і екологічних ризиків тощо); наявність і доступність всебічної інформації.

Сучасна інформаційна інфраструктура ринку відповідно до європейських уявлень має *кадастрову, економічну і правову* складові. Кадастрова інформація містить відомості про земельні ділянки та інше нерухоме майно, їх місцезрештування, розмір і категорію; кількісну та якісну характеристику земельних ділянок. В економічній частині наводяться дані про ринкову вартість операцій, на основі якої розраховується кадастрова вартість об'єктів, що також враховується в кадастрі. Правова складова містить відомості про розподіл земельних ділянок між власниками і землекористувачами, їх права і можливі обмеження цих прав. Уся ця інформація повинна бути відкритою і доступною на загальнонаціональному рівні, що забезпечить залучення на ринок більш широкого кола учасників і сприятиме його стабільності.

Україна тільки розпочала створювати *систему реєстрації земельних ділянок* відповідно до вимог ринкової економіки у поєднанні із системою реєстрації нерухомого майна і прав на них. Держкомземом України розроблений проект Концепції єдиної державної кадастрово-реєстраційної системи. Одним із головних принципів цієї системи є такий, що земельна ділянка є первинною нерухомістю, а всі інші об'єкти нерухомого майна (споруди, багаторічні насадження) є нерухомістю тільки тому, що нерозривно пов'язані із земельною ділянкою. Це відповідає прийнятим у світовій практиці нормам і узгоджується з положенням про правову єдність земельних ділянок і рещташованого на них нерухомого майна [45]. Забезпечення правової єдності земельної ділянки і рещташованого на ній нерухомого майна, наявність прозорої і ефективної системи їх державної реєстрації — обов'язкова умова формування ринку землі, особливо іпотечного ринку.

Іпотека відноситься до тих сегментів ринкової економіки, які

формується на вищій стадії її розвитку. Якщо приватна власність, підприємство і конкуренція — це першооснова розвитку ринку, то іпотечний ринок є завершальним етапом ринкової трансформації економіки.

Іпотечне кредитування є одним з найважливіших резервів фінансової підтримки економіки. Як свідчить досвід зарубіжних країн, такий вид інвестування має особливе значення в період виходу країни з великої економічної кризи. В США формування бази нинішньої іпотечної системи було завершено після великої депресії, у Німеччині — після другої світової війни [46]. Створення іпотечної системи в нашій країні може стати інструментом економічного зростання і забезпечення соціальної стабільності. Особливо це необхідно в аграрному секторі економіки, враховуючи ситуацію, що склалася в сільськогосподарському виробництві. Збільшення кількості землевласників та впровадження заходів щодо підвищення ефективності землекористування та збереження і відтворення родючості ґрунтів об'єктивно обумовлюють необхідність створення системи іпотечного кредитування та інститутів фінансової і кредитної системи, здатних акумулювати фінансові ресурси. І тут великі потенційні можливості можуть мати сільськогосподарські угіддя — основний засіб виробництва, який має значну питому вагу (до 40–50%) в активах суб'єктів господарювання і, як правило, стабільну ліквідність [47]. Ще одним аргументом на користь застави землі як джерела фінансового забезпечення економічного зростання сільського господарства є те, що у світовій практиці кредити під заставу землі становлять 95% від інвестиційного ресурсу фермерів, і тільки 5% — це кошти від продажу земельних ділянок [48].

Однак можливості використання цього великого капіталу на іпотечному ринку України поки що дуже обмежені, хоча на сьогоднішній день вже створено певне правове підґрунтя для здійснення подібних операцій. Це, перш за все, остання редакція Земельного кодексу України

від 25.10.2001 р., який гарантує широкий розвиток приватної власності на землю, гарантії права на неї, а також впровадження іпотеки землі (визначаються об'єкти застави, умови іпотеки земельних ділянок і суб'єкти — застоводержателі). Порядок застави земельних ділянок, як і нерухомого майна в цілому, визначений Законом України “Про іпотеку” від 05.06.2003 року., де в ст. 15 окремо виділені особливості іпотеки земельних ділянок.

Предметом іпотеки можуть бути земельна ділянка або частка в праві спільної власності на земельну ділянку, а також майно, віднесене законом до нерухомого (житловий будинок, квартира, дачний або садовий будинок, будівлі господарського призначення, підприємство або його структурний підрозділ тощо). Все це стосується іпотечних відносин у сільському господарстві. Але стосовно іпотеки земельних ділянок, зокрема сільськогосподарського призначення, то згідно з чинним законодавством України предметом застави можуть бути тільки земельні ділянки, які знаходяться у приватній власності громадян України. Останнє суттєво знижує можливості іпотечного кредитування аграрного сектору економіки. Можливість одержання кредитів сільськогосподарськими товаровиробниками під заставу землі надзвичайно обмежує широкомасштабне землекористування на принципах оренди. В результаті підприємства, сформовані на орендній основі, не мають предмета іпотеки. Теоретично всі власники сертифікатів на право на земельну частку (пай), а тим більше державних актів мають право скористатися іпотекою. Однак навіть власники земельних часток (паїв), згідно з п. 15 Перехідних положень нового Земельного кодексу України, до 1 січня 2005 р. не вправі продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, успадкування та при вилученні для суспільних потреб. Але навіть і після зняття цього мораторію потрібен певний і немалий час для стабілізації попиту і пропозицій на ринку землі і формування реальних ринкових цін на земельні ділянки. Таким чином, за

існуючих умов процес переводу земельних ділянок у предмет іпотеки довготривалий і в найближчій перспективі мало реальний.

Обмежені можливості розвитку іпотеки землі в сільському господарстві України пов'язані також з іншими причинами, зокрема низькою ціною земель сільськогосподарського призначення. Ефективність її застосування залежить від реальної ринкової ціни землі, тісно пов'язаної з дохідністю агропромислового комплексу. Зараз же питання впровадження іпотечного кредитування вирішується на базі експертної грошової оцінки земельних ділянок та прав на них, яка визначається на основі трьох методичних підходів — капіталізації чистого операційного або рентного доходу від використання земельної ділянки, врахування витрат на земельні поліпшення та зіставлення цін продажу подібних земельних ділянок, які поки що не існують і навіть після впровадження ринкових операцій купівлі-продажу сільськогосподарських земель не швидко сформуються.

Однак однією з обов'язкових умов розвитку іпотечного кредитування на вигідних для сільськогосподарських товаровиробників умовах є не тільки спроможність кредитодавців надати кредит, а насамперед спроможність позичальників повернути борг. У той же час за період 2000–2002 рр., незважаючи на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції при суттєвому зростанні суми кредитів, частка неприбуткових господарств у загальному їх обсязі практично коливається на одному і тому ж рівні із незначною тенденцією до зниження: 2000 р. — 65%, 2001 р. — 56, 2002 р. — 58% [49]. При такому стані неповернення кредитів призводить до втрати селянами заставленої земельної ділянки за умов відсутності правових чи економічних механізмів запобігання цьому процесу, як це існує в більшості країн з розвиненим іпотечним кредитуванням аграрного сектору.

За останні 3–5 років науковцями опрацьовуються методики розрахунку застави землі, наводяться приклади можливого іпотечного

кредитування агропромислового комплексу. Однак при цьому найменша увага приділяється питанню, за скільки років і з яких джерел будуть повертатися кредити. Цим проблемним питанням основна увага приділяється в дослідженнях М. Калінчика, М. Петровського, В. Ярової. Аналізуючи взаємозв'язок товарного потенціалу аграрного сектору і ціни землі в США та Україні автори на конкретних розрахунках продемонстрували, що при фактичних рівнях прибутковості господарств на 2000 рік (7,35 дол./га) ціна землі в сумі 10 тис. грн. за 1 га (1800 дол. США) не може бути реальною, якщо запровадити заставу земельних ділянок. У цьому випадку при одержанні кредиту в 1 млн. дол. США треба заставити 939 га ріллі, а термін повернення кредиту становить 245 років при астрономічній сумі відсотків за кредит. Якби оцінка землі була проведена за дохідністю виробництва, що є похідною від фактичного рівня споживання та експорту сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки, тоді загальна площа землі під заставою становила б 15,5 тис. га і при рівні фактичної прибутковості забезпечила повернення кредиту за 14,8 років. Якщо рівень прибутковості підвищиться умовно до рівня 100 дол. США за 1 га, термін повернення цього кредиту становитиме 1,09 років, а сума сплати боргу зменшиться майже в 6 разів [50].

Таким чином, при теперішній економічній ситуації в Україні навряд чи можна сподіватися, що з початком купівлі-продажу сільськогосподарських земель після закінчення мораторію реальна ціна землі суттєво підвищиться, а звідти і впровадження іпотеки земельних ділянок цього призначення не одержить практичної реалізації до попереднього розв'язання глибинних концептуально-програмних проблем ринкових перетворень в аграрному секторі.

Однак це не свідчить про безперспективність іпотеки земельних ділянок, у т. ч. і сільськогосподарських угідь в Україні. З появою необхідних економічних, правових та інституціональних передумов вона стане важливим напрямом залучення інвестицій в аграрний сектор. До

основних економічних умов розвитку системи іпотечного кредитування поряд із загальним економічним зростанням, яке б супроводжувалося підвищенням платоспроможності населення і збільшенням заощаджень, слід віднести стабільність цін національної валюти. Правове поле функціонування іпотечного ринку повинно забезпечувати прозорість іпотечного ринку, гарантії права власності на землю та інше нерухоме майно і створити механізми передачі цих прав. Адже при здійсненні застави право власності передається заставодавцю, який повинен мати право і можливість реалізувати не тільки свою заставу, але і право власності на неї [51]. Правового регулювання потребує також організація і функціонування фінансових операторів іпотечної системи — банків та інших кредитних установ, а також страхових інституцій.

Однак аграрний сектор економіки України гостро потребує вже зараз великих капітальних вкладень для поновлення зношених і втрачених засобів матеріально-технічних засобів виробництва і подальшого їх нарощування. Власні можливості сільгоспприємств досить обмежені і залишатимуться такими ще досить довго. Це спонукає науковців оцінювати різні можливості припливу інвестицій в сільське господарство і в тому числі шляхом іпотечного кредитування. Виходячи з чинного законодавства, коли об'єктом застави може бути лише власність одержувача кредиту, можливості приватновласницьких господарських товариств і сільськогосподарських виробничих кооперативів, сформованих виключно шляхом оренди земельних часток, як юридичні особи практично не мають власної землі. Розширення можливостей набуття новими агроформуваннями іпотечних кредитів багато науковців пропонують за рахунок збільшення площ власної землі шляхом купівлі на ринку, сприяючи започаткуванню і становленню ринку землі [52]. Але це навряд чи реально в найближчій перспективі, про що говорилося вище, оскільки існуючі нині низькі ціни на землі сільськогосподарського призначення та незначна платоспроможність сільгоспвиробників створять

умови для спекуляції землею.

Як найбільш реальний спосіб одержання іпотечних кредитів в існуючих умовах розглядається застава права оренди землі, хоча розмір такого кредиту за підрахунками в багато разів менший порівняно з кредитом під заставу безпосередньо земельної ділянки. Проте значна кількість дослідників вважають заставу права оренди досить привабливим нематеріальним активом орендаря. В Україні нагромаджено певний власний досвід продажу права на оренду земельних ділянок, що запроваджено Указом Президента України від 17.07.1998 р. № 608 “Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності”. За цей час продано 954 права на оренду, хоча в своїй більшості воно передбачало короткострокову оренду до 5 років, а тому його практично неможливо заставити [53]. Розвиток застави права оренди земельних ділянок має також важливе соціальне значення, яке полягає у тому, що застава не приводить до зміни власника земельної ділянки, а отже не загрожує обезземеленням селян. Реалізація іпотеки права на оренду земельних ділянок потребує внесення певних змін і доповнень до Закону України “Про оренду” та “Про іпотеку”.

Формування іпотечної системи кредитування, як і земельного ринку взагалі, потребує створення з боку держави відповідних інституцій і механізмів, і в першу чергу спеціальної банківської системи, якій надаються функції уповноваженого державою агента кредитного та фондового ринків. Прикінцеві положення нового Земельного кодексу України зобов’язали Кабінет Міністрів України в шестимісячний термін розробити проект Закону про державний земельний (іпотечний) банк та створити такий банк з відповідною інфраструктурою, який стане головним оператором на іпотечному ринку. Необхідність створення такого банку підтверджується Указом Президента України від 08.08.2002 р. “Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні”. *Банківська система*

окрім своїх основних функцій — забезпечити кредитними ресурсами чи іншими фінансовими інструментами покупця або користувача землі — може стати механізмом, що стимулює і формує пропозиції на ринку, а це дуже важливо, особливо в умовах низької купівельної спроможності фізичних та юридичних осіб. Однак створення такої спеціалізованої фінансової структури, як земельний (іпотечний) банк в Україні в сучасному перехідному етапі трансформації її економіки досить проблематично. Вирішенню Земельним банком його головного завдання — кредитування сільськогосподарських товаровиробників — не сприятиме низька ціна землі, при якій за існуючих правових та економічних умов прийнятні за обсягами кредити може дати застава тільки великих масивів сільськогосподарської землі, що поки що неможливо. Тому кредитна спеціалізація навряд чи забезпечить стабільність Земельного банку.

Одним із головних питань створення Земельного банку є пошук джерела кредитних ресурсів. Теоретично такими джерелами можуть бути бюджетні кошти, планова емісія Національного банку України на фінансування банківської системи, операції на міжбанківському ринку кредитних ресурсів, депозити юридичних та фізичних осіб, міжнародні кредитні лінії, операції на фондовому ринку. Відносно останнього, то поповнення кредитних ресурсів на фондовому ринку за рахунок заставних Земельного банку не дадуть очікуваного ефекту, бо згідно із Законом України “Про цінні папери і фондову біржу” статус заставних Земельного банку можуть одержати цінні папери, гарантовані землями, які перебувають у приватній власності. Землі ж, які нині перебувають у державній власності і не підлягають приватизації, а це території лісів, природно-заповідного фонду, рекреаційного призначення, водного фонду, які займають більше 20% території України, не можуть виступати в якості заставних Земельного банку. Забезпечення ж останніх землею, право власності на яку банк набуватиме в результаті неплатоспроможності

позичальника, не може розглядатися як вагомий чинник формування ресурсної бази Земельного банку [54]. Те ж саме з різних причин можна віднести і до інших джерел кредитних ресурсів.

Однак на сучасному етапі, не виключаючи можливість створення Земельного (іпотечного) банку, іпотечне кредитування можна здійснювати на базі існуючих комерційних банківських установ. Питома вага кредитування під заставу землі такими банками зростатиме з поліпшенням інституційних та зовнішніх економічних умов цього виду операцій. Кредитування під заставу нерухомості є важливим, але не переважаючим видом діяльності для більшості комерційних банків США. Проте ці банки є основними кредитодавцями довгострокових кредитів під заставу нерухомості, зокрема житла, комерційної нерухомості та фермерських господарств [55]. При цьому вони відіграють провідну роль на ринку позикових коштів для сільськогосподарського виробництва, а державна політика спрямована не лише на надання урядовими агенціями гарантій для одержання комерційних кредитів, а й на підтримку цін і стабілізацію доходів фермерів, що дозволяє звести ризик, пов'язаний з наданням позикових коштів, сільськогосподарським виробникам [56].

Надання кредитів на ринку фінансування нерухомості, в тому числі землі в сільському господарстві, може здійснюватися також за допомогою місцевих кредитних асоціацій фермерів за рахунок коштів, які надходять від страхових компаній. Діюча система страхування відшкодовує збитки, пов'язані з формуванням урожаїв сільськогосподарських культур. Існує також страхування ризику втрати чи обмеження майнових прав землекористувачів. У той же час все більше даються взнаки втрати родючості ґрунтів та вибуття сільськогосподарських земель з використання. Страхування ризику втрати чи пошкодження земельної ділянки в результаті природних впливів або невиконання землекористувачами необхідних ґрунтозахисних заходів дозволить не тільки акумулювати кошти для відтворення втраченої якості угідь, але й

підвищить громадянську відповідальність за збереження і раціональне використання земельних ресурсів [57].

Функціонування цивілізованого ринку землі, окрім детально охарактеризованих вище найважливіших елементів ринкової інфраструктури, повинно забезпечуватися наявністю земельних бірж, аукціонів, довірчих товариств (трастів, землеоціночних, маркетингових, консалтингових та ріелтерських установ різних форм власності). Особливе значення при функціонуванні ринку землі надається ефективній системі правового захисту учасників ринку, який здійснюється загальними чи спеціалізованими земельними арбітражними чи господарськими судами.

Висновки до розділів IV і V

1. Принциповим досягненням науково-дослідної роботи є те, що в ній розкриті фундаментальні теоретичні положення, які суттєво впливають на процес осмислення та формування дійсно комплексного бачення розвитку сучасних форм землекористування в Україні. Проблема розглядається через реалії розвитку господарських процесів в Україні, який гостро ставить специфічні питання, що виникають у процесі переходу до ринкової економіки. Йдеться, з одного боку, про якнайшвидше подолання кризи і депресії, спричинені не в останню чергу як власне реформою, так і невирішеними в минулому проблемами підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці, темпів науково-технічного прогресу та якості продукції. З іншого боку — про суттєвий вплив слабкого прояву закономірних властивостей саме ринкової економіки, пасивну роль державного регулювання, нагромадження капіталу. Значною мірою це пов'язано з недооцінкою регулюючої і навіть планувальної ролі держави саме в забезпеченні ефективного функціонування нової економіки. У цьому контексті проблема прискореного розвитку теорії і методів оцінки, оптимізації використання і відтворення земельних ресурсів стає вкрай актуальною. Цілком очевидно, що від того, наскільки повно ми оцінимо

земельний ресурс, багато в чому залежить і характер розвитку економіки в цілому і, що дуже важливо, ефективність її функціонування. З еколого-економічних позицій вирішення проблеми знаходиться у площині формування особливого землегосподарського комплексу.

2. Послідовно та логічно подаються у розгорнутому вигляді такі суттєві поняття, як *земельні ресурси, комплексне оцінювання земельних ресурсів, адаптоване землекористування, регіональні природно-господарські системи, відтворення та охорона земельних ресурсів, сучасне землекористування тощо.*

3. Узагальнено і поглиблено науково-теоретичні засади комплексного оцінювання, раціонального використання, збереження й відтворення земельно-ресурсного потенціалу держави та її регіонів в умовах переходу економіки на ринкові відносини.

4. Показано диференційовану роль та місце землі в різних сферах матеріального виробництва, насамперед у промисловості і сільському господарстві. Так, в обробній промисловості, будівництві, на транспорті земля є місцем, де відбуваються процеси праці незалежно від природної родючості ґрунту. Інша роль є землі в сільському господарстві. Під впливом людської праці природна родючість із потенціальної перетворюється в економічну. Специфіка використання земельних ресурсів у сільському господарстві зумовлює те, що вони одночасно є предметом праці і як засобом виробництва. Таким чином, гострота й актуальність проблеми зумовлені суттю і змістом земельних відносин, які формуються у процесі продуктивної праці, як унікального зрізу суспільних відносин і особливої соціально-економічної категорії, що включена в суспільний відтворювальний процес як його системоутворююча основа.

5. Розкрито особливу роль земельних відносин у відтворювальному процесі. Наголошується, що земля є універсальним фактором суспільного життєзабезпечення: предметом і засобом праці у базових галузях

виробництва, зокрема у сільському і лісовому господарстві; просторовим базисом існування кожної людини в усіх формах її життєдіяльності; носієм багатих природних ресурсів; територіальною основою державності і національного самовизначення.

Значну увагу приділено розкриттю поняття *земельних відносин* як особливої соціально-економічної категорії, а також через специфіку землі як унікального об'єкта загальних багатоцільових інтересів, розглядаючи її і як природне тіло, і як товар, включений в систему товарно-грошових відносин.

6. Суттєвим аспектом в розкритті теоретико-методологічних передумов відтворення та використання земельних ресурсів є відображення загального процесу перетворення природних ресурсів у складовий елемент продуктивних сил суспільства в разі залучення їх у суспільне виробництво. У зв'язку із цим доведена доцільність підходу до природних ресурсів як категорії еколого-економічної, що виражає безпосередній зв'язок природи з діяльністю людини. Серед природних ресурсів, що можуть бути використані і стати продуктивними силами суспільства без істотної втрати зв'язку з природним середовищем, найбільш важливими є земельні ресурси в їх нерозривній єдності з надрами, водами й іншими компонентами ландшафту.

7. Нині оцінка землі стає однією із найактуальніших тем. Однак, незважаючи на вдавану простоту і значну кількість методичних посібників і літературних даних, питання залишається не зовсім зрозумілим. На практиці при прийнятті рішень як на макрорівні, так і на рівні окремих людей, виникає багато невизначеностей і проблем при проведенні оцінки вартості землі. В роботі надано класифікацію основних питань стосовно покращення системи оцінок земельних ресурсів. До першого класу відносяться питання типу: що оцінювати, які використовувати технології й інформаційні джерела; до другого — проблеми визначення оподаткованої бази по землі: які показники використовувати —

кадастрову, ринкову або ж іншу вартість, які викупні ціни призначати при переході земельних ділянок із державної й муніципальної власності у приватну, які ставки орендної плати призначати при передачі землі в оренду і т. п. На підставі цієї класифікації надано розгорнуті відповіді.

8. Суттєве місце в роботі відводиться проблемі екологічно адаптованого землекористування. Наголошується, що коли розглядати людину в її єдності з умовами власного існування, то варто говорити перш за все про її адаптивну життєдіяльність (адаптація — пристосування у процесі еволюції будови, функцій, поведінки певних організмів до умов існування). Разом із тим, життєдіяльність людини, як будь-яких живих організмів, поділяється на два види: гомеостатичну та екологічну. Гомеостатична життєдіяльність спрямована на підтримання стабільності внутрішнього середовища організму; екологічна — виконує аналогічні функції стосовно середовища зовнішнього. У цьому контексті оптимізація землекористування як різновид діяльності стає однією з форм екологічної життєдіяльності, властивої лише людині.

Поняття *оптимальне (раціональне) землекористування* визначається, перш за все, як розумне, обґрунтоване. На різних рівнях аналізу землекористування зміст його різний. У масштабі країни чи регіону оптимальне використання земельних ресурсів означає насамперед найбільш оптимальний розподіл земель між галузями-землекористувачами (сільським, лісовим господарством) з метою найкращого використання природного потенціалу земель кожною галуззю. У рамках сільськогосподарської галузі воно передбачає застосування найбільш продуктивних систем землеробства в різних ґрунтово-кліматичних умовах з метою задоволення потреби суспільства у продовольстві й сировині. На рівні окремого підприємства оптимальне використання земель означає таку структуру угідь, склад вирощуваних культур і застосування агротехнічних засобів, які забезпечували б як суспільні потреби, так і рентабельність підприємства.

9. Зважаючи на результати аналізу теоретико-методологічних передумов оцінювання земельних ресурсів, наголошується на суттєвому теоретико-методологічному висновку, що біосфера і її ґрунт — базис людства, а економіка — лише надбудова над цим базисом. Біосфера первинна, економіка — вторинна. Необхідність охорони ґрунтів, а точніше, відновлення та оптимізація їх продуктивної сили є особливий, ключовим серед усіх інших екологічних і біосферних проблем. Ґрунт — це спостережна та управляюча система біосфери, в ній сконцентровані всі різноманітні процеси, що протікають у біосфері. Природною машиною називав ґрунт К. Маркс. Робота цієї машини є основною продуктивною силою біосфери, загальною умовою всієї життєдіяльності людства: не тільки виробництва, але і його культурного та духовного життя. Образно кажучи, стан ґрунтів як дзеркало відображає численні протиріччя і колізії, що виникають у сучасному суспільстві.

10. Наразі пріоритетними стають проблеми організації ефективного землегосподарювання як основи комплексної оптимізації земельних відносин. Розглядаючи економічні основи переходу до ринкових земельних відносин, розкрито зміст базового поняття — *економіка і організація землегосподарювання*. Економіка землегосподарювання — це система знань про закономірності і механізми формування економічно та екологічно обґрунтованої територіально-галузевої структури й стратегії господарської діяльності в межах конкретної частини територіально-земельного ресурсу. Ця система знань забезпечує збалансовану і взаємопов'язану виробничо-технологічну оптимізацію економічного поведіння суб'єкта господарювання у рамках конкретної регіонально-галузевої організаційної структури. Ефективність землегосподарювання — це, в широкому розумінні, ефективність організації всіх напрямів суспільної життєдіяльності, здійснюваної на конкретній території із залученням земельного фактора в тій чи іншій формі, у різних масштабах і з різним функціональним змістом у виробничо-технологічний процес суспільного

життєзабезпечення. Рівень ефективності землегосподарювання визначається ступенем розвитку продуктивних сил і характером суспільних відносин, у тому числі земельних, і залежить від стану земельних ресурсів, напряму їх використання і територіального впорядкування.

11. Значне місце в роботі приділено визначенню феномена трансформаційного землекористування, яке спрямоване на отримання максимальної вигоди за умови мінімальних відтворювальних витрат за рахунок глибокої науково обґрунтованої реконструкції, переосмислення та реорганізації господарських систем на економічних принципах.

Показано, що питання охорони земель, оптимізації використання і відновлення земельних ресурсів необхідно піднести до рівня державних пріоритетів у соціально-економічному розвитку України, найважливіших напрямів державної політики в галузі економіки та охорони навколишнього природного середовища. Припинення деградації і нерационального використання земель не тільки відкриває значні резерви збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, поліпшення соціального стану громадян, а й забезпечить суттєве оздоровлення екологічних умов життя.

12. Особливе місце в роботі відводиться проблемі ринку землі. Сьогодні можна констатувати, що процес становлення земельного ринку в Україні, особливо ринку земель сільськогосподарського призначення, пов'язаний з великими труднощами. Млявий попит на землі цієї категорії, причому переважно на садово-городні і дачні ділянки, алогічні коливання цін на однакові земельні ділянки, слабо виражені тенденції і залежність ринкової кон'юнктури та ціноутворення від умов і факторів — ось далеко не повний перелік проблем, що заважають розвитку ринкового обігу сільськогосподарських земель. Серед заходів, спроможних виправити сформовану ситуацію, важливу роль відіграє створення повноцінної інституціонально-правової бази регулювання земельного ринку, в концепції якої повинні бути враховані і реальна економічна ситуація, і

особливості земельних відносин у перехідній економіці. На жаль, багато правових норм, що регулюють становлення багатукладного земельного ладу в нашій країні, виявилися недостатньо економічно обґрунтованими. Типовою в цьому відношенні можна вважати ситуацію із Земельним кодексом — головним земельним законом України.

13. Традиційний трансформаційний підхід до використання земельних ресурсів, що спричинив глибоке порушення екологічної рівноваги в регіональних системах землекористування, ускладнюється у процесі проведення земельної реформи, коли поглиблюються суперечності між використанням і охороною земель, загострюються економічні та екологічні протиріччя, пов'язані з виконанням власниками землі ґрунтоохоронних заходів та їх фінансуванням. Чинна нормативно-правова база ще є недосконалою і не створює необхідних умов для реалізації землеохоронних програм. У зв'язку із відсутністю коштів, технічних засобів, невідпрацьованістю організаційно-методичних положень гальмується створення національного банку даних про стан земель і ведення земельно-реєстраційної діяльності; в недостатніх обсягах поповнюються планово-картографічні матеріали.

Для того, щоб подолати гостру екологічну кризу в землекористуванні і стати на шлях екологобезпечного ефективного земле господарювання, необхідно перейти до формування екологорівноважених агроландшафтів у всіх природних зонах і типах сільськогосподарських підприємств з обов'язковим додержанням екологічних вимог, обмежень і стандартів. А це потребує глибокої науково обґрунтованої реконструкції землекористування, яке повинно відрізнитися від традиційного системністю, екологічністю, поліваріантністю і соціально-економічною вмотивованістю, адже в Україні вже вичерпана можливість територіально-екстенсивного розвитку всіх галузей господарства, особливо агропромислового комплексу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ IV і V

1. Ковда В.А. Почвенный покров, его улучшение, использование и охрана. Москва: Наука, 1981.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Твори, вид. 2-е, т. 1. С. 563.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Твори., вид. 2-е, т. 25, ч. 2. С. 342–343.
4. FAO. The state of food and agriculture / 1983. Rome: FAO, 1983.
5. Булгаков С. Капитализм і землеробство. Т. 1, 2. Спб., 1900.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Вид. 4, т. 25, ч. 2. С. 303.
7. Булгаков С. Капитализм і землеробство. Т 2. Спб., 1900. С. 91.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 25, ч. 2. С. 198.
9. Основи економічної теорії: політекономічний аспект / Г.Н. Клишко, В.П. Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін. Київ: Вища школа. Знання, 1997. 743 с.
10. Євтушевський В. А. Використання і відтворення еколого-економічного потенціалу України в умовах формування ринкових відносин. К., 1995. С. 6.
11. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природных ресурсов. — М.: Аспект пресс. 1998. 263 с.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-е вид. Т. 4. С. 176.
13. Герасимова С. В. Еколого-економічні аспекти формування передумов сталого розвитку в Україні. Київ: Вища школа, 1999. 74 с.
14. Формування витрат і доходів на землях різної якості: Монографія.
15. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Избранные сочинения в 9-ти томах. Москва: Политиздат, 1998. Т. 9. С. 506.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. Т. 26. С. 468.
17. Сайко В.Ф. Землеробство на шляху до ринку. Київ: Ін-т землеробства УААН, 1997 47 с.
18. Драпиковський О.І., Іванова І.Б. Пропозиція та попит на первинному ринку міських земель // Ринок землі. 2001. № 1. С. 31–36.
19. Докучаев В.В. Дороже золота российский чернозем. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 488 с.
20. Докучаев В.В. Місце і роль сучасного ґрунтознавства в науці й у житті. Вибр. тв. Т. 3. Москва: Изд-во АН СРСР, 1948. С. 58–62.
21. Вернадский В.И. Биосфера I–II. Избр. соч. М.: Изд-во АН СРСР, 1990. Т. V. С. 7–105.
22. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. Москва: Наука, 1990. 412 с.
23. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. Москва: Наука, 1990. 412 с.;

24. Кириленко І.Г. Реструктуризація аграрного сектора в перехідній економіці. Донецьк: Пороги, 1997. С. 14.
25. Собственность и хозяйственный механизм в условиях обновления экономики / Под. ред. С.В. Мочерного. Львов: Свит, 1993. 176 с.
26. Мельник Л.Є., Корецький, Плаксиенко В.Я. Особенности підприємництва в сільському господарстві. Днепропетровск: ДГАУ. С. 18–19.
27. Мельник Л.Є., Плаксиенко В.Я. Особенности підприємництва в сільському господарстві. Днепропетровск: ДГАУ. С. 31.
28. Носік В. Правові аспекти регулювання ринку землі та іпотеки земельних ділянок // Ринок землі. 2003. № 4–5. С. 43.
29. Економічна енциклопедія: У трьох томах. С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр “Академія”. Т. I. 2000. С. 17.
30. Федоров М.М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення // Економіка АПК. 2003. № 1. С. 25–31.
31. Трегобчук В.М., Скурська Н.М. Методологічні засади формування ринку сільськогосподарських земель // Проблеми розвитку земельних відносин на засадах нового Земельного кодексу України. Київ 2002. С. 42.
32. Онищенко О. Особливості сучасних земельних відносин в Україні // Економіка України. 2001. № 4. С. 56–62.
33. Буздалов І. Правові відносини між арендаторами і власником землі // АПК: економіка, управління. 1998. № 6. С. 37.
34. Кручок Н.С. Основні напрями створення єдиної кадастрово-реєстраційної системи в Україні // Землевпорядний вісник. 2004. № 1. — С. 11–13.
35. Гайдуцький П.І. Іпотечний ринок — фундамент економічного зростання // Ринок землі. 2003. № 4–5. С. 2–5.
36. Дем’яненко М.Я. Проблеми іпотеки сільськогосподарських земель // Економіка АПК. 2003. № 2. С. 92–104.
37. Указ Президента України “Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 рр.”, 30.05.2001 р., № 372 / 2001.
38. Корінець Р.Я., Швецова Л.О. Становлення та розвиток іпотеки земель сільськогосподарського призначення // Ринок землі. 2003. № 4–5. С. 28–33.
39. Калінчик М.В., Петровський М.О., Ярова В.В. Іпотека землі: що далі? // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та

відтворення земельних ресурсів. Матер. Міжн. наук. конф. Київ, 2002. С. 128–133.

40. Алексійчук В.М. Проблеми розвитку іпотечного кредитування аграрного сектора // Ринок землі. 2003. № 4–5. С. 6–8.

41. Онищенко О.М. Проблема заставного кредитування нових господарських структур // Економіка АПК. 2002. № 9. С. 3–6.

42. Ринок земель в Україні та перспективи його подальшого розвитку. Доповідь голови Комітету А.С. Даниленка на спільному засіданні колегій Держкомзему України, Мінагрополітики та Президії УААН 20.01.2004 р. // Землевпорядний вісник. 2004. № 1. С. 71–75.

43. Заяць В.М. Економічні та правові передумови створення в Україні Земельного банку // Економіка АПК. 2001. № 12. С. 41–48.

44. Холл Джастін. Іпотека — ознака розвинутого ринку // Ринок землі. 2002. № 2. С. 36.

45. *Мартин А.Г.* Регулювання ринку земель в Україні: монографія. Київ: АграрМедіаГруп, 2011. 254 с.

46. *Мірошниченко А.М.* Земельне право України: навч. посіб. Київ: Алерта, 2012. 392 с.

47. *Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л.Я. Новаковського.* Київ: Аграр. наука, 2015. 48 с.

48. *Новаковська І.О.* Трансформація сільськогосподарського землекористування. Чернівці: Прут, 2010. 208 с.

49. *Новаковський Л.Я., Будзилович І.С.* Уроки земельного реформування. Київ: Урожай, 2002. 126 с.

50. *Про земельну реформу:* Постанова Верховної Ради Української РСР від 18.12.1990. № 563-XII. ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.

51. *Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки:* Указ Президента України від 30.05.2001. № 372/2001. ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/372/2001/card2#Card>.

52. *Цивільний кодекс України:* Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

53. *Про експертну грошову оцінку земельних ділянок:* Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 № 1531. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1531-2002-%D0%BF>.

54. *Про охорону земель:* Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/962-15>.

ДОДАТКИ

1. Чисельність наявного населення за регіонами(на 1 січня 2022 року)

	Населення, тис.			Частка міського населення, %
	усього	міське	сільське	
Україна	41167,3	28693,7	12473,6	69,7
області				
Вінницька	1509,5	789,6	719,9	52,3
Волинська	1021,4	533,5	487,9	52,2
Дніпропетровська	3096,5	2606,1	490,4	84,2
Донецька	4059,4	3693,5	365,9	91,0
Житомирська	1179,0	703,2	475,8	59,6
Закарпатська	1244,5	463,4	781,1	37,2
Запорізька	1638,5	1269,9	368,6	77,5
Івано-Франківська	1351,8	602,6	749,2	44,6
Київська	1795,1	1108,6	686,5	61,8
Кіровоградська	903,7	575,9	327,8	63,7
Луганська	2102,9	1833,8	269,1	87,2
Львівська	2478,1	1516,3	961,8	61,2
Миколаївська	1091,8	750,7	341,1	68,8
Одеська	2351,4	1581,5	769,9	67,3
Полтавська	1352,3	848,1	504,2	62,7
Рівненська	1141,8	541,8	600,0	47,5
Сумська	1035,8	723,2	312,6	69,8
Тернопільська	1021,7	471,4	550,3	46,1
Харківська	2598,9	2115,1	483,8	81,4
Херсонська	1001,6	615,1	386,5	61,4
Хмельницька	1228,8	713,3	515,5	58,0
Черкаська	1160,7	665,5	495,2	57,3
Чернівецька	890,5	386,0	504,5	43,3
Чернігівська	959,3	633,3	326,0	66,0
міста				
Київ	2952,3	2952,3	×	100,0

2. Площа, з якої зібрано культури зернові та зернобобові

(тис. га)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна - всього	14522,2	12586,8	14575,7	14640,9	15291,9	15282,9	15948,4
Вінницька	830,1	737,8	843,7	819,3	873,8	875,4	890,3
Волинська	286,8	259,0	240,6	269,7	298,2	310,8	327,1
Дніпропетровська	909,7	772,9	1072,2	1186,9	1125,7	1095,8	1150,2
Донецька	675,1	547,0	724,4	538,6	580,7	572,7	596,3
Житомирська	503,9	382,9	369,4	349,2	464,6	524,3	552,0
Закарпатська	64,2	64,7	77,8	88,5	83,2	77,7	83,2
Запорізька	808,5	743,2	838,2	941,7	972,9	986,2	1013,8
Івано-Франківська	145,6	116,3	118,6	152,6	148,6	152,6	154,7
Київська	594,1	578,2	606,8	548,4	638,7	665,8	676,0
Кіровоградська	821,2	694,2	822,1	807,9	862,5	855,4	899,6
Луганська	606,6	375,4	414,6	396,5	407,7	398,6	392,0
Львівська	303,2	240,0	241,5	300,3	319,1	306,4	315,3
Миколаївська	763,7	628,0	876,8	948,2	890,2	880,7	950,5
Одеська	896,3	878,6	1147,6	1193,1	1207,6	1057,2	1238,1
Полтавська	837,2	746,1	925,6	934,0	1015,6	1005,1	1010,7
Рівненська	282,4	234,6	239,2	244,8	291,4	280,6	318,9
Сумська	607,3	533,2	600,3	667,3	680,5	697,0	722,1
Тернопільська	405,5	381,5	455,1	442,7	471,3	485,0	487,1
Харківська	793,5	702,8	677,4	1063,2	1046,3	1017,8	1061,3
Херсонська	798,7	677,7	685,3	780,5	756,9	777,0	813,8
Хмельницька	635,8	521,2	553,5	527,2	576,3	620,5	626,1
Черкаська	612,2	585,9	647,9	645,1	683,5	700,1	708,1
Чернівецька	131,3	134,5	129,0	116,7	129,1	118,8	120,5
Чернігівська	661,6	521,6	605,7	678,5	767,5	821,4	840,7

3. Виробництво культур зернових і зернобобових

(тис. т)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна - всього	51009,0	24459,0	39270,9	60125,8	75143,2	64933,4	86010,4
Вінницька	3074,0	1744,5	3111,3	3768,3	5936,2	4015,3	6535,5
Волинська	922,0	503,1	579,4	1062,3	1292,6	1401,2	1509,3
Дніпропетровська	3552,1	1571,4	2708,6	3866,2	4285,4	3539,5	4948,8
Донецька	2551,2	1011,0	1796,6	1536,1	1968,7	1988,0	2227,6
Житомирська	1352,1	721,4	1086,9	1459,6	2738,3	2526,1	3356,7
Закарпатська	305,9	166,8	255,8	332,4	391,7	327,0	362,8
Запорізька	3093,7	1150,1	1905,4	2728,1	3339,1	2964,4	3838,0
Івано-Франківська	503,3	253,1	346,5	688,5	743,6	826,5	1009,5
Київська	2112,2	1430,5	2003,0	2820,0	4215,7	2987,2	4567,4
Кіровоградська	3210,3	1378,4	2374,1	3313,9	4346,6	2689,1	4981,1
Луганська	1876,5	441,7	811,1	992,8	1446,5	1375,9	1391,1
Львівська	1009,7	481,4	622,7	1366,3	1643,7	1607,4	1827,9
Миколаївська	2706,2	921,3	2200,7	2896,4	3137,9	2362,1	3925,5
Одеська	2674,2	1581,3	2928,7	3489,0	3747,9	1955,0	5105,4
Полтавська	3450,4	1407,8	2853,7	5363,2	6118,8	5050,3	5979,6
Рівненська	864,8	494,7	635,8	1101,5	1493,0	1443,7	1727,0
Сумська	1886,7	967,6	1323,9	3734,5	4432,6	4819,7	4260,7
Тернопільська	1319,1	740,6	1261,0	2199,0	2699,9	2837,4	3303,7
Харківська	3007,4	1267,6	1266,5	4209,7	4416,1	4852,6	4936,9
Херсонська	2792,4	1166,3	1514,8	2621,9	2739,7	2719,9	3528,8
Хмельницька	2063,0	1241,7	1742,8	2792,9	3798,2	3985,3	4830,8
Черкаська	2374,7	1594,1	2531,1	3745,5	4559,8	2692,3	5150,3
Чернівецька	581,9	325,9	488,5	523,5	642,0	578,2	728,9
Чернігівська	1737,2	832,3	1518,2	3514,2	5009,2	5389,3	5977,1

4. Урожайність культур зернових і зернобобових
(ц/га)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна - всього	35,1	19,4	26,9	41,1	49,1	42,5	53,9
Вінницька	37,0	23,6	36,9	46,0	67,9	45,9	73,4
Волинська	32,2	19,4	24,1	39,4	43,4	45,1	46,1
Дніпропетровська	39,1	20,3	25,3	32,6	38,1	32,3	43,0
Донецька	37,8	18,5	24,8	28,5	33,9	34,7	37,4
Житомирська	26,8	18,8	29,4	41,8	58,9	48,2	60,8
Закарпатська	47,7	25,8	32,8	37,5	47,1	42,0	43,6
Запорізька	38,3	15,5	22,7	29,0	34,3	30,1	37,9
Івано-Франківська	34,6	21,8	29,2	45,1	50,1	54,2	65,2
Київська	35,6	24,7	33,0	51,4	66,0	44,9	67,6
Кіровоградська	39,1	19,9	28,9	41,0	50,4	31,4	55,4
Луганська	30,9	11,8	19,6	25,0	35,5	34,5	35,5
Львівська	33,3	20,1	25,8	45,5	51,5	52,4	58,0
Миколаївська	35,4	14,7	25,1	30,5	35,3	26,8	41,3
Одеська	29,8	18,0	25,5	29,2	31,0	18,5	41,2
Полтавська	41,2	18,9	30,8	57,4	60,2	50,2	59,2
Рівненська	30,6	21,1	26,6	45,0	51,2	51,4	54,1
Сумська	31,1	18,2	22,1	56,0	65,1	69,1	59,0
Тернопільська	32,5	19,4	27,7	49,7	57,3	58,5	67,8
Харківська	37,9	18,0	18,7	39,6	42,2	47,7	46,5
Херсонська	35,0	17,2	22,1	33,6	36,2	35,0	43,4
Хмельницька	32,4	23,8	31,5	53,0	65,9	64,2	77,2
Черкаська	38,8	27,2	39,1	58,1	66,7	38,5	72,7
Чернівецька	44,3	24,2	37,9	44,9	49,7	48,7	60,5
Чернігівська	26,3	16,0	25,1	51,8	65,3	65,6	71,1

5. Площа, з якої зібрано буряк цукровий фабричний
(тис. га)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	1605,4	747,0	492,0	237,0	221,3	220,0	226,6
Вінницька	202,5	102,9	75,1	51,7	45,0	48,5	49,7
Волинська	37,1	26,6	16,1	11,3	9,2	7,9	8,1
Дніпропетровська	23,7	16,8	1,5	0,7	0,6	0,5	0,6
Донецька	–	2,9	1,0	0,5	к / с	0,4	0,4
Житомирська	50,1	18,1	13,1	12,2	14,3	11,6	10,2
Закарпатська	–	–	–	–	–	–	–
Запорізька	0,2	2,1	0,1	–	–	–	–
Івано-Франківська	20,2	8,7	3,7	0,6	0,9	0,5	0,4
Київська	114,5	55,3	40,9	15,7	18,9	20,0	21,9
Кіровоградська	127,0	47,6	17,9	13,6	10,0	11,6	10,4
Луганська	–	6,0	0,1	–	0,0	–	–
Львівська	47,1	22,8	14,0	12,4	11,0	12,6	14,2
Миколаївська	37,1	12,2	0,5	1,5	–	–	–
Одеська	44,6	18,7	0,4	–	–	–	–
Полтавська	157,0	59,1	72,3	28,6	26,0	25,8	25,9
Рівненська	51,1	21,0	30,7	10,6	11,7	16,9	15,8
Сумська	119,5	45,3	14,5	1,8	к / с	к / с	к / с
Тернопільська	107,3	63,9	60,7	16,5	23,7	18,0	16,7
Харківська	110,8	75,5	30,6	15,5	5,8	4,1	5,7
Херсонська	–	1,2	–	–	–	–	–
Хмельницька	144,7	57,9	47,6	26,0	27,2	23,8	29,6
Черкаська	140,5	48,5	35,4	10,9	9,2	9,7	9,5
Чернівецька	29,9	15,5	4,2	0,2	к / с	к / с	к / с
Чернігівська	40,5	18,4	11,6	6,7	5,1	5,6	5,6

6. Виробництво буряку цукрового фабричного

(тис. т)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	44264,5	13198,8	13749,2	10330,8	10204,5	9150,2	10853,9
Вінницька	5748,7	1916,3	2456,5	2057,0	1950,5	2001,4	2306,6
Волинська	1168,1	486,3	473,6	420,2	411,7	337,2	380,4
Дніпропетровська	671,9	270,2	32,6	31,4	34,9	24,8	31,7
Донецька	–	36,6	17,0	10,1	к / с	11,0	10,8
Житомирська	1299,9	388,3	304,1	607,2	600,5	441,8	445,2
Закарпатська	–	–	–	–	–	–	–
Запорізька	2,2	26,9	2,7	–	–	–	–
Івано-Франківська	665,4	201,7	80,4	33,4	49,8	26,1	22,7
Київська	3261,2	1215,9	1093,8	882,1	838,3	814,7	967,3
Кіровоградська	2541,2	642,4	513,3	483,3	483,5	317,7	448,7
Луганська	–	77,7	0,5	–	0,3	–	–
Львівська	1597,4	400,6	529,5	583,0	619,0	723,1	848,5
Миколаївська	988,9	130,4	18,5	85,4	–	–	–
Одеська	873,4	213,5	8,1	–	–	–	–
Полтавська	4624,6	975,1	1802,5	1395,8	1107,0	1049,1	1043,4
Рівненська	1638,5	431,4	1010,5	454,4	560,1	788,8	803,2
Сумська	2972,9	772,8	335,6	74,6	к / с	к / с	к / с
Тернопільська	3313,4	1202,3	1554,6	726,6	1177,1	859,1	894,2
Харківська	2801,8	1116,5	462,2	538,7	250,1	154,7	252,9
Херсонська	–	25,1	–	–	–	–	–
Хмельницька	3977,8	1146,2	1605,8	1140,4	1394,9	958,8	1608,5
Черкаська	4096,8	859,7	977,0	490,5	398,8	337,8	485,0
Чернівецька	974,9	321,6	103,9	5,6	к / с	к / с	к / с
Чернігівська	1045,5	341,3	366,5	311,1	216,6	200,3	229,0

7. Урожайність буряку цукрового фабричного

(Ц/ГА)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	275,7	176,7	279,5	435,8	461,1	416,2	479,1
Вінницька	283,9	186,2	327,3	398,0	433,5	413,2	464,9
Волинська	314,7	182,9	294,2	370,9	446,0	424,5	468,8
Дніпропетровська	284,0	161,3	212,7	426,5	629,9	472,3	511,2
Донецька	–	126,2	170,8	201,0	к / с	280,0	289,5
Житомирська	259,7	214,4	232,7	496,1	419,7	382,6	436,9
Закарпатська	–	–	–	–	–	–	–
Запорізька	128,3	130,0	197,8	–	–	–	–
Івано-Франківська	329,1	232,9	218,2	515,7	572,7	524,7	553,7
Київська	284,8	219,7	267,6	560,9	443,2	406,1	440,2
Кіровоградська	200,0	135,0	286,2	356,6	482,5	274,8	433,1
Луганська	–	128,9	32,2	–	366,7	–	–
Львівська	339,3	176,0	379,7	469,6	564,3	575,7	597,3
Миколаївська	266,9	106,8	391,2	572,4	–	–	–
Одеська	195,7	114,2	193,2	–	–	–	–
Полтавська	294,6	165,0	249,2	487,5	426,4	405,5	403,0
Рівненська	320,5	205,5	329,1	429,1	478,9	467,3	509,7
Сумська	248,8	170,8	231,9	423,9	к / с	к / с	к / с
Тернопільська	308,8	188,2	255,9	440,5	496,5	478,5	534,7
Харківська	252,8	147,8	151,3	348,6	435,7	383,1	441,2
Херсонська	–	200,6	–	–	–	–	–
Хмельницька	274,8	197,9	337,1	438,8	513,3	403,8	542,3
Черкаська	291,7	177,3	275,8	450,6	429,9	348,5	506,8
Чернівецька	325,5	207,8	248,1	298,3	к / с	к / с	к / с
Чернігівська	258,0	185,0	316,3	463,1	420,3	357,7	413,2

8. Площа, з якої зібрано соняшник

(тис. га)

Україна - всього	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
	1626,3	2841,6	4525,8	5166,2	5958,9	6480,9	6665,1
Вінницька	34,3	51,7	163,3	187,0	246,2	288,7	307,6
Волинська	0,0	0,0	0,2	2,5	31,4	39,6	39,8
Дніпропетровська	194,9	344,3	559,4	536,3	593,2	621,9	608,1
Донецька	156,6	317,6	429,3	316,8	314,6	332,3	357,7
Житомирська	0,1	0,7	17,5	60,6	117,9	145,6	154,8
Закарпатська	0,9	1,0	2,0	2,7	3,8	3,2	3,6
Запорізька	190,6	348,2	571,2	536,1	535,6	526,4	535,4
Івано-Франківська	0,0	0,6	3,6	12,1	23,9	23,4	31,8
Київська	4,8	21,7	66,2	116,0	159,4	185,4	208,6
Кіровоградська	148,7	238,6	417,4	547,8	572,9	610,0	608,0
Луганська	141,6	228,9	362,8	308,4	375,7	403,5	442,2
Львівська	–	–	0,1	11,0	25,5	31,4	40,5
Миколаївська	144,3	235,1	396,6	475,6	499,2	513,0	518,0
Одеська	168,0	265,8	227,4	418,0	364,7	356,6	415,8
Полтавська	86,1	158,2	236,7	315,2	323,6	383,6	387,5
Рівненська	0,0	0,1	2,6	4,2	27,7	37,8	41,0
Сумська	16,8	41,6	85,5	175,2	236,7	281,5	266,3
Тернопільська	0,0	1,5	10,8	30,9	59,9	89,8	83,2
Харківська	141,0	237,8	434,7	402,8	528,0	604,3	582,0
Херсонська	109,5	177,6	294,1	300,6	353,0	335,3	348,9
Хмельницька	0,4	4,2	27,6	40,0	140,2	175,6	162,5
Черкаська	37,9	80,0	145,2	190,1	201,4	232,3	257,4
Чернівецька	0,5	6,5	6,1	10,4	12,5	20,1	21,9
Чернігівська	1,3	9,9	39,0	165,9	211,9	239,6	242,5

9. Виробництво соняшнику

(тис. т)

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна - всього	2570,8	3457,4	6771,5	11181,1	15254,1	13110,4	16392,4
Вінницька	66,8	67,3	274,7	503,6	846,0	773,4	984,9
Волинська	0,0	0,0	0,2	5,2	94,5	100,9	101,2
Дніпропетровська	310,1	451,8	855,5	1198,6	1448,6	1013,5	1416,1
Донецька	302,0	462,4	591,9	528,3	685,7	571,8	778,1
Житомирська	0,2	0,6	26,9	141,5	324,6	346,0	370,6
Закарпатська	1,4	1,2	2,3	4,7	8,0	6,4	6,7
Запорізька	284,2	444,2	758,2	961,8	1020,5	827,3	1069,5
Івано-Франківська	0,0	0,6	4,9	27,3	61,1	64,3	90,7
Київська	5,6	25,4	121,7	292,1	508,0	454,8	595,7
Кіровоградська	252,8	304,6	713,4	1170,1	1540,3	1033,1	1596,2
Луганська	218,8	237,6	382,4	484,8	860,6	678,3	809,0
Львівська	–	–	0,2	27,8	72,7	84,8	101,7
Миколаївська	220,4	250,5	586,1	938,7	1063,4	691,9	1160,4
Одеська	235,7	310,8	328,0	755,3	693,4	452,9	965,7
Полтавська	174,3	201,4	465,4	848,4	979,3	974,1	996,2
Рівненська	0,0	0,1	3,0	9,6	77,9	101,7	107,6
Сумська	26,8	40,2	129,0	471,2	777,1	880,1	781,9
Тернопільська	0,0	0,9	13,3	74,7	215,6	285,4	277,7
Харківська	247,9	342,4	703,1	1172,2	1480,6	1355,8	1419,6
Херсонська	95,6	154,7	360,5	486,5	641,1	531,6	672,6
Хмельницька	0,4	2,7	42,4	105,9	513,4	568,8	510,6
Черкаська	81,5	107,3	303,2	541,6	673,7	568,8	810,2
Чернівецька	0,9	6,2	8,0	20,8	34,3	52,6	62,6
Чернігівська	2,2	6,7	61,0	410,4	633,7	692,1	706,9

10. Урожайність соняшнику, ц/га

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна - всього	15,8	12,2	15,0	21,6	25,6	20,2	24,6
Вінницька	19,5	13,0	16,8	26,9	34,4	26,8	32,0
Волинська	9,0	9,0	10,4	20,6	30,1	25,5	25,4
Дніпропетровська	15,9	13,1	15,3	22,4	24,4	16,3	23,3
Донецька	19,3	14,6	13,8	16,7	21,8	17,2	21,8
Житомирська	16,1	8,6	15,4	23,3	27,5	23,8	24,0
Закарпатська	14,5	12,1	11,1	17,6	21,4	20,4	18,7
Запорізька	14,9	12,8	13,3	17,9	19,1	15,7	20,0
Івано-Франківська	5,4	9,6	13,9	22,4	25,5	27,4	28,5
Київська	11,6	11,7	18,4	25,2	31,9	24,5	28,5
Кіровоградська	17,0	12,8	17,1	21,4	26,9	16,9	26,3
Луганська	15,5	10,4	10,5	15,7	22,9	16,8	18,3
Львівська	–	–	16,8	25,4	28,6	27,0	25,2
Миколаївська	15,3	10,7	14,8	19,7	21,3	13,5	22,4
Одеська	14,0	11,7	14,4	18,1	19,0	12,7	23,2
Полтавська	20,3	12,7	19,7	26,9	30,3	25,4	25,7
Рівненська	11,7	4,8	11,3	22,8	28,1	26,9	26,2
Сумська	16,0	9,7	15,1	26,9	32,8	31,3	29,4
Тернопільська	20,3	6,4	12,3	24,1	36,0	31,8	33,4
Харківська	17,6	14,4	16,2	29,1	28,0	22,4	24,4
Херсонська	8,7	8,7	12,3	16,2	18,2	15,9	19,3
Хмельницька	9,0	6,4	15,3	26,4	36,6	32,4	31,4
Черкаська	21,5	13,4	20,9	28,5	33,4	24,5	31,5
Чернівецька	17,5	9,4	13,1	20,0	27,3	26,3	28,4
Чернігівська	17,6	6,7	15,7	24,7	29,9	28,9	29,1

11. Площа, з якої зібрано картоплю, тис. га

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	1432,7	1631,0	1411,8	1291,0	1308,8	1325,2	1283,2
Вінницька	105,4	121,8	101,7	107,5	110,3	109,6	101,9
Волинська	75,9	78,9	65,9	68,3	77,4	80,2	81,1
Дніпропетровська	39,4	50,6	49,0	53,5	51,5	53,1	53,7
Донецька	40,0	58,0	61,1	35,7	34,6	35,1	35,2
Житомирська	92,7	82,4	59,3	58,7	91,5	106,4	98,6
Закарпатська	22,6	34,3	35,5	34,1	32,0	31,3	29,3
Запорізька	27,8	35,3	29,6	23,2	19,2	18,6	17,5
Івано-Франківська	41,8	62,3	60,5	59,5	59,6	59,8	59,9
Київська	91,4	98,9	94,0	93,8	90,1	90,1	82,4
Кіровоградська	43,2	58,0	42,2	40,2	41,9	41,6	39,4
Луганська	30,5	47,8	38,9	16,3	11,1	10,9	10,2
Львівська	81,8	105,9	94,6	94,5	94,2	94,7	95,5
Миколаївська	23,9	26,5	19,6	18,9	18,8	19,6	20,2
Одеська	32,1	40,0	35,6	37,2	29,2	28,8	26,3
Полтавська	56,8	69,6	63,7	55,4	54,3	54,3	54,1
Рівненська	66,6	73,6	68,8	68,8	71,0	72,2	73,3
Сумська	83,9	77,5	63,6	57,4	58,2	55,8	54,1
Тернопільська	63,9	72,8	57,4	57,9	57,0	56,5	54,3
Харківська	50,8	96,8	74,9	61,8	59,5	57,3	55,2
Херсонська	18,0	22,8	24,1	23,6	22,3	22,2	22,4
Хмельницька	80,1	73,6	67,3	65,1	66,1	66,2	61,1
Черкаська	64,0	86,7	60,7	49,8	49,9	50,4	50,8
Чернівецька	23,2	31,4	33,4	33,9	34,2	34,9	35,0
Чернігівська	154,8	98,9	83,5	75,9	74,9	75,6	71,7

12. Виробництво картоплі, тис. т

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	16732,4	19838,1	18704,8	20839,3	20269,2	20838,0	21356,3
Вінницька	1072,1	1418,1	1580,2	1836,6	1826,7	1907,8	1595,3
Волинська	1198,4	1194,3	986,4	1098,8	1174,2	1201,5	1208,9
Дніпропетровська	302,4	683,2	434,0	560,3	434,1	466,1	706,7
Донецька	312,4	763,2	474,2	397,7	358,0	417,5	461,4
Житомирська	1020,8	1064,7	1166,2	1176,8	1598,9	1773,8	1879,3
Закарпатська	337,5	478,0	500,8	545,8	494,7	477,6	482,5
Запорізька	216,9	291,3	268,5	258,5	218,8	177,7	222,0
Івано-Франківська	621,5	845,3	765,6	942,5	1007,8	999,2	1024,1
Київська	1102,3	1350,8	1496,3	1433,6	1506,4	1549,3	1518,8
Кіровоградська	352,6	317,0	416,5	525,5	503,1	515,5	531,9
Луганська	222,5	358,7	339,8	208,0	208,6	213,8	201,4
Львівська	1331,8	1510,3	1258,8	1622,5	1572,9	1601,1	1681,3
Миколаївська	239,3	72,5	171,0	196,1	176,8	207,0	311,3
Одеська	248,5	316,4	541,0	494,6	381,0	361,5	324,0
Полтавська	603,0	694,2	818,8	1137,9	996,3	1003,9	1081,7
Рівненська	883,7	875,5	1066,4	1227,6	1284,7	1286,0	1297,7
Сумська	939,3	927,4	980,0	1068,4	950,9	901,6	796,0
Тернопільська	1019,1	1043,0	830,7	927,8	960,6	914,1	1045,1
Харківська	471,8	1182,4	475,0	1029,0	843,0	712,8	663,1
Херсонська	210,2	295,2	249,6	287,2	258,8	279,7	425,8
Хмельницька	1055,0	1077,0	1083,7	1064,9	1096,6	1279,8	1169,4
Черкаська	735,5	940,2	760,4	778,2	632,1	729,2	904,5
Чернівецька	386,9	418,1	496,4	586,3	579,5	597,0	636,5
Чернігівська	1597,6	1471,1	1178,0	1434,7	1204,7	1264,5	1187,6

13. Урожайність картоплі, ц/га

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	116,8	121,6	132,5	161,4	154,8	157,2	166,4
Вінницька	101,7	116,5	155,3	170,8	165,6	174,1	156,6
Волинська	158,0	151,4	149,6	161,0	151,7	149,8	149,1
Дніпропетровська	76,8	134,9	88,5	104,7	84,3	87,7	131,4
Донецька	78,0	131,6	77,6	111,3	103,3	119,1	131,0
Житомирська	110,1	129,3	196,8	200,6	174,8	166,6	190,6
Закарпатська	149,3	139,3	141,0	160,2	154,3	152,6	164,7
Запорізька	77,9	82,4	90,9	111,3	113,9	95,3	126,3
Івано-Франківська	148,7	135,6	126,6	158,5	168,9	167,0	171,0
Київська	120,7	136,6	159,2	152,8	167,4	172,0	184,5
Кіровоградська	81,7	54,7	98,8	130,7	120,0	124,0	135,1
Луганська	73,0	75,0	87,3	127,6	187,8	197,0	198,3
Львівська	162,8	142,6	133,1	171,7	167,0	168,9	176,1
Миколаївська	100,2	27,3	87,1	103,8	94,1	105,6	153,8
Одеська	77,5	79,2	151,8	133,1	130,3	125,3	122,9
Полтавська	106,2	99,7	128,5	205,5	183,6	185,1	199,8
Рівненська	132,7	118,9	155,1	178,4	180,9	178,0	176,9
Сумська	111,9	119,7	154,2	186,0	163,4	161,5	146,9
Тернопільська	159,5	143,3	144,8	160,2	168,5	161,8	192,4
Харківська	92,8	122,2	63,4	166,4	141,7	124,4	120,1
Херсонська	116,8	129,4	103,5	121,4	115,9	126,0	190,5
Хмельницька	131,7	146,3	160,9	163,6	165,8	193,0	191,2
Черкаська	114,9	108,5	125,2	156,2	126,6	144,7	178,0
Чернівецька	166,3	133,3	148,8	173,0	169,0	171,2	181,9
Чернігівська	103,2	148,8	141,1	189,1	160,7	167,5	165,4

14. Площа, з якої зібрано культури овочеві, тис. га

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	447,2	518,6	467,8	447,1	452,4	464,9	460,8
Вінницька	20,7	18,6	15,8	21,8	21,2	21,3	22,8
Волинська	7,6	10,2	11,7	12,8	12,9	12,6	12,5
Дніпропетровська	29,7	34,2	30,5	35,1	37,7	36,6	37,0
Донецька	30,5	36,3	28,8	14,4	14,9	15,1	16,2
Житомирська	10,0	13,8	9,9	10,3	17,0	19,7	17,3
Закарпатська	6,5	10,7	13,1	12,7	12,6	12,8	12,1
Запорізька	21,9	27,9	21,9	20,4	13,9	13,9	11,7
Івано-Франківська	7,2	10,8	9,7	10,4	10,2	10,3	10,9
Київська	28,8	25,2	22,9	25,3	28,2	28,8	33,4
Кіровоградська	17,5	24,3	17,0	16,7	17,8	17,9	17,0
Луганська	21,0	18,9	14,1	9,0	6,3	5,5	5,7
Львівська	10,4	19,4	22,8	25,1	36,5	42,0	42,3
Миколаївська	18,3	20,8	18,5	19,4	18,2	18,6	18,4
Одеська	37,6	34,6	29,9	30,1	17,0	16,4	15,2
Полтавська	20,6	24,9	22,5	23,8	24,4	24,5	24,4
Рівненська	9,2	9,7	10,9	11,7	12,6	12,7	12,8
Сумська	13,9	12,4	9,2	10,0	10,8	11,5	11,5
Тернопільська	9,5	12,6	9,7	11,6	11,9	12,0	11,1
Харківська	22,1	35,4	28,9	30,6	31,8	31,9	31,6
Херсонська	22,3	36,0	43,4	41,5	41,1	41,3	40,7
Хмельницька	15,8	12,9	10,2	10,8	10,8	11,1	10,5
Черкаська	22,6	22,1	20,3	21,0	20,1	23,6	21,3
Чернівецька	8,8	10,3	12,0	12,1	12,9	13,1	13,0
Чернігівська	14,1	14,9	11,0	10,5	11,6	11,7	11,4

15. Виробництво культур овочевих, тис. т

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	6666,4	5821,3	8122,4	9214,0	9687,6	9652,8	9935,2
Вінницька	238,2	196,2	310,9	460,4	455,7	429,7	502,9
Волинська	124,7	110,6	248,7	276,4	281,9	279,9	274,1
Дніпропетровська	455,7	433,0	560,3	728,3	727,5	684,6	793,0
Донецька	617,8	444,5	415,5	208,0	270,2	241,4	288,1
Житомирська	149,5	194,5	209,4	271,9	393,7	403,3	376,7
Закарпатська	128,6	123,3	245,9	267,2	271,0	280,9	260,0
Запорізька	310,0	230,9	281,8	435,7	273,9	254,0	256,1
Івано-Франківська	98,8	133,9	122,1	169,8	181,5	185,2	192,7
Київська	464,0	295,2	454,9	511,2	565,8	566,5	707,6
Кіровоградська	182,7	212,7	218,4	234,8	260,8	254,0	259,3
Луганська	288,0	249,0	257,2	163,3	177,8	148,5	153,8
Львівська	181,8	268,6	411,9	483,5	709,1	806,7	829,2
Миколаївська	285,0	174,1	354,1	483,0	478,5	575,3	629,9
Одеська	461,9	301,0	473,6	436,5	289,4	246,6	240,7
Полтавська	285,6	199,3	405,6	517,3	545,6	563,1	567,5
Рівненська	127,3	133,6	216,5	213,6	268,9	274,7	273,1
Сумська	191,7	137,7	153,7	189,2	203,2	205,2	209,0
Тернопільська	140,6	140,0	193,5	255,4	282,9	272,7	270,4
Харківська	277,5	415,7	464,5	689,8	675,9	578,6	568,1
Херсонська	423,4	421,5	841,5	1251,5	1320,0	1315,7	1231,2
Хмельницька	185,4	155,2	208,8	187,4	249,4	224,6	224,0
Черкаська	320,9	344,2	281,2	365,3	358,8	387,9	378,7
Чернівецька	123,9	146,2	219,0	222,3	247,5	253,7	255,7
Чернігівська	175,7	174,9	174,7	192,2	198,6	220,0	193,4

16. Урожайність овочів, ц/га

	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Україна	149,0	112,3	173,6	206,1	214,0	207,4	215,4
Вінницька	114,9	105,5	196,4	211,2	215,3	201,3	220,1
Волинська	163,1	108,4	213,4	215,3	218,0	221,2	218,6
Дніпропетровська	153,1	126,4	183,9	207,6	193,0	186,6	213,9
Донецька	202,4	122,4	144,1	144,1	180,8	159,9	177,8
Житомирська	149,6	141,5	212,2	262,9	231,5	204,2	217,3
Закарпатська	197,6	115,4	186,9	211,3	215,3	220,5	214,4
Запорізька	141,4	82,7	128,8	213,6	197,0	181,9	218,6
Івано-Франківська	136,4	124,1	126,2	162,7	177,9	180,9	176,8
Київська	161,4	117,0	198,9	202,4	200,5	196,2	211,6
Кіровоградська	104,8	87,4	128,3	140,7	145,9	142,0	152,9
Луганська	137,2	131,8	182,2	182,5	283,4	267,4	269,3
Львівська	174,9	138,3	180,9	192,4	193,9	191,8	196,0
Миколаївська	156,0	83,6	191,1	248,6	262,9	309,9	342,1
Одеська	122,8	87,0	158,2	145,0	170,4	150,2	158,4
Полтавська	138,6	80,0	180,7	217,5	223,0	229,6	232,4
Рівненська	138,5	138,2	197,9	182,5	212,8	216,7	214,1
Сумська	138,2	111,3	167,3	189,3	187,0	177,1	180,7
Тернопільська	148,3	111,0	200,4	220,8	238,6	227,6	242,8
Харківська	125,7	117,5	160,5	225,5	212,7	181,0	179,9
Херсонська	189,6	117,2	193,9	301,4	321,8	317,9	301,9
Хмельницька	117,5	120,8	204,6	174,1	230,7	202,3	213,5
Черкаська	141,8	155,9	138,4	174,3	178,2	164,2	177,3
Чернівецька	140,8	142,1	182,3	183,0	191,9	193,7	196,6
Чернігівська	124,8	117,6	159,3	182,3	171,0	188,2	169,5

**17. Розподіл підприємств за площею сільськогосподарських угідь,
яка була у власності та користуванні у 2021 році¹**

	Кількість підприємств		Площа с.-г. Угідь	
	од.	%	тис. га	%
Підприємства, що мали с.-г. і угіддя	39301	100,0	20822,8	100,0
до 5,00	1766	4,5	5,8	0,0
5,01–10,00	1827	4,7	14,3	0,1
10,01–20,00	3036	7,7	47,2	0,2
20,01–50,00	9460	24,1	353,4	1,7
50,01–100,00	5167	13,2	373,5	1,8
100,01–500,00	9371	23,8	2290,3	11,0
500,01–1000,00	3228	8,2	2314,1	11,1
1000,01–5000,00	4845	12,3	10150,4	48,8
більше 5000,00	601	1,5	5273,8	25,3

**18. Структура виробничої собівартості продукції (робіт, послуг)
сільського господарства підприємствах¹ (%)**

	2017	2018	2019	2020
Виробнича собівартість – усього	100,0	100,0	100,0	100,0
Прямі матеріальні витрати – усього	59,8	56,0	57,7	55,7
у тому числі				
насіння та посадковий матеріал	7,5	8,1	8,3	8,1
корми	10,3	11,7	11,4	12,4
інша продукція сільського господарства	1,4	1,5	1,7	1,5
мінеральні добрива	12,3	13,0	15,0	13,7
пальне і мастильні матеріали	7,6	8,8	8,7	7,0
електроенергія	0,8	0,9	1,0	1,0
паливо й енергія	1,1	1,1	0,6	0,4
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	4,6	4,8	5,0	4,8
Прямі витрати на оплату праці	5,0	5,7	6,4	6,8
Інші прямі витрати – усього	19,6	21,4	21,3	23,4
ут. ч.: відрахування на соціальні заходи	1,1	1,2	1,4	1,5
орендна плата за				
земельні частки (паї)	8,9	9,9	9,7	10,5
майнові паї	0,1	0,1	0,1	0,1
амортизація	4,7	5,8	7,0	8,1
Загальновиробничі витрати – усього	15,6	16,9	14,6	14,1
з них оплата послуг сторонніх організацій	7,2	7,7	7,7	7,5

19. Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільськогосподарства у підприємствах¹

	2015	2017	2018	2019	2020
Культури зернові та зернобобові	42,6	25,0	24,7	11,8	20,0
Буряк цукровий фабричний	27,7	12,4	-11,4	-15,4	-13,5
Соняшник	78,4	41,3	32,5	23,5	39,4
Картопля	24,6	10,0	6,8	15,4	11,0
Культури овочеві	32,0	9,9	13,3	2,8	8,0
Культури плодові та ягідні	58,3	35,4	6,4	6,2	19,0
Виноград	92,9	51,6	22,6	-7,2	-16,2
Велика рогата худоба на м'ясо ²	-16,9	3,4	-17,7	-27,1	-24,2
Свині на м'ясо ²	12,6	3,5	6,9	4,7	2,6
Вівці та кози на м'ясо ²	-26,6	-39,6	-16,6	-39,7	-39,4
Птиця на м'ясо ²	-5,4	7,0	5,7	-3,7	-0,2
Молоко	12,7	26,9	16,1	20,6	20,4
Яйця ³	60,9	-9,0	5,4	-23,5	-19,2
Вовна ³	-61,9	-69,8	-69,5	-71,1	-72,0

² Без урахування передачі в переробку на власних виробничих потужностях.

³ За 2015, 2016 роки наведено дані по великих і середніх сільськогосподарських підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність.

20. Середні ціни продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами та господарствами населення (за 1 т), грн

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021
та зернобобові	443,8	417,8	1120,9	2912,1	3771,6	4315,0	3867,5	4794,1	6296,1
у тому числі									
пшениця	487,0	415,2	1085,8	2796,2	3814,7	4586,1	4077,1	5017,5	6433,6
жито	468,8	317,2	792,7	2222,4	3106,4	3205,5	4276,8	4594,3	4470,5
кукурудза	386,4	343,1	1246,1	2989,9	3668,9	4011,5	3684,6	4668,6	6245,5
ячмінь	374,2	488,5	955,1	2661,5	3634,2	4815,4	3932,5	4352,7	5862,6
овес	345,6	334,2	766,8	2065,4	3301,5	3906,1	4305,6	4649,6	4948,1
просо	349,9	295,4	1036,2	3315,8	3634,0	7700,2	6929,5	5974,6	6559,0
гречка	748,0	883,8	3910,0	9098,3	10490,8	5827,8	7158,7	14550,8	17909,2
рис	707,7	1017,9	2348,1	7426,3	7663,4	7909,4	7898,7	8663,6	9007,7
зернобобові	575,0	579,0	1596,4	5382,5	5719,2	5394,5	5337,4	6224,1	8264,6
Культури олійні	525,7	981,5	2942,6	7531,5	9132,0	9318,3	8321,2	10852,9	16418,5
Буряк цукровий	121,5	177,0	478,5	788,6	825,3	749,0	753,7	871,5	1164,1
Картопля	517,1	685,2	2131,0	2436,3	3296,3	3746,0	5474,7	5103,4	4993,4
Культури овочеві	572,1	1462,1	2551,6	3903,4	4136,1	4448,0	4497,0	4437,1	4679,6
Пдовіта ягідні	394,9	987,8	2419,8	5894,5	8766,6	5054,0	6494,4	9140,2	8177,1
Виноград	724,5	1476,1	3638,2	6450,3	6219,5	5822,3	5451,4	6739,0	7211,9
С.-г. тварини(у живій масі)	2358,0	6909,9	10797,1	21966,2	31838,4	33331,2	32679,8	32490,6	37380,5
Молоко	536,4	1126,9	2938,7	4347,3	7234,0	7602,4	8198,2	8839,9	10300,7
Яйця, за тис.шт	191,7	251,8	470,6	1333,2	1145,9	1600,3	1206,1	1258,6	1877,3
Вовна	3182,5	4441,4	4165,3	14216,7	19833,9	23350,5	25027,3	12537,4	13528,7
Господарства населення									
Культури зернові та зернобобові	...	454,0	1195,6	2805,4	3431,3	3986,1	3702,9	4411,5	5413,5
Культури олійні	...	1079,5	3026,0	6708,3	8056,8	8168,3	6737,2	9590,5	14216,7
Буряк цукровий фабричний	...	170,4	354,6	631,6	747,9	700,0	—	—	—
Картопля	...	1111,5	3601,6	3566,6	4532,4	3563,2	9276,8	6999,2	5985,1
Культури овочеві	...	1449,7	3061,4	7557,3	6913,0	8013,3	11677,0	12688,0	12555,9
Культури плодові та ягідні	...	1920,2	5043,7	9790,9	13256,4	9116,4	18123,0	17993,2	17390,8

21. Посівні площі культур сільськогосподарських за регіонами у 2021 році
(тис. га)

	Всього	У тому числі			
		зернові	технічні	картопля, овочеві та баштанні	кормові
Україна	28581	15995	9244	1807	1535
область:					
Вінницька	1634	891	501	127	115
Волинська	622	328	136	93	65
Дніпропетровська	1984	1153	698	96	37
Донецька	1050	597	370	53	30
Житомирська	1165	554	326	116	169
Закарпатська	177	84	16	42	35
Запорізька	1710	1015	625	32	38
Івано-Франківська	383	155	93	71	64
Київська	1220	680	363	118	59
Кіровоградська	1711	900	713	59	39
Луганська	872	392	445	17	18
Львівська	718	319	194	138	67
Миколаївська	1607	949	570	42	46
Одеська	1855	1238	545	45	27
Полтавська	1741	1017	551	84	89
Рівненська	632	321	142	86	83
Сумська	1213	722	363	67	61
Тернопільська	849	488	253	66	42
Харківська	1837	1062	611	90	74
Херсонська	1488	815	525	85	63
Хмельницька	1213	627	419	72	95
Черкаська	1228	709	368	75	76
Чернівецька	308	121	92	49	46
Чернігівська	1364	858	325	84	97

22. Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності

	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021	
							грн	відсотків до 2020
Усього	2239	4195	7104	8865	10497	11591	14014	120,9
Сільське, лісове та рибне господарство	1472	3309	6057	7557	8856	9757	12287	125,9
у тому числі сільське господарство	1430	3140	5761	7166	8738	9734	11733	120,5
Промисловість	2570	4789	7631	9633	11788	12759	14902	116,8
Будівництво	1758	3551	6251	7845	9356	9832	11289	114,8
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1877	4692	7631	9404	10795	11286	13488	119,5
Діяльність транспорту	2555	4556	7883	10010	11754	11923	14007	117,5
Складське господарство	2993	5358	8485	10884	12954	13137	14961	113,9
Пошта	1523	2180	3851	5044	5993	6838	8214	120,1
Тимчасове розміщення й організація харчування	1455	2786	4988	5875	6730	6026	8543	141,8
Інформація та телекомунікації	3161	7111	12018	14276	17543	19888	25530	128,4
Фінансова та страхова справа	4638	8603	12865	16161	19132	20379	23975	117,6
Операції з нерухомим майном	1856	3659	5947	7329	8626	8981	11142	124,0
Професійна, наукова та технічна діяльність	2869	6736	10039	12144	14550	16613	19369	116,6
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	2722	4381	9372	12698	14785	16443	19048	115,8
Освіта	1905	3132	5857	7041	8135	9271	11817	127,5
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1628	2829	4977	5853	7020	8848	11616	131,3
у тому числі охорона здоров'я	1637	2853	5023	5898	7087	8995	11825	131,5
Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	1883	3150	5774	6801	7834	8564	11315	132,1
Бібліотеки, архівиви, музеї та інших заклади культури	1911	3049	5464	6381	7519	8024	10462	130,4
Надання інших видів послуг	1717	3634	6536	8132	9096	11998	13279	110,7

23. Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за регіонами, грн

	Рік						2021	
	2010	2015	2017	2018	2019	2020	грн	% до 2020
Україна	2239	4195	7104	8865	10497	11591	14014	120,9
області								
Вінницька	1782	3396	6121	7801	9299	10297	12488	121,3
Волинська	1692	3291	5849	7324	8663	9256	11445	123,6
Дніпропетровська	2369	4366	6939	8862	10751	11681	13669	117,0
Донецька	2549	4980	7764	9686	11716	12647	14853	117,4
Житомирська	1785	3271	5836	7372	8528	9571	11625	121,4
Закарпатська	1846	3381	6355	8070	9202	10193	12235	120,0
Запорізька	2187	4200	6863	8726	10480	11556	13782	119,3
Івано-Франківська	1927	3402	6074	7551	8817	9980	11988	120,1
Київська	2295	4153	7188	9097	11003	11887	14290	120,2
Кіровоградська	1815	3282	5792	7191	8360	9603	11180	116,4
Луганська	2271	3427	5862	7365	8731	10182	12176	119,6
Львівська	1941	3646	6391	8001	9271	10299	12530	121,7
Миколаївська	2122	3984	6709	8160	9976	11414	13807	121,0
Одеська	2046	3897	6542	8011	9246	10336	12326	119,3
Полтавська	2102	3783	6551	8375	9846	10819	12988	120,0
Рівненська	1960	3573	6013	7469	8967	10254	12762	124,5
Сумська	1866	3449	5946	7324	8579	9785	11844	121,0
Тернопільська	1659	2994	5554	6969	8275	9384	11595	123,6
Харківська	2060	3697	6244	7657	9081	9968	12051	120,9
Херсонська	1733	3123	5842	7058	8187	9354	11398	121,9
Хмельницька	1786	3371	5938	7346	8672	9872	12326	124,9
Черкаська	1835	3360	6042	7478	8838	9797	11965	122,1
Чернівецька	1772	3050	5621	6991	8066	9166	11183	122,0
Чернігівська	1711	3295	5636	6995	8206	9328	11363	121,8

24. Валовий регіональний продукт
(у фактичних цінах, млн. грн)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	1082569	1988544	2385367	2981227	3560302	3977198	4222026
області							
Вінницька	23589	59871	74411	92288	111489	129097	135867
Волинська	14429	31688	35744	51919	60445	75637	77404
Дніпропетровська	116136	215206	244478	313527	369356	390325	398732
Донецька	128986	115012	137500	165932	192161	204893	206309
Житомирська	18743	38425	47919	61424	77103	85267	91365
Закарпатська	15299	28952	32390	43037	52445	61325	62022
Запорізька	42736	89061	104323	130187	147043	155158	167260
Івано-Франківська	20446	45854	51404	63809	78439	86679	90398
Київська	44953	104030	128638	156829	198142	218647	242406
Кіровоградська	15749	38447	46021	52978	64417	73066	75208
Луганська	45541	23849	31356	30265	35204	40291	43204
Львівська	41655	94690	114842	147308	177233	214400	236254
Миколаївська	24055	48195	57815	69299	79903	92427	96648
Одеська	53878	99761	119800	149392	173224	197153	220242
Полтавська	44291	95867	116272	150543	174089	187289	188424
Рівненська	15882	35252	39469	48796	56835	67363	71901
Сумська	18333	41567	46287	56473	68476	75827	80432
Тернопільська	12726	26656	31072	40715	49127	57140	62661
Харківська	65293	124843	154871	187238	233279	247592	257805
Херсонська	15649	32215	38743	47819	55152	61939	68467
Хмельницька	18096	41088	48859	63808	75638	83006	96380
Черкаська	22354	50843	59412	73073	93287	103466	108822
Чернівецька	9892	18506	21239	28579	33905	41660	45054
Чернігівська	17008	36966	43362	56611	70611	77981	84068

**25. Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу
(у фактичних цінах, грн)**

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	23600	46413	55899	70171	84228	94632	101138
області							
Вінницька	14332	37270	46615	58296	71098	83133	88380
Волинська	13916	30387	34310	49937	58294	73192	75193
Дніпропетровська	34709	65897	75396	97043	114750	122298	126209
Донецька	28986	26864	32318	39299	45936	49385	50124
Житомирська	14616	30698	38520	49700	62905	70225	76017
Закарпатська	12278	22989	25727	34197	41706	48853	49538
Запорізька	23657	50609	59729	75196	85764	91452	99738
Івано-Франківська	14814	33170	37220	46282	57030	63237	66245
Київська	26140	60109	74216	89904	112510	123216	135817
Кіровоградська	15533	39356	47469	55128	67743	77788	81166
Луганська	19788	10778	14251	13873	16300	18793	20297
Львівська	16353	37338	45319	58183	70169	85177	94317
Миколаївська	20276	41501	50091	60486	70325	82121	86750
Одеська	22544	41682	50159	62643	72731	82879	92823
Полтавська	29652	66390	81145	105994	123722	134383	136608
Рівненська	13785	30350	33958	42004	49038	58318	62485
Сумська	15711	37170	41741	51367	62943	70550	75815
Тернопільська	11713	24963	29247	38563	46828	54821	60565
Харківська	23639	45816	57150	69409	86889	92835	97428
Херсонська	14346	30246	36585	45486	52914	59972	66973
Хмельницька	13602	31660	37881	49858	59576	65893	77153
Черкаська	17325	40759	48025	59612	76881	86279	91817
Чернівецька	10939	20338	23365	31495	37443	46135	50110
Чернігівська	15406	35196	41726	55139	69712	78098	85435

26. Кількість сільськогосподарських тварин за регіонами у 2021 р.(на кінець року, тис. голів)

	ВРХ		Свині	Вівці та кози	Птиця, млн. голів
	усього	у тому числі корови			
Україна	2644	1544	5609	1094	202,2
області					
Вінницька	186	105	203	27	38,1
Волинська	102	70	237	19	7,9
Дніпропетровська	88	50	297	45	20,7
Донецька	46	24	407	35	4,1
Житомирська	154	92	118	21	7,1
Закарпатська	118	78	221	139	3,5
Запорізька	54	29	127	55	2,6
Івано-Франківська	110	67	287	28	4,0
Київська	104	51	639	37	22,4
Кіровоградська	70	43	196	28	4,5
Луганська	33	17	41	20	0,8
Львівська	127	76	435	30	11,7
Миколаївська	67	43	68	41	2,0
Одеська	137	84	126	263	1,9
Полтавська	187	102	319	44	5,2
Рівненська	83	60	221	18	7,3
Сумська	105	57	88	30	4,6
Тернопільська	129	86	387	17	5,2
Харківська	134	65	157	47	6,3
Херсонська	57	37	53	21	4,0
Хмельницька	218	123	357	40	6,2
Черкаська	130	62	328	25	25,4
Чернівецька	70	46	108	42	3,3
Чернігівська	135	77	189	22	3,4

27. Виробництво продукції тваринництва в 1940–2021 роках

(тис. т)

	М'ясо (у забійній масі), тис.т	Молоко, тис.т	Яйця, млн.шт	Вовна, т
1940	1127	7114	3273	13454
1950	1195	6804	3490	11884
1955	1351	9670	4292	17980
1960	2068	13995	7187	27583
1965	2221	16629	6941	22063
1970	2850	18712	9202	24837
1975	3516	21287	12429	28773
1980	3500	21112	14606	27243
1985	3918	23039	16645	28701
1990	4358	24508	16287	29804
1995	2294	17274	9404	13926
2000	1663	12658	8809	3400
2005	1597	13714	13046	3195
2010	2059	11249	17052	4192
2015	2323	10615	16783	2270
2016	2324	10382	15100	2072
2017	2318	10281	15506	1967
2018	2355	10064	16132	1908
2019	2492	9663	16678	1734
2020	2478	9264	16167	1573
2021	2438	8714	14071	1497

28. Виробництво продукції тваринництва за категоріями господарств(тис. т)

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021
М'ясо (у забійній масі), тис.т	1663	1597	2059	2323	2318	2355	2492	2478	2438
у т. ч.: яловичина	754	562	428	384	363	359	370	345	311
свинина	676	494	631	760	736	703	708	697	724
м'ясо птиці	193	497	954	1144	1185	1259	1382	1405	1374
Молоко, тис.т	12658	13714	11249	10615	10281	10064	9663	9264	8714
Яйця, млн.шт	8809	13046	17052	16783	15506	16132	16678	16167	14071
Вовна, т	3400	3195	4192	2270	1967	1908	1734	1573	1497
Підприємства									
М'ясо (у забійній масі), тис.т	438	588	1134	1464	1483	1534	1698	1704	1720
у т. ч.: яловичина	305	154	105	94	95	88	102	85	78
свинина	91	111	256	400	373	360	385	385	432
м'ясо птиці	36	320	772	968	1014	1085	1210	1232	1209
Молоко, тис.т	3669	2582	2217	2669	2766	2755	2728	2761	2768
Яйця, млн.шт	2977	6458	10249	9762	8365	8900	9358	8913	7013
Вовна, т	1311	692	710	314	255	236	200	146	151
Господарства населення									
М'ясо (у забійній масі), тис.т	1225	1009	925	859	835	821	794	774	718
у т. ч.: яловичина	449	408	323	290	268	271	268	260	233
свинина	585	383	375	360	363	343	323	312	292
м'ясо птиці	157	177	182	176	171	174	172	173	165
Молоко, тис.т	8989	11132	9032	7946	7515	7309	6935	6503	5946
Яйця, млн.шт	5832	6588	6803	7021	7141	7232	7320	7254	7058
Вовна, т	2089	2503	3482	1956	1712	1672	1534	1427	1346
Виробництво продукції тваринництва на одну особу, кг									
М'ясо у забійній вазі	34	34	45	54	55	56	59	59	59
Молоко	257	291	245	248	242	238	230	222	211
Яйця, шт.	179	277	372	392	365	382	397	387	340

29. Структурна динаміка результативності та продуктивності розвитку галузі тваринництва в Україні*

(сільськогосподарські підприємства)

Види продукції й показники оцінки динаміки розвитку	Рік							
	1991	1996	2001	2006	2011	2016	2017	2018
Молоко								
Поголів'я корів	6192	4595	1851	866	589	505	485	467
Валове виробництво молока	16477	7659	3637	2454	2246	2706	2766	2756
Надій на 1 корову	2668	1706	2071	3083	4109	5643	5707	5905
Виручка від реалізації, млн. грн.	10751	9954	1536	1754	6142	13627	19211	19791
Частка у виручці від реалізації – всього, %	18,4	12,8	11,0	7,6	6,6	4,8	5,4	5,0
Частка у виручці від реалізації продукції тваринництва, %	29,7	31,5	33,6	23,1	27,1	32,4	29,3	28,1
Валова продукція у постійних цінах 2010 року, млн. грн.	40972	19044	9043	6102	5585	6728	6877	6852
Частка у валовій продукції – всього, %	24,9	24,0	13,0	7,7	4,6	4,6	4,9	4,3
Частка у валовій продукції тваринництва, %	58,3	77,4	66,9	30,9	19,3	21,2	21,5	20,4
М'ясо ВРХ								
Поголів'я ВРХ	21083	13701	5037	2492	1526	1271	1214	1167
Вирощування, ц	2127	748	386	248	170	155	151	145
Середньодобовий приріст, г	365	237	318	401	481	539	569	568
Виручка від реалізації, млн. грн.	13603	8366	1439	1260	2042	3502	7189	4720
Частка у виручці від реалізації – всього, %	23,3	10,8	10,3	5,5	2,2	1,2	2,0	1,2
Частка у виручці від реалізації продукції тваринництва, %	37,6	26,5	31,5	16,6	9,0	8,3	11,0	6,7
Валова продукція у постійних цінах 2010 року, млн. грн.	24756	8710	4488	2884	1984	1806	1763	1690
Частка у валовій продукції – всього, %	15,1	11,0	6,5	3,7	1,6	1,2	1,3	1,1
Частка у валовій продукції тваринництва, %	35,2	35,4	33,2	14,6	6,9	5,7	5,5	5,0
М'ясо свиней								
Поголів'я свиней	14071	7153	2414	2602	3625	3704	3566	3304
Вирощування, ц	896	241	139	269	452	580	531	530
Середньодобовий приріст, г	198	111	173	294	414	493	408	439
Виручка від реалізації, млн. грн.	4413	3000	564	1407	5079	9787	13915	16275
Частка у виручці від реалізації – всього, %	7,6	3,9	4,0	6,1	5,4	3,5	3,9	4,1
Частка у виручці від реалізації продукції тваринництва, %	12,2	9,5	12,3	18,5	22,4	23,3	21,2	23,1
Валова продукція у постійних цінах 2010 року, млн. грн.	11411	3072	1771	3431	5752	7390	6766	6744
Частка у валовій продукції – всього, %	6,9	3,9	2,5	4,4	4,8	5,1	4,8	4,3
Частка у валовій продукції тваринництва, %	16,2	12,5	13,1	17,4	19,9	23,3	21,2	20,1

*Сформовано та розраховано за даними Державної служби статистики України.

** 1991 р. – виручка, тис. крб.

30. Основні макроекономічні показники результативності соціально-економічного розвитку України*

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ВВП, млрд. грн.	955	1300	1405	1465	1587	1989	2385	2984	3559
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	136,2	108,1	104,3	108,3	125,3	120,0	125,1	119,3
ВДВ по с.-г, млрд. грн.	80,4	106,6	109,8	128,7	161,1	239,8	279,7	303,9	360,8
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	132,6	103,0	117,3	125,2	148,8	116,6	108,7	118,7
ВДВ по переробній промисловості, млрд. грн.	143	154,7	173,9	165,1	194,1	236,7	291,5	359,9	409,9
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	108,4	112,4	94,9	117,6	121,9	123,2	123,5	113,9
Середньоміс. заробітна плата, грн.									
- економіка, всього	2250	2648	3041	3282	3480	4195	5183	7104	8865
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	117,7	114,8	107,9	106,0	120,5	123,6	137,1	124,8
- промисловість	2578	3119	3497	3774	3988	4789	5902	7631	9633
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	121,0	112,1	107,9	105,7	120,1	123,2	129,3	126,2
- сільське господарство	1467	1852	2094	2344	2556	3309	4195	6057	7557
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	126,2	113,1	111,9	109,0	129,5	126,8	144,4	124,8
- економіці	65,2	69,9	68,9	71,4	73,4	78,9	80,9	85,3	85,2
- промисловості	56,9	59,4	59,9	62,1	64,1	69,1	71,1	79,4	78,4
Валова продукція сільського господарства у порівнянних цінах, млрд. грн., всього	195	233,7	223,2	252,9	251,4	239,5	254,6	249,2	269,4
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	119,9	95,5	113,3	99,4	95,3	106,3	97,9	108,1
- рослинництво, млрд. грн. (%)	125	162,4	149,2	175,9	177,7	168,4	185,1	179,5	198,7
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	130,3	91,9	117,9	101,0	94,8	109,9	97,0	110,7
- тваринництво, млрд. грн. (%)	70,3	71,3	74	77	73,7	71,02	69,6	69,7	70,8
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	101,4	103,8	104,1	95,7	96,4	98,0	100,1	101,5
Інвестиції в основний капітал, млрд. грн.	189,1	259,9	293,7	267,7	219,4	273,1	359,2	448,5	578,7
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	137,5	113,0	91,2	82,0	124,5	131,5	124,9	129,0
В т.ч.									
- промисловість	56,7	89,1	103,5	105,6	86,2	87,7	117,8	143,3	199,9
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	157,2	116,1	102,1	81,7	101,6	134,3	121,6	139,5
з неї виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	8,7	12,3	13,6	15,3	13,5	13,5	21,3	18,9	30,2
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	141,4	10,6	12,7	8,3	00,5	157,1	88,9	159,6
- сільське господарство	11,6	17	9,4	9,1	8,8	0,2	50,5	64,2	66,1
<i>Приріст до попереднього року, %</i>	х	147,3	13,9	8,2	8,6	60,4	167,4	127,2	102,9

* Систематизовано і розраховано за даними збірника Національні рахунки України

31. Загальні економічні показники структуризації оцінок стану аграрного сектору економіки України

Види продукції	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Площа сільськогосподарських угідь, (на 1 січня) тис. га	36483	36481	36396	36395	36418	36452	35166	35211
до попереднього року, %	x	100	99,8	100	100,1	100,1	96,5	100,1
з них: рілля	30981	31036	31033	31033	31067	31131	30033	30071
до попереднього року, %	x	100,2	100	100	100,1	100,2	96,5	100,1
Культури зернові та зернобобові виробництво, тис. тонн	56747	46216	62285	63859	60126	66088	61917	70057
Виробництво на 1 особу, кг	1244	1016,8	1372,7	1411,4	1406,1	1551,7	1457	1657
до попереднього року, %	x	81,7	135	102,8	99,6	110,4	93,9	113,7
Середньорічне споживання хлібних продуктів на 1 особу, кг	110,4	109,4	108,4	108,5	103,2	101	100,8	99,5
до попереднього року, %	x	99,1	99,1	100,1	95,1	97,9	99,8	98,7
Буряк цукровий фабричний виробництво, тис. тонн	18741	18439	10789	15734	10331	14011	14882	13968
Виробництво на 1 особу, кг	411	405,7	237,8	347,7	241,6	329	350	330
до попереднього року, %	x	98,7	58,6	146,2	69,5	136,2	106,4	94,3
Середньорічне споживання цукру на 1 особу, кг	38,5	37,6	37,1	36,3	35,7	33,3	30,4	29,8
до попереднього року, %	x	97,7	98,7	97,8	98,3	93,3	91,3	98,0
Соняшник виробництво, тис. тонн	8671	8387	10941	10134	11181	13627	12236	14165
Виробництво на 1 особу, кг	190,1	184,5	241,1	224	261,5	319,9	288	335
до попереднього року, %	x	97	130,7	92,9	116,7	122,4	90,0	116,3
Середньорічне споживання олії на 1 особу, кг	13,7	13	13,3	13,1	12,3	11,7	11,7	11,9
до попереднього року, %	x	94,9	102,3	98,5	93,9	95,1	100,0	101,7
Картопля виробництво, тис. тонн	24248	23250	21852	23693	20839	21750	22208	22504
Виробництво на 1 особу, кг	531,7	511,5	481,6	523,7	487,4	510,7	523	532
до попереднього року, %	x	96,2	94,2	108,7	93,1	104,8	102,4	101,7
Середньорічне споживання картоплі на 1 особу, кг	139,3	140,2	135,4	141	137,5	139,8	143,4	139,4
до попереднього року, %	x	100,6	96,6	104,1	97,5	101,7	102,6	97,2
Культури овочеві виробництво, тис. тонн	9833	10017	9396	9638	9214	9415	9286,3	9440,2
Виробництво на 1 особу, кг	215,6	220,4	207,1	213	215,5	221	219	223
до попереднього року, %	x	102,2	94	102,9	101,2	102,6	99,1	101,8
Середньорічне споживання овочевих та баштанних продовольчих культур на 1 особу, кг	162,8	163,4	163,3	163,2	160,8	163,7	159,7	163,9
до попереднього року, %	x	100,4	99,9	99,9	98,5	101,8	97,6	102,6
Чисельність населення, млн. осіб	45,6	45,5	45,4	45,2	42,8	42,6	42,2	42,0
до попереднього року, %	x	99,7	99,8	99,7	94,5	99,6	99,1	99,4
У т.ч. сільське	14,4	14,3	14,2	14,2	13,3	13,2	13,1	13,0
до попереднього року, %	x	99,5	99,5	99,4	94,1	99,4	99,1	99,1
Зайнято в сільському господарстві, тис. осіб	3410	3496	3578	3091	2871	2867	2861	2938
до попереднього року, %	x	102,5	102,3	86,4	92,9	99,9	99,8	102,7

32. Балансові показники основних харчових продуктів,

ТИС. Т

Вид продукції	Процес	Роки					
		2000	2005	2010	2016	2017	2018
м'ясо та м'ясні продукти	Виробництво	1663	1597	2059	2324	2318	2355
	Імпорт	38	325	378	182	233	283
	Експорт	163	82	48	303	351	399
молоко та молочні продукти	Виробництво	12658	13714	11249	10382	10281	10064
	Імпорт	50	112	273	105	132	180
	Експорт	1100	1901	956	434	835	807
яйця	Виробництво	508	753	985	872	896	932
	Імпорт	2	5	7	5	7	4
	Експорт	0	1	75	112	155	186
зернові і зернобобові культури	Виробництво	24459	38016	39271	66088	61917	70057
	Імпорт	1010	226	175	240	255	280
	Експорт	1330	12650	14239	41451	42499	42940
картопля	Виробництво	19838	19462	18705	21751	22208	22504
	Імпорт	11	5	30	27	24	28
	Експорт	1	6	8	5	18	22
овочі та баштанні продовольчі культури	Виробництво	6195	7606	8873	9998	9721	9940
	Імпорт	29	100	311	136	129	188
	Експорт	30	150	335	224	444	434
плоди, ягоди і виноград	Виробництво	1966	2133	2154	2385	2458	3039
	Імпорт	179	860	1130	732	819	878
	Експорт	88	305	353	283	291	331
цукор	Виробництво		2139	1805	2021	2043	1754
	Імпорт		177	90	5	7	3
	Експорт		154	65	505	617	594
олії	Виробництво		1437	3101	5409	6277	6243
	Імпорт		264	319	219	239	259
	Експорт		900	2850	5104	5988	5986

*Сформовано та розраховано за даними Державної служби статистики України.

33. Динаміка показників продовольчої безпеки за основними харчовими продуктами, %

Вид продукції	Показник, %	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
м'ясо та м'ясні продукти	коефіцієнт імпортозалежності	2,5	17,7	15,8	8,6	7,1	8,3	10,6	12,6
	коефіцієнт самозабезпеченості	108,1	86,8	86,2	100,7	103,9	105,5	105,4	105,2
молоко молочні продукти	коефіцієнт імпортозалежності	0,4	0,9	2,6	3,3	0,8	1,0	1,4	1,9
	коефіцієнт самозабезпеченості	109,0	115,0	106,5	101,6	103,8	103,3	107,3	106,6
яйця	коефіцієнт імпортозалежності	0,4	0,7	0,8	0,7	1,3	0,7	0,9	0,5
	коефіцієнт самозабезпеченості	99,6	99,5	107,4	114,1	113,5	114,0	119,8	124,3
зернові зернобобові культури	коефіцієнт імпортозалежності	4,2	0,9	0,7	0,9	0,9	1,0	1,3	1,0
	коефіцієнт самозабезпеченості	101,3	148,5	155,8	208,0	273,6	265,7	314,7	255,7
картопля	коефіцієнт імпортозалежності	0,1	0,0	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
	коефіцієнт самозабезпеченості	99,9	100,0	99,9	99,9	100,0	99,9	100,0	100,0
овочі баштанні продовольчі культури	коефіцієнт імпортозалежності	0,5	1,3	3,5	2,2	1,0	1,4	1,4	1,9
	коефіцієнт самозабезпеченості	100,0	100,7	100,3	100,7	101,2	100,9	103,3	102,5
плоди, ягоди виноград	коефіцієнт імпортозалежності	8,7	32,0	38,6	29,1	21,0	25,8	27,4	24,5
	коефіцієнт самозабезпеченості	95,6	79,4	73,5	82,8	90,6	84,2	82,3	84,7
цукор	коефіцієнт імпортозалежності		8,2	4,9	0,3	0,3	0,3	0,5	0,3
	коефіцієнт самозабезпеченості		98,9	98,6	101,6	111,4	132,9	142,6	150,8
олії	коефіцієнт імпортозалежності		33,0	56,0	39,1	32,8	41,8	45,3	50,2
	коефіцієнт самозабезпеченості		179,4	544,0	862,7	938,7	1 032,3	1 188,8	1 209,9

34. Структурні зміни у розвитку сільського господарства України в зональному вимірі - частка у посівній площі (по усіх категоріях виробників), % у розрізі природно-кліматичних зон

Площі культур	Природно-кліматичні зони й зміни структури по роках											
	Степ						Лісостеп					
	1990	2000	2010	2015	2016	2018	1990	2000	2010	2015	2016	2018
Усі посівна площа	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Зернові	46,9	53,3	57,6	58,0	54,7	55,9	45,2	49,8	55,6	53,6	53,4	53,8
пшениця	27,7	20,0	26,6	30,4	25,8	30,1	20,7	19,0	20,4	22,2	21,0	19,5
кукурудза	3,9	5,9	5,6	9,6	10,4	9,6	4,8	4,6	14,8	20,9	21,5	23,9
Ячмінь	8,9	16,7	20,5	15,1	15,3	12,7	7,8	12,9	13,6	7,5	7,6	6,8
Технічні	12,0	21,2	32,7	34,1	37,7	37,3	13,8	13,2	25,7	31,2	31,7	32,3
цукрові буряки	1,6	0,9	0,2	0,1	0,2	0,1	9,3	5,0	3,7	1,5	1,9	1,9
соняшник	8,9	18,4	35,5	29,2	33,1	31,3	2,7	5,7	20,3	13,6	16,8	18,0
соя	0,4	0,3	2,0	2,7	2,6	2,2	0,2	0,2	6,7	12,7	10,7	9,3
ріпак	0,0	0,3	3,7	1,8	1,2	3,7	0,4	0,7	2,4	2,8	1,8	3,3
Картопля та овоче-баштанні	3,7	6,0	4,7	4,1	4,1	3,7	7,1	8,8	7,8	7,2	7,2	7,0
картопля	1,9	3,0	2,5	2,1	2,1	2,0	5,1	6,9	6,1	5,4	5,4	5,3
овочі	1,5	2,1	1,7	1,6	1,5	1,4	1,3	1,7	1,5	1,5	1,6	1,6
Кормові	37,3	19,5	5,0	3,7	3,6	3,1	33,8	28,3	10,9	8,0	7,7	6,8
Площі культур	Україна											
	1990	2000	2010	2015	2016	2018	1990	2000	2010	2015	2016	2018
Усі посівна площа	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Зернові	39,6	43,0	51,6	48,9	49,3	48,1	45,0	50,2	56,0	54,8	53,3	53,7
пшениця	17,5	16,5	19,9	19,8	19,7	18,4	23,3	19,0	23,3	25,4	22,9	23,9
кукурудза	1,4	1,8	10,7	16,1	15,7	16,9	3,8	4,7	9,8	15,2	15,7	16,5
ячмінь	8,2	6,7	7,2	5,1	5,4	4,7	8,4	13,6	16,0	10,4	10,6	9,0
Технічні	5,6	5,1	11,3	22,2	22,3	25,3	11,6	15,4	27,1	31,0	32,8	33,3
цукрові буряки	4,3	2,5	2,4	1,2	1,3	1,2	5,0	2,7	1,8	0,9	1,1	0,0
соняшник	0,0	0,3	2,6	6,0	8,4	9,7	5,0	10,5	25,1	19,2	22,5	22,3
соя	0,0	0,0	2,4	10,4	9,1	9,5	0,3	0,2	3,8	7,9	6,9	6,3
ріпак	0,7	1,0	3,5	3,7	2,5	5,2	0,3	0,6	3,2	2,5	1,7	0,0
Картопля та овоче-баштанні	11,6	13,8	14,9	12,9	13,1	12,7	6,4	8,4	7,3	6,8	6,8	6,6
картопля	9,4	11,8	12,4	10,7	10,9	10,6	4,4	6,0	5,2	4,8	4,9	4,8

*Розраховано за даними Державної служби статистики України

**35. Собівартість виробництва 1 ц продукції
рослинництва, грн**

	2010				2020			
	зерно	соня- шник	кар- топля	овочі	зерно	соня- шник	кар- топля	овочі
Україна – всього	88.13	157.41	117.11	180.35	355,6	710.1	318.8	351.3
Вінницька	81.24	166.53	129.86	243.66	392.2	734.2	636.4	2929.5
Волинська	88.29	151.99	96.91	100.18	340.4	732.1	387.5	539.5
Дніпропетровська	81.26	142.36	126.47	295.88	376.6	831.6	349.7	984.4
Донецька	85.61	173.00	191.50	219.36	324.6	683.5	...	675.4
Житомирська	91.84	253.49	100.75	288.32	348.3	668.5	331.6	614.1
Закарпатська	152.4 4	256.07	173.31	538.11	272.0	888.0	...	---
Запорізька	84.27	155.08	244.14	153.87	375.2	715.6	...	789.3
Івано-Франківська	117.8 0	132.34	143.52	539.28	377.4	765.5	314.6	655.2
Київська	83.05	164.09	100.25	425.27	398.2	666.7	324.7	1159.9
Кіровоградська	78.47	139.82	96.39	224.04	428.6	818.8	336.3	622.1
Луганська	94.01	167.06	144.19	159.90	327.8	695.3	...	...
Львівська	118.3 1	258.57	104.48	355.72	344.7	668.3	251.7	578.6
Миколаївська	83.32	151.54	124.63	53.21	441.8	821.1	631.9	161.5
Одеська	78.76	145.83	111.75	84.29	706.6	1009.7	431.5	380.8
Полтавська	85.59	150.92	207.06	144.57	356.9	678.9	885.0	630.1
Рівненська	95.00	212.31	104.23	602.08	300.5	707.5	174.0	...
Сумська	107.16	176.14	170.36	573.54	259.5	566.9	357.9	1895.0
Тернопільська	95.38	225.40	92.97	94.09	325.2	654.2	148.5	1777.9
Харківська	114.80	157.96	190.56	583.06	303.2	663.7	...	1809.7
Херсонська	91.39	142.16	143.80	98.21	374,8	809.6	306.2	183.1
Хмельницька	86.56	190.14	129.70	88.22	310.7	603.1	486.1	520.2
Черкаська	85.33	159.67	211.28	281.47	506.8	770.5	412.0	690.3
Чернівецька	90.26	177.83	265.20	289.72	392.6	880.3	...	...
Чернігівська	104.73	178.11	140.04	407.26	273.7	580.1	354.0	...

36. Собівартість 1 ц продукції тваринництва, грн

	2010				2020			
	приріст		молоко	яйця*	приріст		молоко	яйця*
	ВРХ	свиней			ВРХ	свиней		
Україна - всього	1658.7	1191.5	199.6	363.0	43257.7	36420.2	705.5	1405.4
Вінницька	1469,3	1345.5	195.2	393.9	408979	39583.3	673.9	1076.5
Волинська	1524.4	1248.6	174.8	1088.9	45207.4	33611.5	643.6	...
Дніпропетровська	1799.7	1115.3	219.9	333.7	51260.6	35681.1	679.7	1297.2
Донецька	2308.2	1213.6	222.8	391.9	33012.2	38484.8	758.6	1112.7
Житомирська	1709.4	1187.1	195.3	346.4	847324	41967.8	797.9	...
Закарпатська	2489.4	1276.0	230.1	...	56377.2	47716.2	...	...
Запорізька	1727.4	1142.7	216.4	416.1	53060.0	34782.5	692.9	724.9
Івано-Франківська	1481.5	941.1	187.8	293.6	36995.5	28621.9	733.4	...
Київська	1746.3	1173.5	208.3	372.2	43907.5	36624.6	801.3	1118.2
Кіровоградська	1646.9	1418.8	197.7	455.0	45649.0	39028.0	785.3	921.4
Луганська	1686.3	1565.2	227.4	319.1	49541.3	51057.7	780.3	...
Львівська	1688.5	881.9	192.7	396.9	36042.8	31740.3	803.6	832.1
Миколаївська	1842.2	1394.4	212.5	339.0	42334.3	44853.2	692.6	1413.0
Одеська	1754.7	1337.4	203.4	324.4	38228.7	38000.6	668.8	3176.7
Полтавська	1766.6	1127.3	188.3	356.2	44441.6	33470.8	742.5	889.2
Рівненська	1551.8	1278.8	179.9	326.9	25145.0	38575.1	294.7	...
Сумська	1435.6	1335.9	191.0	372.4	46252.7	37758.9	672.2	1493.0
Тернопільська	1240.5	1161.8	196.3	340.1	39434.1	37629.3	723.6	1103.9
Харківська	1713.6	1315.9	196.7	368.1	45400.6	33983.8	718.1	...
Херсонська	2258.4	1165.0	213.7	399.4	40297.7	37460.3	759.6	1476.0
Хмельницька	1573.1	1263.6	207.8	348.2	46898.7	49510.7	665.4	...
Черкаська	1593.1	1248.3	202.8	392.4	44194.4	37854.8	726.1	2265.5
Чернівецька	1185.8	1342.8	253.1	391.0	55154.9	39460.6	779.9	...
Чернігівська	1599.6	1344.9	186.1	409.5	40109.6	42537.2	704.2	...

*1000 шт. яєць

37. Вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами у 2020 році

Найменування продукції	Реалізовано		Середні ціни реалізації ²	
	тис.т	у % до 2019	грн за т (тис.шт)	у % до 2019
Культури зернові та зернобобові	42246,5	86,2	4794,1	124,0
з них				
пшениця	15230,0	89,3	5017,5	123,1
кукурудза на зерно	22574,9	81,5	4668,6	126,7
ячмінь	3539,0	109,9	4352,7	110,7
жито	147,6	109,0	4594,3	107,4
овес	70,2	112,7	4649,6	108,0
гречка	27,2	41,1	14550,8	203,3
просо	96,9	176,0	5974,6	86,2
рис	25,3	87,9	8663,6	109,7
культури зернобобові сушені	402,3	83,6	6224,1	116,6
у тому числі горох	338,6	82,0	5589,9	113,7
Насіння культур олійних	14117,4	84,4	10852,9	130,4
з них				
боби сої	2243,0	69,9	10719,6	131,6
насіння льону-довгунцю	0,3	17,1	12510,3	144,4
насіння гірчиці	14,2	56,1	13785,7	119,2
насіння ріпаку й кользи	2170,4	77,7	10927,3	114,1
насіння соняшнику	9659,3	90,5	10860,0	135,4
Льон-довгунець (крім насіння)	к	к	к	к
Коноплі (крім насіння)	-	-	-	-
Буряк цукровий фабричний	3306,2	81,1	871,5	115,6
Картопля	250,8	109,6	5103,4	93,2

**38. Вартість реалізованої продукції сільського господарства,
підприємствами у 2020 році**

	Загальна вартість		З неї			
	(млн. грн)	у % до 2019	продукції рослинництва	у % до 2019	продукції тваринництва	у % до 2019
Україна	440150,3	107,5	367672,1	108,0	72478,2	105,3
Вінницька	27193,2	92,9	21782,3	87,7	5410,9	122,1
Волинська	8494,4	113,8	6050,6	118,3	2443,8	103,9
Дніпропетровська	22823,6	111,8	19665,7	111,7	3157,9	112,6
Донецька	12206,3	119,4	10538,1	123,9	1668,2	97,1
Житомирська	13815,1	101,1	12059,5	98,9	1755,6	118,9
Закарпатська	944,1	118,2	856,0	121,2	88,1	94,8
Запорізька	18121,5	120,1	16714,2	122,2	1407,3	100,3
Івано-Франківська	7325,1	116,7	5273,1	130,7	2052,0	91,6
Київська	34531,4	94,4	23204,4	91,2	11327,0	101,7
Кіровоградська	20813,7	98,6	19516,8	98,0	1296,9	109,0
Луганська	9681,9	129,2	9393,4	130,8	288,5	93,1
Львівська	12119,5	104,2	8450,1	105,9	3669,4	100,5
Миколаївська	13644,6	95,4	12963,4	95,7	681,2	89,3
Одеська	11456,6	73,4	10816,4	72,2	640,2	102,1
Полтавська	32792,8	112,6	27080,9	112,2	5711,9	114,7
Рівненська	6614,7	99,8	4960,0	99,5	1654,7	100,7
Сумська	26937,1	119,8	24908,9	120,5	2028,2	111,9
Тернопільська	16303,7	121,7	13664,7	124,6	2639,0	108,8
Харківська	28511,1	129,6	24726,5	133,9	3784,6	106,9
Херсонська	15033,4	115,4	14247,7	116,4	785,7	99,5
Хмельницька	24058,4	109,4	21162,4	109,7	2896,0	107,4
Черкаська	26506,7	101,7	20574,0	98,6	5932,7	113,9
Чернівецька	3439,1	157,9	2048,3	134,8	1390,8	211,1
Чернігівська	32942,8	117,2	29850,4	118,1	3092,4	108,8

39. Вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами у 2020 році

Найменування продукції	Реалізовано у 2020 р.		Середні ціни реалізації	
	тис.т	у % до 2019	грн за т (тис.шт)	у % до 2019
Культури овочеві	1019,0	112,5	4437,1	98,7
з них				
капуста	58,5	104,3	3588,8	60,0
перець стручковий солодкий	4,1	79,4	29410,8	199,8
огірки і корнішони	40,0	132,4	22703,0	101,1
баклажани	1,7	64,5	8341,1	114,5
помідори	719,7	114,0	3207,2	101,3
гарбузи столові	4,3	109,1	6864,2	195,4
кабачки столові	5,1	102,5	7543,5	403,8
часник	1,4	270,3	25103,7	94,5
цибуля (ріпчаста, шалот)	78,9	117,9	4569,2	81,3
морква столова	52,2	94,4	3308,6	78,2
буряк столовий	28,6	114,4	2559,3	53,2
у тому числі культури овочеві закритого ґрунту	73,9	144,7	26810,2	116,6
Культури баштанні продовольчі	8,6	82,5	4075,0	143,7
з них кавуни	7,5	76,7	3599,2	148,6
Гриби	14,1	120,7	36735,1	100,8
Квіти зрізані та квіти в бутонах свіжі, млн.шт	54,3	94,3	10321,7	110,5
Виноград	47,7	61,6	6739,0	123,6
Культури плодові та ягідні	182,5	67,9	9140,2	140,7
з них				
плоди культур зерняткових	164,7	66,4	7022,6	145,1
у тому числі				
яблука	157,7	64,9	6895,7	145,9
груші	3,7	77,7	12219,8	115,7
плоди культур кісточкових	10,9	81,1	16819,7	125,5
в тому числі				
абрикоси	0,2	18,1	15963,4	165,6

40. Кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність за регіонами

	Усього			У т.ч. фермерські господарства		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Україна	49208	48504	47523	33164	32452	31851
Вінницька	2739	2768	2751	1893	1919	1920
Волинська	955	944	881	580	567	539
Дніпропетровська	4181	4205	4178	3145	3131	3115
Донецька	1310	1285	1223	928	892	851
Житомирська	1219	1234	1215	580	590	592
Закарпатська	1065	973	909	883	770	707
Запорізька	2798	2764	2712	2005	1953	1916
Ів.-Франківська	848	800	749	531	500	462
Київська	2479	2483	2366	1226	1240	1174
Кіровоградська	3360	3404	3377	2591	2625	2612
Луганська	1048	1055	1039	768	764	771
Львівська	1387	1342	1322	792	782	787
Миколаївська	4008	3849	3822	3252	3100	3065
Одеська	4784	4410	4188	3650	3274	3081
Полтавська	2670	2677	2683	1903	1941	1959
Рівненська	668	656	651	356	354	339
Сумська	1152	1180	1178	652	685	688
Тернопільська	1164	1130	1093	633	623	618
Харківська	2116	2117	2131	1256	1254	1258
Херсонська	2606	2500	2408	1934	1844	1763
Хмельницька	1676	1680	1680	1099	1119	1138
Черкаська	2131	2173	2132	1294	1352	1336
Чернівецька	812	731	705	548	492	489
Чернігівська	1280	1295	1277	644	658	645

¹Інформація сформована по підприємствах з основним видом діяльності: "Вирощування однорічних і дворічних культур", "Вирощування багаторічних культур", "Відтворення рослин", "Тваринництво", "Змішане сільське господарство" та "Допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність" (коди 01.1 – 01.6 за КВЕД ДК 009:2010).

41. Кількість найманих працівників на підприємствах за регіонами

(тис. осіб)

	2015	2017	2018	2019	2020
Україна	500,9	489,2	479,8	472,1	443,7
області					
Вінницька	40,4	34,2	34,3	33,8	30,6
Волинська	8,2	7,7	7,2	7,8	8,8
Дніпропетровська	32,9	28,6	26,2	25,4	25,1
Донецька	17,4	15,9	15,6	15,6	15,1
Житомирська	11,6	12,4	12,2	13,5	12,7
Закарпатська	1,8	1,7	1,7	1,7	1,5
Запорізька	24,6	23,2	22,3	21,3	21,5
Івано–Франківська	4,6	5,9	5,0	5,5	5,3
Київська	40,8	38,7	38,7	38,0	34,3
Кіровоградська	26,1	26,6	25,8	25,8	25,5
Луганська	10,6	10,8	10,3	10,6	10,3
Львівська	8,6	8,1	9,7	9,5	9,2
Миколаївська	19,2	19,7	18,7	18,2	16,9
Одеська	27,2	27,6	27,5	25,2	20,8
Полтавська	44,9	43,4	38,6	37,2	34,9
Рівненська	7,1	7,2	7,0	6,8	6,2
Сумська	19,4	19,9	19,3	19,0	18,6
Тернопільська	11,3	12,8	13,1	13,1	13,0
Харківська	28,4	26,1	25,7	25,2	23,6
Херсонська	20,1	21,0	20,6	19,0	18,9
Хмельницька	22,4	21,7	21,4	20,7	19,9
Черкаська	33,1	32,9	31,5	30,4	28,4
Чернівецька	4,7	4,2	3,6	3,7	3,2
Чернігівська	25,4	26,0	25,8	25,9	25,2

**42. Рівень рентабельності одиниці продукції тваринництва,
2020 р.,%**

	Молок о	ВРХ на м'ясо	Свині на м'ясо	Вівці та кози на м'ясо	Птиця на м'ясо	Яйця птиці свійської
Україна	20,4	-24,2	2,6	-39,4	-0,2	-19,2
області						
Вінницька	21,7	-20,3	-9,7	-8,6	0,1	-8,9
Волинська	39,4	-12,8	9,7	5,3	-15,4	к/с
Дніпропетровська	20,2	-31,3	-1,0	-31,3	-27,5	-4,8
Донецька	6,5	-5,7	-11,3	-31,0	-47,5	-4,8
Житомирська	17,6	-19,5	-11,8	-79,8	-3,6	к/с
Закарпатська	6,1	-6,7	4,7	0,7	1,3	к/с
Запорізька	14,3	-38,6	-0,2	-41,2	-12,1	-8,3
Івано-Франківська	1,4	-11,3	34,2	12,5	1,1	к/с
Київська	18,1	-25,6	5,3	-45,4	15,8	-8,8
Кіровоградська	-1,3	-32,0	-8,2	-50,7	-9,9	16,8
Луганська	-4,7	-32,2	-36,4	-59,6	к/с	к/с
Львівська	8,2	-7,0	25,7	к/с	13,4	7,8
Миколаївська	31,6	-13,1	-21,4	-58,4	-59,0	-27,3
Одеська	15,8	-21,9	-6,8	-9,3	12,6	-54,9
Полтавська	21,3	-31,7	10,8	-51,0	-51,8	-14,8
Рівненська	33,6	24,4	-7,4	к/с	16,7	к/с
Сумська	26,2	-31,5	-6,0	3,6	-69,7	-9,0
Тернопільська	20,2	-12,9	-3,3	к/с	-10,8	26,3
Харківська	18,1	-35,2	5,7	-41,0	-0,4	к/с
Херсонська	19,5	-25,1	-2,0	-63,5	к/с	10,4
Хмельницька	30,9	-31,2	-20,2	-63,9	-18,5	к/с
Черкаська	20,5	-29,7	-4,6	-53,6	-7,1	-87,3
Чернівецька	9,8	-14,8	2,9	25,6	41,1	90,6
Чернігівська	19,5	-19,0	-4,3	-48,9	9,0	к/с

43. Капітальні інвестиції

	2015			2021		
	всього		частка с.-г., %	всього		частка с.-г., %
	млн. грн	на особу, грн		млн. грн	на одну особу, грн	
Україна	273116	6399.9	11.0	528802	12719.0	9.3
області						
Вінницька	7373	4610,2	29,8	14013	9157,8	22,4
Волинська	6167	5929,3	13,8	8263	8048,5	15,3
Дніпропетровська	25920	7944,9	6,6	65470	20744,3	3,8
Донецька	8304	1945,6	6,1	30073	7329,2	3,5
Житомирська	4044	3229,0	23,2	9485	7886,5	16,3
Закарпатська	3778	3007,0	2,6	5126	4103,9	1,7
Запорізька	7794	4431,1	16,0	18271	10900,3	12,4
Івано-Франківська	9609	6964,6	10,3	8408	6174,0	5,4
Київська	24359	14121,6	11,6	35927	20195,2	12,8
Кіровоградська	4057	4180,6	46,0	6540	7107,5	33,1
Луганська	2060	932,9	13,9	3292	1549,8	33,9
Львівська	13387	5317,1	5,2	24042	9668,8	5,6
Миколаївська	5990	5161,2	20,5	8273	7430,0	27,4
Одеська	9984	4190,7	11,6	18854	7983,4	7,1
Полтавська	8338	5805,8	24,2	23808	17360,3	13,3
Рівненська	4334	3735,0	10,5	6076	5285,4	20,2
Сумська	3663	3281,8	36,0	7465	7051,4	37,0
Тернопільська	3828	3595,3	24,1	8537	8276,9	26,3
Харківська	11247	4151,1	16,0	19439	7389,7	12,3
Херсонська	3107	2921,4	41,4	5158	5052,5	39,3
Хмельницька	6809	5259,5	23,3	10875	8727,2	27,1
Черкаська	4486	3606,6	36,5	9590	8116,5	30,8
Чернівецька	2789	3075,6	10,3	3397	3791,4	5,3
Чернігівська	3550	3407,8	38,0	8367	8577,7	36,8

44. Характеристика домогосподарств, які мають особисті підсобнігосподарства, за регіонами та за економічними районами у 2020 році

	Кількість домогосподарств (тисяч)	Із загальної кількості (%)		Середня площа землі (соток), яку використовує одне домогосподарство (серед домогосподарств, які мають земельні ділянки)
		частка домогосподарств, які утримують худобу, птицю, бджіл	частка домогосподарств, які мають земельні ділянки	
Україна у т. ч. за регіонами:	14784,3	28,2	56,2	173,4
Вінницька	621,0	47,2	70,5	193,7
Волинська	334,0	52,4	71,0	145,0
Дніпропетровська	1347,1	12,0	44,3	142,6
Донецька	906,8	9,3	51,1	134,2
Житомирська	481,5	38,4	70,3	142,2
Закарпатська	353,2	59,5	84,3	69,6
Запорізька	696,4	17,6	59,2	186,4
Івано-Франківська	446,8	56,2	77,3	85,0
Київська без Києва	669,1	27,8	65,7	106,1
Кіровоградська	406,4	28,7	69,4	317,1
Луганська	342,6	32,0	67,2	239,0
Львівська	816,5	33,6	56,6	41,7
Миколаївська	433,4	30,4	58,4	357,4
Одеська	884,8	30,0	55,0	186,1
Полтавська	580,5	29,4	57,6	225,7
Рівненська	373,4	49,7	66,4	65,4
Сумська	433,8	29,5	60,2	247,8
Тернопільська	348,3	49,3	72,1	183,0
Харківська	1102,4	12,0	42,6	161,2
Херсонська	394,3	26,2	62,6	413,8
Хмельницька	467,1	41,2	60,9	229,3
Черкаська	504,2	41,4	66,0	191,8
Чернівецька	305,4	39,5	76,6	105,4
Чернігівська	424,2	43,6	75,5	232,3
Економічні райони:				
Східний	2116,7	20,4	50,3	202,7
Донецький	1249,4	15,5	55,5	169,0
Придніпровський	2449,9	16,3	52,7	194,7
Причорноморський	1712,5	29,2	57,6	287,0
Подільський	1436,4	45,8	67,8	201,3
Центральний	2284,4	17,3	36,0	135,2
Карпатський	1921,9	44,6	69,7	70,2
Поліський	1613,1	45,3	70,9	151,4

*Статистичний збірник "Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році". Київ. Держстат України. 2020.

45. Розподіл земельної площі, яка знаходиться у користуванні домогосподарств, за видом її використання, за регіонами та за економічними районами у 2020 році, %

	Для вирощування продукції лише для власних потреб	Для вирощування продукції для власних потреб і продаж	Здається в оренду	Тільки почали освоювати та інше
Україна за регіонами	16,8	9,5	72,9	0,8
Вінницька	15,4	9,7	74,6	0,3
Волинська	36,6	25,4	33,2	4,8
Дніпропетровська	13,5	16,5	70,0	-
Донецька	8,9	18,3	72,6	0,2
Житомирська	28,7	8,4	62,8	0,1
Закарпатська	45,7	16,3	32,9	5,1
Запорізька	8,9	10,8	80,2	0,1
Івано-Франківська	59,3	1,1	31,7	7,9
Київська (без м. Києва)	29,3	-	70,6	0,0
Кіровоградська	8,2	11,7	80,1	0,0
Луганська	6,5	14,6	75,2	3,7
Львівська	97,9	1,9	-	0,2
Миколаївська	5,1	3,9	91,0	0,0
Одеська	9,6	1,7	88,3	0,4
Полтавська	16,7	7,2	75,9	0,2
Рівненська	84,2	15,7	-	-
Сумська	9,6	6,2	81,9	2,3
Тернопільська	28,3	9,4	62,3	0,0
Харківська	9,5	6,2	83,2	1,1
Херсонська	3,5	16,2	80,0	0,3
Хмельницька	19,9	5,2	74,7	0,2
Черкаська	15,9	7,2	76,9	0,0
Чернівецька	32,5	13,4	54,1	-
Чернігівська	8,9	7,7	82,5	0,9
Економічні райони:				
Східний	12,0	6,5	80,4	1,1
Донецький	7,8	16,6	73,8	1,8
Придніпровський	10,2	13,0	76,8	0,0
Причорноморський	6,0	7,6	86,2	0,2
Подільський	19,9	8,1	71,8	0,2
Центральний	22,0	4,1	73,7	0,1
Карпатський	57,3	7,8	31,3	3,6
Поліський	27,0	12,1	59,5	1,4

*Статистичний збірник “Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році”. Київ. Держстат України. 2020.

46. Розподіл домогосподарств за регіонами та за економічними районами у 2020 році

	Кількість домогосподарств		у тому числі, які проживають (%)				Середній розмір домогосподарства (осіб)
	тисяч	відсотків	у міській місцевості			у сільській місцевості	
			у великих містах	у малих містах	всього		
Україна	14784,3	100,0	39,6	28,1	67,7	32,3	2,58
Вінницька	621,0	4,2	22,5	25,6	48,1	51,9	2,46
Волинська	334,0	2,3	20,7	31,6	52,3	47,7	3,03
Дніпропетровська	1347,1	9,1	66,9	17,5	84,4	15,6	2,36
Донецька	906,8	6,1	35,6	49,3	84,9	15,1	2,32
Житомирська	481,5	3,3	20,4	36,0	56,4	43,6	2,50
Закарпатська	353,2	2,4	10,8	29,8	40,6	59,4	3,49
Запорізька	696,4	4,7	57,8	19,2	77,0	23,0	2,45
Івано-Франківська	446,8	3,0	17,0	28,6	45,6	54,4	3,00
Київська (без Києва)	669,1	4,5	11,3	46,3	57,6	42,4	2,62
Кіровоградська	406,4	2,7	32,6	29,8	62,4	37,6	2,27
Луганська	342,6	2,3	19,3	51,0	70,3	29,7	2,28
Львівська	816,5	5,5	33,5	29,9	63,4	36,6	3,01
Миколаївська	433,4	2,9	42,6	26,1	68,7	31,3	2,54
Одеська	884,8	6,0	41,7	27,3	69,0	31,0	2,64
Полтавська	580,5	3,9	37,1	23,9	61,0	39,0	2,35
Рівненська	373,4	2,5	20,2	28,8	49,0	51,0	3,04
Сумська	433,8	2,9	22,9	44,7	67,6	32,4	2,42
Тернопільська	348,3	2,4	22,9	23,7	46,6	53,4	2,92
Харківська	1102,4	7,5	52,5	28,4	80,9	19,1	2,42
Херсонська	394,3	2,7	33,6	29,7	63,3	36,7	2,58
Хмельницька	467,1	3,2	19,4	34,4	53,8	46,2	2,63
Черкаська	504,2	3,4	23,9	30,4	54,3	45,7	2,34
Чернівецька	305,4	2,1	31,2	13,0	44,2	55,8	2,89
Чернігівська	424,2	2,9	24,7	35,8	60,5	39,5	2,29
Економічні райони:							
Східний	2116,7	14,3	42,2	30,5	72,7	27,3	2,41
Донецький	1249,4	8,5	31,1	49,8	80,9	19,1	2,31
Придніпровський	2449,9	16,5	58,6	20,0	78,6	21,4	2,37
Причорноморський	1712,5	11,6	40,0	27,6	67,6	32,4	2,60
Подільський	1436,4	9,7	21,6	28,0	49,6	50,4	2,63
Центральний	2284,4	15,5	57,3	20,2	77,5	22,5	2,56
Карпатський	1921,9	13,0	25,1	26,9	52,0	48,0	3,08
Поліський	1613,1	10,9	21,5	33,4	54,9	45,1	2,68

*За даними вибіркового обстеження кількості домогосподарств в Україні, у складі яких є молоді сім'ї, становить 2352,2 тис.

47. Особисті селянські господарства за регіонами на 1 січня 2018 року

	Кількість господарств, тис	Площа земельних ділянок, тис. га	В т.ч. з цільовим призначенням		
			для ведення товарного с.- г. виробництва		з них узятих в оренду
			тис. га	у %	тис. га
Україна	4031,7	6175,6	2799,3	45,3	338,5
Вінницька	276,6	296,2	87,6	25,6	6,7
Волинська	149,9	321,0	62,6	19,5	0,7
Дніпропетровська	167,2	415,5	287,8	68,5	56,2
Донецька	77,9	182,2	111,9	61,4	19,0
Житомирська	181,6	182,8	47,0	25,7	0,3
Закарпатська	229,8	205,0	86,2	42,0	4,4
Запорізька	120,5	391,2	260,1	66,5	44,3
Ів.-Франківська	257,5	235,8	37,3	15,8	1,9
Київська	229,2	194,3	55,9	28,8	7,5
Кіровоградська	121,6	311,8	195,5	62,7	37,6
Луганська	44,1	120,6	79,7	66,1	14,2
Львівська	280,4	304,5	85,5	28,1	1,4
Миколаївська	79,2	312,4	224,0	71,7	32,6
Одеська	179,4	397,2	235,8	59,4	25,8
Полтавська	189,9	286,5	112,5	39,3	10,2
Рівненська	183,8	282,1	122,0	43,2	0,3
Сумська	130,3	138,3	39,6	28,6	3,0
Тернопільська	184,2	234,5	54,3	23,2	0,1
Харківська	137,8	286,4	168,2	60,0	30,7
Херсонська	80,4	334,3	224,3	67,1	26,2
Хмельницька	207,5	210,0	47,6	22,7	3,3
Черкаська	200,5	192,8	68,4	35,5	3,8
Чернівецька	175,0	191,2	77,0	40,3	5,0
Чернігівська	147,4	149,0	28,5	19,1	3,3

48. Кількість с.-г. підприємств і площа с.г. угідь у їхньому користуванні станом на 1 листопада 2017 року за регіонами

	Сільськогосподарські підприємства – усього		З них фермерські господарства	
	кількість, одиниць	площа с.-г. угідь одного підприємства, га	кількість, одиниць	площа с.-г. угідь одного господарства, га
Україна	45558	438,1	34137	134,2
Вінницька	2593	427,4	1925	135,2
Волинська	848	327,0	600	106,0
Дніпропетровська	3949	335,2	3225	140,3
Донецька	1367	506,1	947	187,1
Житомирська	1084	466,9	608	123,0
Закарпатська	1029	38,9	927	10,0
Запорізька	2700	463,7	2048	175,5
Ів.-Франківська	714	267,2	516	61,6
Київська	1966	571,2	1236	124,1
Кіровоградська	3200	384,5	2595	165,2
Луганська	1044	655,8	801	287,3
Львівська	1186	292,3	813	77,6
Миколаївська	3970	262,1	3389	107,5
Одеська	4813	282,2	4001	101,7
Полтавська	2453	561,1	1858	141,3
Рівненська	554	516,8	373	87,7
Сумська	1061	845,6	649	192,4
Тернопільська	1016	466,9	636	116,8
Харківська	1928	650,7	1259	215,3
Херсонська	2560	375,6	2070	135,3
Хмельницька	1570	545,7	1128	122,1
Черкаська	1904	475,1	1306	124,0
Чернівецька	777	158,7	587	49,1
Чернігівська	1101	1036,2	627	203,8

49. Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність

(на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2016 року; тис.грн)

	Рік				2020 у % до 2015
	2015	2018	2019	2020	
Україна	624,0	867,7	928,6	857,2	137.4
області					
Вінницька	749,7	1053,9	1179,3	1084,8	144.7
Волинська	646,7	1024,2	1029,6	1053,4	162.9
Дніпропетровська	567,2	793,4	934,8	831,4	146.6
Донецька	463,4	604,5	777,7	768,7	165.9
Житомирська	610,2	1046,9	1077,3	1025,6	168.1
Закарпатська	260,8	375,6	356,1	455,0	174.5
Запорізька	495,5	538,2	805,3	683,4	138.0
Івано-Франківська	824,9	950,4	834,7	993,3	120.5
Київська	554,2	842,7	848,7	681,2	122.9
Кіровоградська	626,5	788,8	870,1	574,8	91.7
Луганська	468,6	733,1	829,0	773,7	165.1
Львівська	714,8	1098,9	1095,6	1221,3	170.9
Миколаївська	535,2	687,3	773,1	594,4	111.1
Одеська	477,7	687,7	649,5	394,2	82.5
Полтавська	585,7	827,6	830,9	765,7	130.7
Рівненська	661,1	1010,6	1017,9	1179,0	178.3
Сумська	883,1	1197,2	1225,8	1343,7	152.1
Тернопільська	752,7	1181,3	1150,4	1214,3	161.3
Харківська	693,8	849,2	937,7	1025,1	147.8
Херсонська	646,1	711,9	841,6	755,9	117.0
Хмельницька	767,0	1121,5	1107,8	1124,0	146.5
Черкаська	729,7	939,1	969,2	754,6	103.4
Чернівецька	370,0	710,4	673,9	736,3	199.0
Чернігівська	667,8	957,5	967,0	1051,9	157.5

50. Особисті селянські господарства за регіонами на 1 січня 2020 року¹

	Кількість господарств, тис	Площа ділянок, тис.га	у тому числі з цільовим призначенням			
			для будівництва й житлового будинку, господарських будівель і споруд	для ведення особистого селянського господарства	для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	з них узятих в оренду
Україна	3975,1	6133,6	788,3	2512,6	2781,8	348,2
Вінницька	273,5	304,3	66,7	140,1	96,5	7,7
Волинська	147,1	313,0	33,9	218,6	58,9	1,6
Дніпропетровська	158,5	387,3	33,0	89,9	264,0	55,9
Донецька	77,3	178,3	16,0	52,9	109,0	20,0
Житомирська	178,6	171,1	39,6	91,0	40,5	1,1
Закарпатська	224,4	199,0	38,7	76,8	75,6	3,7
Запорізька	116,5	374,4	21,7	102,9	248,4	48,6
Ів.-Франківська	257,3	235,7	46,9	147,8	36,8	1,9
Київська	227,4	198,3	47,6	89,6	60,7	7,2
Кіровоградська	118,4	316,9	23,7	92,4	200,4	37,0
Луганська	42,8	127,1	9,0	31,7	85,6	16,2
Львівська	278,8	318,4	50,1	159,0	97,7	1,0
Миколаївська	78,4	315,3	17,4	70,1	226,1	33,4
Одеська	178,6	398,8	38,7	121,2	238,7	23,4
Полтавська	187,4	297,4	33,1	140,0	124,0	11,8
Рівненська	182,5	273,4	38,5	115,4	118,8	0,1
Сумська	127,0	137,5	10,5	85,0	39,0	3,3
Тернопільська	184,2	232,5	34,0	145,9	52,3	0,1
Харківська	135,5	282,9	28,9	85,0	167,2	30,1
Херсонська	80,9	323,2	20,0	85,6	213,7	29,1
Хмельницька	204,3	209,8	47,3	112,8	49,7	3,3
Черкаська	200,7	199,3	25,2	98,0	74,5	3,4
Чернівецька	172,6	193,5	37,6	73,0	77,3	5,6
Чернігівська	142,4	146,2	30,2	87,9	26,4	2,7

51. Узагальнення видів ефективності використання земельних ресурсів

Види ефективності	Визначення	Учені
Перший рівень		
Природна	Це результативність, що забезпечується природною родючістю, розташуванням до ринків збуту, кліматом, рельєфом, конфігурацією, придбанням ресурсів [20]	В. Андрійчук, О. Будзяк
Структурна	Це результативність, що базується на інтенсивності використання сільськогосподарських угідь [18]	В. Андрійчук, Н. Добровольська
Технічна	Це здатність підприємства виробити обсяг продукції, використовуючи мінімум ресурсів або виробити як найбільше продукції, використовуючи певну кількість ресурсів [5]	С. Дем'яненко
Технологічна	Це результат взаємодії факторів виробництва, що характеризує досягнуту продуктивність живих організмів, які використовуються в сільському господарстві як засоби виробництва [21]	В. Андрійчук, С. Володін, В. Лаврук
Економічна	Це таке співвідношення між ресурсами і результатами виробництва, відповідно до якого отримують вартісні показники ефективності виробництва [21]	В. Андрійчук, В. Збарський, В. Мацибора
Витратна	Це результат, отриманий завдяки наявному рівню та структурі витрат під час виробництва продукції [29]	О. Чернецька
Соціальна	Це відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства [30]	В. Андрійчук, С. Мочерний, І. Яців, Е. Ксенова
Екологічна	Це збереження екологічного середовища під час зростання продуктивності виробництва і забезпеченні населення екологічно чистими харчовими продуктами [34]	В. Андрійчук, М. Кісіль, В. Лаврук, В. Чогут
Енергетична	Це результативність від використання наявних енергетичних потужностей [36]	В. Васильков
Інвестиційна	Це результативність від вкладення коштів (інвестицій) у ресурси [37]	О. Гуторов
Другий рівень		
Соціально-економічна	Це результат задоволеності потреб людини й виробничого розвитку [40]	Б. Смагин, Г. Черевко, Г. Іваницька, А. Дворецький
Еколого-економічна	Економічна ефективність екологічних витрат під час сільськогосподарської діяльності [39]	В. Гордієнко, Н. Добровольська
Виробничо-технічна	Комплексна ефективність використання трудових ресурсів, сукупність матеріально-технічної бази, технології та організації виробництва, і способів збуту продукції, взаємодія яких впливає на витрати виробництва [41]	Г. Черевко, Г. Іваницька
Виробничо-економічна	Це результат сукупного впливу виробничо-технічної ефективності та економічної політики підприємства [41]	Г. Черевко, Г. Іваницька
Третій рівень		
Соціально-екологічно-економічна	Це результативність від комплексного поєднання задоволення потреб людини, екологічного стану та виробничого розвитку	А. Ткач, А. Сепанов, Р. Ілюхін

52. ДОМОГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У 2021 році

52. 1. Основні характеристики ДГ, 2021 р.

Показник	Усі ДГ	ДГ, які очолюють		ДГ з площею землі, га		
		жінки	чоловіки	до 0,5	0,5-1,0	понад 1,0
Середній розмір, га	1.24	0.93	1.58	0.27	0.7	4.16
Частка земельних часток-паїв і орендованих земель у загальній площі ДГ,%	48.0	36.3	55.8	0.2	1.0	65.2
Середній розмір ДГ,га	3.01	2.49	3.30	0.12	0.4	3.11

52. 2. Структура земельних угідь з використанням у 2021 р., %

Показник	Усі ДГ	ДГ, які очолюють		ДГ з площею землі, га		
		жінки	чоловіки	до 0,5	0,5-1,0	понад 1,0
С.-г. угіддя – усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі						
рілля	89,4	87,3	90,7	88,1	86,4	90,2
багаторічні насадження	1,4	1,5	1,4	5,4	2,5	0,7
з них						
сади	1,2	1,2	1,2	4,5	2,2	0,6
виноградники	0,1	0,1	0,1	0,5	0,1	0,0
ягідники	0,1	0,2	0,1	0,4	0,2	0,1
сіножаті, пасовища	8,4	10,1	7,3	6,1	10,2	8,3
перелоги	0,8	1,1	0,6	0,4	0,9	0,8

52. 3. Розподіл сільських домогосподарств за площею землі у їх користуванні у 2021 році

	Розподіл сільських ДГ за площею землі	Довідково: розподіл площ землі, що знаходиться у користуванні ДГ за її розміром
ДГ з площею землі, га:		
До 0.5	51.3	11.3
з них : до 0,25	26.5	3.6
0.26 – 0.50	24.8	7.7
0.51 – 1,00	26.9	15.3
1.01 – і більше	21.8	73.4
з них:		
1.01 – 5.00	18.3	30.1
5.01 – 10.0	2.1	11.9
10.01 і більше	1.4	31.4

52. 4. Використання ріллі під урожай 2021 року, %

	Усі ДГ	Домогосподарства з площею землі		
		0,5 га і менше	0,51–1,00 га	1,01 га і більше
Рілля – усього	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі				
зернові та зернобобові культури	51,1	23,5	36,3	56,9
з них				
пшениця	25,6	6,9	16,2	29,4
ячмінь	12,4	2,5	6,2	14,6
жито	0,2	0,1	0,1	0,2
кукурудза	11,0	11,6	11,1	10,9
технічні культури	17,7	0,5	1,6	22,5
з них				
соя	3,5	0,3	1,3	4,3
соняшник	13,8	0,2	0,3	17,7
картопля	9,9	38,4	22,6	4,4
овочі відкритого ґрунту та баштанні культури	2,7	13,0	5,6	1,0
кормові та інші культури	10,4	16,3	24,8	7,2
площа ріллі, що не була засіяна під урожай 2021 року	8,2	8,3	9,1	8,0

52. 5. Утримання с.-г. тварин у 2021 році

	Усі ДГ	ДГ з площею земель, га		
		До 0.50	0.51 – 1.00	понад 1.01
Утримують тварин, у % до загальної кількості ДГ	61.2	47.7	71.4	80.4
Частка ДГ, які утримують тварин за видами, %:				
ВРХ	26.2	16.1	26.4	40.2
корови	25.4	15.2	25.7	39.4
свині	37.2	25.2	37.3	53.7
вівці	0.6	0.3	0.4	1.2
кози	4.3	4.3	5.3	3.3
коні	4.0	1.4	3.6	8.1
птицю	96.1	95.2	96.9	96.5
бджіл	1.4	0.7	1.2	2.6
На 10 ДГ, голів:				
ВРХ	2.5	1.0	2.9	5.4
корови	1.9	0.8	2.2	4.1
свині	4.2	1.7	4.8	9.1
На одне ДГ птиці, голів	12.9	9.5	14.5	18.9
Частка с.-г. тварин, що утримуються ДГ, %				
ВРХ	100	21.1	31.3	47.6
корови	100	21.1	31.6	47.3
свині	100	21.3	30.7	48.0
птиці всіх видів	100	37.9	30.2	51.9

52. 6. Наявність техніки у 2021 році

	Усі ДГ	Домогосподарства з площею землі		
		0,5 га і менше	0,51–1,00 га	1,01 га і більше
Частка ДГ, що має техніку у загальній кількості ДГ, %	22.6	16.4	22.2	37.7
Частка ДГ, що має техніку за видами техніки:				
плуг	25.0	8.5	18.3	46.8
сівалку	11.5	2.2	6.4	24.6
борону	20.8	5.7	15.9	39.6
культиватор	13.7	3.2	9.8	27.1
трактор	19.1	6.2	10.9	38.2
комбайн	1.4	0.0	0.2	3.6

52. 7. Середній розмір ДГ та частка паїв і орендованих земель у 2021 році

Область	Середній розмір площі землі, га			Частка земельних паїв та орендованих земель у загальній площі ДГ, %	
	усі ДГ	ДГ з площею землі, га			
		до 0.5	0.51 – 1.00		більше 1.01
Україна	1.24	0.27	0.70	4.16	48.0
Вінницька	0.83	0.30	0.69	2.74	20.8
Волинська	1.63	0.25	0.74	2.90	42.7
Дніпропетровська	1.81	0.25	0.66	11.68	76.4
Донецька	1.20	0.28	0.65	6.11	51.0
Житомирська	0.87	0.31	0.72	2.48	24.9
Закарпатська	0.92	0.26	0.72	2.24	38.4
Запорізька	2.19	0.23	0.69	12.32	70.8
Івано-Франківська	0.75	0.31	0.72	1.57	6.9
Київська	0.66	0.28	0.67	3.94	20.6
Кіровоградська	2.33	0.34	0.69	7.57	69.9
Луганська	2.48	0.22	0.67	10.37	70.9
Львівська	0.99	0.26	0.71	2.11	29.1
Миколаївська	2.79	0.21	0.63	9.87	81.6
Одеська	1.13	0.23	0.69	5.81	49.5
Полтавська	1.31	0.25	0.71	4.80	38.4
Рівненська	1.24	0.25	0.72	3.13	56.3
Сумська	0.97	0.31	0.72	3.29	32.3
Тернопільська	1.11	0.29	0.74	2.07	20.1
Харківська	1.59	0.27	0.68	7.49	60.7
Херсонська	2.43	0.18	0.63	20.59	85.1
Хмельницька	0.88	0.34	0.70	2.29	21.3
Черкаська	0.92	0.32	0.67	3.11	40.4
Чернівецька	1.01	0.34	0.69	2.46	39.4
Чернігівська	0.96	0.34	0.73	2.21	11.0

**52. 8. Розподіл сільських домогосподарств за площею землі
у 2021 році за регіонами, %**

	Розподіл ДГ за площею землі, якою вони користуються, га			Розподіл площі землі, якою користуються ДГ, за її розміром, %		
	До 0.5	051-1.00	понад 1.01	До 0.5	понад 1.01	понад 1.01
Україна	51.3	26.9	21.8	11.3	15.3	73.4
область						
Вінницька	52.8	30.6	16.6	19.3	25.7	55.0
Волинська	29.2	23.0	47.8	4.5	10.5	85.0
Дніпропетровська	71.0	15.9	13.1	9.8	5.8	84.4
Донецька	71.0	14.2	14.8	16.9	7.7	75.4
Житомирська	41.7	40.4	17.9	15.1	33.3	51.6
Закарпатська	49.9	21.6	28.5	13.9	16.9	69.2
Запорізька	63.8	20.8	15.4	6.8	6.6	86.6
Ів.-Франківська	37.2	41.5	21.3	15.4	39.9	44.7
Київська	67.3	25.1	7.6	28.9	25.7	45.4
Кіровоградська	48.2	25.5	26.3	6.9	7.5	85.6
Луганська	67.3	10.9	21.8	6.1	3.0	90.9
Львівська	34.6	34.3	31.1	9.1	24.6	66.3
Миколаївська	61.7	12.2	26.1	4.8	2.8	92.4
Одеська	72.5	12.5	15.0	15.4	39.9	44.7
Полтавська	55.3	23.8	20.9	10.7	23.8	69.2
Рівненська	47.8	21.1	31.1	9.5	12.2	78.3
Сумська	52.2	29.8	18.0	16.5	22.1	61.4
Тернопільська	26.9	35.9	37.2	7.0	23.8	69.2
Харківська	61.3	21.5	17.2	10.4	9.2	80.4
Херсонська	78.8	10.3	10.9	5.7	2.6	91.7
Хмельницька	41.6	37.9	20.5	16.0	30.2	53.8
Черкаська	52.2	30.2	17.6	18.4	22.1	59.5
Чернівецька	38.5	35.5	26.0	12.8	24.2	63.0
Чернігівська	36.2	38.8	25.0	13.0	29.5	57.5

52. 9. Кількість с.-г. тварин у сільських ДГ з площею землі понад 1,0 га (в розрахунку на 10 ДГ, голів)

	ВРХ	корови	Свині	Птиця на одне ДГ
Україна	5.4	4.1	9.1	18.9
область				
Вінницька	7.3	5.7	11.5	19.1
Волинська	5.6	4.9	12.8	14.8
Дніпропетровська	4.0	3.0	5.6	22.4
Донецька	2.7	1.6	8.2	24.1
Житомирська	8.0	6.2	7.4	12.7
Закарпатська	2.8	2.1	9.6	13.9
Запорізька	2.3	1.4	2.8	18.0
Ів.-Франківська	5.2	3.6	6.3	10.6
Київська	5.3	4.2	10.4	22.8
Кіровоградська	3.5	2.3	5.5	23.4
Луганська	5.0	3.1	2.2	22.5
Львівська	5.9	4.4	7.1	18.3
Миколаївська	4.8	3.5	2.9	18.1
Одеська	3.6	2.8	5.6	32.5
Полтавська	7.5	5.3	7.5	25.9
Рівненська	5.0	4.4	17.3	18.1
Сумська	8.8	7.3	10.2	21.8
Тернопільська	5.2	4.2	12.8	23.2
Харківська	5.3	3.8	6.8	22.0
Херсонська	4.4	3.7	2.9	20.0
Хмельницька	7.0	5.5	10.3	18.6
Черкаська	2.9	2.4	13.6	20.2
Чернівецька	7.5	4.8	10.0	13.9
Чернігівська	6.6	5.7	7.6	15.0

52. 10. Показники ДГ України у 2021 р. за регіонами

Область	Площа землі, тис. га	Пологів'я, тис. голів		
		ВРХ	корови	свині
Україна	5444.5	1086.3	843.5	1831.8
область				
Вінницька	246.1	112.1	81.7	127.7
Волинська	253.3	54.3	48.2	141.6
Дніпропетровська	322.0	23.9	16.8	25.2
Донецька	109.7	11.9	8.4	26.4
Житомирська	153.3	57.9	46.8	64.7
Закарпатська	208.1	50.3	39.7	164.5
Запорізька	297.6	15.2	9.6	15.4
Ів.-Франківська	195.3	71.0	52.6	85.4
Київська	178.3	25.0	21.1	64.7
Кіровоградська	297.2	29.6	17.9	34.0
Луганська	165.9	10.7	6.7	5.6
Львівська	294.0	90.7	69.4	117.9
Миколаївська	323.3	33.3	25.4	19.4
Одеська	297.3	45.6	34.1	47.1
Полтавська	251.4	48.2	34.5	60.9
Рівненська	244.3	48.5	41.9	199.4
Сумська	118.2	35.2	29.6	51.3
Тернопільська	206.0	59.9	49.1	154.5
Харківська	266.5	29.7	22.7	34.9
Херсонська	322.8	19.5	20.3	6.6
Хмельницька	183.0	75.3	62.6	122.2
Черкаська	197.2	29.5	22.2	107.7
Чернівецька	176.0	62.2	41.2	97.1
Чернігівська	135.7	46.8	41.0	57.6

52. 11. Наявність техніки у 2021 році за регіонами

Область	Частка ДГ які мають техніку, %	З числа ДГ, які мають техніку, частка ДГ, що мають					
		трактор	комбайн	плуг	культиватор	сівалку	вантажний авто
Україна	22.6	19.1	1.4	25.0	13.7	11.5	2.5
область							
Вінницька	15.3	46.5	1.8	44.8	20.8	17.9	5.7
Волинська	35.6	33.0	1.2	77.5	38.2	31.3	0
Дніпропетровська	21.8	9.0	2.1	6.1	5.9	6.0	2.3
Донецька	53.9	5.6	0.4	4.9	5.7	4.9	0.2
Житомирська	42.6	13.7	0.9	23.5	4.7	4.7	1.3
Закарпатська	7.7	35.9	0	32.3	39.6	27.9	3.9
Запорізька	12.6	17.2	5.1	6.2	6.8	6.4	8.4
Ів.-Франківська	7.3	32.3	1.6	28.7	19.3	10.4	10.5
Київська	7.0	35.8	3.3	26.2	15.7	11.6	2.1
Кіровоградська	13.4	24.5	2.0	20.2	22.6	13.4	5.5
Луганська	57.5	9.3	0.7	5.3	5.2	4.5	0.9
Львівська	13.3	22.0	2.7	60.6	24.2	13.8	1.4
Миколаївська	28.2	9.9	1.5	4.5	6.9	3.5	1.0
Одеська	28.8	12.0	2.2	6.9	5.2	7.3	2.5
Полтавська	6.4	61.3	3.1	42.7	30.9	45.1	8.5
Рівненська	80.0	9.0	0.4	23.5	8.7	5.8	0.1
Сумська	20.9	25.5	2.8	40.0	18.6	14.8	2.0
Тернопільська	56.3	16.6	0.5	21.6	13.1	11.9	4.2
Харківська	6.9	45.8	2.1	30.2	29.9	31.1	4.5
Херсонська	16.2	17.9	2.2	15.7	9.8	6.4	3.8
Хмельницька	16.0	18.0	2.1	22.1	15.0	13.2	2.6
Черкаська	14.4	21.6	3.1	12.8	16.0	13.2	8.5
Чернівецька	22.5	14.5	0.3	19.5	9.8	14.3	0.8
Чернігівська	12.6	56.5	0.5	51.5	28.7	19.1	2.6

53. Площа сільськогосподарських угідь, сіножатей, пасовищ та ріллі у світі
(за А. О. Бабичем, 1995)

Континенти, країни	Сільськогосподарські угіддя, млн га	Сіножаті і пасовища		Рілля	
		площа, млн га	% в с.-г. угіддях	площа, млн га	% в с.-г. угіддях
У світі і по континентах					
У світі — всього	4868,3	3424,3	70,3	1345,9	27,6
Африка	1082,0	899,5	83,1	163,6	15,1
Північна Америка	633,4	362,0	57,2	264,4	41,7
Південна Америка	610,1	497,1	81,5	96,8	15,9
Азія	1259,0	799,9	63,5	424,8	33,7
Європа	217,5	80,8	37,2	122,6	56,4
Океанія і Австралія	481,8	429,2	89,1	51,6	10,7
Країни					
Китай	496,3	400,0	80,6	93,1	18,8
Австралія	466,0	415,0	89,1	58,0	10,9
США	426,9	239,2	56,0	185,7	43,5
Бразилія	245,8	186,8	76,0	49,5	20,1
Казахстан	221,8	186,3	84,0	35,3	16,0
Росія	210,3	78,0	37,1	129,9	61,8
Індія	181,1	11,4	6,3	166,1	91,7
Аргентина	169,2	142,0	83,9	25,0	14,8
Мексика	99,2	74,5	75,1	23,2	23,4
Канада	73,4	27,9	38,0	45,4	61,9
Нігерія	72,4	40,0	55,2	29,9	41,3
Україна	41,9	7,5	17,9	33,4	79,7
Туреччина	39,8	12,4	х	х	х

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ПОСТАНОВА
від 7 червня 2017 р. N 413
Київ

Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними
СТРАТЕГІЯ

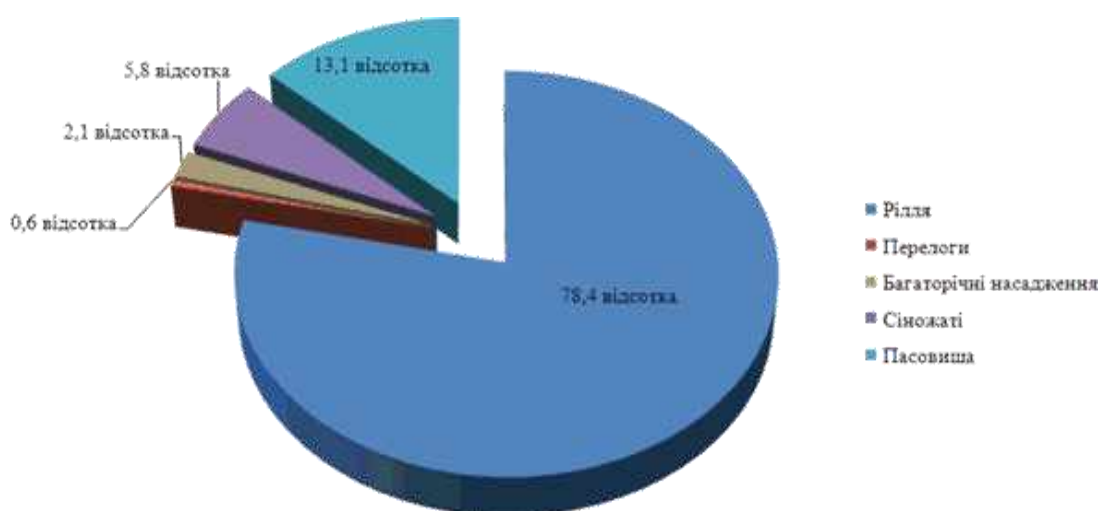
удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними
Загальна частина

На сьогодні існує нагальна потреба у визначенні ефективного механізму управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності, запобігання зловживанням, недопущення соціальної напруги у цій сфері.

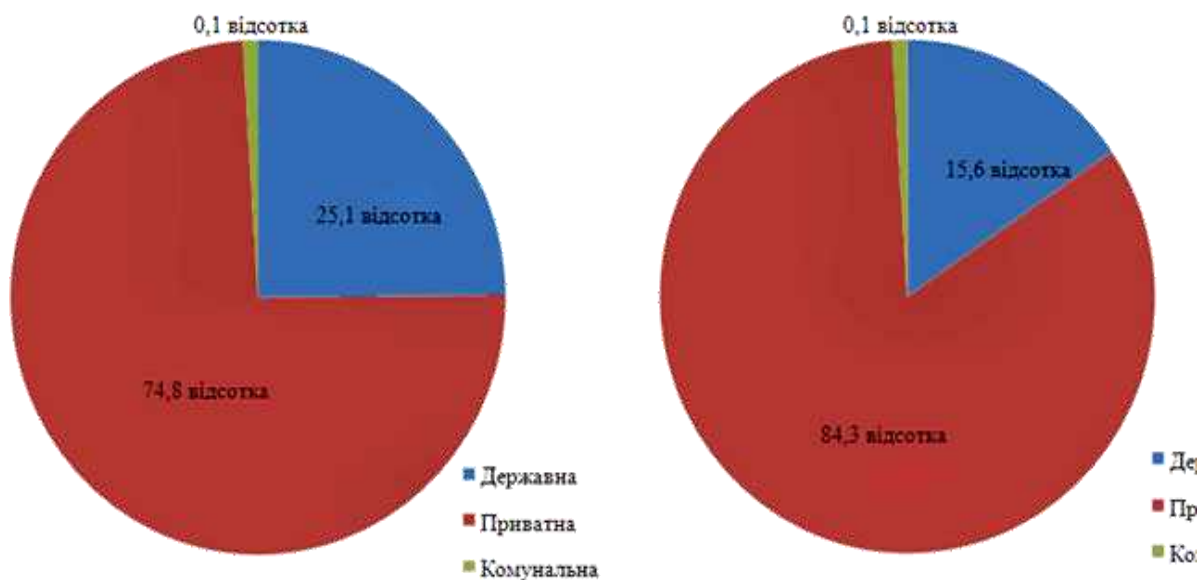
Україна має значний земельно-ресурсний потенціал.

Показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одну особу є найвищим серед європейських країн і становить 0,9 гектара, у тому числі 0,7 гектара ріллі (середній показник європейських країн – 0,44 і 0,25 гектара відповідно).

У цілому площа сільськогосподарських земель становить 42,7 млн. гектарів, або 70 відсотків площі усієї території країни, а площа ріллі – 32,5 млн. гектарів, або 78,4 відсотка усіх сільськогосподарських угідь.

Рис. 1. Структура сільськогосподарських угідь

Рис. 2. Розподіл сільськогосподарських угідь за формою власності

Площа чорноземів в Україні становить від 15,6 млн. до 17,4 млн. гектарів, або близько 8 відсотків світових запасів.

Водночас у структурі земельних ресурсів країни та землекористуванні спостерігаються значні диспропорції, поглиблення яких може становити загрозу навколишньому природному середовищу та життєвому середовищу, а також ефективності господарської діяльності, стійкому розвитку національної економіки в цілому.

В Україні для господарського використання залучено понад 92 відсотки території. Надзвичайно високим є рівень розораності території і становить понад 54 відсотки (у розвинутих країнах Європи – не перевищує 35 відсотків). Фактична лісистість території України становить лише 16 відсотків, що недостатньо для забезпечення екологічної рівноваги (середній показник європейських країн – 25-30 відсотків).

Надмірна розораність земель (понад 54 відсотки земельного фонду України), у тому числі на схилах, призвела до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екологічну сферу.

Рис. 3. Розораність сільськогосподарських угідь у регіонах України

В Україні нараховується понад 1,1 млн. гектарів деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. гектарів порушених земель, які потребують рекультивації, та 315,6 тис. гектарів малопродуктивних угідь, які потребують поліпшення.

Найбільш істотним фактором зниження продуктивності земель і зростання деградації агроландшафтів є водна ерозія ґрунтів.

Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,3 млн. гектарів (32 відсотки), у тому числі 10,6 млн. гектарів орних земель. У складі еродованих земель перебуває 4,5 млн. гектарів із середньо- та сильнозмитими ґрунтами, у тому числі 68 тис. гектарів повністю втратили гумусовий горизонт.

Іntenсивно розвиваються процеси лінійного розмиву та яроутворення. Площа ярів становить 140,4 тис. гектарів, а їх кількість перевищує 500 тисяч. Іntenсивність ерозії в окремих яружно-балкових системах перевищує середні показники у 10-20 разів.

Вітровій ерозії систематично піддається понад 6 млн. гектарів земель, а пиловим бурям – до 20 млн. гектарів.

На якісний стан земельних ресурсів впливають також інші негативні фактори, зокрема засоленість, солонцюватість, перезволоженість, кислотність, кам'янистість.

Інтенсивне сільськогосподарське використання земель призводить до зниження родючості ґрунтів через їх переущільнення, зокрема чорноземів, втрати грудкувато-зернистої структури, водопроникності та аераційної здатності з усіма екологічними наслідками.

Посилилися процеси деградації ґрунтового покриву, що зумовлено техногенним забрудненням. Найбільшу небезпеку для навколишнього природного середовища становить забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами, збудниками хвороб.

На якісний стан земельних ресурсів та цілого ряду об'єктів галузей економіки істотно впливають гідрометеорологічні та небезпечні екзогенні геологічні процеси і явища (селі, зсуви, обвали, карсти, просідання ґрунту, абразія, руйнування берегів водосховищ тощо), які поширені більш як на 50 відсотках території.

Протягом останніх років недостатньо задіяним для оптимізації використання та охорони земель залишається механізм поєднання заходів економічного стимулювання і юридичної відповідальності в галузі охорони земель, а також встановлення на законодавчому рівні природоохоронних обмежень у використанні земель шляхом здійснення ефективного землеустрою.

Важливими факторами у боротьбі з вітровою ерозією залишаються роботи із створення системи полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень. На даний час площі захисних лісових насаджень становлять 1,5 млн. гектарів, у тому числі полезахисних лісосмуг – 446,7 тис. гектарів.

Існують також проблеми в земельних відносинах, реформування яких започатковане у 1991 році і не завершене, не досягнуто основної мети земельної реформи – передачі землі ефективному власнику та запровадження еколого-економічної моделі господарювання.

Не повною мірою соціально справедливим був процес приватизації колективних сільськогосподарських підприємств з передачею сільськогосподарських земель у приватну власність.

Відсутність еколого-економічного обґрунтування перерозподілу земельних ресурсів призвела до подрібнення сільськогосподарських полів, у результаті чого 6,9 млн. громадян (46,4 відсотка сільського населення) набули право на земельну частку (пай), а 27 млн. гектарів

сільськогосподарських земель передано у приватну власність, і, як наслідок, неефективного використання значної кількості розпайованих земельних ділянок.

За відсутності вільного обігу земель сільськогосподарського призначення на сьогодні не здійснюються заходи з консолідації земель, а процеси урбанізації призводять до подальшого подрібнення земельних ділянок та необґрунтованої зміни їх цільового призначення.

(абзац двадцять третій розділу із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 р. N 688)

Середній розмір земельної частки (паю) в розрізі регіонів

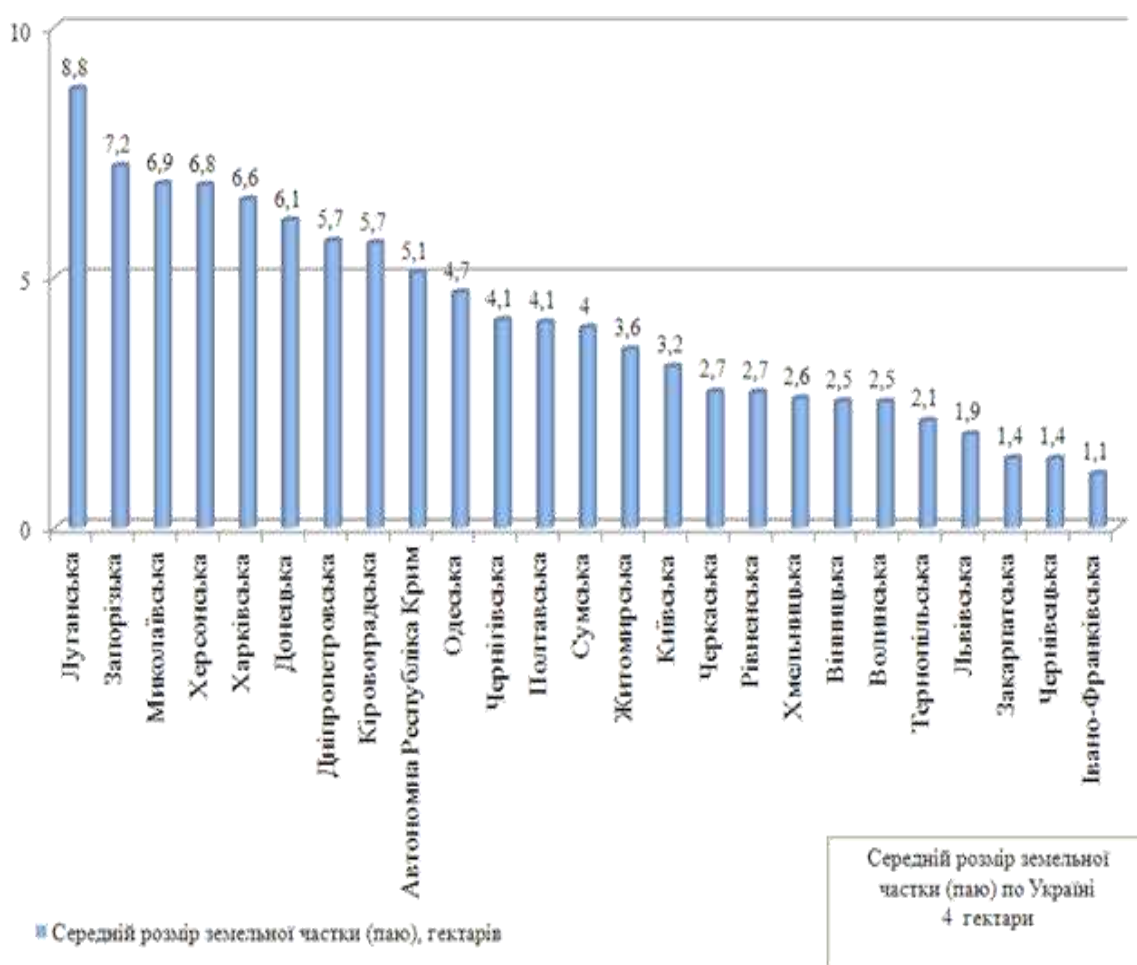
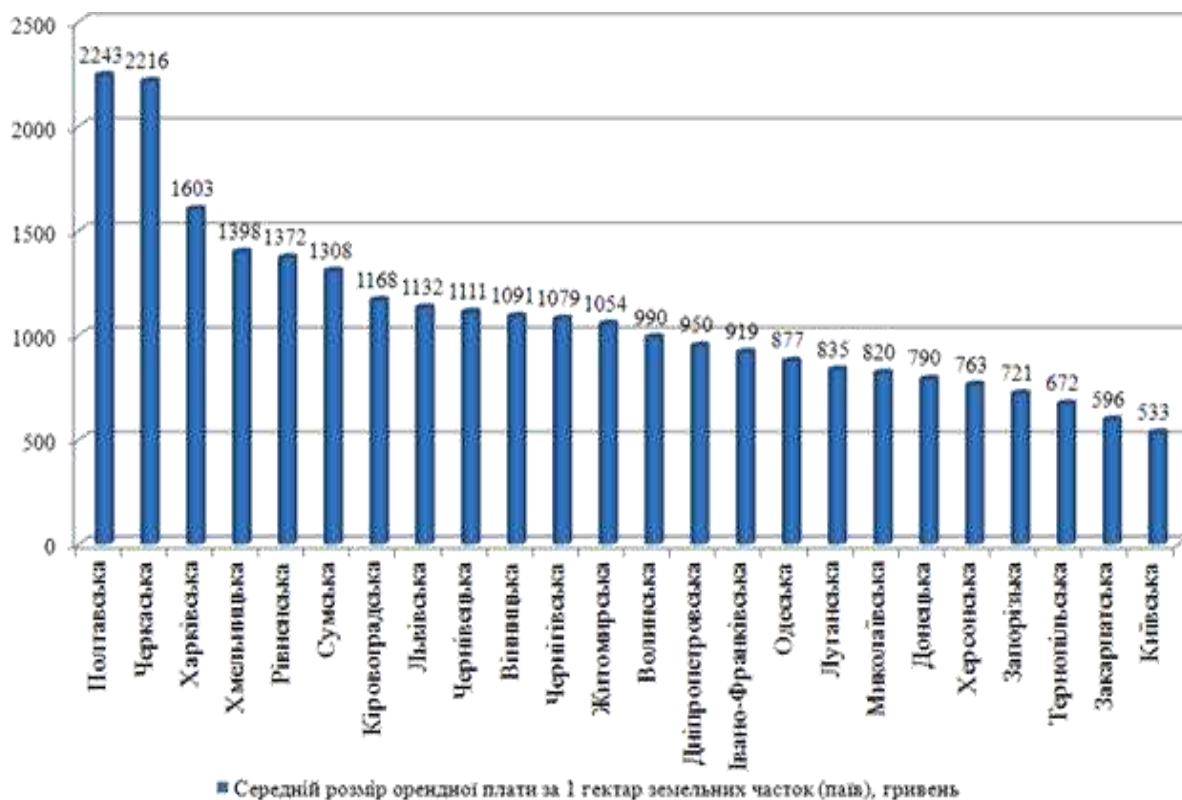

Рис.4. Середній розмір земельної частки (паю) в розрізі регіонів

На сьогодні майже 1,4 млн. гектарів розпайованих земельних ділянок не використовуються. Близько 1 млн. осіб не обробляють і не здають земельні ділянки в оренду. Як наслідок, не використовуються земельні частки (паї) загальною площею 4,8 млн. гектарів, або близько 12 відсотків загальної площі сільськогосподарських угідь.

З огляду на обмежені матеріальні ресурси у власників земельних часток (паїв), а також неможливість їх продажу практично єдиним способом існування дрібних власників на селі залишається передача земельних ділянок в оренду. Цією ситуацією користуються орендарі, визначаючи умови та занижену вартість орендної плати (середній розмір орендної плати на рік становить 1093 гривні за 1 гектар).

Рис. 5. Середній розмір земельної частки (паю) в розрізі регіонів

Концентрація земель сільськогосподарського призначення в орендарів призведе до виснаження найближчим часом значної частини найбільш родючих земель, переданих в оренду.

Складна ситуація склалася з використанням земель сільськогосподарського призначення державної власності.

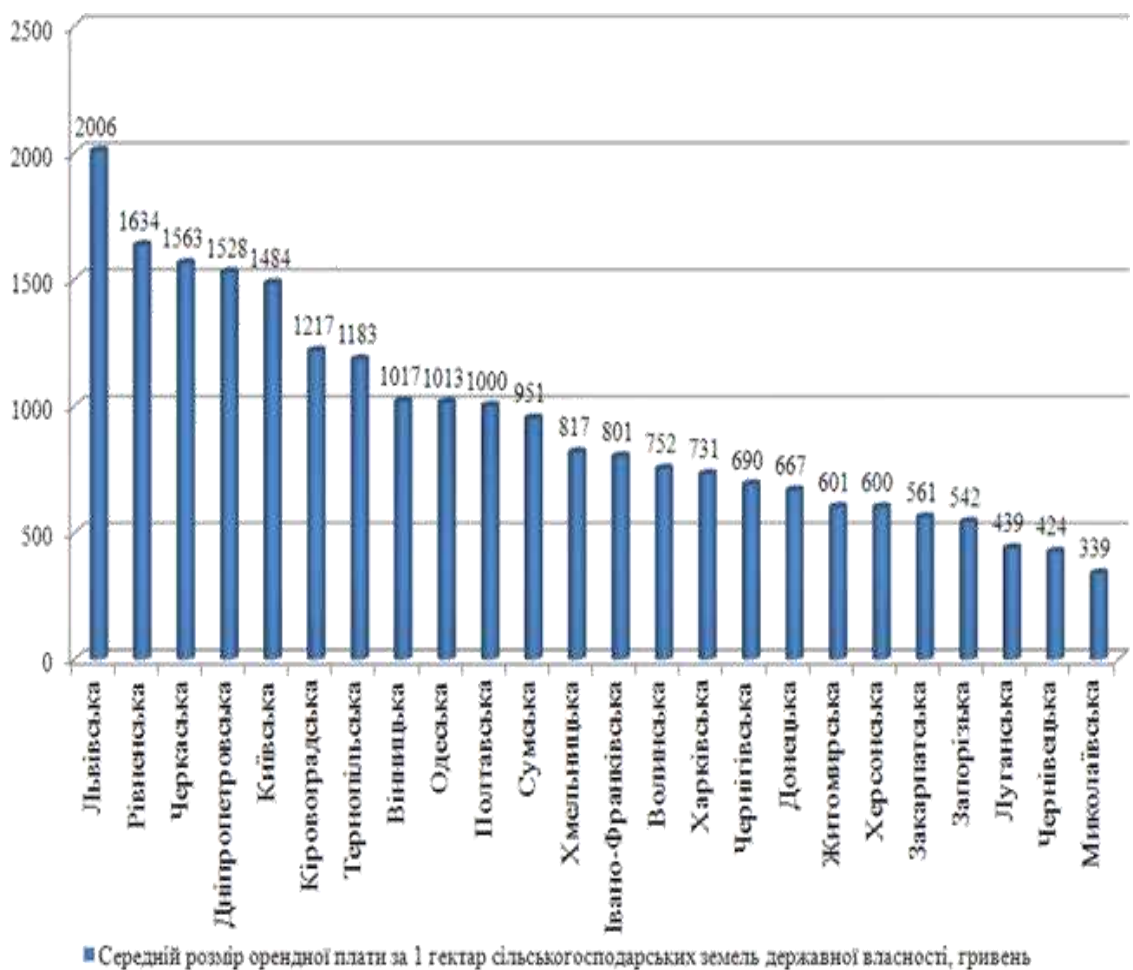
На сьогодні у державній власності перебуває 10,4 млн. гектарів сільськогосподарських угідь, з яких 3,2 млн. гектарів – у постійному користуванні державних підприємств, установ та організацій, 2,5 млн. гектарів – у запасі (не надані у власність та користування), решта – в оренді.

Землі, які перебувають у користуванні державних підприємств, установ та організацій, використовуються нераціонально шляхом

укладення договорів про спільний обробіток, що призводить до тіньового обороту коштів.

Крім того, значна кількість таких землекористувачів не оформили право на земельні ділянки, що призводить до рейдерських захоплень земельних ділянок державної власності.

З переданих в оренду земель державної власності понад 27 тис. договорів укладено із розміром орендної плати від 1 до 3 відсотків нормативної грошової оцінки земель, тобто середній розмір плати за 1 гектар становить 940 гривень.

Рис.6. Середній розмір орендної плати за 1 гектар земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності

Обмеженість земельних ресурсів є головним фактором, який впливає на ціну землі і капітальні витрати. Орендна плата за землі сільськогосподарського призначення у світі є високою, зокрема у Німеччині, Нідерландах та Данії вона становить більше 200 євро за 1 гектар ріллі, у США – до 10 відсотків ринкової вартості, або 350–400

родючості, виникла негативна тенденція втрати гумусу.

Так, за останні 20 років у середньому по Україні вміст гумусу зменшився на 0,22 відсотка в абсолютних величинах, що є значним відхиленням, оскільки для його збільшення в ґрунті на 0,1 відсотка в природних умовах необхідно 25–30 років.

До зниження родючості ґрунтів призводить також порушення сівозміни. Зокрема, соняшник у деяких областях займає площу понад 30 відсотків орних земель. При цьому в більшості випадків культура повертається на попереднє поле через три роки, а рекомендовано через шість – сім років. Порушення вимог щодо сівозміни, крім підвищення рівня забур'яненості та розвитку захворювань культур, призводить до ґрунтоперевтоми.

Під час передачі земельних ділянок в оренду на довгостроковий період втрачаються будь-які можливості здійснення контролю за недобросовісними орендарями, що призводить до втрати цінності вітчизняних чорноземів.

Під час розпорядження землями сільськогосподарського призначення державної власності не враховуються такі важливі фактори, як передача земель сільськогосподарського призначення державної власності та прав на них через процедуру проведення земельних торгів; передача земель сільськогосподарського призначення державної власності з урахуванням перспективи розвитку прилеглих населених пунктів згідно із схемами планування території Автономної Республіки Крим, областей та районів, генеральних планів населених пунктів, планів зонування територій і детальних планів території, дотримання раціонального використання території, недопущення черезсмужжя, далекоземелля та забезпечення дотримання вимог щодо екологічної безпеки, охорони земельних ресурсів, відтворення родючості ґрунтів, продуктивності земель сільськогосподарського призначення.

Актуальним є питання реалізації державної земельної політики, її ефективності, професійності, належного управління земельними ресурсами.

Реалізація державної земельної політики передбачає провадження органами державної влади діяльності у сфері земельних відносин, спрямованої на раціональне використання та охорону землі, забезпечення продовольчої безпеки країни і створення екологічно безпечних умов для провадження господарської діяльності та проживання громадян. Якість державної земельної політики визначається з урахуванням критеріїв (вимог) належного державного управління земельними ресурсами, що

містяться в рекомендаціях Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО).

Відповідно до рекомендацій Європейської економічної комісії ООН з питань управління земельними ресурсами для належного державного управління земельними ресурсами повинні бути здійсненні заходи щодо:

визначення на законодавчому рівні сутності землі, форм і характеру власності, форм користування і прав на землю, обмежень і зобов'язань, які повинні реєструватися;

комерційного використання системи управління земельними ресурсами відповідно до довгострокової фінансової моделі, системи нормативно-правового регулювання та адміністративного управління, а також орієнтації системи управління земельними ресурсами на задоволення попиту споживачів;

забезпечення прозорості діяльності системи управління земельними ресурсами, надійного, вільного, з низькими витратами доступу до земельної інформації всіх суб'єктів ринку;

проведення постійного моніторингу, оцінки та здійснення контролю за ефективністю, цілісністю і прозорістю системи управління земельними ресурсами з урахуванням показників, що відображають, зокрема, витрати коштів і часу на виконання кожної операції із землею, а також ступінь задоволення потреб.

Результати аналізу реальної ситуації в Україні дають змогу стверджувати, що на сьогодні ці заходи здійснені не в повному обсязі.

Державну земельну політику можна вважати такою, що перебуває у стадії формування та не повною мірою відповідає європейським і світовим критеріям і вимогам щодо належного управління земельними ресурсами.

На сьогодні в Україні немає затвердженої на законодавчому рівні загальної стратегії розвитку земельних ресурсів і земельних відносин.

Тому, виникла нагальна потреба запровадження комплексних підходів до визначення та узгодження цілей і пріоритетів під час управління землями сільськогосподарського призначення державної власності та побудови технологічного ланцюга здійснення взаємопов'язаних заходів для запровадження процесів формування та реалізації державної політики у відповідній галузі.

Вимога цієї Стратегії стосується усіх органів виконавчої влади, які здійснюють державне управління землями сільськогосподарського призначення державної власності, та усіх землекористувачів таких земель.

Економічне становище

На сьогодні в країнах з різним суспільно-політичним укладом існує

різний рівень централізації та децентралізації управління земельними ресурсами, повноваження щодо регулювання землекористування здійснюють представницькі органи територіальних громад та такі спеціалізовані установи, як Словацький земельний фонд (Словаччина), Агентство сільськогосподарської нерухомості (Польща), Національна земельна служба (Литва), Державна земельна служба (Латвія), Департамент консолідації земель (Данія).

Різними є організаційно-правові форми землекористування та форми власності на земельні ресурси. Результати аналізу законодавства ряду країн дають змогу стверджувати, що практично в кожній з них існують різні обмеження. Обмеження, пов'язані з розміром земельних ділянок, характерні для країн з перехідною економікою та країн з обмеженою кількістю земельних ресурсів. Як правило, такі обмеження встановлюються на муніципальному або регіональному рівні, зокрема:

Угорщина – не більш як 300 гектарів (для фізичних та юридичних осіб);

Румунія – не більш як 200 гектарів (для фізичних та юридичних осіб);

Данія – не більш як 30 гектарів (для осіб, які мають фахову освіту та фермерський досвід).

Основними принципами політики Європейського Союзу щодо власності на землю, в тому числі сільськогосподарського призначення, є забезпечення права на вільний рух капіталу, відкриття та ведення приватного бізнесу та відсутність дискримінації. У більшості країн – членів Європейського Союзу відсутні юридичні обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями (будь-яка фізична чи юридична особа може законно придбати сільськогосподарську землю та володіти нею). Юридичні обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями передбачають обмеження кількості потенційних покупців і конкуренцію з боку ринку продажу сільськогосподарських земель.

У країнах, що пізніше стали членами Європейського Союзу, як правило, вводяться обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями для іноземців (у тому числі для громадян держав – членів Європейського Союзу). Так, у Чехії та Словаччині діє обмеження щодо іноземних фізичних та юридичних осіб, які не можуть купувати сільськогосподарську землю, що спрямовано на запобігання спекуляції сільськогосподарськими землями у державах – членах ЄС (табл. 1).

1. Порівняльна характеристика стану землекористування в європейських країнах та Україні

Найменування показника	Україна	Країни Європи	Країни ЄС
Площа земель, млн. гектарів	60,4	1015,6	437,4
Площа чорноземів, млн. гектарів	28	84	18
Площа сільськогосподарських земель, млн. гектарів	42,7	474,8	177,7
Площа орних земель, млн. гектарів	32,5	277,8	115,7
Частка орендованих сільськогосподарських угідь, відсотків	97	62	53
Площа сільськогосподарських земель, сертифікованих як органічні, млн. гектарів	0,3	11,6	5,3
Площа зрошуваних земель, млн. гектарів	0,5	20,8	11,1
Ціна інвестицій, тис. доларів США за 1 гектар	1	4	5,5
Експорт зернових, млн. тонн	34,8	130	38,5
Площа сільськогосподарських земель на одного жителя, гектарів на одну особу	0,7	0,6	0,4
Ціна за 1 гектар земель сільськогосподарського призначення, тис. доларів США		3,7	7,2

У Болгарії проведення земельної реформи почалося на початку 90-х років ХХ сторіччя, під час якої право власності на землю отримали всі, хто міг довести, що був її власником до 1946 року.

Колишнім землевласникам поверталася вся земля. Таким чином, на сьогодні у приватній власності сконцентровано 98 відсотків фермерських земель.

Для нових власників запроваджувався мораторій на продаж строком на три роки. На сьогодні існує лише часткове обмеження щодо участі іноземного капіталу в аграрному землеволодінні.

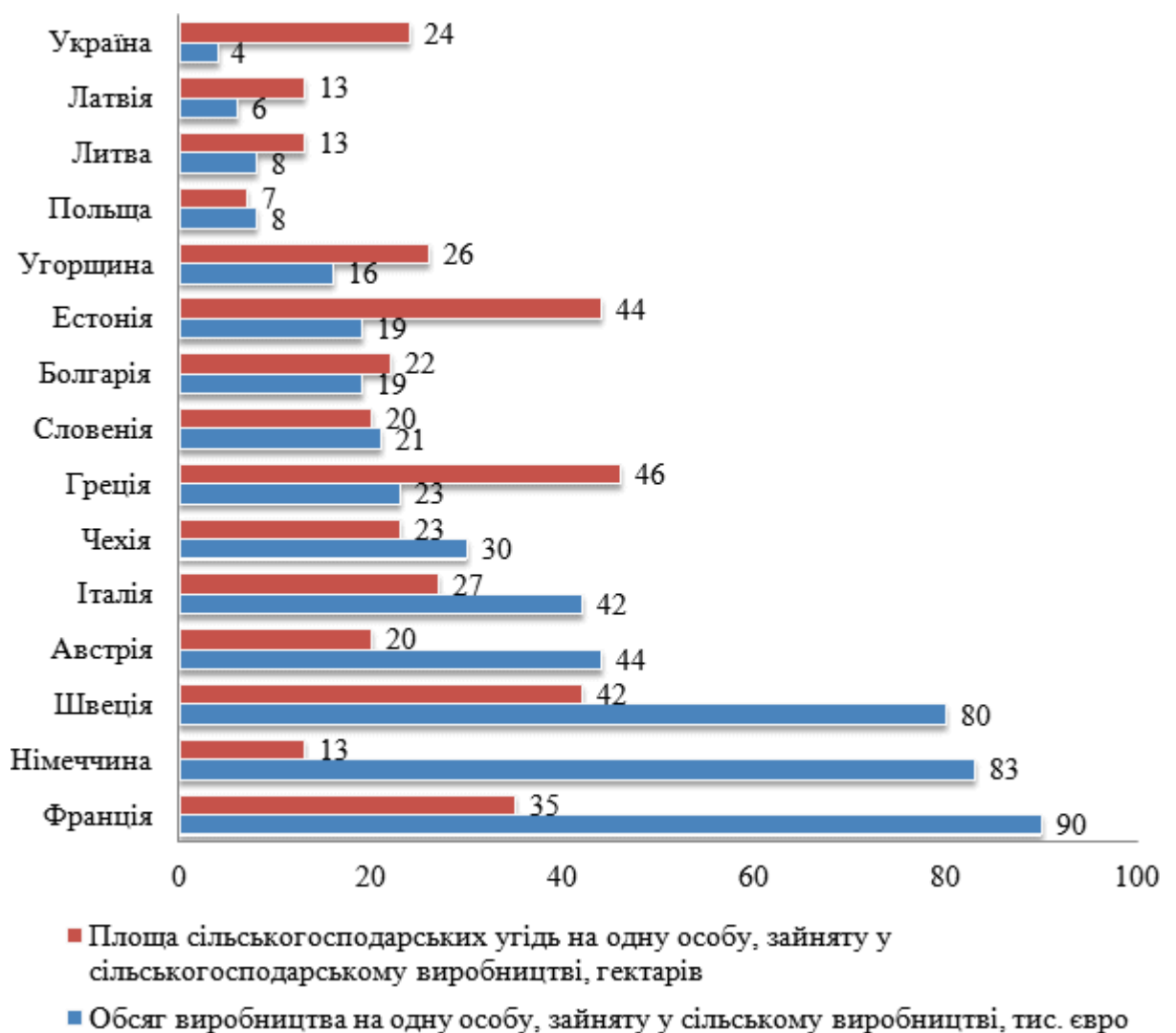
Придбати землю можуть громадянин Болгарії, юридична чи фізична особа, яка перебуває на території країни більше п'яти років, компанія з країни, з якою Болгарія уклала міжнародну угоду, а також з країни – члена Європейського Союзу.

Ціни на землю не регулюються, обмежень щодо площі, яка може бути продана одній особі, немає. Середня вартість сільськогосподарських земель становить 4,5 тис. доларів за 1 гектар.

В Естонії реформа почалася на початку 90-х років ХХ сторіччя. Найскладнішим завданням було знайти баланс між реституцією – поверненням земель колишнім власникам та дистрибуцією державних земель між селянами, які працювали на ній за часів СРСР. Цей процес значно ускладнював реформу, яка затягнулася на роки.

Іноземцям майже одразу було дозволено брати участь у купівлі землі за умови лише фермерського її використання, а також узаконювалося право зміни цільового статусу землі після п'яти років її використання за прямим призначенням.

Близько 60 відсотків земельного фонду перебуває в оренді у виробників аграрної продукції.

Рис. 8. Площа сільськогосподарських угідь на одну особу, зайняту у сільському виробництві

Ціни на землю держава не регулює. Середня вартість землі становить 5 тис. доларів за 1 гектар.

У Польщі проведення реформи почалося тоді ж, коли в Болгарії та

Естонії. Колективізація у країні після її приєднання до соціалістичного табору була здебільшого провалена. Близько 75 відсотків орних земель продовжували залишатися у приватній власності навіть за комуністичного правління.

Ціни на землю держава не регулює. Максимальна площа ділянки у власності фізичної особи становить 500 гектарів. Податок на продаж землі коливається від 2 до 5 відсотків і стягується з покупця.

Часткові обмеження щодо участі іноземного капіталу в купівлі сільськогосподарських земель існують, але з 1 травня 2016 р. вони були скасовані щодо громадян ЄС. Середня вартість землі становить 10 тис. доларів за 1 гектар.

У Румунії відбувся процес передачі землі з державної власності в приватну шляхом дистрибуції та часткової реституції. Обмеження на придбання сільськогосподарських активів незначні: покупець повинен мати професійний досвід чи кваліфікацію управління агросектором, максимальна площа для фізичних осіб становить 100 гектарів.

У Румунії 94 відсотки земельного фонду перебуває у приватній власності. Після вступу країни до ЄС у 2007 році було запроваджено мораторій строком на сім років для продажу земель нерезидентам. У 2014 році його строк закінчився і ринок став відкритим для іноземного капіталу.

Ціни на землю держава не регулює. Податок на продаж землі становить 2–3 відсотки вартості угоди. Громадяни ЄС мають доступ до купівлі сільськогосподарської землі за умови її використання за прямим призначенням. Середня вартість землі становить 6 тис. доларів за 1 гектар. У Хорватії процес реституції почався після розпаду колишньої Югославії згідно з Дейтонськими мирними угодами 1996 року. Остаточо він завершився лише 2010 року, коли право на повернення земельної власності набули іноземні громадяни, що могли довести свою спадковість. Ціни на землю в Хорватії не регулюються, обмежень щодо площі, яка може бути продана, немає. Податок на продаж землі і землеволодіння становить 5 відсотків. Іноземці не мають доступу до купівлі аграрної землі. Середня її вартість становить 7 тис. доларів за 1 гектар.

У Сербії земельна реформа почалася із прийняттям закону про реституцію, згідно з яким 74 відсотки сільськогосподарських земель повернуто приватним власникам, яких позбавили прав на землеволодіння у 1953 році.

Процес реституції щодо виноградників відбувався в іншому порядку. Орендарі державних земель отримали право на продовження

оренди на 30 років. Також у період 2002–2008 років було приватизовано на конкурсній основі дев'ять великих державних аграрних компаній і 125 радгоспів.

На сьогодні 92 відсотки сільськогосподарських земель перебуває у приватній власності. Ціни на землю держава не регулює, існує обмеження на мінімальну земельну ділянку – 0,5 гектара. Іноземці не мають права на придбання землі. Середня її вартість – 13 тис. доларів за 1 гектар.

У всіх зазначених країнах поступово було створено або цілком відкритий земельний ринок або ринок з частковими обмеженнями. Трансформація соціалістичного устрою в капіталістичний призвела до зменшення частки агровиробництва у структурі валового внутрішнього продукту, але спричинила зростання рентабельності та продуктивності агросектору.

Вибір моделі розвитку ринку аграрної землі у зазначених країнах дав поштовх стрімкому соціально-економічному розвитку.

Інша ситуація склалася з розвитком ринку в окремих найбільш розвинутих державах – членах ЄС.

Австрія не належить до аграрних країн ЄС. Лише 1,4 відсотка у національному валовому внутрішньому продукті припадає на агропромисловий комплекс. У приватній власності перебуває 53 відсотки сільськогосподарських земель.

У кожній федеральній землі діє окремий закон, що регламентує право власності на землі, а порядок угод купівлі-продажу визначається місцевими виконавчими органами. В окремих провінціях встановлено обмеження щодо ціни та мінімального розміру наділу.

Часткове обмеження на купівлю сільськогосподарських земель стосується також гірських районів – право на купівлю мають лише зареєстровані фермери. Мінімальний строк оренди становить три роки. Встановлено заборону на подрібнення сільськогосподарських земель – успадкувати земельну власність може лише одна дитина. У деяких провінціях визначено винятки.

Податок від укладення угоди на купівлю землі становить 3,5 відсотка вартості угоди, його сплачує покупець. Сума за послуги реєстрації на кадастровій карті (1,1 відсотка вартості угоди) теж стягується з покупця. Податок на дохід від продажу наділу становить 20 відсотків вартості угоди. Майже 2 відсотки землевласників володіють 18,4 відсотка сільськогосподарських земель.

В Австрії створено максимальну збалансовану модель ринку із забезпеченням високої ефективності виробництва та сумісності з

принципами охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання ґрунтів. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 42 тис. доларів за 1 гектар.

Великобританія не є аграрною державою. Частка агропромислового комплексу у національному валовому внутрішньому продукті становить лише 0,7 відсотка, 90 відсотків сільськогосподарських земель перебуває у приватній власності.

Ринок максимально лібералізований – жодних обмежень щодо права власності для іноземних компаній чи фізичних осіб не існує. Не встановлено обмеження щодо площі землі, яка перебуває у приватній власності, крім Шотландії, де мінімальна ділянка повинна становити 0,3 гектара.

В окремих адміністративно-територіальних одиницях діє прогресивна шкала оподаткування від нульової ставки залежно від вартості угоди. Строки оренди землі не регулюються, крім Шотландії – не більше 175 років.

Великобританія належить до країн з найвищим рівнем механізації сільського господарства та продуктивності виробництва. Хоча фермерство непопулярне серед молоді (середній вік британського фермера становить 59 років), сільське господарство вважається одним з найбільш привабливих інвестиційних активів. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 31 тис. доларів за 1 гектар.

Ірландія має один з найбільш лібералізованих ринків землі у ЄС. Процес перерозподілу земель відбувався під контролем держави та з урахуванням субсидіювання, традиційно довгострокові позики видавалися селянам на 66 років.

Боргові зобов'язання передаються наступним поколінням, у результаті чого близько 91 відсотка земель сільськогосподарського призначення перебуває у приватній власності, близько 20 відсотків – в оренді.

Особливістю ірландського ринку є короткострокові, сезонні орендні угоди, які традиційно укладаються неформально і не вимагають реєстрації на відміну від довгострокової оренди.

Обмежень на купівлю землі в Ірландії для іноземців не існує. Лише для юридичних осіб – нерезидентів ЄС вимагається одержання дозволу земельної комісії. Обмежень щодо мінімальної чи максимальної площі, яка може перебувати у власності однієї особи, немає. Реєстраційний збір може коливатися від 1 відсотка до 8 відсотків вартості угоди, проте для молодих фермерів застосовується нульовий податок.

Мито за оренду землі становить лише 1 відсоток вартості угоди. У разі реалізації фермерами екологічних програм чи інфраструктурної розбудови застосовується гнучка система податкових пільг. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 39 тис. доларів за 1 гектар.

В Іспанії в результаті земельної реформи було запроваджено категорію "пріоритетність", яка надавала інноваційним аграрним компаніям право на довгострокову оренду землі, щорічну допомогу від держави протягом восьми років та інші пільги. Уряд також встановив планку для обов'язкового страхування.

Земельний податок перевищує 0,3 відсотка вартості землі. Податок на передачу прав власності становить 6–7 відсотків вартості угоди.

Обмежень на купівлю та продаж землі для іноземців немає. Немає регуляції цінового коридору, не визначено мінімальні чи максимальні обсяги земельної ділянки для агробізнесу. В Іспанії один з найвищих у ЄС рівень доданої вартості в агропромисловому комплексі на одного робітника. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 16 тис. доларів за 1 гектар.

Німеччина є країною з традиційно високим рівнем механізації та запровадження екологічно оощадних технологій в агровиробництві. Проте у 90-ті роки ХХ сторіччя в агропромисловому комплексі країни виникла політично обумовлена криза, причина якої полягала в інкорпорації колгоспів колишньої НДР у лібералізований та високорозвинутий ринок ФРН. Процес приватизації угідь мав три етапи.

На першому етапі землю не продавали, а лише надавали в оренду на 12 років; на другому – державну землю продавали за пільговою вартістю насамперед тим, хто втратив свої наділи у 1945 році або вже був залучений в агровиробництво; на третьому – землі, які продовжували перебувати в державному фонді, реалізовувалися на ринкових умовах через аукціони.

Колишні землевласники можуть придбати сільськогосподарські землі за пільговою вартістю, але за умови використання їх за призначенням протягом наступних 20 років. Податок становить не більше 3,5 відсотка вартості угоди і стягується з покупця.

У Німеччині переважають середні фермерські господарства і великі корпоративні ферми. Ринок східних федеральних земель майже вчетверо жвавіший, ніж західних. Середній розмір земель, які купуються і продаються, у східних регіонах вищий, ніж у західних. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 32 тис. доларів за 1 гектар.

У Нідерландах широко використовуються технології, які сприяють

високоєфективному виробництву, продуктивність якого в середньому у п'ять разів вища за загальноєвропейську.

Висока ліквідність агропромислового комплексу в Нідерландах мотивує фінансові корпорації купувати сільськогосподарські активи у власників та надавати таким власникам в оренду. При цьому попередній власник може викупити свою ділянку наприкінці строку оренди, маючи додатковий оборотний капітал без залучення кредитних ресурсів.

У Нідерландах 89 відсотків сільськогосподарської землі перебуває в приватній власності. Регуляторних обмежень щодо ціни, площі чи країни походження капіталу для інвестицій в агропромисловий комплекс у Нідерландах не існує. Податок на придбання земель становить 6 відсотків вартості угоди.

Покупець може бути звільнений від сплати податку в разі зобов'язання протягом десяти років не змінювати призначення свого активу. Мінімальний строк оренди земельної ділянки становить шість років, фермерського господарства – 12 років. Орендар має пріоритетне право на придбання своєї ділянки у разі її виставлення на аукціон.

Це один з найбільш успішних прикладів лібералізації та дерегуляції у світовій практиці. Середня вартість сільськогосподарської землі в Нідерландах становить 64 тис. доларів за 1 гектар.

Швейцарія – приклад відкритого та високотехнологічного ринку сільськогосподарських активів у світовому масштабі. Хоча в агропромисловому комплексі зайнято лише 3,2 відсотка населення, понад 50 відсотків продуктів харчування, що споживає населення, вироблено у Швейцарії.

100 відсотків землі в державі перебуває у приватній власності. Немає державного регулювання чи впливу на ринковий баланс, обмежень на право купівлі-продажу землі за умов громадянства ЄС, однієї з країн Європейської асоціації вільної торгівлі або наявності дозволу на проживання у Швейцарії.

Єдина умова для придбання сільськогосподарських земель – покупець має управляти фермою самостійно, маючи відповідний досвід чи кваліфікацію. Максимальна площа ділянки регулюється місцевими органами в кожному кантоні (самоврядній провінції). Вартість угоди не повинна перевищувати середньої вартості аналогічних ділянок за останні п'ять років на 15 відсотків. Податок на володіння землею мінімальний – не більше 0,3 відсотка ринкової вартості землі. Строк оренди повинен становити принаймні дев'ять років. Зміну цільового призначення землі після продажу заборонено. Використання земель жорстко регламентується

законодавством щодо екологічних норм та захисту тварин.

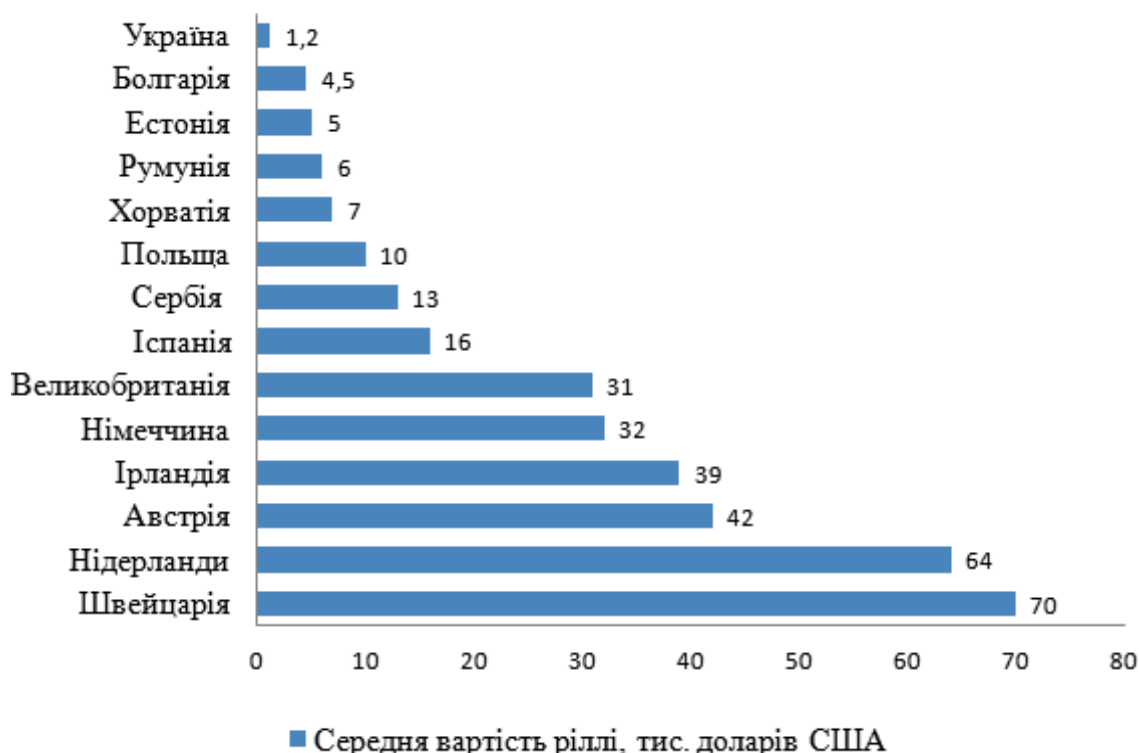
Пріоритет віддається сімейним формам виробництва. Власник землі у разі продажу повинен отримати нотаріальний дозвіл від родичів, які володіють першочерговим правом успадкування чи купівлі цієї землі.

Середня вартість землі у Швейцарії становить 70 тис. доларів за 1 гектар.

В Україні за відсутності ринку земель сільськогосподарського призначення активно розвиваються орендні відносини, вартість оренди вираховується від нормативної грошової оцінки, тому під час порівняння цін з європейськими країнами було застосовано середню вартість нормативної грошової оцінки землі в Україні.

З урахуванням світового досвіду, а також того, що в розвинутих країнах рівномірно розвиваються як орендні відносини, так і ринок земель сільськогосподарського призначення, Україні необхідно розвивати такі напрями.

Ціни на сільськогосподарські землі у державах – членах ЄС відображають не лише значну різницю в якості землі і вигідності розташування, а і попит на землі.

Рис.9. Вартість земель сільськогосподарського призначення в різних країнах

Мета Стратегії

Метою Стратегії є створення сучасної, прозорої і дієвої системи

управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності, спрямованої на забезпечення захисту інтересів суспільства (насамперед учасників антитерористичної операції), територіальних громад та держави, а також раціонального та ефективного функціонування сільськогосподарських регіонів з урахуванням потреб розвитку населених пунктів, запобігання деградації земель, необхідності забезпечення продовольчої безпеки держави.

Завдання Стратегії

Основними завданнями Стратегії є:

впровадження засад стратегічного менеджменту в систему управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності;

забезпечення оптимального використання земель, зокрема з урахуванням регіональних програм і планів розвитку територій, генеральних планів населених пунктів;

підвищення рівня прозорості та публічності під час формування та реалізації державної земельної політики;

підвищення рівня обізнаності населення, землевласників і землекористувачів щодо проблем деградації земель та сталого землекористування;

запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву, підвищення рівня родючості ґрунтів;

проведення рекультивації порушених земель.

Пріоритети управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними

Пріоритетами управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними є:

забезпечення паритету інтересів суспільства, територіальних громад та держави під час здійснення повноважень з розпорядження землями;

передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності переважно на умовах оренди на строк не більш як сім років;

передача земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в оренду виключно на земельних торгах (в тому числі тих, строк дії оренди яких припиняється), крім установлених законом випадків;

оформлення державними підприємствами, установами та організаціями права користування земельними ділянками, які ними фактично використовуються, у строк до 1 січня 2018 року;

забезпечення здійснення заходів з охорони земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів;

забезпечення відкритості, прозорості, прогнозованості, передбачуваності, послідовності діяльності Мінагрополітики та Держгеокадастру під час формування та реалізації державної політики у сфері земельних відносин;

запобігання виникненню корупційних факторів.

Механізм реалізації Стратегії.

Органи, що забезпечують реалізацію Стратегії

Органами, що забезпечують реалізацію Стратегії, є Мінагрополітики, Держгеокадастр, інші міністерства та центральні органи виконавчої влади, які беруть участь у розробленні проектів нормативно-правових актів з питань реалізації Стратегії.

Мінагрополітики забезпечує:

формування та реалізацію державної політики у сфері земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання вимог земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів;

розроблення разом з іншими центральними органами виконавчої влади проектів нормативно-правових актів на виконання положень цієї Стратегії.

Держгеокадастр:

реалізує державну політику у сфері земельних відносин, здійснює розпорядження землями сільськогосподарського призначення державної власності відповідно до закону, державний нагляд (контроль) в агропромисловому комплексі в частині дотримання вимог земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів;

проводить моніторинг та оцінку результативності реалізації Стратегії.

Очікувані результати

Реалізація Стратегії дасть змогу:

забезпечити функціонування ефективної та прозорої системи управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності з урахуванням

рішень та рекомендацій тридцять п'ятої сесії Комітету по всесвітній продовольчій безпеці міжнародної конференції по аграрній реформі і розвитку сільських регіонів – сприяння забезпеченню продовольчої безпеки і розвитку сільських регіонів шляхом удосконалення системи землекористування;

забезпечити раціональне використання земель сільськогосподарського призначення державної власності з урахуванням інтересів суспільства, територіальних громад та держави;

оптимізувати структуру, площі земель державної власності і систему землекористування;

актуалізувати дані Державного земельного кадастру;

провести консервацію деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель та рекультивацію порушених земель;

удосконалити механізм управління у сфері використання та охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів;

припинити господарське використання екологічно небезпечних, економічно неефективних земельних ділянок та їх залуження або заліснення;

знизити рівень корупції та мінімізувати соціальну напругу у сфері земельних відносин;

підвищити ефективність державної земельної політики, прискорити проведення земельної реформи.

У зв'язку з формуванням нових районів і територій громад особливої актуальності набувають питання розроблення на вказані території схем землеустрою, проектів організації агрохолдингів, фермерських господарств, охорони ґрунтів. Необхідно здійснити реструктуризацію земельно-кадастрової документації, забезпечивши у складі Державного земельного кадастру відновлення повноважень органів земельних ресурсів із державної реєстрації прав на земельні ділянки з тим, щоб ліквідувати подвійну державну реєстрацію земельних ділянок у складі Державного земельного кадастру та прав на ці самі ділянки у складі Державного реєстру прав.

РОЗДІЛ VI

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ У ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

6. 1. Організаційно-економічний механізм управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств

Актуальність проблеми. Україна має унікальний земельно-ресурсний потенціал, ощадливе, ефективне, раціональне й еколого-безпечне використання та всіляка охорона якого є в сучасних умовах однією з найактуальніших проблем національної безпеки держави. Дві треті загальної площі сільськогосподарських угідь України мають чорноземні ґрунти, які за рівнем природної родючості є одними з найкращих. Чорноземи нашої країни становлять 8,7% усіх чорноземів світу.

За період, що пройшов з початку реформи, ліквідовано монополію держави на земельну власність, сформовано приватну власність на землю, запроваджено платність землекористування, упорядковано структуру сільськогосподарського виробництва та створено нові агроформування, почав діяти ринок земель, в основному створено систему ринкового земельного законодавства.

У ході земельної реформи здійснено безпрецедентну соціальну акцію – у власність населення безоплатно передано майже 30 млн га землі, вартість якої навіть за сучасною нормативною грошовою оцінкою, сягає 800 млрд грн.

Реформування земельних відносин не позбавлено і низки недоліків. Особливо серйозні проблеми виникли при проведенні реформи з охороною земельного фонду. У процесі перерозподілу земель порушено сівозміни, подрібнено земельні масиви сільськогосподарських угідь, втрачено рубежі та елементи контурно-меліоративної організації території. Велике занепокоєння викликає той факт, що нові агроформування, створені на

засадах орендних відносин, все ще практикують короткострокову оренду, яка зумовлює виснаження родючості ґрунтів, погіршує якісний стан земель.

Фактично право селян розпоряджатися своєю власністю обмежується не лише мораторієм на продаж власних земельних ділянок, а й на результати праці на землі. По суті, родючість ґрунтів, як фактор одержання сільськогосподарської продукції в цілому і доданої вартості в процесі використання землі з урахуванням різниці в її якості, експлуатується іншими особами. Одне з основних завдань земельної реформи – раціональне використання та охорона земель – реалізується дуже повільно.

З огляду на викладене назріла необхідність розроблення конкретної програми завершення реформування земельних відносин, зокрема формування комунальної власності на землю, розв'язання питань щодо охорони земельного фонду, розвитку ринку земель, зміни спрямованості землеустрою, реформування земельного кадастру, створення повноцінного правового поля для регулювання земельних відносин.

Цілком природно, що найбільша потреба в реформуванні земельних відносин відчувалася в галузі, в якій земля відіграє роль головного засобу виробництва, – у сільському господарстві. Саме тому проведення земельної реформи в Україні з її початку має яскраво виражений аграрний характер.

Нині сільськогосподарські підприємства України ведуть господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у загальному землекористуванні становить понад 92%.

Необхідно зазначити, що оренда є поширеною формою землекористування у країнах Європейського Союзу. Країни ЄС між собою досить різняться за кількістю угод на ринку оренди. Зокрема, сільськогосподарські підприємства Словаччини та Чехії здійснюють господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у загальному розмірі землекористування становить понад 90%. Фермерські господарства Франції, Бельгії, Німеччини та Естонії мають понад 60%

орендованих земель, Великобританії – понад 40%. Найнижча частка орендованих земель в Ірландії, Данії, Фінляндії та Австрії – до 30% (табл. 6.1). У більшості країн ЄС частка орендованих сільськогосподарських угідь у загальній площі сільськогосподарського землекористування має тенденцію до зростання.

Таблиця 6.1

Частка власних і орендованих земель фермерами ЄС
(у відсотках до загальної площі сільськогосподарських земель)

Країна	Власні землі, %	Орендовані землі, %	Країна	Власні землі, %	Орендовані землі, %
Данія	76	24	Швеція	56	44
Польща	72	28	Естонія	38	62
Австрія	71	29	Німеччина	32	68
Іспанія	67	33	Бельгія	25	75
Італія	63	37	Франція	16	84
Нідерланди	62	38	Чехія	9	91
Англія	59	41	Словаччина	4	96

Підвищення ефективності використання земельних ресурсів належить до стратегічних завдань як державної аграрної політики, так і імперативів розвитку фермерських господарств. Ця проблема носить винятково комплексний характер, потребує системних господарських рішень і трансформації організаційно-економічного механізму землекористування.

В Україні проблеми розвитку фермерства, управління ефективністю використання земельних ресурсів актуалізувалися від часу проведення аграрної і земельної реформ, обрання стратегічного курсу на становлення селянського фермерського укладу. Нині це є пріоритетними задачами Концепції розвитку с і м е й н и х фермерських господарств на період до 2030 року (схвалена Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722), Стратегії розвитку аграрного сектора економіки України «3+5» Міністерства аграрної політики і продовольства України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України та

Концепції стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях до 2030 року.

Розв'язання проблем становлення й розвитку фермерських господарств в Україні, підвищення ефективності використання ними земельних ресурсів знайшли своє відображення в цілому ряді наукових праць. Загалом вченими економістами-аграріями було сформовано парадигмальні засади розвитку фермерства, трансформації земельних і орендних відносин, державної підтримки фермерських господарств і підвищення їх конкурентоспроможності, обґрунтовано основні принципи організації ефективного й екологічнобезпечного землекористування. Водночас нині поза увагою дослідників залишається організаційно-економічний механізм управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств, який потребує не тільки комплексного вивчення, а систематизації, удосконалення відповідно до стратегічних викликів сьогодення.

Загалом в економіці під механізмом розуміють систему або спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності. У широкому розумінні механізм охоплює сукупність цілеспрямованих впливів на економіку, взаємодію факторів виробництва, систему зв'язків і відносин, комплекс послідовних заходів з організації й регулювання діяльності. Залежно від форми розвитку продуктивних сил механізм є господарським, організаційно-економічним і соціально-економічним. За рівнем ієрархії економічної системи – внутрішній економічний механізм (мікрорівень) і господарський механізм (макрорівень). Своєю чергою, на кожному рівні ієрархії та залежно від сфери діяльності механізм має свої особливості. Так, у сільському господарстві виокремлюють господарський механізм виробництва зерна, цукрових буряків, молока, м'яса, розвитку окремих підгалузей; організаційно-економічний механізм ефективного використання земельних ресурсів, формування та функціонування окремих товарних ринків, розвитку інтеграційних і кооперативних відносин тощо.

Як зазначив академік П. Саблук, економічний механізм в

агропромислового виробництва забезпечує взаємозв'язок інтересів, стимулів і чинників саморегулювання для досягнення бажаного економічного ефекту; є вираженням виробничих відносин, що базуються на системі економічних інтересів в умовах ринку.

Отже, організаційно-економічний механізм фермерського господарства слід розглядати як організаційно-технічну систему зв'язків на окремих ланках фермерського ланцюга створення цінності, планування, контролю й оцінки діяльності господарства, економічної заінтересованості фермера та мотиваційного механізму діяльності найманих працівників.

Організаційно-економічний механізм використання земельних ресурсів фермерських господарств є складовою організаційно-економічного механізму діяльності в сільському господарстві, залежить від стану розвитку механізму господарювання в аграрному секторі економіки.

На основі аналізу теоретико-методичного базису та сучасного стану управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств розроблено концептуальну структурну модель організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів (рис. 6.1).

Так, на організаційно-економічний механізм істотного впливу завдає інституційне середовище діяльності фермерських господарств і державна регуляторна політика.

Остання здійснюється за трьома напрямками: нормативно-правове забезпечення підприємництва та земельних відносин, політики оподаткування, державної підтримки й кредитування, а також організаційно-адміністративні методи регулювання господарської діяльності на селі, стандартизації і сертифікації в сфері виробництва сільськогосподарської продукції, ліцензування окремих видів діяльності, квотування, здійснення інтервенцій на аграрних ринках, захисту економічної конкуренції, контролю за цільовими екологічнобезпечним використанням сільськогосподарських земель.

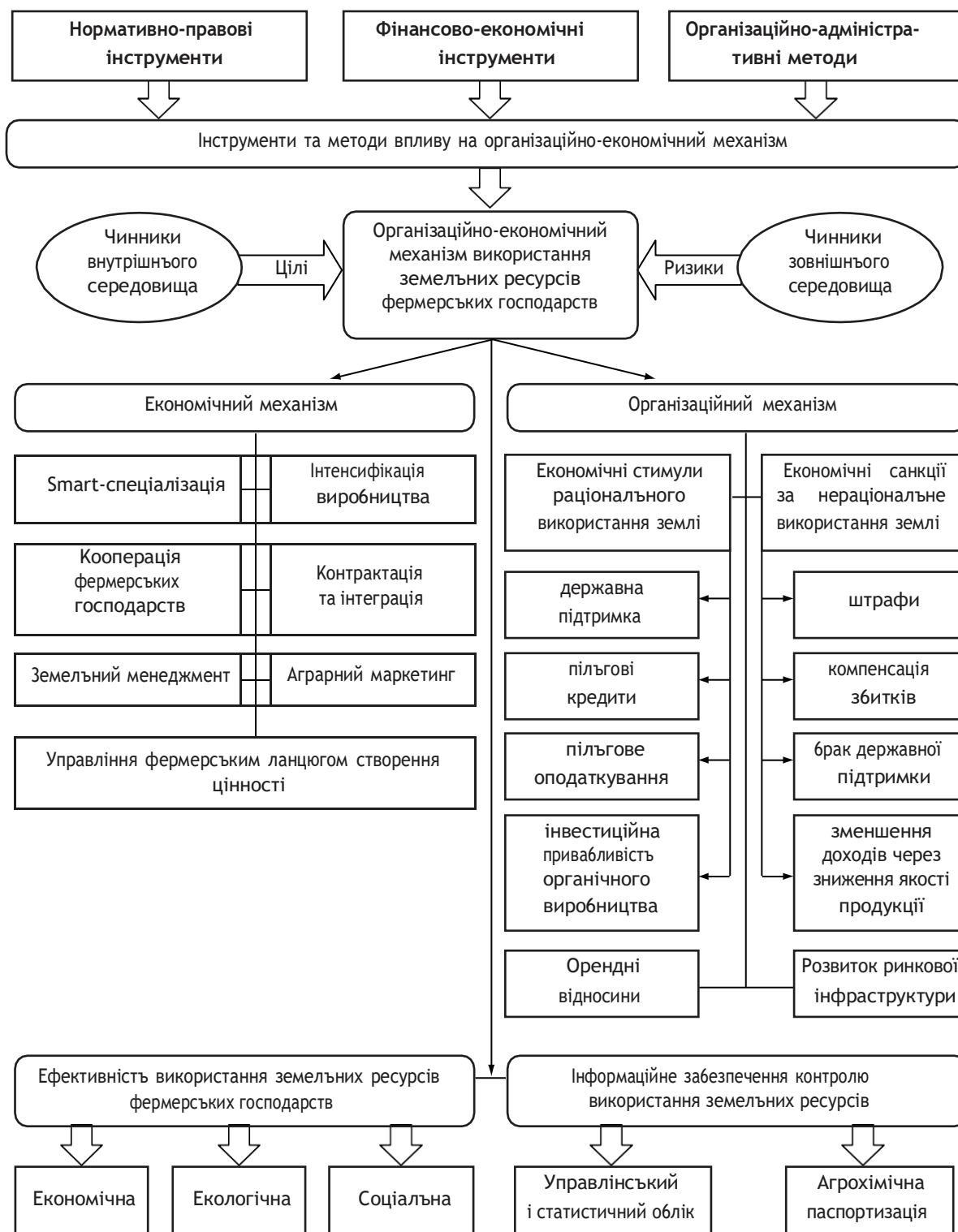

Рис. 6.1. Структурна модель організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів фермерських господарств

В основі самого організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів фермерських господарств лежать економічні інтереси фермерів в отриманні максимальних і стабільних прибутків від використання

землі; землевласників – в отриманні орендної плати й непогіршення якісного стану земельних активів орендарями; суспільства – в забезпеченні потреб якісними й дешевими продуктами сільськогосподарського виробництва; держави – у підвищенні рівня зайнятості на селі, збереженні навколишнього природного середовища, продуктивності ґрунтів і агроландшафтів, надходженні податкових і рентних платежів, виконанні зовнішньо-економічних торгових зобов'язань тощо.

Контроль за реалізацією організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів фермерських господарств провадять самі фермери шляхом розрахунку показників економічної, екологічної і соціальної ефективності землекористування та державні контролюючі органи, що здійснюють нагляд у сфері охорони ґрунтів. Водночас формується інформаційна база статистичних і оперативних даних, які стають основою для наукового супроводу розвитку фермерства, кооперації й інтеграції, ефективності використання земельних ресурсів, державних статистичних спостережень, а також ухвалення обґрунтованих рішень, стратегічного й оперативного планування діяльності фермерськими господарствами.

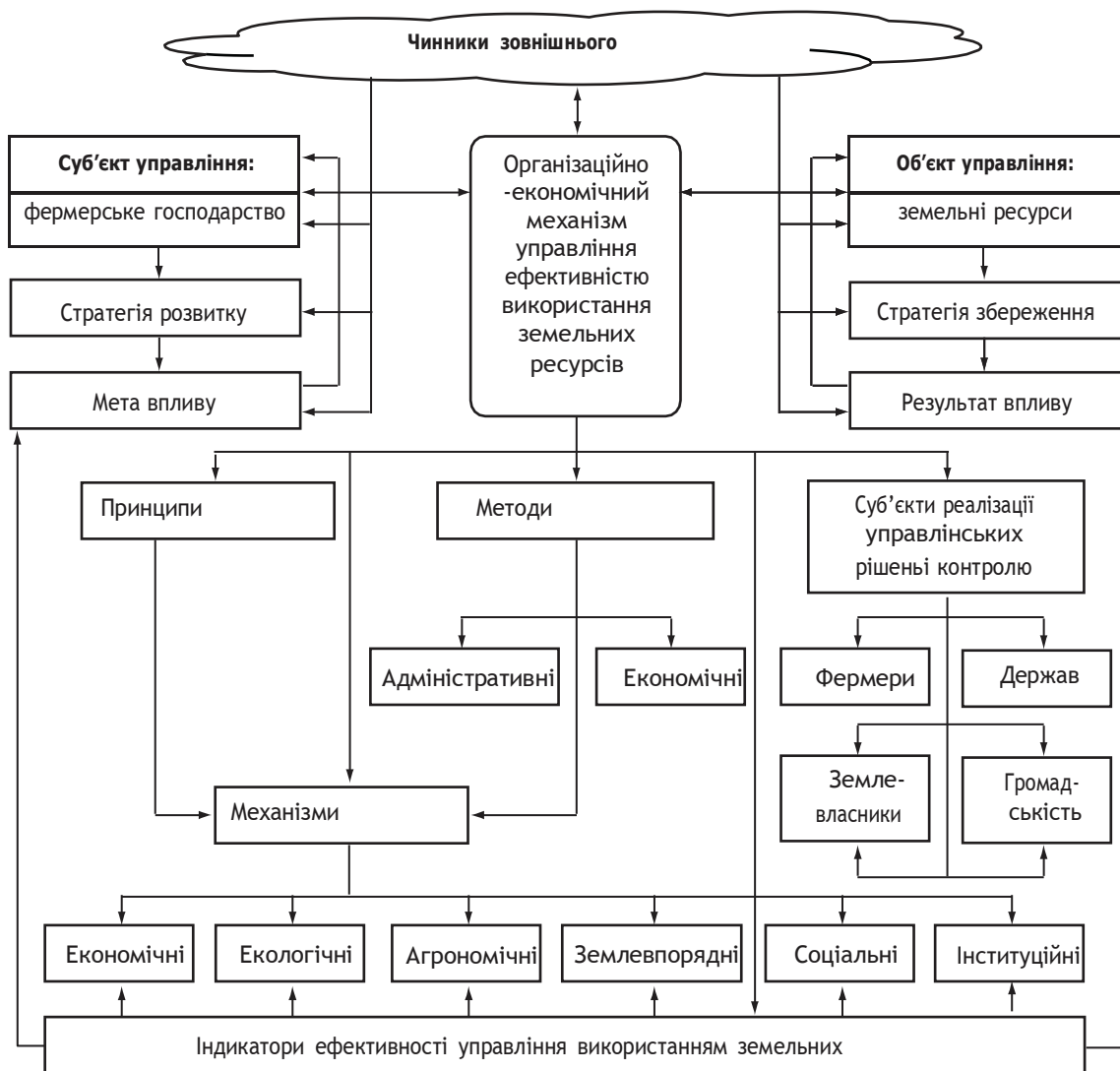
Організаційно-економічний механізм використання земельних ресурсів фермерських господарств має базуватися на таких принципах:

- + системності (раціональне упорядкування усіх елементів механізму);
- + цілеспрямованості (відповідність механізму системі економічних інтересів на всіх рівнях ієрархії);
- + узгодженості інтересів суб'єктів механізму;
- + адаптивності до мінливих умов зовнішньогосередовища;
- + максимальної реалізації потенціалу фермерських господарств;
- + інноваційності (орієнтація на інноваційний розвиток фермерських господарств);
- + раціонального використання земельних ресурсів;
- + емерджентності (генерування нових якостей завдяки синергії від алокативного використання землі й управління фермерським ланцюгом

створення цінності);

- ✦ стимулювання розвитку фермерства і збереження села;
- ✦ історизму (врахування традицій господарювання, наявних знань, умінь і навичок фермерства, ноу-хау та ключових компетентностей).

✦ Організаційно-економічний механізм управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств в цілому реалізує загальну модель механізму фермерського землекористування, водночаспоєднує основні елементи земельного менеджменту(рис. 6.2).

Рис. 6.2. Модель організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств

Суб'єктом управління є фермерське господарство, яке часто виступає як землевласником, так і землекористувачем, розширюючи площу своїх

земельних ресурсів шляхом оренди земельних часток (паїв). Як активний суб'єкт управління фермер має стратегію розвитку господарства (часто на практиці фермери свою стратегію не формалізують документально), маючи за мету не досягнення максимального економічного ефекту в короткостроковій перспективі, а стабільність розвитку та нормальну дохідність протягом тривалого періоду. Така зміна пріоритетів пов'язана передусім з тим, що фермерство нині є часто єдиним джерелом заробітку на селі, а для більшості сільських жителів до того ж є укладом життя. Для досягнення поставленої мети необхідно раціонально використовувати основний ресурс сільськогосподарського виробництва – землю. Відтак метою впливу в системі організаційно-економічного механізму стає управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерського господарства.

Об'єктом управління виступає земля як актив, що характеризується економічною родючістю ґрунту. Зважаючи на імператив раціонального й екологічного землекористування, на противагу стратегії збагачення фермера стає стратегія збереження ґрунтів, яку реалізує держава через систему санкцій і організаційно- адміністративних приписів.

У наслідок акту організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств, що здійснюється відповідно до методів і механізмів земельного менеджменту, формується результат, який оцінюють за допомогою системи індикаторів ефективності управління використанням земельних ресурсів. Економічні методи управління базуються на засадах матеріального і фінансового впливу на власників земельних ділянок і землекористувачів. Їх цілями є реалізація державної аграрної і земельної політики, формування ефективних земельних відносин у сфері сільгоспвиробництва. В основі адміністративних методів лежать нормативні приписи, влада, дисципліна та відповідальність за її порушення, а також системний контроль з боку владних структур. Для ефективного застосування організаційно-адміністративного управління необхідна достовірна і актуальна інформація про стан земельних відносин фермерських господарств,

яка загалом міститься в системі державного земельного кадастру.

Оскільки організаційно-економічний механізм є відкритою динамічною системою, то одержані оцінки результативності управлінського впливу

на земельні ресурси фермерських господарств є, з одного боку, мірилом рівня досягнення мети фермера, з іншого боку, – дають змогу узгодити цілі управління з суспільними потребами й екологічними нормами.

Підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств у системі відповідного організаційно-економічного механізму має здійснюватися за такими стратегічними напрямками:

- + управління фермерським ланцюгом створення цінності з метою оптимізації бізнес-процесів;
- + перехід на засади smart-спеціалізації;
- + переорієнтація на виробництво нішевих видів сільськогосподарської продукції;
- + розвиток мережеских форм кооперації і інтеграції фермерських господарств, особливо для організації спільного використання сільськогосподарської техніки, збуту готової продукції та захисту від протиправних дій третіх осіб;
- + інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, передусім через впровадження цифрових технологій агрогосподарювання і трансформації фермерських господарств на «розумні ферми»;
- + впровадження біологічного землеробства; більш повне використання поживних і кореневих решток рослин як добрива;
- + розвиток органічного землеробства;
- + оптимізація системи землекористування з урахуванням імперативу захисту ґрунтів, збереження й відтворення їх родючості;
- + раціональне використання добрив, стимуляторів росту та засобів захисту рослин для забезпечення невід’ємного балансу основних поживних речовин в ґрунті з одного боку, і підвищення якості виробленої продукції – з другого боку;

- + застосування мікродобрив і здійснення контролю за вмістом мікроелементів у ґрунті;
- + проведення меліоративних заходів і боротьба з ерозією ґрунтів.
Своєю чергою, для реалізації цих заходів на державному рівні необхідно:
- + удосконалити систему земельних відносин, включивши землю як актив до повноцінного господарського обороту;
- + повною мірою реалізувати право фермерів на іпотечне кредитування під заставу хоча б тих земельних ділянок, які належать їм за правом приватної власності;
- + запровадити механізм надання кредитів під заставу права оренди земельних часток (паїв);
- + увести жорсткі санкції за нераціональне використання земель, непроведення заходів з охорони і збереження родючості ґрунтів;
- + забезпечити фермерам пільговий доступ до кредитів на розвиток агробізнесу;
- + реформувати систему державної підтримки фермерським господарствам, переорієнтувавши її на стимулювання ефективного і екологічнобезпечного землекористування, розвиток тваринництва й адресність надання коштів, а також забезпечення рівних умов цінової конкуренції з європейськими фермерами на аграрних ринках;
- + удосконалити систему орендних відносин, встановивши мінімальний строк оренди землі на рівні не менше за тривалість науково обґрунтованої сівозміни, а також передбачивши диференціацію ставки орендної плати залежно від строку оренди земельних часток (паїв);
- + створити дієву систему підготовки і підвищення кваліфікації фермерів для актуалізації агроекологічних й агроекономічних знань серед них;
- + інституціоналізувати систему захисту прав фермерів;
- + здійснити інституційну формалізацію розвитку сімейних фермерських господарств;
- + забезпечити дієвий науковий супровід розвитку фермерства в

Україні.

На розвиток організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств значною мірою впливає інституціональне забезпечення землекористування в Україні (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Оцінка інституціонального забезпечення системи управління земельними ресурсами в Україні

Елемент системи управління	Стан забезпечення	Оцінка, %
Земельна політика у сфері земельних відносин	Недостатньо задовільний	49,0
у т. ч. орендні відносини	Задовільний	75,0
Земельна політика у сфері використання й охорони земель	Недостатньо задовільний	43,0
у т. ч. економічне стимулювання раціонального використання охорони земель	Практично відсутній	10,0
Механізми реалізації земельної політики	Незадовільний	27,0
у т. ч. охорона земель	Незадовільний	15,0
Регулювання й адміністрування земельних відносин	Незадовільний	37,0
у т. ч. захисту прав на землю	Недостатньо задовільний	50,0
Регулювання й адміністрування організації використання й охорони земель	Незадовільний	33,0
у т. ч. економічне стимулювання землекористування	Практично відсутній	10,0

Наведені дані показують, що система управління земельними ресурсами в Україні інституціоналізована не достатньо. Основними проблемами і донині залишаються брак системи економічного стимулювання раціонального землекористування сільгосптоваровиробників, дієвих механізмів охорони земель, захисту прав на землю, прозорого обороту земельних ділянок тощо.

До того ж, як зазначають М. Малік, О. Шпикуляк і В. Мамчур, із ухваленням змін до Закону України «Про фермерське господарство» і визначенням у нормативно-правовому полі категорії «сімейне фермерське господарство» актуалізувалася потреба в інституційній формалізації розвитку сімейних фермерських господарств як юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців [9].

У зв'язку з цим вважаємо, що такі дії з боку держави мають неодмінно супроводжуватися інституціоналізацією всього організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів фермерських господарств, зокрема в частинах регулювання земельних відносин фізичних осіб-підприємців, забезпечення раціонального використання ними земельних ресурсів і відповідальності за погіршення якості ґрунтів, а також створення інформаційного забезпечення контролю їх землекористувань.

Таким чином, фермерські господарства визнані світовою практикою як одна з найбільш сталих форм господарювання на селі, що дає змогу ефективно поєднати ресурси у виробничому циклі на засадах приватної власності на за соби, предмети і результати праці.

Розвиток фермерських господарств в Україні має стратегічне значення для гарантування продовольчої безпеки, створення робочих місць на селі, збереження й розвитку сільських територій. Своєю чергою, базисом формування конкурентоспроможності фермерських господарств є раціональне використання основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі. Для цього нами сформовано теоретико-методичні засади організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. Розроблені концептуальні моделі організаційно-економічного механізму ґрунтуються на ієрархічній системі інтересів фермерів, землевласників-орендодавців, держави і суспільства, враховують імперативи сталого розвитку сільського господарства, екологізації землеробства, стимулювання ефективного використання й охорони земель, створення інституціоналізованої системи державної підтримки й інформаційного забезпечення розвитку фермерства.

Перспективами подальших розвідок у цій сфері є обґрунтування економічних засад smart-спеціалізації та мережевої кооперації фермерських господарств у системі ефективного земельного менеджменту.

6. 2. Напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах

Правові основи фермерського господарства щодо використання земельних ресурсів відображає Закон України "Про фермерське господарство". Проте право продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину не може бути повністю реалізоване без відкриття ринку земель. Законопроект 2178-10, який запроваджує ринок земель, містить ряд положень, які є нагальними і для фермерських господарств, зокрема: з 1 липня 2021 року скасовується дія мораторію на продаж аграрної землі, у період з 1 липня 2021 р. до 1 січня 2024 р. буде діяти обмеження на купівлю землі – не більше 100 га в одні руки, а з 2024 р. обмеження становитиме до 10 тис га в одні руки, до 1 січня 2024 р. право на покупку землі буде тільки у фізичних осіб. Важливим є передбачене переважне право орендаря на купівлю та розмір мінімальної ціни – не менше нормативної грошової оцінки до 2030 р. [6; 7].

Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону, зобов'язані забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі та ряд обов'язків про надання інформації, дотримання санітарних та екологічних вимог, правил добросусідства у землекористуванні; збереження меліоративних споруд [8, с. 363].

В Україні у малих фермерських господарствах 35845 земельних ділянок площею до 500 га перебувають на правах власності із загальною площею 488 тис. га, на правах оренди – 21213 ділянок площею 374 тис. га, на правах постійного користування – 1129 площею

28 тис. га та за договорами емфітевзису – 582 ділянки і площею 4 тис. га [9].

У користуванні фермерських господарств у 2018 р. знаходилося 11,3 % сільськогосподарських угідь (23,5 % від сільськогосподарських підприємств). За статистичними даними, у 2018 р. у країні здійснювали підприємницьку діяльність 33164 фермерських господарства, їх кількість за період 2000–2018 рр. зменшилася на 5264, або 13,7%. Водночас площа землекористування зросла більш як удвічі – від 2157,6 до 4707,2 тис. га (табл. 6.3).

Таблиця 6.3.

Розподіл фермерських господарств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, за розміром сільськогосподарських угідь на 1 листопада

Розмір земельних угідь	2018 рік					2020 рік				
	Кількість господарств		Площа с.-г. угідь		Середня площа ФГ, Га	Кількість господарств		Площа с.-г. угідь		Середня площа ФГ, га
	Од.	у %	тис. га	у %		Од.	у %	тис. га	у %	
Господарства, що мали сільськогосподарські угіддя	30441	91,8	4707,2	100,0	154,6	26691	83,8	4817,8	100	180,5
у т. ч. площею, га										
до 3,0 га	1342	4,0	2,8	0,1	2,1	816	2,5	1,8	0,0	2,0
3,1–5,0	1430	4,3	6,1	0,1	4,3	985	3,1	4,2	0,1	4,3
5,1–10,0	2301	6,9	18,1	0,4	7,9	1729	5,4	13,6	0,3	7,9
10,1–20,0	3498	10,6	54,4	1,2	15,6	2797	8,8	43,7	0,9	15,6
20,1–50,0	10432	31,5	394,8	8,3	37,8	8795	27,6	332,4	6,9	37,8
50,1–100,0	4160	12,6	298,4	6,3	71,7	3947	12,4	282,5	5,9	72,3
Всього до 100 га	23163	69,8	774,6	16,5	33,4	19069	59,8	678,2	14,1	35,6
100,1–500,0	5111	15,4	1193,3	25,4	233,5	5369	16,9	1258,3	26,1	234,4
500,1–1000,0	1216	3,7	855,6	18,2	703,6	1262	4,0	897,7	18,6	782,6
1000,1–2000,0	670	2,0	925,1	19,7	1380,7	690	2,2	951,3	19,8	1378,7
2000,1–3000,0	167	0,5	406,9	8,6	2436,5	171	0,5	411,1	8,5	2404,1
3000,1–4000,0	49	0,1	165,7	3,5	3381,6	65	0,2	219,2	4,6	3372,3
більше 4000,0	65	0,2	386,0	8,2	5938,5	65	0,2	402,0	8,3	6184,6
Всього більше 100 га	7278	22,0	3932,6	83,5	540,3	7622	24,0	4139,6	85,9	5431,1
Господарства, що не мали с.-г. угідь	2723	8,2	х	х	Х	5160	16,2	х	х	х
Всього фермерських господарств	33164	100,0	4707,2	100,0	141,9	31851	100,0	4817,8	100,0	151,3

На основі цього можна зробити висновок, що відкриття ринку земель приведе до значних структурних змін у формах власності та землекористування фермерських господарств.

Площа сільськогосподарських угідь в розрахунку на одне господарство становила у 2018 р. 141,9 га, що у 2,5 рази більше показника 2000 р. Отже, в Україні відбувається постійне укрупнення фермерських господарств, збільшення площі землекористування.

Загальна кількість фермерських господарств зменшилася порівняно з 2017 р. на 973 одиниці (2,9%). На нашу думку, скорочення чисельності фермерських господарств спричинене не їх банкрутством, об'єднанням із більш успішними господарюючими суб'єктами, поглинанням їх земельних ресурсів і активів великими аграрними компаніями. За рік число фермерських господарств, які не мали земельних угідь скоротилася від 3368 (9,9% від загальної кількості) до 2227 (8,2%).

Земельні масиви більшості фермерських господарств залишаються меншими 100 га – у 23163 фермерських господарства, або у 69,8% від їх загальної кількості, було у користуванні 774,6 тис. га земельних ресурсів (лише 16,5%), площа сільськогосподарських угідь в середньому становила 33,4 га на одне господарство. Хоч у 2020 р. ситуація дещо покращилася, проте такі невеликі господарства мають обмежені можливості впровадження сучасних технологій, науково-обґрунтованих сівозмін, нових технічних рішень, інвестиційних проектів. Досягти ефективності вони можуть у землеробстві закритого ґрунту, при вирощуванні багаторічних культур, овочівництві, тваринництві.

Важливо врахувати, що для дрібних й малих ФГ головне завдання – знайти свою "нішу" в сільському господарстві, у якій чинник приватної власності вагомий, а розміри не мають вирішального значення – це трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва – баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й усі види виробництва екологічно чистої продукції, зелений туризм тощо.

На противагу їм великі господарства, землекористування яких перевищувало 1000 га, у загальній кількості становлять 991 суб'єкт (3,1 % від загальної кількості), середня площа господарства 1980,8 га. Їм належить 1983,7 тис. га – це 41,2% загальної площі фермерських сільськогосподарських угідь.

Отже, за період розвитку фермерства сформувалися різні за розмірами землекористування господарства, які значно поляризовані – від 1 га до декількох тисяч гектар земель.

Перевагу фермери віддають продукції рослинництва, а тваринництво залишається непривабливим через збитковість більшості видів продукції. Питома вага рослинництва у структурі валової продукції сягає у 2018-2021 рр. близько 94%, а тваринництва – лише 6%. Основними вартісними показниками ефективності використання земельних ресурсів є виробництво валової продукції у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Порівняльний аналіз ефективності використання земельних ресурсів фермерськими господарствами і сільськогосподарськими підприємствами загалом свідчить, що фермери менш ефективно використовують земельні угіддя (табл.6.4).

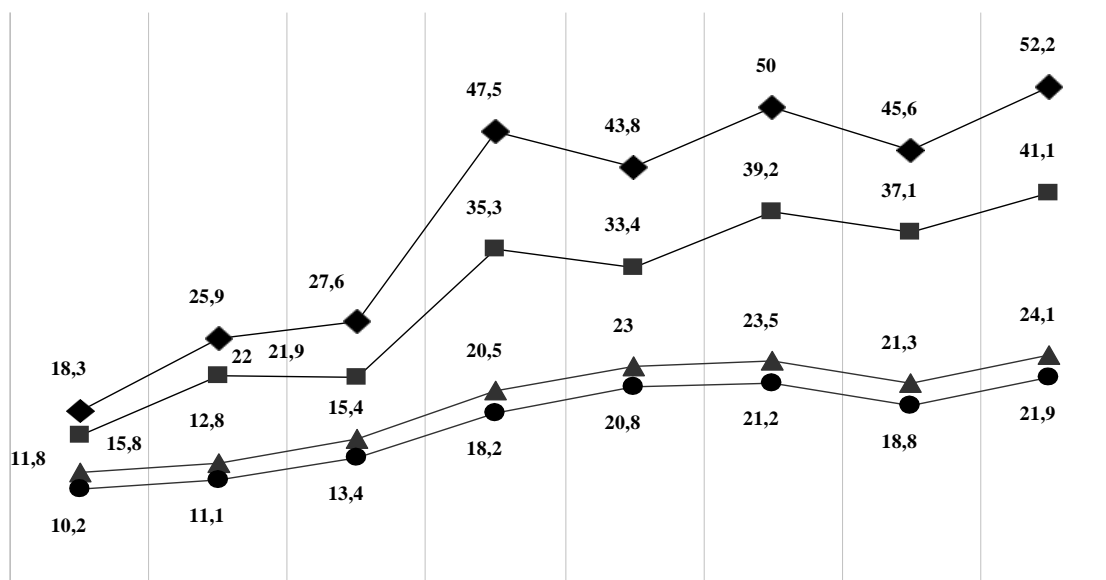
Таблиця 6.4.

Виробництво валової продукції сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн

Показники	Роки							2018 до 2000,%
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	
Підприємства	170,3	309,6	451,0	642,0	699,5	704,1	791,3	464,7
ФГ	144,8	223,4	278,9	435,3	498,0	474,7	533,6	368,5
Господарства населення	1490,0	773,1	642,4	677,7	697,3	504,2	517,1	34,7

У 2018 р. у підприємствах на 100 га сільськогосподарських угідь одержано 791,3 тис. грн валової продукції, а у фермерських господарствах 533,6 тис. грн – на 32,6 % менше.

Урожайність сільськогосподарських культур також важливий показник ефективності господарської діяльності і використання земельних ресурсів, який у натуральному вираженні відображає рівень культури землеробства, окупність витрат на матеріальні ресурси, результативність управління і організаційно-технологічних заходів. Динаміка урожайності зернових і зернобобових культур та соняшнику свідчить, що у фермерських господарствах її рівень нижчий, ніж у підприємствах загалом (рис.6.3).

Умовні позначення:

- ◆ Зернові і зернобобові у підприємствах
- Зернові і зернобобові у фермерських господарствах
- ▲ Соняшник у підприємствах
- Соняшник у фермерських господарствах

Рис. 4. Урожайність культур за категоріями господарств, ц з 1 га зібраної площі

У 2019 р. у фермерських господарствах урожайність зернових була 44 ц з 1 га, що на 9,7 ц/га нижче, ніж у підприємствах, по соняшнику – на 2,8 ц з 1 га і по овочевих культурах – на 45,7 ц з 1 га нижчою. Збільшити показники ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах можливо на основі зміни напрямів їх спеціалізації і удосконалення структури виробництва. На сьогодні фермерські господарства виробляють більше 10 млн т зерна,

майже 3 млн т соняшнику, їх питома вага у загальному виробництві у 2018 р. становить 14,4 та 19,8 % відповідно. Водночас фермерські господарства виробляють лише 2,7 % овочевої продукції, 5,3 % плодогоїдної та 0,5 % картоплі. Обсяги виробництва цих культур за період 2000–2018 рр. мають чітку тенденцію до зростання. На нашу думку, саме ці культури є потенціалом зростання ефективності у фермерських господарствах, оскільки можуть забезпечити високу вартість і прибутковість виробленої продукції на основі використання інноваційних технологій, трудових ресурсів села і організаційно-економічних переваг фермерства як форми господарювання.

З метою реалізації принципів комплексного підходу до визначення напрямів підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств обґрунтовано основні чинники, врахування яких дозволить збільшити результати діяльності у розрахунку на кожний гектар (табл. 6.5).

У більшості наукових рекомендацій кооперацію вважають для фермерських господарств важливою умовою їх ефективного розвитку.

В 2019 році Уряд зосередив увагу на підтримці розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації розглядає розвиток малого та середнього агробізнесу як один із пріоритетів і надавав державну підтримку для фермерів за багатьма напрямами.

До основних причин низької ефективності фермерських господарств відносять відсутність цілісної послідовної державної політики, спрямованої на підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку, на праві власності та користування земельні ділянки загальною площею не більше 100 га; низький рівень можливостей щодо залучення фінансових ресурсів та інвестицій для функціонування та розвитку фермерських господарств; неможливість залучення земельних ресурсів для іпотечного кредитування.

Таблиця 6.5

Напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах

Основні чинники	Зміст заходів
Природно-кліматичні	<ul style="list-style-type: none"> - врахування в культурі землеробства регіональних умов виробництва; - впровадження адаптивних технологій вирощування культур; - використання біологічного потенціалу природної родючості сільськогосподарських угідь
Технологічні	<ul style="list-style-type: none"> - раціоналізація технологічних прийомів обробітку ґрунту; - впровадження науково обґрунтованої системи сівозмін; - використання нових культур, розвиток овочівництва, садівництва, виноградарства, які забезпечують вищий вихід продукції на кожний гектар земельних ресурсів; - розвиток тваринництва і виробництво продукції вищої доданої вартості; - високоврожайні сорти і гібриди; - підвищення рівня механізації виробничих процесів, оптимізація термінів виконання технологічних операцій; - ефективна система захисту рослин і тварин; - впровадження ресурсозберігаючих технологій; - інтенсифікація виробництва, підвищення врожайності і одержання більшої кількості продукції на 1 га
Матеріально-технічні	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація і комбінування системи сільськогосподарських машин і техніки відповідно до розміру сільськогосподарських угідь і спеціалізації; - наявність виробничих об'єктів для виробництва, допоміжних і обслуговуючих процесів; - забезпечення виробництва добривами, насінням, засобами захисту рослин, паливно-мастильними матеріалами у рослинництві; - оптимізація процесів постачання кормів, ветеринарних препаратів, енергетичних ресурсів у тваринництві
Організаційно-економічні	<ul style="list-style-type: none"> - удосконалення спеціалізації і структури виробництва і ринкова орієнтація господарств; - гнучкість і адаптованість фермерів до цінової ситуації і потреб ринку; - збільшення розмірів сільськогосподарських угідь за рахунок оренди і купівлі земель; - удосконалення організаційних і управлінських здібностей фермера на основі підвищення кваліфікації і діяльності дорадчих служб; - матеріальне і моральне стимулювання працівників; - кооперація фермерських господарств у виробництві, транспортуванні, зберіганні, реалізації і переробці виробленої продукції
Соціальні	<ul style="list-style-type: none"> - самозайнятість і підвищення рівня життя членів фермерської родини; - підвищення рівня зайнятості і доходів у сільській місцевості; - формування почуття господаря і відповідальності за сім'ю, працівників та результати бізнесу; - участь у вирішенні соціальних проблем села, зокрема і у використанні земельних ресурсів громади; - постійне удосконалення професійного рівня, кваліфікації і компетентності фермера
Екологічні	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація структури сільськогосподарських угідь; - біологізація виробництва, виробництво екологічно чистої продукції; - охорона земель від забруднення, оптимальне внесення добрив і застосування пестицидів; - ґрунтозахисні технології

Стимулювання розвитку фермерства – надзвичайно важливе завдання, яке дасть ефект у багатьох вимірах та дозволить краще підготуватися і до відкриття ринку землі у майбутньому.

До основних причин низької ефективності фермерських господарств відносять відсутність цілісної послідовної державної

політики, спрямованої на підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку, на праві власності та користування земельні ділянки загальною площею не більше 100 га; низький рівень можливостей щодо залучення фінансових ресурсів та інвестицій для функціонування та розвитку фермерських господарств; неможливість залучення земельних ресурсів для іпотечного кредитування.

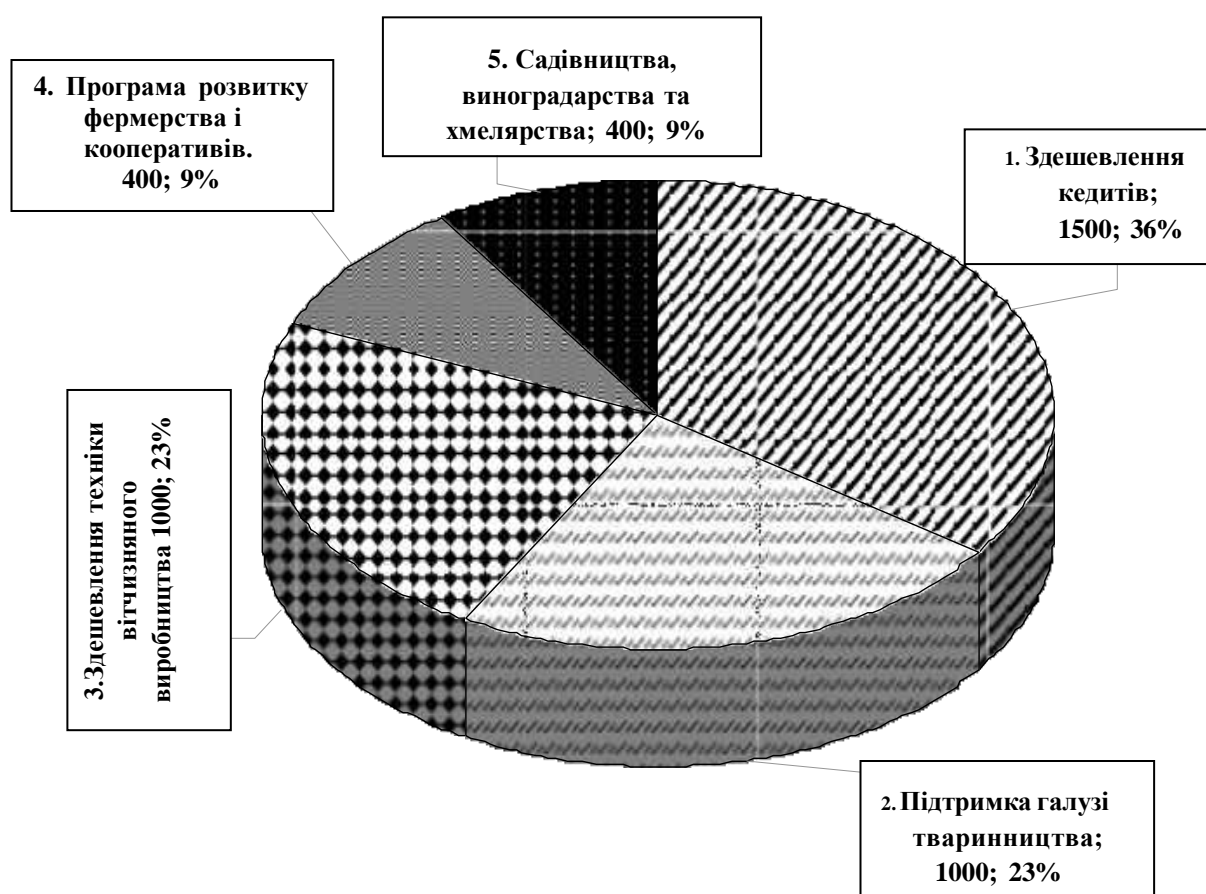
Стимулювання розвитку фермерства – надзвичайно важливе завдання, яке дасть ефект у багатьох вимірах та дозволить краще підготуватися і до відкриття ринку землі у майбутньому.

Уряд ухвалив постанову, яка визначає напрями державної підтримки АПК у 2020 р. за програмою 1201150 "Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників". Ці напрями, з одного боку, є актуальними та економічно ефективними для аграрної галузі, а з іншого – відповідають запитам самих сільгоспвиробників. Вона передбачає 4,2 млрд грн на наступні п'ять напрямів (рис. 6.5).

Проблема полягає в тому, що на сьогодні питання підтримки фермерів на ринку земельних ресурсів не має правового і юридичного обґрунтування. Активно оговорюється механізм надання кредитів фермерським господарствам на пільгових умовах для придбання сільськогосподарських угідь. Попит на кредити буде залежати від розміру кредитної ставки і умов його надання. Основна проблема малого фермера, який обробляє до 500 гектарів землі, – відсутність кредитної історії та застави, тому банки фактично відмовляються працювати з ними. З іншого боку, фермери опиняться в не вигідній конкурентній ситуації. Вартість кредитів буде на рівні 5–6 відсотків, в той час великі агрохолдинги можуть їх отримати у банках ЄС з нульовою обліковою ставкою.

Впровадження розробленого комплексу заходів організаційно-економічного, техніко-технологічного, соціального і природно-екологічного спрямування сприятиме зростанню результативності і

ефективності діяльності фермерських господарств.

Рис. 6.5. Напрями державної підтримки АПК у 2020 р. за програмою 1201150 "Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників", млн грн

У процесах формування ринку земель зростає роль державної підтримки і правового регулювання, оскільки фермерські господарства не мають достатніх коштів, заставних ресурсів і досвіду для конкуренції з великими підприємствами в умовах приватизаційних процесів.

Перспективи подальших досліджень будуть пов'язані із виявленням рівня технічного забезпечення і капіталізації у фермерських господарствах та його впливу на ефективність використання земельних ресурсів.

6.3. Маркетингове забезпечення функціонування фермерських господарств

Ринкові перетворення в економіці України зумовили формування багатоукладної системи господарювання в аграрному секторі, де поряд з державними, приватними, орендними підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами отримали розвиток фермерські господарства. Функціонування таких підприємств у ринкових умовах об'єктивно потребує стратегічної орієнтації та перспектив адаптації до постійних змін як у внутрішньому, так і в зовнішньому конкурентному середовищі, здобутті переваг у виробництві якісних, доступних за ціною товарів, а відтак, вивчення, оперативного аналізу та застосування маркетингового забезпечення.

Теоретичні дослідження та практика діяльності сільськогосподарських підприємств підтверджують надзвичайну важливість маркетингового забезпечення. Сільськогосподарські підприємства вже почали застосовувати елементи маркетингового планування в своїй діяльності й поступово ці елементи набули рис системності, комплексності та обґрунтованості. Маркетинг є основою кращої організації виробництва, посилення конкурентоспроможності господарюючого суб'єкта на ринку, формування його іміджу в соціально економічному середовищі.

Перетворення, які мали місце під час проведення аграрної реформи, призвели до необхідності розширення досліджень кола питань щодо маркетингової діяльності в агропромисловому комплексі. У науковій літературі висвітлюються теоретичні аспекти маркетингової діяльності, детально розглядаються поняття "маркетинг", "маркетингова діяльність", "ринок".

Незважаючи на наявність здобутків вчених аграрників, все ще

не існує чіткого розуміння механізму, завдяки якому сільськогосподарські товаровиробники можуть вижити в умовах, коли держава поступово відходить від таких функцій, як заготівля та збут сільськогосподарської продукції. Тут найбільш ефективним буде створення самими товаровиробниками засобів, які сприяли б організації маркетингової діяльності на підприємстві, що суттєво підвищить ефективність виробництва продукції. Саме тому актуальність теми дослідження є безперечною.

Сьогодні сільськогосподарське виробництво і в цілому агропромисловий комплекс України перебувають у центрі суспільної уваги, оскільки процеси, які спостерігаються в даній галузі, викликають у населення України велику стурбованість і загострюють соціальну напруженість.

У сучасному аграрному секторі виникають складні виробничі відносини, труднощі у системі земельних відносин власності у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її розподілу, обміну та використання.

Процеси розвитку економіки України відбуваються в умовах депресивного стану більшості галузей національної економіки, у тому числі й агропромислового виробництва. Загострення конкуренції, поглиблення структурних диспропорцій у виробництві та попиті, постійна потреба суб'єктів ринку в пошуку рішень, спрямованих на зниження ризиків, актуалізують необхідність розробки, впровадження ефективних стратегій розвитку аграрної галузі та формування її виробничо-комерційного потенціалу.

У системі ринкових економічних відносин сільське господарство поступово адаптується до підприємницького середовища через дію низки специфічних особливостей галузі, зокрема агробіологічних чинників, низької еластичності попиту,

сезонності виробництва, що вимагає пошуку дієвих інструментів гнучкого пристосування можливостей підприємства до вимог ринку. Саме впровадження маркетингового підходу в практичну діяльність сільськогосподарських виробників забезпечить більш оперативну адаптацію підприємств до ринкового середовища і забезпечить його конкурентоспроможність і сталий розвиток.

Закордонний досвід та вітчизняна практика свідчать, що маркетинг є важливим складовим елементом діяльності сільськогосподарських підприємств при їх ринковій орієнтації, що забезпечує отримання ширших можливостей їх розвитку. Однак впровадження та застосування маркетингової концепції серед товаровиробників України йде дуже повільно. Тому питання розвитку маркетингової діяльності у нинішніх умовах господарювання є надзвичайно актуальним, а зі вступом України до СОТ – одним із першочергових.

Відмова від поєднання механізмів державного регулювання ринку з його саморегулюючою дією за відсутності цивілізованих ринкових відносин в Україні призвели до суттєвого розбалансування аграрного ринку. Проблема полягає в тому, що формування та функціонування ринкових інституцій у країні не забезпечено адекватною нормативно правовою базою. Зі вступом України до СОТ розвиток аграрного сектора економіки має йти інноваційним шляхом при посиленні державної підтримки функціонування агропромислового комплексу та соціальної сфери села за рахунок заходів "зеленої скриньки", удосконалення законодавства та нормативної бази розвитку аграрного сектора, які впливають із вимог СОТ і директив ЄС. Відсутність сучасної інфраструктури аграрного ринку розглядається вітчизняними і зарубіжними фахівцями як одна із головних причин низької ефективності українського сільськогосподарського виробництва.

В аграрній сфері економіки основу сучасного малого й середнього бізнесу становлять фермерські господарства, практика функціонування яких вказує на те, що вони не потребують великих витрат і забезпечують високу оборотність капіталу та гарантують прибуток за можливості досягти допустимого ризику.

Вони повинні розглядатися не як альтернатива великим виробництвам, а як об'єктивно необхідне їх доповнення, що дозволить більш повно розкрити і використати потенціал сільського господарства. З цих позицій функціонування фермерських господарств створює передумови для підвищення ефективності аграрної економіки, розширюючи межі пошуку раціональних форм і методів використання природних і економічних ресурсів аграрного виробництва.

Необхідність існування та подальшого ефективного розвитку фермерських господарств пов'язана з тим, що ними забезпечується поповнення обсягу та асортименту сільськогосподарської продукції; раціональне використання матеріальних та трудових ресурсів; економія капіталовкладень у сільське господарство; ріст ефективності та продуктивності використання землі; скорочення витрат сільськогосподарської продукції; поповнення місцевого бюджету тощо. Фермерське господарство визначене як своєрідна складноструктурована форма територіальної організації агропромислового виробництва, своєрідний тип сільського поселення, в якому органічно та компактно поєднуються земельна площа й садиба з виробничими, господарськими та житловими будівлями, технікою й інвентарем. Його призначення в перші 10-15 років формування – забезпечення родини продовольством, освоєння місцевих продовольчих ринків, формування середнього класу на селі. У вузькому розумінні фермерське господарство – це виробнича одиниця (підприємство) сільськогосподарського типу,

метою діяльності якого є одержання прибутку та виконання соціальних функцій.

У розвитку фермерства в Україні відчуються наступні труднощі:

- відсутність потрібного власного капіталу;
- відсутність матеріально технічної бази через слабку фінансову підтримку і недостатнє кредитне забезпечення;
- дисбаланс у паритеті цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, продукцію рослинництва і тваринництва;
- недосконалість системи оподаткування спонукає фермерів до бартерних операцій і приховування частини виробленої продукції;
- недостатньо сформована психологія селян до приватного господарювання;
- низький рівень організації кооперування фермерів, створення асоціацій;
- недосконалість правової захищеності фермерів (селян) від бюрократичного апарату держави та колективних сільськогосподарських підприємств.

У методиці дослідження фермерських господарств особливе значення має оцінка їхньої економічної ефективності, де головним критерієм виступає дохідність (як додана вартість на одиницю ресурсів – 1 га, 1 працівника, 1 грн. виробничих витрат). У цілому, економічну ефективність виробництва визначають відношенням одержаних результатів до витрат засобів виробництва та живої праці. У порівняно невеликих фермерських господарствах пріоритетним чинником їх продуктивності, ефективності й життєстійкості завжди є чинник високої мотивації власників до ефективного ведення господарства.

Говорячи про ефективність виробництва у фермерських господарствах, треба зазначити, що вона дещо відрізняється від ефективності виробництва сільськогосподарських підприємств, інших організаційних форм. Оскільки фермерські господарства будують свою діяльність на праці їхніх господарів, то критеріями ефективності, передусім, виступають загальна сума виручки від реалізації і валовий дохід, тоді як для інших організаційних форм та сільськогосподарських підприємств такими критеріями є рівень рентабельності та розмір прибутку. Для оцінки рівня ефективності роботи господарства одержаний ним результат порівнюється з витратами чи використаними ресурсами. Дохідність, прибутковість фермерського господарства визначається рівнем рентабельності, який показує величину прибутку на 1 грн. виробничих витрат.

Специфічність сільського господарства визначає сукупність факторів для досягнення високого ефективного господарювання, серед яких особливе значення має земля як головний засіб виробництва, а в тваринництві — продуктивна худоба. Тому оцінка корисного ефекту в сільськогосподарському виробництві, а для фермера — дохідності, завжди стосується і співвідноситься до земельної площі або продуктивної худоби. Економічна ефективність сільськогосподарського виробництва означає одержання максимальної кількості продукції з 1 га земельної площі, від однієї голови худоби при найменших затратах праці та коштів на виробництво одиниці продукції. В ефективності виробництва відбивається також якість продукції, здатність її задовольнити певні потреби споживача, що вимагає додаткових затрат живої й уречевленої праці. Підвищення економічної ефективності забезпечує зростання доходів фермерських господарств і є основою розширення й удосконалення виробництва. В такому розумінні

економічна ефективність повною мірою стосується фермерських господарств, які господарюють із метою максимізації своїх економічних результатів і мінімізації витрат для одержання певного результату: зниження собівартості реалізованої продукції, зростання кількості фермерських господарств, які працюють прибутково. В умовах ринкової економіки товаровиробник, яким є фермер, працює для одержання прибутку. Якщо виробництво не забезпечить середньої норми прибутку, яка склалась у відповідній галузі чина відповідному ринку, то воно втрачає сенс.

Фермерство в Україні, як і в інших країнах, неоднорідне за розмірами земельних угідь, чисельністю працівників та обсягами реалізованої продукції.

Маркетинг як теоретична концепція дозволяє агропромисловим формуванням краще адаптуватися до умов ринкової економіки, адже маркетингова діяльність за своєю суттю виступає чіткою організаційною формою сучасного товарного виробництва з відповідним змістом і має вагоме значення для вдосконалення агропромислового виробництва. Вважаємо, що ця діяльність допоможе об'єднати зусилля сільськогосподарських товаровиробників, підприємств переробної промисловості й торгівлі не тільки на стадії реалізації продукції, а й на стадії визначення характеру і масштабів її виробництва, шляхів рентабельного використання виробничих потужностей підприємств, визначення взаємовигідних умов просування продукції з врахуванням максимального задоволення потреб кінцевих споживачів.

Маркетинг, який пов'язаний з продукцією сільськогосподарських виробників, набагато складніший від інших видів маркетингу. Ця складність зумовлена різноманітністю методів і способів його здійснення. Застосування

різноманітності таких методів пояснюється великою кількістю і різноманітністю виробленої продукції, її цілеспрямованістю й значимістю для кінцевого споживача.

Маркетинг як інструмент ринкової діяльності забезпечує оптимальну швидкість просування сільськогосподарської продукції, за якої співвідносяться найбільш вигідні темпи їх продажу та обігу мінімальних витрат на зберігання запасів, а також збереженні можливості повністю задовольняти споживчий попит. Таким чином, маркетинг виступає у якості прискорювача процесів, що відбуваються в системі "виробництво – обмін – споживання".

Практично будь яка діяльність у сфері маркетингу пов'язана з пошуком й аналізом інформації про ринок, товари, споживачів, посередників, поставальників і конкурентів. Професія маркетолога припускає необхідність постійно відслідковувати нові тенденції на своєму й суміжному ринках, а також динамічні процеси, що спостерігаються у даній сфері діяльності.

У сільськогосподарських, головним чином, великих підприємствах починають створюватися служби маркетингу, які працюють за інерцією на інтуїтивній основі. Зростає інтерес і фермерів до маркетингу, оскільки фермер розуміє, що порівняно з більшістю товарів для сільськогосподарських продуктів характерні підвищена громіздкість (зерно, грубі корми тощо) та схильність до швидкого псування (м'ясо, молоко, овочі, фрукти). Значні обсяги продукції впливають на маркетингові функції, що стосуються фізичного маніпулювання. Об'ємні продукти займають багато місця, потребують відповідних приміщень і умов. Отже, при співвідношенні з їх цінністю вони обходяться значно дорожче в перевезеннях та зберіганні.

До того ж обсяг виробленої продукції фермерського господарства змінюється з року в рік, зумовлює реакцію фермерів

на ціни, урядові заходи, а, крім того, на кількість і якість продукції. Зміни в обсягах випуску продукції залежно від названих факторів впливають на процес агромаркетингу. В цих умовах виходом із становища для фермера є швидка реалізація продукції.

Через швидке псування необхідні термінові доставки, певні умови зберігання (температурний режим для овочевої продукції і фруктів, охолодження молока, замороження м'яса). Усе це зумовлює додаткові витрати, відволікає від основного виробництва, веде до подорожчання продукції.

Зміни обсягів випуску сільськогосподарської продукції фермерів, у свою чергу, мають велике значення для фірм продовольчого маркетингу, які спеціалізуються на виробництві окремих видів продовольчих товарів. Наприклад, різке скорочення збору продовольчого зерна пшениці торкнеться мукомольних підприємств, хлібопекарних заводів і не чіпатиме переробників продовольчої сировини (цукрових буряків, соняшнику) чи виноробів. Зміни в поставках продукції з фермерських господарств мають істотний вплив на закупівельні ціни, потреби у сховищах та завантаженість виробничих потужностей переробки, які належать фірмам продовольчого маркетингу. Прагнення зменшити ризик та невизначеність, які спричинюються коливаннями поставок продукції з ферм, зумовлюють створення більш тісних договірних зв'язків між маркетинговими агентствами і фермерськими господарствами, більш активний вихід фермерів на ринок.

Останніми роками значно скоротилася сезонність у постачанні свіжої продукції, вирощеної в Україні та за її межами. Це заслуга транспортної функції продовольчого маркетингу. Розширення експортних можливостей посередників зумовлює поглиблення спеціалізації сільськогосподарських формувань. Така спеціалізація подовжує капали продовольчого маркетингу, підвищує важливість

його транспортної функції.

Фермерські господарства, здійснюючи свою виробничу діяльність, витрачають близько 90% свого доходу для придбання хімікатів, насіння, робочої сили, засобів виробництва, землі та інших засобів матеріально технічного постачання. Успішний розвиток сільського господарства зумовлює збільшений закупівель цих товарів, що знаходяться за межами господарств. Це призводить до зростання значення галузі економіки, яка поставляє ці ресурсні компоненти для сільськогосподарського господарства. Посилення залежності сільського господарства від постачання зі сторони поставило їх економічний добробут у залежність від несільськогосподарського сектора економіки.

У сільському господарстві виникає досить багато протиріч, коли інтереси одного фермера розходяться з інтересом певної групи інших господарств. Це відноситься, насамперед, до процесу формування цін. Наприклад, на деяку продукцію ціни на ринку досить високі, і це забезпечує високі прибутки господарству. Для нього є логічним збільшувати випуск цієї продукції. Але, якщо всі фермери забажають розширити випуск цієї продукції, то ціни на ринку і відповідно прибутки наодиницю цієї продукції знизяться.

З іншого боку, проблема агромаркетингу полягає в дуже малому розриві між ціною реалізації і собівартістю продукції, що зумовлено конкуренцією в сільському господарстві.

Безумовно, здійснення комплексного маркетингу господарством – складне завдання. При цьому потрібно використовувати системний підхід щодо маркетингового забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств, оскільки відсутність хоча б одного з елементів сукупності може призвести до втрати можливостей або не вирішення поставлених завдань.

Продовольчий ринок наповнюється сільськогосподарською продукцією в Україні переважно за рахунок власного виробництва, але останніми роками характерна тенденція до збільшення імпорту продовольчих товарів, що через низьку закупівельну ціну є пагубним для вітчизняних товаровиробників.

На сучасному етапі керівництво господарства дотримуються виробничо збутової філософії бізнесу, проте, відповідно до вимог ринку необхідним є перехід до маркетингової філософії бізнесу (табл.6.1).

Характерною особливістю реалізації сільськогосподарської продукції в умовах ринку залишається невелика ємність первинного ринку сільськогосподарської продукції, тобто поставок продукції товаровиробниками безпосередньо переробним підприємствам. Формальне створення великої кількості інфраструктурних формувань не вплинуло на вигідність реалізації продукції сільськогосподарськими виробниками.

Різні підрозділи і служби, що забезпечували вихід продукції підприємства на ринок, впливають на нього, вони не розшаровані, а зосереджені у керівника, який несе відповідальність за роботу на ринку, координацію і інтеграцію збуту, інформації і дослідницьких робіт, реклами і за собів сприяння збуту, функцій підприємства з планування асортименту продукції і ринкової діяльності.

Маркетинг розглядається не як один з елементів управління підприємством, а як його головна функція, яка визначає зміст усієї виробничої і економічної діяльності підприємства.

Пропонується вдосконалення процесу реалізації продукції та підвищення прибутку шляхом створення власної мережі збутових кооперативів і маркетингових груп в агробізнесі. Це стосується підприємств, які не в змозі утримувати службу маркетингу.

Збільшення обсягів реалізованої продукції виробники можуть зміцнити свої ринкові позиції. На багатьох ринках вигідно реалізовувати саме великі партії продукції. Але важливіше те, що маркетингова група може зменшити за лежність між ринком й індивідуальним виробником. В окремих випадках маркетингова група гарантує своїм членам безпеку інвестування в переробку сільськогосподарської продукції, що дозволяє підвищувати ціну кінцевого продукту.

Освоєння і використання маркетингових інструментів на першому етапі припускає перехід від тактичних кроків до стратегічних, тобто розширення і поглиблення аналітичної функції маркетингу на підприємстві. Активізація збутової діяльності не гарантує повної адаптації до дії факторів зовнішнього середовища і не забезпечує сприятливе позиціонування на ринку.

Більшість виробників реалізують продукцію безпосередньо в межах району, в якому знаходиться господарство (близько 70% фермерських господарств). Дещо більше чверті продукції вивозиться в інші райони області (26%) і лише 5% реалізується в інших областях. Сільгосппідприємства, які краще забезпечені власними транспортними засобами, мають більш широкі ринки збуту.

Фермерські господарства схильні вважати, що нині не існує гострої проблеми у розширенні ринків збуту сільгосппродукції. Проте, відсутність великих партій товарної продукції для збуту в інші регіони країни є однією з причин такого ставлення фермерів. Водночас ми наважимося стверджувати, що у багатьох випадках фермери ще не повністю усвідомлюють усі переваги розширення ринків і каналів збуту продукції. Результатом цього могло б стати зниження залежності від обмеженого кола покупців та можливість одержати вигіднішу ціну.

Фермерські господарства повинні налагоджувати зв'язки зі споживачами, використовуючи заходи "прямого маркетингу". Це вимагає ретельного дослідження ринку та поведінки споживачів до початку виробництва сільськогосподарської продукції. На жаль, більшість власників фермерських господарств в Україні виробляють продукцію і вже потім шукають ринок збуту, що занадто ризиковане. Як наслідок, для аграрного ринку України вже стала звичайною ситуація "хвилеподібної" пропозиції сільськогосподарської продукції по роках, у результаті якої спостерігається надмірне виробництво одного виду продукції, що є причиною падіння ціни на цю продукцію та недостатнє виробництво іншого виду, що призводить до незадоволеності попиту та необгрунтованого зростання ціни реалізації.

Конструювання каналів розподілу ґрунтується на різних факторах, що враховують споживачі й організаційно стратегічні характеристики, а також стан зовнішнього оточення. Важливим елементом системи виступає інтеграція стратегій каналів розподілу з інструментами маркетингу: реклама, ціноутворення, стратегії продажів.

Важливим аспектом забезпечення конкурентоздатності є освоєння маркетингу, оскільки діяльність фермера починається задовго до виробництва продукції, і продовжується після її реалізації. Основними напрямками використання маркетингу є перманентне вивчення стану задоволення споживчого попиту; гнучке реагування виробництва на отримання інформації; зміна механізму взаємодії виробничих і торгових операцій, ролі гуртових ярмарків, аукціонів; знання кон'юнктури ринку і активного використання інформації у процесі формування програми виробництва.

Досвід впровадження маркетингу в сільськогосподарських

підприємствах, особливо в фермерських господарствах, невеликий, однак вже є ряд підприємств, у тому числі й фермерських господарств, що вже почали реалізувати концепцію маркетингу на основі наступних принципів:

- орієнтація на довгострокові цілі при тісній взаємодії із загальною стратегією господарства;

- пристосування сільськогосподарського підприємства до впливу зовнішнього середовища за допомогою системи безупинного моніторингу зовнішнього середовища;

- блік у діяльності підприємства і агромаркетинговий контроль.

Таким чином, покращення ефективності діяльності фермерських господарств потребує вдосконалення процесу реалізації продукції та підвищення прибутку шляхом входження господарства до мережі збутових кооперативів і маркетингових груп в агробізнесі. Їх створюють для зменшення витрат на реалізацію, досягнення ефекту масштабу, зміцнення своїх позицій у торговельних операціях.

Фермерські господарства повинні налагоджувати зв'язки зі споживачами, використовуючи заходи "прямого маркетингу". Це вимагає ретельного дослідження ринку та поведінки споживачів до початку виробництва сільськогосподарської продукції.

Система маркетингового забезпечення діяльності аграрних підприємств повинна включати: організаційні структури управління маркетингом, інформаційне забезпечення процесу прийняття та обґрунтування управлінських рішень, формування системи агромаркетингових досліджень, стратегічне та тактичне планування.

Висновки до параграфів 1-3. Управління земельними ресурсами фермерського господарства неможливо розглядати

ізолювано від інших складових частин господарства. До таких складників належать елементи зовнішнього середовища, які коригують напрями використання землі та здійснюють вплив на можливість досягнення бажаних результатів. Внутрішнє середовище господарства формується у взаємодії різних виробничих та фінансових чинників.

Складність управління полягає в тому, що докорінному перегляду підлягають не тільки виробнича, а й усі підсистеми забезпечення функціонування господарства, передусім логістична. Проте саме за рахунок впровадження вказаних заходів уможливується землевпорядкування (усунення черезсмужжя, виокремлення віддалених полів за межами основного масиву), оптимізація землекористування та досягнення максимальної ефективності господарювання.

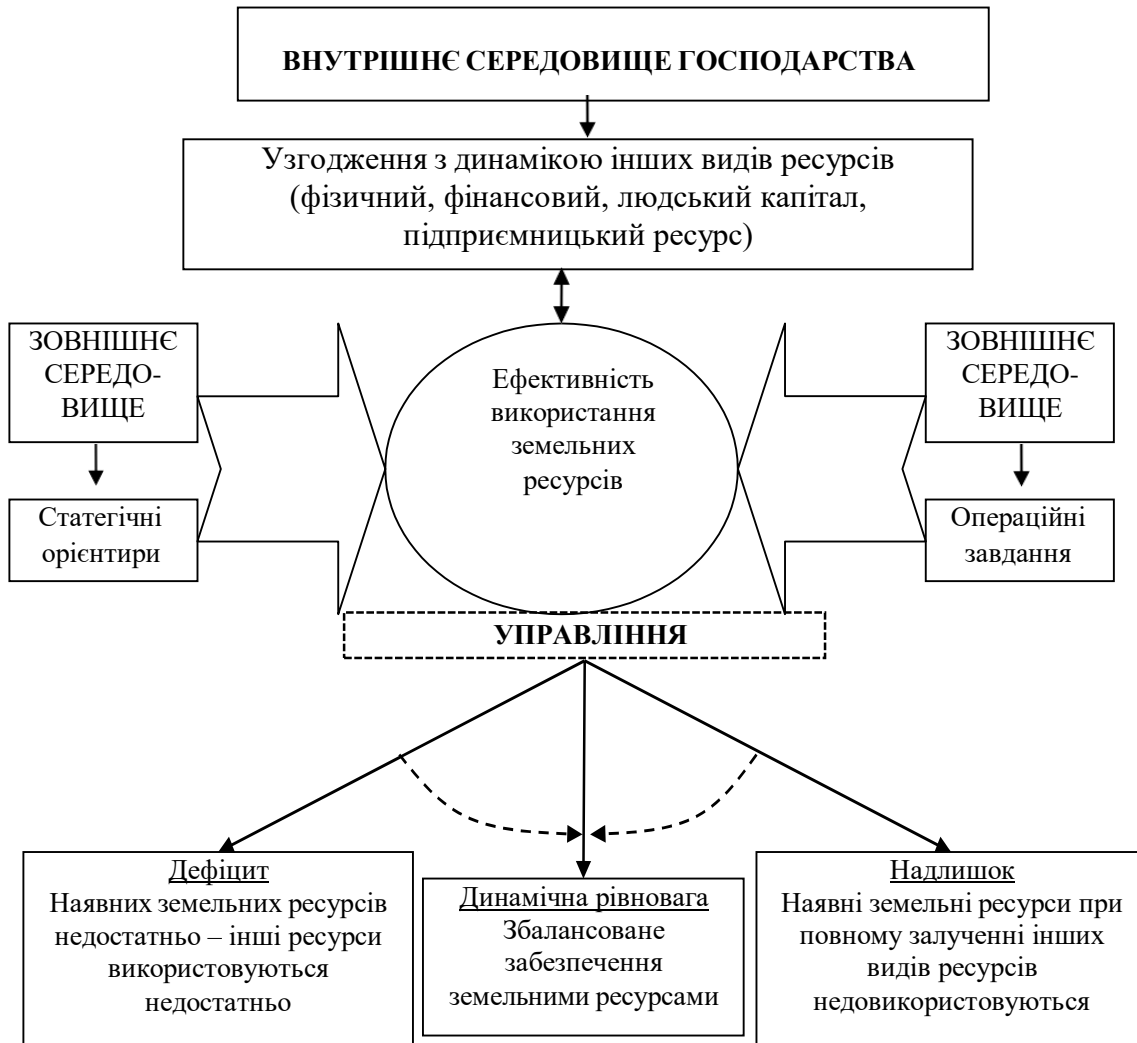
Незважаючи на недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення, фермерські господарства України упродовж останніх років демонструють відносно стабільне поліпшення виробничих показників. Водночас фермерські господарства мають певні притаманні особливості, що підлягають урахуванню під час управління земельними ресурсами вказаної категорії агроформувань. У разі зміни параметрів землекористування увагу слід приділяти не тільки виробничій, а й усім підсистемам забезпечення функціонування господарства. Нині наявні перешкоди не лише економічного, а й законодавчого характеру, що суттєво ускладнюють процес управління земельними ресурсами.

Тому поліпшення показників землекористування у фермерських господарствах України має поєднувати заходи обґрунтування раціональних розмірів земельних площ, а також ефективне управління майновими правами на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО §1-3:

1. Гнатишин Л. Б. Виробничий потенціал фермерських господарств : монографія / Львів: СПОЛОМ, 2018. 404 с.
2. Дивнич О.Д., Дивнич А., Воронько-Невіднича Т.В. Управління земельними ресурсами фермерських господарств. Економіка і суспільство. Випуск 20. 2019. С. 209-220.
3. Збарський В. К. Фермерське підприємництво в Україні: погляд на проблему // Ж.Вісник Сумського НАУ. Вип.2. С.356-361
4. Збарський В. К. Трансформація селянських домогосподарств у фермерські господарства / Зб. наук. праць Уманського НУС. Умань, 2012. Вип. 78. Ч.2.: Економіка. С. 76-88.
5. Збарський В. К. Проблеми розвитку фермерських господарств // Вісн.НУБіП України. Вип. 177. Ч.1: Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». 2012. С.64-73.
6. Збарський В.К., Талавиря М. П., Резнік Н.П., Єременко Д.В. Формування конкурентоспроможного фермерського укладу України [монографія] за ред. проф. В.К. Збарського. Київ: ННЦ ІАЕ, 2016. 530 с.
7. Збарський В.К., Кальченко С.В., Єременко Д.В. Оптимізація методики оцінки конкурентоспроможності високотоварних фермерських господарств сімейно-трудоного типу // Науковий вісник Ужгородського університету - Випуск 1(47) Том 2. Ужгород: 2016. С. 272-278.
8. Маркетинг: Підручник / за ред. проф. Буряка Р. І., Збарського В. К. Київ: ЦП «КОМПРИНТ». 2019. 783 с.
9. Прокопа І.В. Структура сучасного аграрного виробництва в Україні: соціоекономічний та організаційний аспекти // Агроінком. 2012. № 79. С. 243-231.
10. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання // Економіка АПК. 2004. № 6. С. 3-8.
11. Скрипник С.В. Пріоритети розвитку фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств монографія. Херсон: Айлант, 2020. 385 с.
12. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері // Економіка АПК. 2011. № 10. С. 3-6.
13. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2021 рік / Державний комітет статистики України. Київ, 2022. 386 с.
14. Фермерські господарства як форма аграрного бізнесу. Забезпечення ефективного функціонування селянських (фермерських) господарств. Харків: ХДТУСГ, 2000. 53 с.

Додаток до розділу 6

Рис. Модель управління земельними ресурсами фермерського господарствана засадах сталого розвитку

6.4.Тенденції землекористування та землеволодіння сектору фермерських господарств

Сьогодні в Україні чітко простежується інтенсивне використання земельних ресурсів та високий рівень господарської освоєності земельних площ. Науковці констатують недостатньо ефективного застосування організаційно-економічних механізмів раціонального землекористування, недосконалість управління використанням, охороною та відтворенням земельних ресурсів, що призводить до погіршення якісного стану

земельного фонду. Земля як основний засіб виробництва у сільському господарстві є ключовим елементом виробничого потенціалу фермерських господарств. Причому позиціонування фермерських господарств в організаційній системі аграрного виробництва безпосередньо залежить від можливості бути учасниками ринкових операцій із земельними ділянками. Формування виробничого потенціалу фермерських господарств – складний і тривалий процес, кінцевою метою якого є збалансоване і пропорційне поєднання необхідних за якістю трудових, земельних і матеріальних ресурсів.

Тому землезабезпеченість, з одного боку, є чинником, який формує інші ресурси, а з іншого – наслідком взаємодії чинників виробництва.

Проблема формування виробничого потенціалу набуває особливої значущості для новостворюваних фермерських господарств, що зумовлено низкою причин та умов. Передусім це обмеженість землі, особливо площі земель запасу, які мають виділяти бажаючим розпочати власну сільськогосподарську справу. Отже, площі землекористування – лімітувальний чинник для фермерських господарств, що подекуди є причиною неефективного функціонування. Водночас є нагальна необхідність у дослідженні тенденцій землезабезпечення фермерських господарств, особливо в малоземельних регіонах. Отож, наступний етап нашого дослідження розпочнемо із виявлення тенденцій землеволодіння та землекористування фермерських господарств (табл. 3.1).

Вітчизняна та світова практика мають розлогу систему показників щодо оцінки розмірів господарств. Сюди належать натуральні та вартісні показники, зокрема обсяги валової та товарної продукції, розмір прибутку тощо. До речі, у країнах Європейського союзу для оцінки розмірів оперують показником «економічний розмір ферми». А в США господарства з обсягом реалізації до 40 тис. доларів на рік вважають некомерційними, оскільки вони не забезпечують повної зайнятості фермера. У Німеччині мінімальним за площею розміром ферми вважають

такий, котрий забезпечує повну зайнятість двомособам протягом року і заробіток на рівні працівників промисловості. Наприклад, у Литві розмір земельної ділянки для ведення фермерського господарства визначається в межах 10–50 га. В Україні площа земель, наданих у користування фермеру за попереднім законодавством, не перевищувала 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га усіх земель.

У Польщі сьогодні функціонує 2 млн приватних господарств, які займають 90% усіх сільськогосподарських угідь і які забезпечують приблизно таку саму частку від загального обсягу сільськогосподарського виробництва у країні. На ферми площею понад 15 га припадає 9 % від загальної кількості господарств. Але при цьому вони охоплюють 5 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Тобто середня площа сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах Польщі – 10,2 га. Більшість домашніх господарств у Польщі виробляють продукцію для власного споживання, а законодавство держави захищає власність і право спадкування землі. Експропріацію дозволено лише задля громадських потреб за умови виплати справедливої компенсації.

Отже, перед науковцями, державою та самими фермерами стоїть завдання пошуку дієвих механізмів підвищення ефективності діяльності. Особливо це стосується сімейних ферм, котрі, щоб вистояти у конкурентній боротьбі, зобов'язані вдаватися до альтернативних нетрадиційних шляхів та напрямів збільшення прибутковості своїх господарств. Їхнє завданням – отримання максимального обсягу прибутку із гектара угідь ламанням стереотипів, що мале фермерське господарство володіє незначним виробничим потенціалом.

Такі самі ситуації характерні для фермерських господарств Вінницької та Одеської областей.

Отож, середні розміри фермерських господарств збільшуються поряд із зменшенням їх кількості. Але така ситуація не повинна вводити в оману.

Таблиця 3.3

**Розподіл областей України за середніми розмірами
фермерських господарств**

Групи областей за розмірами фермерських господарств, га	Область		
	на 31.12.2005 року	на 31.12.2010 року	на 31.12.2018 року
I – до 30	Волинська, Закарпатська, Чернівецька	Закарпатська	Закарпатська
II – 30,1-40	Івано-Франківська, Крим, Миколаївська, Одеська, Тернопільська	Чернівецька	Чернівецька
III – 40,1-50	Львівська, Черкаська, Херсонська	Івано-Франківська, Полтавська,	–
IV – 50,1-60	Донецька, Київська, Полтавська, Сумська	Волинська	Івано-Франківська
V – 60,1-70	Вінницька, Хмельницька, Чернігівська,	Львівська	–
VI – 70,1-80	Запорізька, Житомирська	Миколаївська, Одеська	Львівська
VII – 80,1- 90	–	Рівненська	Рівненська
VIII – 90,1-100	Дніпропетровська, Харківська	Крим, Житомирська, Київська, Тернопільська, Херсонська	Волинська, Миколаївська, Одеська
IX – більше 100	Кіровоградська, Луганська, Рівненська	Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Сумська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, , Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська

Розраховано: на підставі даних Держстату України за відповідні періоди

Досі остаточно не сформовані земельні відносини та не завжди позитивні результати операційної діяльності фермерських господарств, можуть завадити іміджу фермерства як особливої форми господарювання на селі. Ми впевнено можемо констатувати, що зневірившись у сподіваній справедливості земельних відносин та в результатах діяльності своїх

фермерських господарств, селяни ініціюють процеси повернення землі орендодавцям. Саме це здебільшого призводить до скорочення кількості господарств. На вивільнені із сільськогосподарської діяльності землі інші фермерські господарства укладають нові договори оренди, збільшуючи тим самим площі свого землекористування. Окрім того, демографічна криза в Україні вказує на подальше зменшення кількості зайнятих у сільськогосподарській діяльності селян та зростання землезабезпеченості населення, що в результаті може привести до збільшення розмірів фермерських господарств. Хоча можливий і інший сценарій, коли розширення площ господарств населення, навпаки, може обмежувати землекористування фермерських господарств та обсяги виконуваних у них робіт. Власне цей другий сценарій значною мірою буде підпорядкований державній політиці. Тобто зміни до Закону «Про фермерське господарство» можуть внести певні корективи у динаміку середніх розмірів фермерських господарств. Якщо фермерським господарствам вдасться подолати фіскальні неузгодженості, а державі прийняти розумне рішення щодо адміністрування податків сімейних ферм, особисті селянські господарства зможуть активно змінювати свій статус. Новостворені сімейні ферми у такому разі провадитимуть діяльність на своїх земельних паях, тому процес здавання в оренду землі може дещо пригальмуватись.

Однак у ринковому середовищі не завжди доцільно констатувати, що ефективність сільськогосподарської діяльності – це винятково функція розміру господарства. Сьогодні ми вже маємо вдосталь прикладів, які свідчать, що «дрібні формати можуть створювати великі речі», тобто функціонувати досить ефективно, базуючись на тому рівні виробничого потенціалу, який їм доступний. Очевидно, що вирішення проблеми формування і відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств потребує диференційованого підходу, який першочергово має з'ясувати всі аспекти виробничої й комерційної діяльності малих та

середніх господарств.

Уже достеменно відомо, що дрібні ферми конкурентоспроможніші з позиції реагування на зміну кон'юнктури ринку, швидше адаптовуються до змін у фінансовій та ціновій політиці держави, оперативніше реагують на потреби в управлінні виробничими та збутовими процесами. Водночас, малі сімейні фермерські господарства не забезпечують ефективного використання техніки, особливо у рослинництві, оскільки саме тут не зреалізовується ефект масштабу виробництва. Також високі ризики сільськогосподарської діяльності, що спричинені непередбачуваністю погодних умов, у співвідношенні із невеликими масштабами діяльності породжують труднощі в системі кредитування. Дрібнотоварне виробництво не завжди передбачає і гарантує фермеру та його сім'ї паритетного витратам розміру доходу. Ба більше, дрібні сімейні фермерські господарства також не спроможні вирішити продовольчої проблеми в загальнодержавному вимірі. За своєю природою апріорі вони не можуть бути достатньо ефективними, бо незначні площі угідь та поголів'я сільськогосподарських тварин не припускають цілковитого використання досягнення науки і техніки.

Отож, теорією та практикою достатньо чітко аргументовано, що найкращі результати діяльності властиві господарствам більших розмірів. Звичайно, сприймати це як аксіому недоцільно, оскільки результативність будь-чого залежить від багатьох суб'єктивних і об'єктивних вимірів. Але варто пригадати, що у країнах Західної Європи найефективнішими прийнято вважати ферми площею 20-50 га. Процедура модифікації встановлених закономірностей та традицій фермерства інших країн не завжди доцільна в умовах вітчизняних реалій. Але соціальний орієнтир у вирішенні земельних відносин завжди актуальний, оскільки проблема фермерства в Україні із економічної площини уже давно переросла у соціальну. Особливо це стосується питань успадкування та дарування земельних ділянок як засобу і можливості безперервності діяльності

фермерського укладу.

В українських реаліях розміри фермерських господарств безпосередньо залежать від землезабезпеченості сільських жителів, а вона у різних регіонах неоднакова. Зауважимо, що в регіональному розрізі розміри земельних паїв кардинально відрізняються. Наприклад, у Львівській області середній розмір земельного паю не перевищує 1,4–1,8 га. У Карпатському регіоні загалом середній розмір земельних ділянок не перевищує 1,5 га, що означає високий ступінь подрібненості площ сільськогосподарських земель у цьому краї. Натомість селяни південних областей України в результаті розпаювання отримали земельні наділи площею 12–14 га. Утім маючи такий безцінний ресурс, селяни не завжди охоче стають суб'єктами малого підприємництва, тобто не створюють власного бізнесу на селі. Причина цього – передусім недосконалість вітчизняного законодавства, всевладдя перевіряючих і контролюючих органів, кабальні кредитні умови банків тощо.

Іншим показником, який попри свою економічну суть демонструє остаточний рівень економічної ефективності використання землі, є розмір прибутку у розрахунку на 100 сільськогосподарських угідь.

Бажаного розміру прибутку не завжди досягають зниженням витрат чи збільшенням доходів. У сучасних умовах конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції значною мірою визначає перебіг бізнес-процесів фермерських господарств. Тобто кон'юнктура ринку, асортимент, якість сільськогосподарської продукції сьогодні теж мають відповідний вплив на формування показників прибутковості. Без сумніву, якість ґрунтів (а у східних областях вона вища) та дотримання технології також відображені у показниках якості продукції, що формує її конкурентоспроможність. Але додана вартість може зростати і під впливом інших важелів.

Проблема створення повноцінного ринку землі в Україні сьогодні

зумовлює багато різних застережень і домислів щодо можливих наслідків цього процесу. Земельна реформа, яка у вітчизняних реаліях набула характеру перманентності, визначена першочерговою у середньостроковому плані пріоритетних дій уряду України до 2030 року. До цієї теми нині прикуто увагу всього українського суспільства: відбулися парламентські слухання щодо пошуку української моделі у регулюванні обігу земель сільськогосподарського призначення. Дрібні товаровиробники висловлюють побоювання, що більшість проданих земель може перейти у власність агрохолдингів, тобто автоматично у власність іноземців. Тому, на нашу думку, побудова прийнятної для фермерів моделі ринку землі потребує насамперед з'ясування безкомпромісного питання щодо співвідношення сімейно-фермерського і корпоративно-латифундистського типів господарювання у соціально-економічній структурі вітчизняного аграрного сектору. Окрім того, логічне завершення земельної реформи – це шлях до збереження суверенітету України та геополітичної стабілізації.

Стосовно зазначеного вчені-аграрії ринок землі сільськогосподарського призначення розглядають за селозберігальною парадигмою. На їх переконання, відміна мораторію на продаж сільськогосподарських земель має сприяти поступовому переростанню товарних домогосподарств у сімейні ферми, а останніх згодом – і у повноцінні фермерські господарства з достатнім для новітніх технологій банком землі, з найманою працею і, відповідно, з природними запитами на їх кооперацію для підвищення ефективності господарювання.

У контексті збільшення кількості вітчизняних фермерських господарств, а особливо створення нових господарських структур, актуальні два питання: по-перше, як узаконити використання земель запасу, котрі органи місцевого самоврядування не бажають виставляти на аукціони та, по-друге, як узаконити використання земель померлих

громадян, стосовно яких усе частіше спостерігають факти самовільного захоплення. Зокрема на Львівщині без наявності договору поліція ці ділянки вважає державною власністю і за такими діями порушує кримінальні справи. На нашу думку, першочергово неврегульовані питання повинні бути приведені у правове поле, яке визначає моменти землеволодіння та землекористування в аграрній сфері. У такому разі визначальними мають бути позиції обласних державних адміністрацій та органів юстиції щодо визначення механізму та забезпечення порядку оформлення таких земельних ділянок. Окрім того, окрему увагу треба приділити розробці і впровадженню механізму вилучення земель запасу на пріоритетні і суспільно важливі потреби, до яких цілком упевнено можна віднести фермерство.

Оренда стала визначальною формою землекористування у сільському господарстві України. Тому можна стверджувати, що найближчими роками оренда й надалі буде єдиним засобом оптимізації землекористування в аграрній сфері.

Попри те, що зміни до Закону «Про фермерське господарство» внесені, це не вирішує усіх нагальних проблем фермерства. Лише за умови прийняття державної програми щодо реалізації та підтримки сімейного фермерства, зміни аграрної політики від олігархічної до фермерської, подолання корупції, рейдерства, формування справедливої судової влади, в перспективі можна буде розглядати ринок землі. Однозначно, ефективна земельна реформа здатна покращити рівень життя на селі, але при цьому мають бути обдумані й виважені усі суперечливі моменти. Більше того, ринок землі спроможний покращити економічний стан України, позитивно вплинути на розвиток сільських територій, оскільки монокультуризація та агресивне використання сільськогосподарських земель спричинили реальну загрозу для екологічної безпеки довкілля.

Отже варто наголосити, що процедура купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення може бути виправданою лише серед

селян. Звичайно, обробляти земельні угіддя реалізацією орендних відносин можуть і не селяни. Тому такий підхід вимагає виваженої аграрної політики держави, а від селян – високого ступеня відповідальності за ефективне землекористування. Держава у свою чергу повинна підтримати базову відповідальність та сприяти можливості для селян не продавати, а купувати землі сільськогосподарського призначення. Крім того, держава зобов'язана фінансово підтримати придбання землі селянами для створення фермерських господарств або для їх розширення. Кістяк перших пропозицій земельного фонду на придбання фермерами землі має бути сформований із невитребуваних паїв, землі, повернутої громаді в результаті анулювання фіктивних угодукупівлі-продажу, або нікчемних угод передачі чиновникам-«фермерам» під час дії мораторію, та земельних ділянок селян-пенсіонерів, хворих. Держава повинна створити дієвий механізм придбання фермерами земельних ділянок, можливо, через пільгове безвідсоткове або довготермінове державне кредитування.

Ринок землі на селозберігальних засадах має призвести до поступового нагромадження земель для реалізації фермерами досконалих технологій, які виправдовують себе на відповідних земельних наділах. Фермерство є кризостійким, воно найповніше відповідає соціальним інтересам села і селян, оскільки має повну територіальну і соціальну адаптацію до сільських реалій, особливо сімейне фермерство.

На рис. 3.4 показано розроблений нами механізм реалізації системи землекористування та землеволодіння.

Отож, виявлені в результаті аудиту земельні ділянки мають бути першочергово орієнтовані на створення нових фермерських господарств. Запропонований нами порядок передбачає направленість земельних ділянок бажаним створити фермерське господарствоне через аукціон, а через безпосереднє спрямування за рішенням органів місцевого самоврядування на основі земельних конкурсів. Основним критерієм

визначення переможця земельного конкурсу мають бути не гроші, а умови використання земельної ділянки та доцільність діяльності майбутнього фермерського господарства.

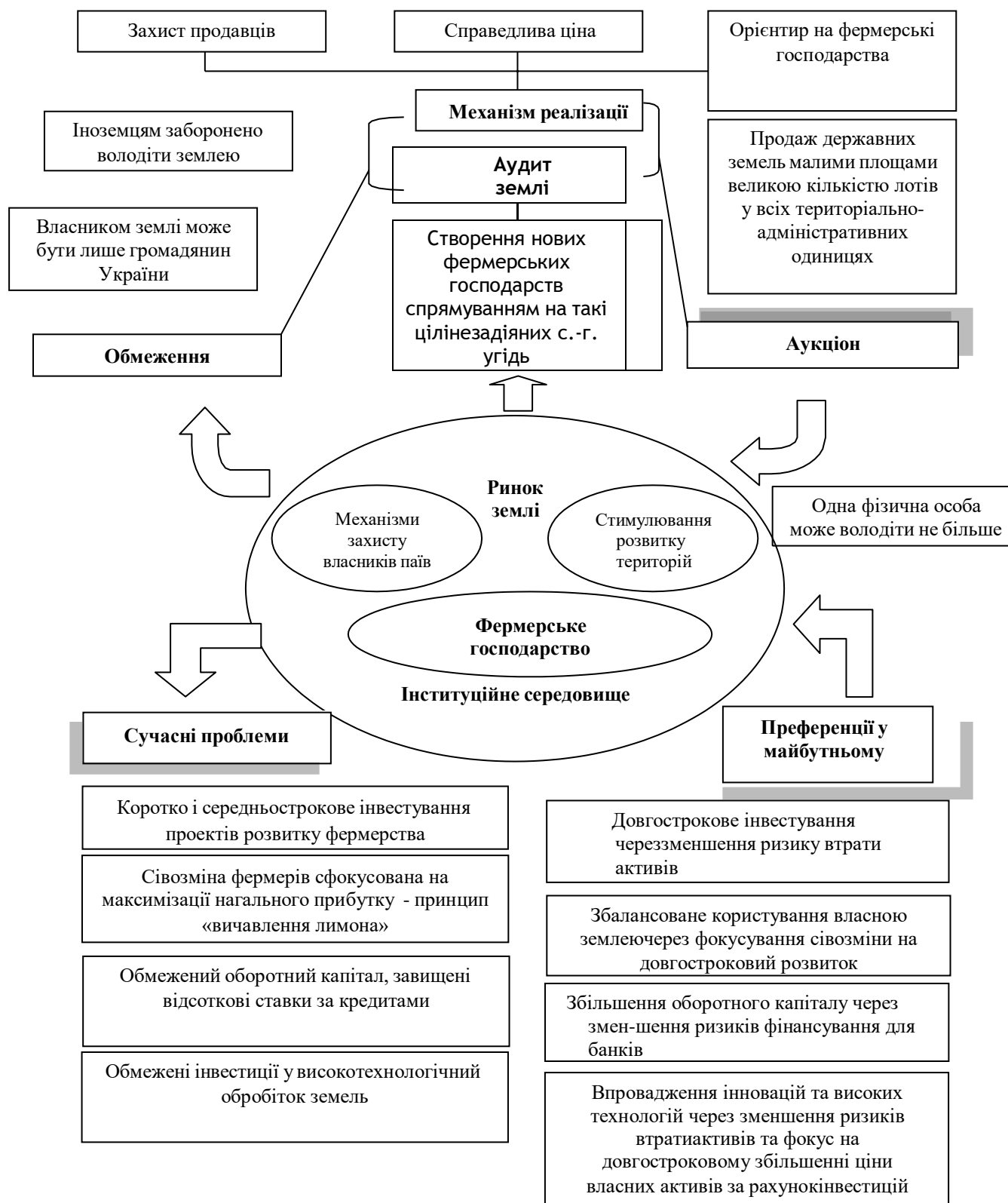

Рис.3.4. Зміна парадигми землекористування та землеволодіння

Водночас відзначимо, що однією із основних перешкод для запуску земельного ринку є саме ціна землі. Чимало українських політиків запевняють свій електорат у тому, що за умови відміни мораторію їхню землю буде продано за мізерними цінами.

Справді, ціна української землі значно нижча, ніж у Франції, Німеччині й навіть Румунії. Постає риторичне запитання, чи насправді українська земля недооцінена, чи прихований у ній потенціал, невиявлені можливості до підвищення урожайності та збільшення валових зборів сільськогосподарських культур. Відомо, що ціна землі визначається рівнем доданої вартості, яка на ній формується. Отже, якщо порівняти рівень доданої вартості, створюваної на 1 га землі, з ціною цього гектара, легко побачити, що ціна української землі цілком виправдана. Водночас, якщо ж проаналізувати ціну землі у Чехії, Німеччині та Великобританії, то можна припустити, що розмір доданої вартості, яка створюється на ґрунтах цих держав, удесятеро переважає аналогічний показник наших реалій. Тобто ґрунти, нижчі за якістю та вмістом гумусу реально можна використовувати ефективніше. Отже, ми можемо гіпотетично припустити, що потенціал земельних угідь України, а відповідно виробничий потенціал вітчизняних фермерських господарств, колосальний, не до кінця досягнутий та вивчений.

Також необхідно нагадати, що урожайність ріллі неможливо покращити за рік чи два. Тому залишатися надалі передовою аграрною країною Україна зможе тільки в тому разі, якщо для кожного поля буде розроблена і впроваджена програма збереження й збільшення врожайності, розписана на 10–20 років. Однак інвестиції в якість землі терміном у 10–20 років можливі винятково у приватні, а не в орендовані наділи. Тож непохитні права власності на землю повинні забезпечити не лише володіння нею, а й дбайливе її поліпшення, оскільки основну конкурентну перевагу українського сільського господарства утворюють найродючіші у світі землі, збереження та примноження продуктивного

потенціалу яких має стати провідним завданням.

Отож, ключовими висновками стосовно питань узгодження понять ринку землі та впливу цього процесу на відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є те, що міжнародний досвід земельної реформи доволі суперечливий та в окремих моментах не прийнятний для вітчизняних реалій. Ринок землі як вторинний перерозподіл прав власності на земельні ресурси (після приватизації), не повинен бути самоціллю ні власників земельних паїв, ні держави. Натомість, оптимальний сценарій ринку землі має відповідати довгостроковій стратегії розвитку сільського господарства та села. Україна має визначити свої пріоритети стосовно того, що є первинним, – високоефективне виробництво чи добробут селян. На жаль, поєднання цих цілей не завжди сумісне. Власне фермерство у такому разі може бути чинником досягнення мультиефекту цілей – забезпечення продовольчої безпеки на основі результативного господарювання та підвищення соціальних стандартів на селі.

6.5. Обґрунтування стратегії розвитку фермерських господарств формування потенційних можливостей їх реалізації

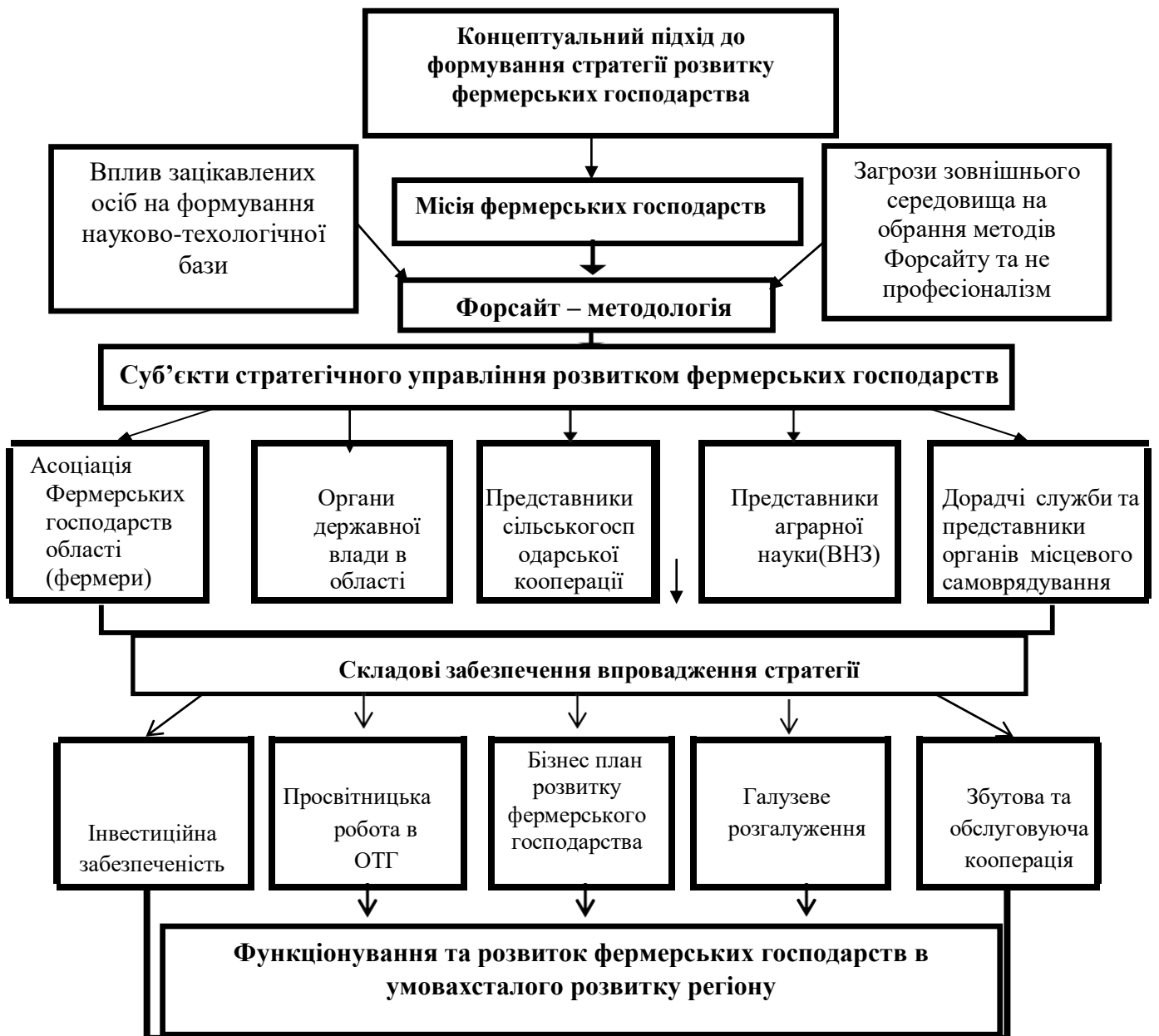
Наразі технологія Форсайту (*форсайт – це сценарне прогнозування соціально-економічного розвитку: економіки, промисловості, суспільства — у 10-20 річній перспективі*) в Україні з кожним днем не тільки в наукових колах знаходить своє застосування, а також в управлінні державою, галуззю чи регіоном. У зв'язку з цим розвиток територіального Форсайту, є одним із ключових факторів забезпечення розвитку та конкурентоспроможності регіону.

В регіонах України Форсайт-прогнозування знайшло відображення в розробці Стратегій регіонального розвитку на період до 2030 року. При цьому до розробки даної стратегії залучаються не тільки державні управлінці, а й науковці, бізнесмени, представники громадських

організацій, представники громад. Важливу роль в досягненні цілей підвищення інноваційної активності регіонів відіграє рівень розвитку громадянської самосвідомості або «громадянської культури». На деяких територіях «громадянська культура» формувалася не одне десятиліття, причому розвиток це було скоріше не цілеспрямованим і запланованим, а природним процесом формування середовища для підтримки і зростання інновацій. В інших регіонах чи країнах вона виникла в результаті свідомих зусиль, націлених на створення нової стратегії розвитку для даної місцевості або регіону. «Громадянська культура» сприяє зростанню соціального капіталу в регіоні, який в свою чергу є опорою для вдосконалення взаємодії зацікавлених сторін для розвитку інноваційної спрямованості регіону.

Деякі вчені особливо відзначають роль регіонального Форсайта в формуванні соціального капіталу на певній території, для якої створюється проект. Відмінною рисою реалізації регіонального Форсайт-проекту є спільна робота самого різного роду стейкхолдерів: представників влади і бізнесу різних рівнів, фахівців з різних галузей, громадян, окремих соціальних груп. Результатами даної роботи стає збір думок, прогнозів, оцінок, різноманітних ідей з метою знаходження компромісу і вибору оптимального рішення.

На рис. 3.11 відображена модель стратегічного управління фермерськими господарствами Хмельницької області за допомогою методики Форсайт – прогнозування, яка включає всі ключові елементи забезпечення розробки та впровадження нової стратегії їх функціонування та розвитку.

Рис. 3.11. Концептуальний підхід до формування стратегії розвитку ФГ

В процесі реалізації Форсайт – проектів на регіональному рівні розвивається потенціал мережевої взаємодії між ключовими акторами інноваційної системи регіону, відбувається інтеграція соціальних факторів в систему технологічних і ринкових чинників, що багато в чому сприяє посиленню регіонального соціального капіталу і розширює можливості його використання для активізації інноваційного та економічного розвитку. Сам по собі процес створення Форсайт – дослідження виступає в якості засобу поліпшення комунікацій і координації зусиль між

зацікавленими особами, підвищення їх готовності до дії.

Незважаючи на широкий спектр проведених досліджень і узагальнень, в більшості випадків Форсайт використовується для оцінювання розвитку конкретного науково-технічного напрямку, перспективи сфери науки і технологій (розподіл ресурсів на проекти НДДКР), перспективи науково-технологічного розвитку в соціально-економічному контексті (прийняття стратегічних рішень як на макрорівні, так і на регіональному рівні), до теперішнього часу відсутні дослідження комплексних варіативних систем.

Без раціонального землекористування, які б враховували весь динамічний спектр різноманітних взаємопов'язаних соціальних, економічних і екологічних умов функціонування сучасних агроформувань на регіональному і місцевому рівні – з одного боку, і були затверджені відповідними органами місцевого самоврядування в якості стратегічного напрямку використання земельних ресурсів – з другого.

Ми розглядаємо Форсайт як певну соціогуманітарну організаційну технологію, яка є цінним інструментом стратегічного розвитку, яка дозволяє сформуванню узгодженого уявлення про напрямки розвитку, забезпечує взаємне діалогове навчання економічних агентів, що стимулює розвиток інновацій, і містить потенціал самореалізації виробленого спільно уявлення про майбутнє.

Прогресивність технології Форсайту полягає в тому, що вона відповідає характеру економіки, заснованої на знаннях, де все більш важливими стають процеси вивчення (learning) – не в аспекті освіти, а в аспекті залучення різних економічних структур в процеси взаємного вивчення і отримання знань. Цей аспект діалогової співпраці є новим елементом суспільства, заснованого на знаннях, а здатність організовувати взаємодію для отримання нових знань стає сама по собі важливим ресурсом про що було написано ще в 2004 році. Складність проекту Форсайту полягає в тому, що необхідно визначити і організувати різні

сфери діяльності, а не тільки провести сам процес передбачення і зафіксувати його результати в звітах і сценаріях (тобто здійснити технологію передбачення).

Крім того, реалізація потенціалу Форсайту, як інструменту стратегічного управління залежить від авторитетності і впливовості його учасників.

Авторитетні учасники самі є провідниками розробленого передбачення в життя, що дозволяє не тільки прогнозувати, але і сприяє реалізації розробленого бачення майбутнього. Однак це вимагає ретельного управління процесом створення передбачення для реалізації закладеного в технології Форсайта потенціалу. Для управління процесами з високим ступенем невизначеності і новизни розроблена методологія управління проектами, в якій є системний підхід до управління. До проекту Форсайта можливо і слід застосовувати такі елементи управління проектами: життєвий цикл проекту, фази проекту, розробка процесів проекту, створення системи управління проектом Форсайта, визначення та реалізація.

Для успішного впровадження стратегії розвитку фермерських господарств, нами обґрунтовані складові забезпечення впровадження та розробки Форсайт – технології розвитку, які наведені в табл.3.8.

У сучасній економічній ситуації в Україні та з процесами децентралізації й створенню територіальних громад, ефективно себе може проявити застосування регіонального Форсайту.

В умовах Хмельницької області можливе використання Форсайту в таких напрямках:

- 1) об'єднання в Форсайт – проекти на основі галузевої кооперації підприємств даного регіону, або громад, які є конкурентами по виробництву продукту на внутрішньому ринку, але не можуть в повній мірі вийти на зовнішній ринок збути продукції.

Складові забезпечення впровадження та розробки Форсайт – технології в контексті розвитку фермерських господарств*

Техніко-технологічна складова	Законодавча і наукова складова	Кадрова складова
Робота з статистичними даними Вміння опрацювання інформації Вибір обґрунтованих Форсайт – технологій Впровадження маловідходних стратегій та концепції Застосування у виробництві хай-тек та інноваційних технологій	Розуміння законодавчої бази України Знання про закони та можливі зміни Вивчення закордонного досвіду побудови та впровадження стратегій	Знання регіонального потенціалу Розуміння місцевих потреб Зв'язок між фермерами та владою Почуття солідарності

2) створення обласного Форсайт – центру, для забезпечення сталого розвитку регіону по передових галузях виробництва, включаючи специфіку регіону.

Такий обласний Форсайт-центр фактично буде інтелектуально-креативним ядром соціально-економічного життя регіону, який з часом повністю буде забезпечений інтелектуальними людськими ресурсами, розробить та освоїть методологічне та програмне забезпечення й бази знань.

Основу методології даного Форсайт-центру повинні складати аналітичний підхід, вміння прогнозувати майбутні тенденції та кон'юнктуру ринків, імітаційне моделювання майбутнього та управління ризиками, використання сучасних комп'ютерних технологій та мобільних технологій, обробка інформації в текстовій, цифровій і візуальній формах. За умови створення подібних Форсайт – центрів у кожному обласному центрі, а в деяких випадках і районних центрах України, забезпечить можливість динамічного розвитку регіону зважаючи на його географічні, людські та економічні особливості.

Висновки до § 6.4 – 6.5

Досягнення стратегічних цілей у сфері розвитку форм господарювання та інтеграції виробництва передбачається здійснити шляхом формування виробничих структур, які за своєю організаційною формою і розміром відповідають аналогам світового ведення сільського господарства: сільськогосподарські підприємства – американській та колишній радянській, фермерські господарства – європейській, особисті селянські господарства, господарства населення – японській та китайській організаційним формам.

Їх пропорції й розміри формуватимуться залежно від спеціалізації регіонів і місцевих умов, наявності трудових ресурсів, кваліфікованих кадрів, місцевих традицій тощо на основі створення рівних економічних умов розвитку для усіх форм господарювання, забезпечення прибуткового ведення сільського господарства, спроможного розвиватися на принципах розширеного відтворення.

Розвиток фермерських господарств, визначених Законом України «Про фермерське господарство», відбуватиметься на основі дотримання виробничих стандартів ведення сільськогосподарського виробництва. Фермерські господарства будуть формуватися переважно на сімейній основі, у напрямі забезпечення раціональних їх розмірів – 350-400 га, за обов'язкового розвитку тваринництва, крім вузькоспеціалізованих.

Для успішного створення та впровадження Форсайту на регіональному рівні можна відштовхуватися від Форсайт проектів галузевого, або національного рівня. В свою чергу регіональний Форсайт базується на співпраці багатьох експертів з різних галузей, погляд із різних сторін, та включаючи все охопний аналіз даного питання «передбачення» допомагає побудувати грамотну і реальну картину розвитку регіону.

В оптимальному варіанті для розробки Форсайт аналізу розвитку фермерських господарств Хмельницької області, необхідно залучити науковців аграрних вузів, фермерів, асоціацію фермерів Хмельницької області, обласну держадміністрацію, головне управління статистики в Хмельницькій області, регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у хмельницькій області, перший національний аграрний кооператив, представників об'єднаних громад, активістів та інших зацікавлених осіб в розвитку фермерського руху на Хмельниччині. Суть регіонального Форсайту полягає у вивченні та аналізі таких факторів: політичних, соціальних, географічних, демографічних та економічних.

Інститутом проблем ринку та економіко-екологічних досліджень у рамках бюджетної науково-дослідницької роботи, зважаючи на те, що регіони України мають неоднорідний характер розвитку територій встановлено, що найбільш доцільним є формування точок інноваційного розвитку на субрегіональному рівні. Найчастіше місцеві органи самоврядування та районна влада не в змозі самостійно вирішити проблеми, що виходять за рамки адміністративних районів, у той час для обласної влади такі проекти не є пріоритетними. Це ж стосується і приміських територій, які знаходяться поза межами міст, тобто поза юрисдикцією міської влади, а районні органи влади часто не бажають або не можуть через обмеженість ресурсів вирішувати проблеми великих міст. З кожним днем технології, все більшу роль відіграють в житті людини і стають невід'ємною частиною існування та функціонування людства. На відмінну від партнерів з ЄС, де Форсайт – процеси давно знайшли своє відображення не тільки на національному, а й на регіональному рівні, на нашу думку не слід фермерам на оптимальні умови чи допомогу від законодавчої влади, а самим спільно із місцевими органами влади та науковцями створювати оптимальні умови для функціонування та розвитку.

6. 6. Особливості маркетингової діяльності в умовах інтенсивного ведення фермерського господарства

Аграрне підприємство, що працює продуктивно, економічно використовує сировинні ресурси, ефективно – засоби виробництва та працю робітників. Але цього в умовах конкурентної економіки виявляється замало. Оскільки виробити якісну, та таку, що відповідає всім вимогам та стандартам продукцію ще не означає що вона буде оперативно реалізована, а підприємство поверне вкладені кошти та отримає прибуток.

Обсяг виробленої продукції, швидкість її перетворення у гроші (при відповідній прибутковості, яка дозволяє забезпечувати потреби розширеного виробництва) – основні показники ефективності виробництва. Маркетингу у цьому процесі відводиться головна роль оскільки перетворення продукції в продукт є складним процесом, пов'язаним із зростанням та диференціацією потреб, ускладненням всієї системи ринку, зростанням конкуренції, невизначеності та соціальної значущості системи виробництва та розподілення, різноспрямованості інтересів численних суб'єктів ринкового процесу.

Маркетинг як інструмент ринкової діяльності в даному випадку забезпечує оптимальну швидкість просування сільськогосподарських товарів, при якій співвідносяться найбільш вигідні темпи їх продажу та обігу при мінімальних витратах на зберігання запасів, а також при збереженні можливості повністю задовольняти споживчий попит. Таким чином, маркетинг виступає у якості прискорювача процесів, що відбуваються у системі "виробництво – обмін – споживання" і робить кінцевий результат таким, який найбільш повно відповідав би кінцевій меті суспільного розвитку.

Ринкове середовище, в якому функціонують агропромислові підприємства, нині може бути охарактеризоване як несприятливе, з високим ступенем невизначеності. Тому вони, з одного боку, повинні пристосовуватися, з іншого – впливати на нього (середовище), поступово

трансформуючись, з урахуванням потреб і можливостей сільськогосподарських товаровиробників та споживачів. Це підвищує значення вивчення ринку, збору інформації про споживачів, постачальників та конкурентів з метою використання в управлінні діяльністю підприємств АПК маркетингової концепції. При цьому особливо значущою стає організація ефективних, з точки зору принципів маркетингу, каналів просування сільськогосподарської продукції споживачам.

Маркетинг у сільськогосподарському виробництві – це організація та виконання усіх процесів і напрямів роботи, що належать до потоку товарів і послуг від моменту первинного сільськогосподарського виробництва до моменту реалізації й одержання їх конкретними споживачами. Маркетингова діяльність сільськогосподарських формуваннях повинна забезпечувати надійну, достовірну і своєчасну інформацію про кон'юнктуру ринку, структуру та динаміку попиту, смаки й уподобання покупців, цінову ситуацію, тобто інформацію про зовнішні умови функціонування сільськогосподарських підприємств. Така інформація має дати відповіді аграрному підприємству, яку продукцію виробляти, в якій кількості, та де і кому вигідніше реалізувати вироблену продукцію.

Маркетингові підходи до організації діяльності підприємств АПК, зокрема фермерських господарств, передбачають внесення деяких коригувань у порядок формування каналів реалізації сільськогосподарської продукції, які мають відповідати наступним вимогам: канали розподілу слід вибирати таким чином, щоб вони повністю забезпечували доступ до певних ринкових сегментів; необхідно передбачати гнучкість у розподілі; використання одного каналу не повинно виключати можливості розподілу продукції по іншому; слід виключати можливість виникнення слабких ланок в усталеному ланцюгу розподілу [3, с. 29].

У сучасній ситуації саме процес реалізації сільськогосподарської,

продукції, вибір його схем і технологій багато в чому визначає ефективність конкурентоспроможність підприємств аграрної сфери та систему агромаркетингу фермерських господарств можна представити у вигляді трьох складових та управлінських рівнів, на кожному з яких реалізується виконання аграрною сферою своїх стратегічних цілей та завдань. На першому, макрорівні (управління галуззю) мають місце процеси регулювання та управління соціально-економічними процесами, впровадження комплексу організаційно-технічних і соціально-економічних заходів з формування та вивчення ринків, максимального пристосування структури аграрної економіки до внутрішніх та зовнішніх факторів, погодження різнорівневих інтересів її суб'єктів, проектування та впровадження державних і регіональних систем управління в аграрній сфері. На другому (мезорівні) системи розробляються в контексті і відповідно до стратегії розвитку сільського господарства області (регіону) за обсягами, структурою, видам продукції й асортиментом, виходячи з кон'юнктури світового та державного ринку і вирішення питань продовольчої безпеки.

Мікрорівень організації маркетингу – це основна ланка маркетингової діяльності являє собою численну групу підприємств, які відрізняються напрямками спеціалізації, обсягами виробництва, формами власності, своїми можливостями реалізації цілі (фінансові, кадрові та ін.). залежно від цих особливостей необхідно формувати схеми організації і принципи функціонування маркетингової служби.

Малі і великі за обсягами виробництва аграрні підприємства здійснюють, як правило, тільки виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції (на рівні сировини в основному для внутрішнього споживання). Звідси і функції маркетингу будуть обмежені і в основному представлені плануванням збуту, обґрунтуванням обсягів виробництва у відповідності з вимогами ринку великі сільськогосподарські підприємства здійснюють більш широкий спектр

діяльності: виробництво, переробку і збут продукції [7, с. 58]. Звідси і функції маркетингу будуть мати множинний характер відповідно до особливостей маркетингової діяльності на всіх етапах розробки і реалізації плану маркетингу.

Найбільш важливими обмеженнями слід вважати необхідність забезпечення беззбитковості підприємств, що входять у систему аграрного маркетингу, дотримання екологічно обґрунтованих пропорцій між галузями сільськогосподарського виробництва з метою підтримки й поліпшення родючості земель, застосування науково-обґрунтованих технологій у землеробстві й тваринництві, забезпечення соціальних нормативів проживання сільського населення.

Організує і координує роботу на галузевому рівні системи Міністерство аграрної політики і продовольства України. Основними функціями системи агромаркетингу на цьому рівні мають бути наступні:

- розробка стратегічних цілей розвитку аграрної економіки та пріоритетів аграрної політики держави;
- маркетингове забезпечення стратегічних та індикативних планів розвитку галузі;
- розробка механізмів та інструментів державного управління та регулювання аграрної галузі;
- маркетингові дослідження зовнішнього та внутрішнього ринків сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства;
- моніторинг кон'юнктури зовнішнього та внутрішнього ринків;
- прогнозування динаміки ринків та показників їх кон'юнктури;
- надання інформації суб'єктам аграрного сектору про стан ринків та їх кон'юнктуру;
- розробка і впровадження нових стандартів на сільськогосподарську продукцію і продовольство, нових методів сертифікації і контролю якості;
- координація, узгодження діяльності суб'єктів аграрної галузі та

інших галузей народного господарства з позиції маркетингових цілей їх розвитку;

- організація та координація наукових досліджень в системі АПК, діяльності державних служб та органів управління галузями аграрного сектору;

- економічне регулювання виробничих та соціальних процесів через ціни, кредитно-фінансовий механізм, податки, митні платежі, квоти на ввіз та вивіз продукції;

- розвиток інфраструктурної складової системи агромаркетингу (інформаційно-консультаційні пункти, дорадчі служби та ін.);

- розробка та впровадження правової, нормативної бази маркетингової діяльності в галузі;

- розробка рекомендацій, методичних матеріалів і нормативних актів з питань розвитку практики маркетингу та впровадження його у практичну діяльність аграрних товаровиробників всіх галузей АПК;

- організація та впровадження системи підвищення кваліфікації кадрів агромаркетологів;

- маркетингове забезпечення програм екологізації АПК;

- контроль за дотриманням законодавчих актів, нормативів, стандартів, що регулюють маркетингову діяльність в агросистемі.

Однією з основних функцій системи на цьому рівні є наукове забезпечення агропромислового виробництва (АПв). в Україні вже напрацьовано багатий досвід щодо технологічних аспектів його організації, створена мережа регіональних центрів, які співпрацюють з 5 тисячами агроформувань [8, с. 436]. Результати роботи таких центрів стають помітними. Центри щорічно беруть участь в усіх виставкових заходах, що стосуються агропромислового комплексу як на державному, так і регіональному рівнях.

Тобто регіональні центри наукового забезпечення стають ініціаторами інноваційних процесів в аграрному секторі, сприяють

формуванню ринкового середовища і розвинутої системи інфраструктури інноваційної діяльності. Головними завданнями Центру є координація робіт з розробки та реалізації програм і проектів ефективного розвитку агропромислового виробництва, освоєння новими господарськими структурами механізмів ринкових відносин у сфері виробництва, реалізації сільськогосподарської продукції та агросервісного обслуговування.

в умовах розвитку ринкової моделі економіки в аграрному секторі України постає питання підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу фермерських господарств. Одним з основних шляхів цього процесу є підвищення рівня доходності фермерських господарств через удосконалення системи реалізації сільськогосподарської продукції, що була вироблена в них [1, с. 12].

в сучасних умовах фермерські господарства виробляють 10–16% сільськогосподарської продукції. При зростанні виробничих витрат та зменшенні цін на продукцію багато власників фермерських господарств шукають шляхи збільшення їх прибутків, як одного з заходів підвищення ефективності використання їх ресурсного потенціалу. В цих умовах важливого значення набуває питання організації системи реалізації для фермерських господарств, особливо системи реалізації плодоовочевої продукції, баштанних, продукції тваринництва.

Ефективна реалізація продукції важлива для забезпечення як економічної ефективності діяльності фермерських господарств, незалежно від їх розміру, так й ефективності використання їх ресурсного потенціалу. При цьому деякі власники фермерських господарств мають і можливість працювати на великих, усталених ринках, що забезпечують їм відносно постійні доходи – в основному це підприємства оптової торгівлі. Такі ФГ для здійснення маркетингу мають можливість користуватися послугами незалежних маркетингових компаній. Проте це коштує для них занадто дорого. власники фермерських господарств, що вирощують фрукти та

овочі в невеликих обсягах, мають більші труднощі при пошуках стабільних ринків збуту. вони зазвичай змушені створювати і пристосовувати до власних умов та потреб системи збуту.

Останнім часом вітчизняні науковці приділяють особливу увагу розвитку фермерських господарств та підвищенню ефективності використання їх ресурсного потенціалу. Результатом їх досліджень є прийняття Закону України «Про особисті селянські (фермерські) господарства». Розвиток фермерських господарств передбачає альтернативні державним напрями у вирішенні сучасних проблем села. Тому важливим є забезпечення ефективності функціонування фермерських господарств шляхом удосконалення технології виробництва сільськогосподарської продукції в малих формах господарювання. При цьому дуже мало уваги приділено такому аспекту підвищення економічної ефективності як удосконалення системи реалізації. Різні аспекти функціонування фермерських господарств, в тій або іншій формі, так чи інакше представлені як у вітчизняній, так і світовій економічній літературі, мистецтві, філософії, працях вчених. Серед основних напрямів та перспектив розвитку системи реалізації сільськогосподарської продукції фермерських господарств в Україні, як одного з основних факторів підвищення ефективності використання їх ресурсного потенціалу та конкурентоспроможності.

Великі сільськогосподарські підприємства, особливо якщо вони знаходяться поблизу великих міст, мають можливість скористатися будь-якою з двох традиційних маркетингових альтернативних форм реалізації сільськогосподарської продукції:

1) здійснювати реалізацію свіжої продукції підприємствам оптової торгівлі, підприємствам роздрібною торгівлі, через власні торговельні місця;

2) здійснювати переробку продукції з наступною реалізацією продуктів переробки.

Фермерські господарства, для яких визначені альтернативи не підійдуть, повинні налагоджувати зв'язки зі споживачами, використовуючи заходи «прямого маркетингу». Це вимагає ретельного дослідження ринку та поведінки споживачів до початку виробництва сільськогосподарської продукції.

На жаль, більшість власників фермерських господарств в Україні виробляють продукцію і вже потім шукають ринок збуту, що занадто ризиковано при вирощуванні, наприклад, продукції, що швидко псується. Але у даному випадку ми спостерігаємо набагато більше невдач, ніж успіхів [2, с. 28]. Як наслідок для аграрного ринку України вже стала звичайною ситуація «хвилеподібної» пропозиції сільськогосподарської продукції по роках, в результаті якої спостерігається надмірне виробництво одного виду продукції (наприклад, виробництво цибулі у 2005 р., або кавунів у 2006 р.), що є причиною падіння ціни на цю продукцію та недостатнє виробництво іншого виду (наприклад, кавунів та картоплі у 2005 р.). Це призводить до незадоволеності попиту та необґрунтованого зростання ціни реалізації.

Якщо власник фермерського господарства є новим агентом ринку або планує змінити спеціалізацію виробництва, йому слід, перш за все, оцінити попит на цю продукцію і вже потім вирішувати, які канали прямого маркетингу використовувати для задоволення потреб споживачів. При цьому оцінка прибутковості повинна включати витрати на виробництво і витрати на канал збуту.

Першим аспектом маркетингової діяльності фермерських господарств є використання прямого маркетингу при реалізації продукції. При цьому слід взяти до уваги декілька факторів. Значний вплив на прибутковість господарства має його місцезнаходження. в залежності від нього визначається канал збуту та здатність привабити споживачів. До того ж, деякі канали прямого маркетингу, як у випадку збирання споживачами фруктів власноруч, підходять лише до певних продуктів.

На наше переконання, в сучасних умовах для власників фермерських господарств доцільним є використання наступних чотирьох видів прямого маркетингу. Ці види різняться рівнем витрат праці та фінансових ресурсів, які власник повинен здійснити за місцезнаходженням ринку.

1. виробництво на замовлення. При цьому напряму укладається угода з замовником на вирощування і доставку певного виду продукції. Зараз цей вид прямого маркетингу використовується фермерами півдня України, які співпрацюють з такими великими переробними підприємствами як «Чумак», «Верес», «Солоха» тощо. він стає привабливим і для супермаркетів (Віла, Кит, АТБ, Фуршет, Сільпо тощо).

2. Збирання споживачами урожаю власноруч – цей вид прямого маркетингу вимагає найменших витрат праці власника фермерського господарства, а також інвестування відносно невеликих обсягів капіталу з метою здійснення збутової діяльності. При цьому клієнти господарства в значній мірі виконують маркетингову функцію і самостійно збирають врожай. важливим фактором при використанні цього каналу є здатність власника фермерського господарства працювати з клієнтами.

3. Продаж при дорогах. Цей канал є найбільш поширеною системою збуту. За результатами опитувань власників фермерських господарств, 87% опитаних використовують цей канал. Для вдосконалення цієї форми прямого маркетингу, яка вже набула досить широкого розповсюдження в Україні, власникові або групі власників фермерських господарств слід здійснити певні інвестиції в приміщення, до того ж слід самостійно займатися збиранням врожаю, його підготовкою до збуту та власне збутом. При застосуванні цього виду прямого маркетингу також необхідно звернути увагу на стосунки зі споживачами, які в цьому випадку також є дуже важливими.

4. Фермерські або неофіційні, подібні до придорожніх, ринки з тією відмінністю, що продаж переноситься ближче до споживача. Цей вид маркетингу допоможе компенсувати недоліки, що викликані не зовсім

вигідним місцезнаходженням виробництва. Однією з переваг є наявність великої кількості споживачів. Легко планується потреба в персоналі, оскільки продаж, як правило, здійснюється лише протягом певного часу. Складність полягає в прогнозуванні обсягів продаж, щоденного збору і продажу необхідної кількості продукції. На фермерських ринках практично неможливо швидко поповнити запаси продукції шляхом додаткового її збирання, що легко здійснюється при придорожньому продажу. До того ж значний вплив у цьому випадку здійснюють погодні умови. Так, наприклад, у дощовий день можна не реалізувати певну кількість продукції, яку складно буде продати наступного дня [4, с. 17].

Ціна і якість при виробництві сільськогосподарської продукції – це ключовий баланс діяльності фермерських господарств. При цьому виробнику слід враховувати не тільки державні стандарти якості, які в даному випадку є лише основою, але й вимоги споживачів, від задоволення яких залежить рівень його прибутковості. Споживачі часто мають додаткові критерії якості, тому власникам ФГ треба постійно проводити аналіз вимог споживачів, забезпечувати зворотній зв'язок зі своїми споживачами.

Важливим аспектом маркетингової діяльності фермерських господарств є організація їх кооперації або групової роботи. Працюючи спільно, власники фермерських господарств мають можливість досягти певних ринкових переваг, які вони не здатні досягти, працюючи індивідуально. Якщо фермерські господарства бажають завоювати певні маркетингові канали, вони повинні працювати спільно, тільки в цьому випадку є можливість діяти на рівних умовах з переробними підприємствами. Працюючи в групі, власники фермерських господарств можуть запровадити переробку своєї продукції, тим самим створити додаткові переваги на ринку, забезпечити більш високі та стабільні прибутки протягом року та більш ефективне використання власного ресурсного потенціалу, а також просувати свою продукцію підприємствам

роздрібної торгівлі та кінцевому споживачу.

Кооперація або групова діяльність на аграрному ринку дозволяє власникам фермерських господарств отримати наступні переваги:

- 1) забезпечити посилення попиту на продукцію;
- 2) узгодити обсяги постачання та якості продукції у відповідності з попитом;
- 3) посилити конкурентоспроможність та ефективність в маркетингових каналах;
- 4) досягти більшого контролю над маркетинговим каналом та посилення впливу власників фермерських господарств на цей канал;
- 5) найбільш повно використовувати факторів часу та простору;
- 6) підвищити ефективність використання ресурсного потенціалу.

Для здійснення спільної діяльності на ринку власники фермерських господарств можуть обирати різні форми організації групової діяльності, кожна з яких сприяє досягненню певних з вищезазначених переваг:

– брендове просування товару – це просування особливого товару (наприклад, Мелітопольська черешня, Запорізькі томати або Херсонські кавуни), яке фінансується колективно виробниками цього товару. Просування вклю- чає рекламу та інші заходи щодо збільшення попиту на товар. Жоден з самостійних власників фермерських господарств не здатний досягти певних успіхів у товарному просуванні, тому що його індивідуальні вигоди завжди будуть менші за ті витрати, які він понесе на проведення цих заходів. Для групи фермерських господарств вигоди від просування товару перевищують витрати на нього, що дозволяє досягти першої, четвертої та п'ятої переваги;

– маркетинговий або обслуговуючий кооператив – це особливий тип бізнесу, який заснований та контролюється власниками сільськогосподарської продукції. вигоди та ризики його діяльності розподіляються серед засновників на пропорційній основі. Дозволяє досягти п'яти переваг, але здебільшого ефективний для досягнення третьої,

четвертої та п'ятої;

– торгівельні групи (асоціації) – це тип кооперативу, що представляє його членів у процесі колективного узгодження питань, які стосуються процесу торгівлі, але не торкається практичних сторін маркетингу, таких як формування товарних партій переробки продукції та її розповсюдження (просування). Тобто діяльність торговельної групи є більш обмеженою, порівняно з маркетинговим кооперативом. в основному сприяють досягненню четвертої та п'ятої переваги;

– «маркетингові порядки» – це інституціолізовані програми самопомоги дрібних сільськогосподарських товаровиробників специфічних товарів із залученням державного спостереження та регулювання (найбільшого розповсюдження набули у США). «Маркетинговий порядок» – це один із шляхів, який дозволяє товаровиробникам об'єднуватися та проявляти лідерство на каналі збуту через регулювання кількості або/та якості, просування та реклами. Маркетинговий порядок не є кооперативом, незважаючи на те, що він поряд з маркетинговим кооперативом являє собою групову активність дрібних товаровиробників, вони є різними інститутами. Перший являє собою квазідержавну програму, а кооператив – є видом підприємства, що знаходиться у власності товаровиробників. Маркетинговий порядок дозволяє досягати п'яти вищезазначених переваг, але особливо ефективний – для досягнення першої, другої та четвертої переваги.

Таким чином, в залежності від ситуації, що склалася в тому районі, де функціонує група фермерських господарств, та задач, які вони ставлять перед собою, власники фермерських господарств можуть обрати одну з цих чотирьох форм групової діяльності на ринку. На наш погляд, в сучасних умовах найбільш доцільною формою є створення маркетингових кооперативів [5, с. 28]. Маркетинговий кооператив дозволяє групі власників фермерських господарств, що є його учасниками досягати наступних цілей:

- забезпечення найбільш ефективного збуту продукції;
- забезпечення найбільш ефективної закупівлі виробничих ресурсів;
- підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу;
- розширення попиту на продукцію, що виробляється учасниками кооперативу;
- забезпечення кращої координованості між виробництвом та споживанням сільськогосподарської продукції;
- забезпечення надійних маркетингових каналів збуту продукції;
- збільшення рівня прибутковості та зменшення ризиків діяльності;
- досягнення лідерства групи товаровиробників на маркетинговому каналі, включаючи вертикальну інтеграцію, а іноді навіть, маркетингову владу.

Сучасний маркетинговий кооператив повинен створюватися та функціонувати на наступних принципах:

- власність учасників кооперативу (кооператив є власністю його учасників);
- контроль учасниками кооперативу (забезпечення демократичного контролю з боку його учасників);
- вигоди для учасників кооперативу (кооператив забезпечує та розподіляє вигоди для його учасників у відповідності з їх участю).

Для підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу та реалізації продукції фермерських господарств необхідно:

- провести моніторинг можливостей ринку овочів і фруктів;
- постійно аналізувати вимоги споживачів, забезпечувати зворотний зв'язок з попитом споживачів продукції;
- використовувати заходи прямого маркетингу;
- забезпечити навчання власників фермерських господарств, які займаються вирощуванням сільськогосподарської продукції, принципам маркетингової діяльності та основам спільної роботи в групах, що дозволить створити оптимальні умови для їх розвитку;

– власникам фермерських господарств об'єднуватися у територіальні або спеціалізовані за виробництвом продукції групи з метою зменшення витрат на закупівлю ресурсів, організації більш ефективного збуту продукції та підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу господарств [6, с. 42].

Завдяки опануванню роботи в групах, власники фермерських господарств можуть підвищити ефективність фермерських господарств, використання виробничого потенціалу та рівень прибутковості і забезпечити тим самим підвищення добробуту села в цілому та своєї родини, зокрема.

Загальновизнано, що цінність інформації, що визначає корисність у сфері маркетингу, полягає в одержанні додаткових переваг залежно від ступеня невизначеності результатів прийняття рішень, від економічних наслідків прийняття неправильних рішень, а також від того, наскільки інформація здатна зменшити невизначеність. Тут враховується така схема взаємозв'язків чим вищою є ступінь невизначеності, тим більш негативними можуть бути наслідки прийняття неправильних рішень, тому, чим більше інформація може сприяти зменшенню невизначеності, тим вища й цінність.

Необхідно також підкреслити, що визначаючи ефективність витрат на одержання інформації, варто пам'ятати, що витрати, пов'язані з відсутністю необхідної інформації (втрачена вигода, наприклад) можуть бути досить значними. Особливо це стосується сільськогосподарської продукції, швидкопсувний характер якої нерідко змушує підприємство приймати рішення у прискореному режимі.

Декілька слів стосовно джерел маркетингової інформації. На сьогодні в АПК діють традиційно сформовані джерела інформації, які можуть бути використані для інформаційного забезпечення маркетингу. Це, в першу чергу, статистична й бухгалтерська звітність, аналітичні огляди, підготовлені за певною проблемою.

Система агромаркетингової інформації (САМІ) виступає сполучним ланцюжком у структурі постійно діючого взаємозв'язку і взаємозалежності людей, оргтехніки і методичних підходів, орієнтованих на визначення проблеми, збір, узагальнення, аналіз, оцінку, поширення своєчасної, точної, повної інформації з метою організації з встановленою стратегією.

в сенсі наших досліджень аграрний ринок і його структури будемо вважати головним джерелом інформації і що його суб'єкти об'єктивно зацікавлені в одержанні реальних даних.

У прикладному призначенні САМІ у першу чергу орієнтується на можливість відсутності та відсутність певних товарів на ринку, вивчення споживача і його попиту, аналіз навколишнього середовища. Тобто САМІ містить всю інформацію, що одержана в процесі досліджень на даному ринку, і спрямовану на задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом раціональної організації і ефективного використання інформаційного забезпечення маркетингових рішень. Тому істотно, що від чіткого функціонування системи агромаркетингової інформації в значній мірі залежатиме якість прийняття рішень в області агробізнесу, забезпечення конкурентноздатності організації на сучасному ринку і ефективність управління агромаркетингом в цілому.

В умовах ринку, САМІ складається із системи внутрішньої інформації, системи збору поточної агромаркетингової інформації і системи маркетингових досліджень. Структурно ринок агроінформації слід розглядати як дворівневу систему, де більша частина ринкової інформації поширюється за допомогою комунікаційних систем і потім споживається господарюючими суб'єктами.

Способи одержання і поширення ринкової інформації різноманітні, але головною вимогою є швидкість одержання, тому використання пошти можливе тільки для прогнозних розробок і договорів, що також є важливим для успішного розвитку ринкових відносин. У західних країнах широко

використовуються агентства, з якими служби ринкової інформації укладають договори щодо трансформації інформації, суттєва роль радіо і телебачення у передачі і отриманні інформації про діючі ціни. Наприклад, все більшого значення набуває Internet, як транспортний канал і ринок інформації

Індивідуальних виробників сільськогосподарської продукції лише в незначній мірі можна вважати суб'єктами інформаційної системи ринку і лише великі агрокомбінати чи об'єднання здатні створити спеціальну службу з функціями інформаційного забезпечення. Дрібним господарствам і індивідуальним товаровиробникам доцільно гуртуватись у кооперативи, або користуватися послугами спеціальних агенцій, як самостійних, так і створених при оптових торгових підприємствах і ринках.

Однією з проблем, що виникають при формуванні САМІ, є усвідомлення сутності й наукове визначення поняття «Інформація». З розвитком практичної й наукової діяльності постійно зростають обсяги інформації, область її застосування й і форми розповсюдження Змінюється в часі і саме поняття «інформація». Звідси безліч тлумачень щодо поняття і змістовності Так склалося, що кожний теоретичний або прикладний напрям науки та практики самостійно формує поняття інформації залежно від цілей і конкретного змісту своєї діяльності Згідно з предметом нашого дослідження, під «інформацією» будемо розуміти всі види відомостей, свідчення необхідні для кваліфікованого й ефективного здійснення маркетингової діяльності в АПК [77, с. 56].

На такій підставі вся інформація, що надходить у господарство, може бути розподілена на корисну – сприяє збільшенню ефективності маркетингової діяльності, некорисну – не робить ні позитивного, ні негативного впливу на маркетингові дії, помилкову – може зробити маркетингову діяльність не тільки неефективною, але й призвести до руйнування маркетингу як системи Останню ми б поділили на «нейтрально помилкову» і шкідливу. За об'ємом, спираючись на оцінку

впливу у маркетинговому процесі і вартості, бажано поділяти інформацію на збиткову, достатню і недостатню.

Зазначений розподіл інформації має істотну практичну важливість, тому що закордонний досвід створення й функціонування САМІ свідчить, що надлишок некорисної (не релевантної) інформації є однією з причин неефективності інформаційних систем. У зв'язку з цим, однією з вимог до якості САМІ є надходження Інформації такого змісту, у такій формі й у такому обсязі, який необхідний для полегшення п безпосереднього використання. Маркетингові інформаційні системи відносять до великих і складних інформаційних систем, особливо САМІ, де в значній мірі проявляється специфічність галузі. Така ситуація обумовлює і труднощі створення цих систем особливо тих, що призначені для використання у автоматизованому режимі.

Основними факторами, що обумовлюють значні труднощі їхньої розробки, на наш погляд, є наступні:

– складність безпосередньо маркетингового середовища агропромислового підприємства, що викликає труднощі у процесі його моделювання. Наприклад, враховуючи відсутність загально визначених методологічних підходів, досить складним є завдання формального визначення меж того або іншого товарного ринку, виділення товарних груп, по яких повинна збиратися інформація, визначення поняття частки ринку та ін.;

– взаємовідносини САМІ з маркетинговим середовищем в системі АПК характеризуються більшою кількістю взаємозв'язків і взаємозалежностей, тому для організації ефективної САМІ важливо правильно обрати показники оцінки факторів зовнішнього середовища;

– формування САМІ в АПК вимагає участі у цьому процесі висококваліфікованих спеціалістів, тому що система повинна містити в собі великі й складні бази даних. Це вимагає особистої участі в створенні САМІ не тільки фахівців в області інформатики, але й фахівців–

технологів. Практичний досвід створення таких систем свідчить, що організація інформаційного забезпечення є буває успішною, якщо в цьому зацікавлене керівництво високого рівня управління. При цьому фахівець, відповідальний за функціонування САМІ, повинен мати відповідну кваліфікацію, бачити перспективу своєї організації, мати право для прийняття рішень в межах відповідальної компетенції;

–створення САМІ вимагає чіткого розуміння особливостей завдань, розв'язуваних за допомогою інформації на різних етапах маркетингової діяльності агропромислового підприємства. Цей аспект процесу є вкрай важливим, тому що кожен етап маркетингової діяльності висуває свої вимоги до інформації. Велику кількість даних підприємство може одержати з офіційних публікацій у пресі, в науково–виробничих виданнях із них можна вилучити відомості про макросередовище підприємства загальноєкономічної та політичної ситуації, державної економічної

політики, змінах у законодавстві. Досить успішно можна використати публікації про ринкову кон'юнктуру огляди та аналіз відповідного ринку, періодичні видання економічного та галузевого спрямування, кон'юнктурні огляди, біржові котирування, Internet та ін. Однак в умовах конкуренції недостатньо використати лише традиційні джерела інформації.

Кожному підприємству варто сформувати власну базу даних, під якою слід розуміти систему, спеціальним чином структурованих даних, що відносяться до конкретної області та комплексу програмного забезпечення. База даних, що формується в господарстві, обов'язково повинна включати таку інформацію як статистичні й аналітичні оцінки кон'юнктури ринку і прогнозування, аналіз показників реалізації, короткострокове та довгострокове прогнозування збуту, найважливіші показники виробничо–фінансової діяльності самого підприємства і його конкурентів, агрокліматична статистика, інформація з питань науково–технічного прогресу відповідно до господарської спеціалізації.

Таким чином, в результаті досліджень було встановлено, що

основною методологічною складовою управлінських функцій АМС та головним принципом її діяльності є системний підхід. Його призначення полягає в тому, що він спрямовує менеджера на системне бачення дійсності і розглядає об'єкт управління з позицій його системного устрою.

Дослідження агромаркетингових систем можливе на підставі глобальних і утилітарних моделей. При цьому проблема дослідження зв'язків, взаємозв'язків і станів є переважно теоретичною і потребує специфічних підходів. Концептуальна і утилітарні моделі, що описують взаємозв'язки в агромаркетинговій системі, надають змоги ефективно використовувати процедури управління процесами. Наявність кумулятивних ефектів в концептуальній моделі може бути згладжено за допомогою спеціальної субмоделі.

Потреба і значення інформаційного забезпечення агропідприємств істотно зростає в ринкових умовах. Створення і впровадження підсистеми агромаркетингової Інформації (САМІ) є одним з основних етапів розбудови системи агромаркетингу САМІ мають базуватися на застосуванні сучасних інформаційних технологій, інформаційному забезпеченні та комунікаційних мережах.

Наведені щойно визначення вказують на те, що стратегія – це координуючий, об'єднуючий чинник між цілями і ресурсами фірми. За визначеннями американських дослідників, питома вага маркетингової стратегії в стратегії фірми становить близько 80%. Проте за останні роки спостерігається суттєве послаблення маркетингової стратегії, як і стратегічного планування загалом. Особливо це стосується підприємств агропромислового комплексу, що, безумовно, не може не позначитися на результатах їхнього господарювання. Керівники сільськогосподарських підприємств нерідко починають господарський рік, маючи лише приблизне уявлення про результати роботи підприємства. Це у свою чергу часто виступає однією з причин того, що ці результати виявляються далекими від бажаних.

Як показують дослідження, серед причин, що призвели до зниження, а іноді й фактичної відмови від стратегічного планування, є чимало таких, які з певною мірою умовності можна віднести до категорії об'єктивних. Насамперед це не сформованість єдиного національного ринку сільськогосподарської продукції і, як наслідок, – його нестабільність. Це ж саме стосується й інших ресурсних ринків, на які аграрне підприємство виходить як покупець. У ринковому середовищі, що постійно змінюється, доцільно використовувати стратегічне планування, яке поєднує методи довгострокового маркетингового планування і спрямоване на збільшення виробництва продукції та визначення місця господарства в майбутньому. Маркетингове стратегічне планування – це управлінський процес встановлення рівноваги між маркетинговими цілями та маркетинговими можливостями і ресурсами підприємства. Основна мета маркетингового стратегічного планування – побудувати діяльність господарства таким чином, щоб органічно і найефективніше поєднати виробництво, задоволення потреб споживачів, прибуток і розвиток підприємства.

Отже, коли підприємство в майбутньому прагне досягти поставленої мети і цілей, йому необхідно дотримуватися таких основних принципів маркетингового стратегічного планування:

- погодженість із загально фірмовим плануванням – оскільки маркетингове стратегічне планування є складовою загально фірмового плану, і воно не може йому суперечити;
- базування та дослідженні маркетингового середовища;
- циклічність – передбачає необхідність розглядати маркетингове стратегічне планування як безперервний процес, а не як діяльність від часу до часу випадку;
- гнучкість – означає можливість активної адаптації стратегії згідно зі змінами маркетингового середовища;
- багатоваріантність – передбачає урахування можливих змін навколишнього середовища на етапі формування плану. У ринкових умовах,

де кожен учасник постійно відчуває на собі дію економічних законів, чітке бачення результатів своєї діяльності є обов'язковою умовою для досягнення успіху. Варто зазначити, що високоефективне стратегічне маркетингове планування на нестабільному ринку є завданням досить складним, насамперед через складність самого господарювання у таких умовах. Тому за чіткого і вмілого стратегічного маркетингового планування агропромислові виробники матимуть можливість отримати переваги.

Глибока криза, що охопила сільське господарство України, зумовлена багатьма причинами, в тому числі незадовільним використанням найновіших науково-технічних досягнень і передового досвіду, недостатньо відпрацьованим механізмом їх впровадження, зниженням інноваційної активності товаровиробників. Економічні реформи в Україні в період переходу до ринку крок за кроком передбачають створення певного балансу пропозиції і попиту споживчих товарів, оскільки в кінцевому підсумку вони спрямовані на суттєву перебудову виробництва сільськогосподарської і харчової продукції, їх споживання й торгівлю ними в Україні.

Подальший розвиток економіки України передбачає зміцнення її ринкових устоїв. Разом із тим ринкова економіка, як свідчить світовий досвід, не може існувати без певного державного її регулювання, оскільки в іншому випадку ринкова економіка з «блага» для людей перетворюється у «зло» через те, що сам по собі ринковий механізм позбавлений елементу соціальної справедливості. Навіть найбільш «ринкова» економіка США є наскрізь регульованою, аж до встановлення державою певного рівня цін на окремі види популярних продуктів харчування. Держава через своє замовлення має стимулювати нарощування рівня товарності тієї продукції, яка стала провідною у фермерських господарствах, поступово створюючи умови для трансформації їх у вузькоспеціалізовані виробництва кінцевої продукції. Слід визначитись, в яких районах

фермери мають бути підтримані в першу чергу – у віддалених районах чи поблизу великих міст і промислових центрів, де сконцентрований реальний споживач. Фермерські господарства повинні бути забезпечені на вигідних умовах тими ресурсами, які потрібні для спеціалізованого ведення виробництва, включаючи й лінії промислової переробки сільськогосподарської сировини і приготування кормів. Крім того, має бути законодавче вирішена роль фермерства у формуванні сільської соціальної інфраструктури, у розв'язанні соціальних проблем села. Тобто потрібна реальна державна програма розвитку фермерства як складова державної аграрної політики України з виділенням її особливостей у розрізі окремих видів сільськогосподарської продукції.

Висновки до розділу VI

Таким чином, аграрне виробництво – основна ланка АПК, де створюється товарна продукція і звідки починається її рух. Його вирішальна роль пов'язана з тим, що розподіляти, обмінювати та споживати можна лише ті продукти, які створені працею. При цьому соціальний тип і характер виробництва залежать від типу і форми власності, визначають соціальний тип і характер всіх інших стадій відтворювального процесу в аграрній сфері. Досягнення максимального рівня задоволення потреб споживача, на противагу попередній меті системи маркетингу, – значний поступ розвитку маркетингу. Йдеться про споживання або користування такою кількістю товарів, яка б уможливила максимально задовольнити ту чи ту потребу. Згідно з названим варіантом мети системи маркетингу, придбання чергового костюма має помітне значення для його користувача лише у тому разі, коли сприяє задоволенню якоїсь нової потреби.

Обсяг виробленої продукції, швидкість її перетворення у гроші (при відповідній прибутковості, яка дозволяє забезпечувати потреби розширеного виробництва) – основні показники ефективності

виробництва і маркетингу у цьому процесі відводиться головна роль оскільки перетворення продукції в товар є складним процесом, пов'язаним зі зростанням та диференціацією потреб, ускладненням всієї системи ринку, зростанням конкуренції, невизначеності та соціальної значущості системи виробництва та розподілення, різноспрямованості інтересів численних суб'єктів ринкового процесу. в сучасних умовах фермерські господарства виробляють більш ніж 6,0% сільськогосподарської продукції. При зростанні виробничих витрат та зменшенні цін на продукцію, багато власників фермерських господарств шукають шляхи збільшення їх прибутків, як одного з заходів підвищення ефективності використання їх ресурсного потенціалу. в цих умовах важливого значення набуває питання організації системи реалізації для фермерських господарств, особливо системи реалізації плодоовочевої продукції.

Завдяки опануванню роботи в групах, власники фермерських господарств можуть підвищити ефективність фермерських господарств, використання виробничого потенціалу та рівень прибутковості і забезпечити тим самим підвищення добробуту села в цілому та своєї родини, зокрема.

Оцінка ефективності маркетингової діяльності аграрних підприємств, фермерських господарств в їх числі, може бути доповнена і результатами соціологічних досліджень.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО § 6.6

1. Грубер Й. Економетрія. Економетричні прогнозні та оптимізаційні моделі / Й. Грубер Київ, 1998. 294 с.
2. Зубець М. в. Актуальні проблеми економіки України/ М. в. Зубець, Б. Я. Панасюк. Київ: Аграрна наука, 2004. 84 с.
3. Кваша С. М. Невідкладні проблеми теорії управління в агробізнесі з позицій менеджменту XXI століття/ С.М. Кваша, Г.М. Чорний, О.М. Павленко // Економіка АПК. 2006. № 4. С. 100–106.
4. Корнійчук Л.Я. Історія економічних учень: [підручник] Київ, 1999. 564 с.
5. Лукінов І.І. Стратегія і механізм реформування АПК України / І.І. Лукінов // Механізм господарювання і економічна динаміка в АПК: вісн. ХДАУ. Херсон: Айлант, 2001. вип. 5. С. 26 – 34.
6. Макаренко П.Н. Развитие интеграции в агропромышленном производстве как одно из направлений аграрной политики / П.Н. Макаренко // Экономика АПК. 2000. вип. 8. С. 52 – 58.
7. Фаніна О.Л. Сектор малого підприємництва в умовах перехідної економіки / О.Л. Фаніна // Соціально-економічні та аграрні трансформації в Україні і Польщі в контексті європейської інтеграції: 36. наук. пр. / НАН України. Об'єднаний інститут економіки; [ред. кол.: в.М. Трегобчик (відп. ред.) та ін.]. Київ, 2004. С. 100–105.
8. Шведюк в.А. вдосконалення форм і каналів збуту сільськогосподарської продукції / в.А. Шведюк // Таврійський науковий вісник: 36. наук. пр. вип. 55. Херсон: Айлант, 2007. С. 227–231.

ПІСЛЯМОВА

В умовах зростання чисельності населення світу та зменшення площ, придатних до вирощування сільськогосподарських культур, Україні вкрай важливо максимально повно та ефективно використовувати потенціал землі як однієї з конкурентних переваг вітчизняного сільського господарства. За оцінками експертів, українські землі здатні забезпечити продуктами харчування 140-145 млн осіб тому підвищення ефективності використання земельних ресурсів сприятиме збільшенню обсягів виробництва високоякісної, екологічно чистої продукції і забезпеченню продовольчої безпеки України, а також розширенню експорту сільськогосподарської продукції, збереженню ландшафтного і біологічного різноманіття країни.

Українські землі характеризуються високим рівнем природного ресурсного потенціалу. Дані ІХ туру агрохімічної паспортизації земель, який проводився у 2006-2010 рр. державним науково-технологічним центром охорони родючості ґрунтів Міністерства аграрної політики та продовольства України «Центрдержродючість», свідчать, що 56 % вітчизняних сільгоспугідь характеризуються вмістом гумусу, вищим за середній

Високий рівень придатності для вирощування всіх традиційних для України зернових культур мають 29,5 млн га (93,8 % загальної площі орних земель). Із них землі, придатні для вирощування озимої пшениці, становлять 27,1 млн га, ячменю – 28,1 млн га, кукурудзи – 17,6 млн га, соняшнику – 14,3 млн га, цукрових буряків – 7,0 млн га.

Сільськогосподарське виробництво в Україні ведеться на особливо цінних землях, загальна площа яких становить 14,9 млн га або 36 % від площі сільськогосподарських угідь, у т.ч. у складі орних земель їх налічується 43,7 %.

Спостерігається значна різниця часток особливо цінних земель у загальній площі ріллі за різними областями України – від 2,3 у Луганській області до 79,8 % у Полтавській.

Значна площа сільськогосподарських угідь в Україні є деградованими. Так, за даними Держземагентства України, близько 1,7 млн га (4,1 % загальної площі сільськогосподарських угідь) піддані вітровій ерозії (дефляції) і 13,3 млн га (32 %) – водній ерозії, а понад 2 млн га угідь (4,8 %) піддані сумісній дії водної та вітрової ерозії. У складі еродованих земель обліковується 4,6 млн га середньо- і сильнозмитих, у т. ч. 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт. Крім того, 10,7 млн га (25,8 % сільськогосподарських угідь) складають кислі ґрунти, 2,3 млн га (5,4 %) – солонцюваті і 1,7 млн га (4,1 %) – засолені, 1,9 млн га – перезволожені, 1,8 млн га – заболочені і 0,6 млн га – кам'яністі. Понад 20 % території України забруднено різними токсичними сполуками, у т. ч. значні площі забруднені радіоактивними ізотопами. Негативні геологічні явища поширені більш ніж на 50 % території України.

За окремими показниками економічної ефективності використання сільськогосподарських земель Україна поступається провідним країнам світу (табл. 4). Це передусім стосується урожайності сільгоспкультур і виробництва основних видів продукції тваринництва на одну особу (за винятком яєць). Водночас, за виробництвом окремих видів продукції рослинництва на одну особу Україна займає лідируючі позиції, що свідчить про переважне використання земель для потреб рослинництва.

Загалом, у європейських країнах, де якість ґрунтів не краща за українські, урожайність основних сільськогосподарських культур у 2-4 рази вища, ніж в Україні та стабільна по роках, що свідчить про належну культуру землеробства, дотримання його технологічних і екологічних вимог. Через це спостерігається висока землемісткість вітчизняного сільського господарства, яка в середньому у 8 разів перевищує аналогічний показник у країнах Євросоюзу. Крім того, за даними

Навчально-наукового інституту економіки природних ресурсів та екології землекористування, українські аграрії 79 % прибутків одержують за рахунок природної родючості землі й лише 21 % – як результат впровадження технологій.

Основними причинами низької ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні є наступні чинники (рис. 1).

1. Слабкість фінансово-економічного становища сільськогосподарських підприємств, що унеможлиблює удосконалення технологічних операцій вирощування сільгоспкультур, оновлення матеріально-технічної бази, впровадження у виробництво інновацій. У 2020 р. 83,1% підприємств отримали чистий прибуток у сумі 107,5 млрд грн., а рівень рентабельності операційної діяльності становив 19,0%. Тоді як середні ціни, за якими було реалізовано нову техніку українським сільгосппідприємствам становили на комбайни: Дон – 741,6 тис. грн, Case – 1239,1, Claas – 1644,7, John Deer – 1652,1, Massey Ferguson – 1676,4 тис. грн (ціна нового українського комбайна «Скіф-230» становить понад 1,2 млн грн); на трактори потужністю понад 100 кВт: ХТЗ – 377,6 тис. грн, МТЗ – 463,3, Case – 1026,1, John Deer – 1384,3, New Holland – 1077,0 тис. грн.

2. Порушення оптимальної структури посівних площ сільгоспкультур, що приводить до виснаження ґрунтового покриву. Високий рівень рентабельності виробництва окремих сільськогосподарських культур (передусім це стосується насіння соняшнику, рівень рентабельності виробництва якого у 2021 р. становив 57 %), а також спеціалізація крупних сільгосппідприємств на вирощуванні експортоорієнтованих сільськогосподарських культур зернової групи призвели до розширення площ посівів зернових та зернобобових культур у загальній посівній площі сільськогосподарських культур з 45 % у 1990 р. до 56, % у 2021 р., технічних – з 11,6 до 32,3 % відповідно та зменшення

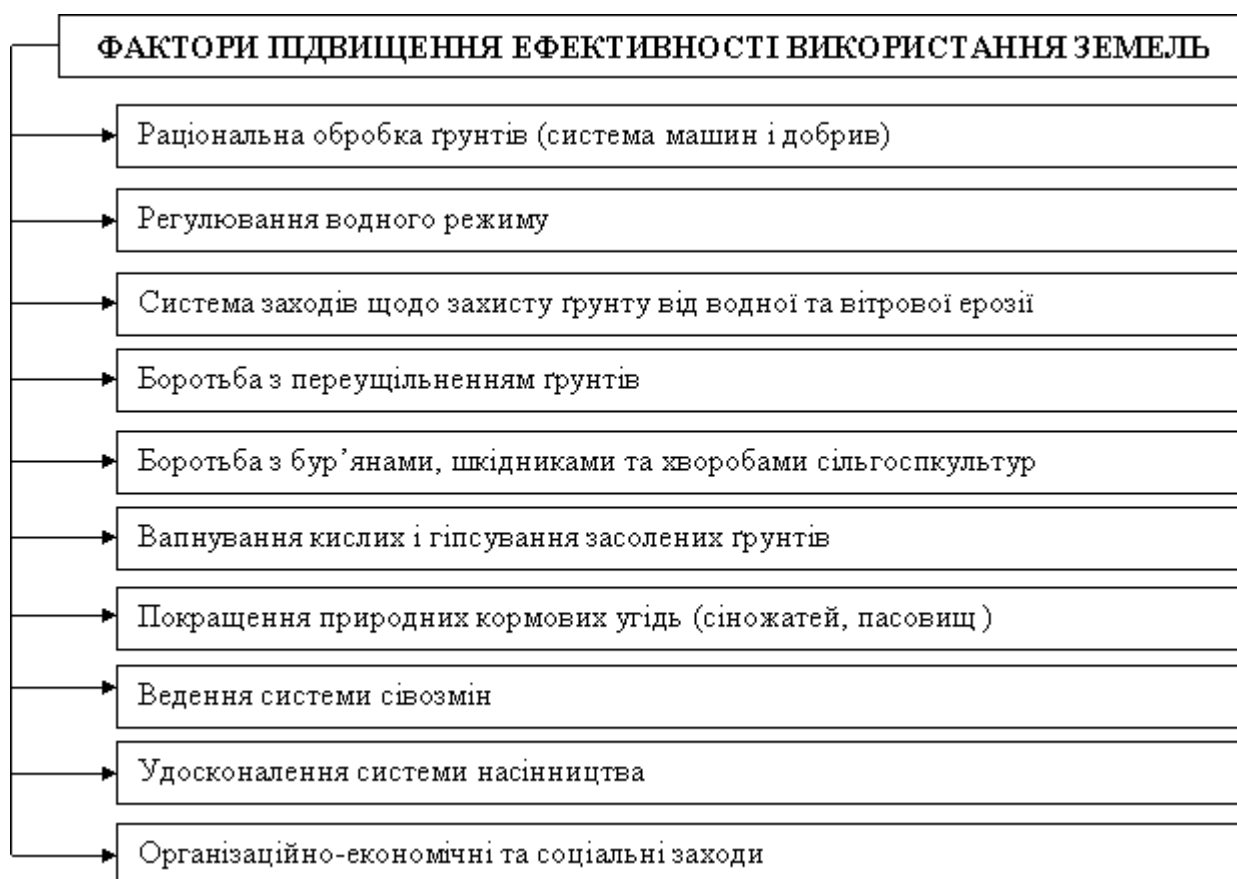
площ посівів кормових культур з 37 % у 1990 р. до 5,4 % у 2021 р. Нині у структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур посівам соняшнику належить 23,2 %, тоді як науково рекомендована насиченість посівних площ соняшником, наприклад для степової зони країни, не повинна перевищувати 12 %.

3. Недостатній рівень внесення органічних та мінеральних добрив, що призводить до дефіциту поживних речовин в ґрунтах. Так, у 2021 р. на 1 га посівної площі було внесено 0,6 тонни органічних добрив, тоді як для досягнення бездефіцитного балансу гумусу на Поліссі на 1 га ріллі необхідно щорічно вносити 13-14 тонн органічних добрив, в Лісостепу – 11-12, Степу – 8-9, у т.ч. на зрошуваних землях – 11-13 тонн. Крім того, через переважне внесення сільгоспідприємствами азотних добрив відбувається порушення оптимального співвідношення поживних речовин у ґрунті, що призводить до його підкислення та погіршення якості виробленої продукції.

4. Низький рівень державної підтримки заходів щодо підвищення ефективності використання земельних ресурсів, охорони сільськогосподарських земель, їхнього раціонального використання, консервації деградованих і малопродуктивних земель. Незважаючи на те, що п. 3 прикінцевих положень Закону України «Про охорону земель» було передбачено протягом року з дня набрання його чинності затвердження «Загальнодержавної програми використання та охорони земель» і «Національної програми охорони родючості ґрунтів», донині жоден з варіантів Програм не затверджено.

5. Загальна низька культура землеробства та відсутність зацікавленості сільгоспвиробників у впровадженні нових технологій обробітку ґрунту. Так, переважна більшість сільськогосподарських підприємств використовує традиційні технології вирощування культур, які передбачають обов'язковість оранки ґрунтового покриву, що призводить

до порушення його структури та втрати вологи, розвитку ерозійних процесів. Натомість більш наукоємна та трудомістка технологія безполицевого обробітку з поєднанням прийомів обробітку ґрунту із сівбою в єдиному технологічному циклі та агрегаті, здебільшого у поєднанні з локальним внесенням добрив (No-till система), що виключає оранку ґрунту, забезпечує збереження вологи та структури ґрунтового покриву, не набула широкого розповсюдження в Україні. Така технологія забезпечує підвищення продуктивності праці у землеробстві у 4 рази, економію пально-мастильних матеріалів, металу, амортизаційних витрат машинно-тракторного парку, запасних частин при нинішніх світових цінах і зниження сумарних витрат на 1 га на 50-90 дол. США порівняно з традиційною технологією.

Рис. 1. Фактори підвищення ефективності використання земель в Україні

РОЗДІЛ VII

ЗАВДАННЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ЗЕМЛЕРОБСТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Забезпечення населення продуктами харчування в достатній кількості – одна з найважливіших проблем людства. Адже нині щорічно від голоду і наслідків голоду помирає приблизно 40 млн. осіб, в т. ч. 13 млн. дітей. Більше 40 % населення страждають від дефіциту мікроелементів, що можна назвати «прихованим голодом» [2]. Тому нині проблема забезпечення населення продовольством та продовольчої безпеки країн є дуже актуальною.

Основу його складає землеробство – господарська діяльність, пов'язана з обробкою землі. Використовуючи землю як засіб виробництва люди досягають позитивних результатів, направляючи свою працю на отримання рослинної продукції, яка використовується для забезпечення харчування людей та розвитку тваринництва.

Проте фактична наявність продовольства на ринку не гарантує його доступність для населення. Важливе значення має можливість населення країни повноцінно харчуватися. У цілому результати аналізу свідчать про високий рівень калорійності харчування українців, а також вищий рівень споживання продуктів харчування порівняно з середньосвітовими показниками [табл. 7.1].

Таблиця 7.1

Порівняння фактичних рівнів споживання в Україні та світі у 2011 р., кг в рік на одну людину

Країни	Види продуктів харчування				
	зернові культури	м'ясо і м'ясопродукти	молоко і молокопродукти	риба та рибні продукти	цукор
Україна	172,3	51,2	204,9	13,4	38,5
Світ	153,2	42,3	104,5	18,8	24,1
Розвинуті країни	130,0	78,9	234,9	23,0	38,6

Дані: Соц.-екон. проблеми сучас. періоду України. 2013. Вип. 6(104)

Добова енергетична цінність раціону людини

У 2020 році середньодобова поживність раціону українця порівняно з попереднім роком незначно зменшилася (на 0,6%) та склала 2 674 ккал (у 2019 р. – 2691 ккал). При цьому калорійність раціону на 7,0% перевищила гранично допустимий рівень для цього індикатора (2500 ккал) (рис. 7.1).

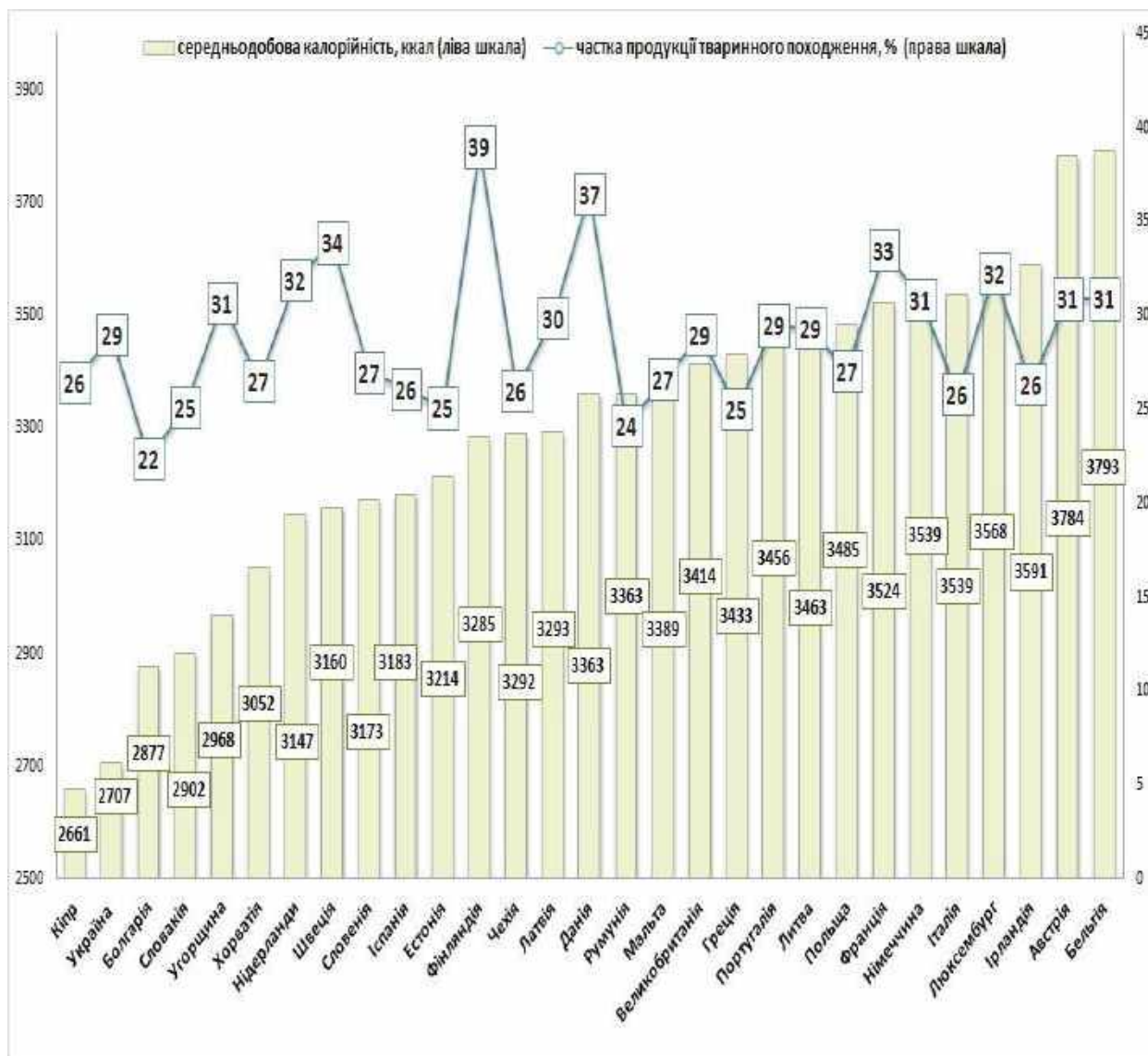
Рис. 7.1. Динаміка середньодобової калорійності раціону українців

За структурою, основна частка калорійності нашого раціону забезпечується за рахунок споживання продукції рослинництва – 1872 ккал, або на 70%. На продукцію тваринництва припадає 30%, що складає 802 ккал.

Калорійність раціону харчування в Україні є на 22,6% нижчою порівняно із ЄС-27, де вона в середньому становить 3456 ккал на добу. В той же час частка продуктів тваринного походження в раціоні населення ЄС приблизно така ж як і в Україні та складає 29,3% (1012 ккал).

Достатність споживання окремого продукту

У минулому році середньодушкове споживання продуктів харчування погіршилося у 7-ми із 10-ти основних продовольчих груп. Найпомітніше порівняно з попереднім роком скоротилося споживання фруктів – на 3,7%, цукру – на 3,5%, яєць – на 1,4%, картоплі – 1,3%, хлібопродуктів – на 1,0% (рис. 7.2).

Рис. 7.2. Калорійність добового раціону (ккал – ліва шкала) та частка продукції тваринництва в ньому (% - права шкала), 2017 рік

При цьому незначно (у межах 1%) зросло споживання молока та м'яса. Разом з тим фактичне середньодушове споживання цих продуктів є нижчим від раціональних норм, зокрема українці споживають молокопродуктів менше норми майже на 47%, рибопродуктів – на 38%, м'ясопродуктів – на 33%.

Таблиця 7.2

Споживання продовольства населенням України, 2020 р.

СПОЖИВАННЯ ПРОДОВОЛЬСТВА НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ ЗА ОСНОВНИМИ ГРУПАМИ				
(кг на особу на рік, у перерахунку на основний продукт)				
	Раціональна норма (розрахунки МОЗ)	Фактичне споживання у 2020 році (дані Держстату)	Індикатор достатності споживання, %	Довідково: фактичне споживання у 2019 році
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101	96,6	95,6	97,6
М'ясо і м'ясопродукти	80	53,8	67,3	53,6
Молоко і молокопродукти	380	201,9	53,1	200,5
Риба і рибопродукти	20	12,4	62,0	12,5
Яйця (шт.)	290	278,0	95,9	282
Овочі та баштанні	161	164,0	101,9	164,7
Плоди, ягоди та виноград	90	56,5	62,8	58,7
Картопля	124	134,0	108,1	135,7
Цукор	38	27,8	73,2	28,8
Олія рослинна всіх видів	13	12,3	94,6	12,0

Споживання продуктів харчування у межах найбільш економічно доступних продовольчих груп знаходиться на рівні, або перевищує встановлені раціональні норми. До таких продуктів належить картопля та овочі.

Економічна доступність продуктів харчування

У 2020 році середньомісячні загальні сукупні споживчі витрати одного домогосподарства^[2] склали 8 694 гривні на місяць. Із зазначеної суми щомісяця домогосподарством на харчування (без урахування харчування поза домом, яке становило 106 грн.) спрямовувалося в середньому 4 907 гривень. Отже, частка витрат на харчування у сукупних споживчих витратах склала 56,4% при 60-ти відсотковому граничному критерії цього показника. Порівняно з попереднім роком даний показник зріс на 1,9 відсоткових пункти.

Частка витрат на придбання продуктів харчування в Україні у 4,3 рази перевищує аналогічний показник в країнах ЄС-27, де вона в середньому становить 13,0% (рис.7.3).

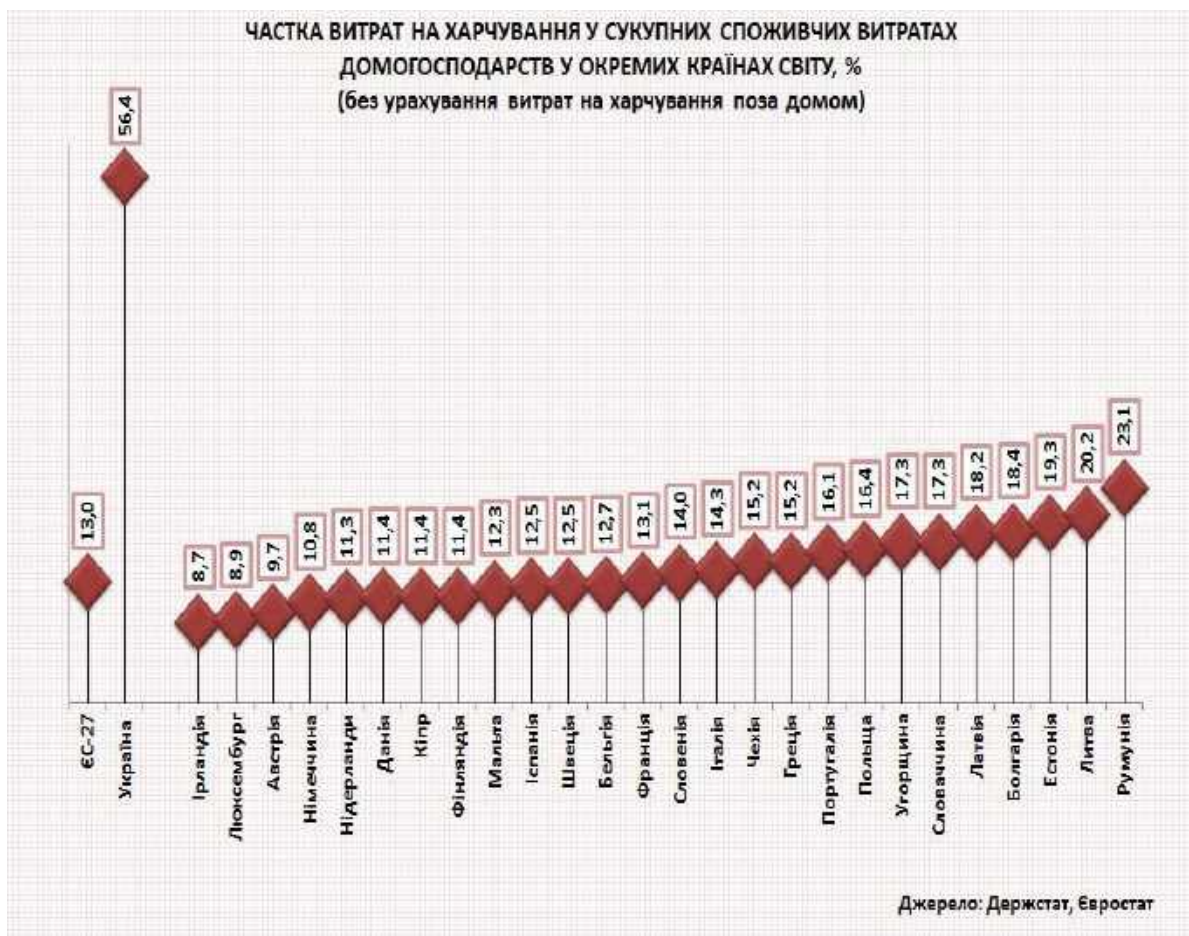

Рис. 7.3. Частка витрат на харчування у сукупних споживчих витратах домогосподарств у окремих країнах світу, %

Примітно, що у минулому році дещо згладилася диференціація

вартості харчування за соціальними групами. Так, 20% домогосподарств із найбільшими доходами (вищий квінтіль) щомісяця витрачали на харчування 5 474 гривень, а 20% домогосподарств з найменшими доходами (нижчий квінтіль) – 3 567 гривень. Тобто, коефіцієнт диференціації склав 1,5 проти 1,7 у 2019 році.

Продовольча незалежність за окремим продуктом

У 2020 році, як і у всі попередні, задоволення потреб населення у продовольстві, у межах його купівельної спроможності, переважно забезпечується за рахунок продукції вітчизняного виробництва.

Негативним трендом минулого року є дворазове збільшення частки імпорту у внутрішньому споживанні молокопродуктів (з 4,0% у 2019 р. до 8,2% у 2020 р.), що є наслідком тривалої кризи, яка спостерігається у вітчизняному скотарстві (табл.7.3).

Водночас по трьох групах продовольства частка імпорту традиційно перевищує встановлений 30-ти відсотковий граничний критерій для цього індикатора.

Найвищий рівень імпортозалежності – 82% – відмічається по групі "риба і рибопродукти", оскільки «левова частка» імпортних поставок припадає на види риб, які видобуваються виключно у водах морських економічних зон інших держав, що пов'язано з особливостями їх біологічного циклу.

Висока частка імпорту (42,9%) по групі "олії рослинні", обумовлено імпортом тропічних олій (пальмова та кокосова олії займають понад 90% імпорту), які користуються активним попитом у вітчизняних виробників харчової промисловості.

У плодово-ягідній групі, суттєва питома вага імпорту у внутрішньому продовольчому споживанні – 48,8% – пояснюється ввезенням значних обсягів тропічних плодів, для яких властивий активний попит з боку вітчизняних споживачів, проте їх культивування не властиве для України (банани, цитрусові, ківі тощо).

Продовольча незалежність України за окремим продуктом

	Обсяг імпорту у 2020 році (дані Держстату)	Обсяг внутрішнього продовольчого споживання (дані Держстату)	(тис. тонн, у перерахунку на основний продукт)	
			Індикатор імпортозалежності, %	
			2020 рік	2019 рік
Хліб і хлібопродукти	170	5379	3,2	2,7
М'ясо і м'ясопродукти	230	2244	10,2	11,6
Молоко і молокопродукти	691	8430	8,2	4,0
Риба і рибодукти	424	517	82,0	79,6
Яйця і яйцепродукти	4	670	0,6	0,7
Овочі та баштанні	292	6846	4,3	4,5
Плоди, ягоди та виноград	1150	2357	48,8	42,6
Картопля	325	5593	5,8	4,9
Цукор	4	1161	0,3	0,3
Олії рослинні всіх видів	245	512	42,9	42,9
у т.ч. олія соняшникова	1	400*	0,2	0,2
*/оцінка ЕДК				

^[1] огляд складено, базуючись на даних Держстату, Євростату, офіційних статистичних сайтів країн світу та власних розрахунках ЕДК;

^[2] у 2020 році середній еквівалентний розмір домогосподарства становив 2,10 особи.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ VII

1. Борщевський П. Продовольча безпека України: стан і тенденції // Розбудова держави. 2000. №1–6. С. 66–73.
2. Гойчук О. І. Основні принципи продовольчої безпеки в умовах глобальної продовольчої кризи. Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/13648/1/12goi.pdf>.
3. Лайко П. А. Якість сільськогосподарської продукції та продуктів харчування як вирішальна складова продовольчої безпеки // Економіка АПК. 2005. №1. С. 12-21.
4. Митченко О. О. Оцінка рівня споживання і витрат населення на

продукти харчування в Україні та світі. Режим доступу :http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.

5. Сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

6. Вітков М.С. До теоретично-методологічних засад інтенсифікації аграрного виробництва. Економіка АПК. 2004. - № 11. С. 33-37.

7. Порудєєва Т.В. Землезабезпеченість як фактор інтенсифікації та оптимізації фермерського землекористування. Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2010.-№(54), Т.1. С. 49-53.

8. Нелеп В. М. Тенденції розвитку сільського господарства в Україні та світі. Економіка АПК. 2015. № 7. С. 100-105.

9. Порудєєва Т.В. Землезабезпеченість як фактор інтенсифікації та оптимізації фермерського землекористування. Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2010.-№(54), Т.1. С. 49-53.

10 .Кузьменко І. В. Інтенсифікація зерновиробництва як основний напрям підвищення конкурентоспроможності. Економіка АПК. – 2015. - № 1 – С. 121-127/.

11. Гринишин В. Є. Моніторинг рівня продовольчої безпеки України. Агросвіт. 2019. № 23. С. 107–114.

12. Прунцева Г. О. Методологічні засади оцінки системи продовольчої безпеки. Економіка та держава. 2020. № 6. С. 151–154.

13. Продовольча безпека : сутність, стан та особливості забезпечення : монографія / керівник авт. кол. проф. І. В. Федулова. К. : Кондор-Видавництво, 2013. 468 с.

14. Пасхавер Б. Й. Продовольче самозабезпечення населення України. Економіка АПК. 2018. № 1. С. 5–10.

15. Манзій І. Б. Продовольча безпека: структура, принципи, реальність загроз. <http://lib.udau.edu.ua/bitstream>. (дата звернення: 10.02.2020).

16.Басюркіна Н. Й. Продовольча безпека як системна характеристика функціонування агропромислового сектору економіки // Економіка

харчової промисловості. №2(10). 2011. С. 5-10.

17. Румик І.І. Понятійні аспекти продовольчої безпеки як складової національної безпеки України // Вчені записки Університету «КРОК». 2014. Випуск 35. С 22-32.

18. Саблук П. Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. Київ, 2001. 94 с.

19. Сеперович Н. Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення // Актуальні питання аграрної політики. Київ, 2002. С. 254-300.

20. Ул'янченко А. В. «Продовольча безпека – основа національної безпеки держави» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5](http://congressworld.com.ua/blog_article.php?id=5).

21. Крупін В Є. Аспекти формування продовольчої безпеки України // Економічні інновації. 2012. Випуск 47. С. 71-80.

22. Галішов Г. Н. Продовольча безпека України та чинники, що формують її рівень. Економіка і суспільства. Мукачівський ДУ. Вип.13. 2017. С.164-168.

23. Збарський В. К. Сільський туризм як форма зайнятості та формування середнього класу на селі. Економічні студії. Науково-практичний журнал. Львів, 2019. № 3. С.54–58.

24. Збарський В. К. Малі форми господарювання як середовище формування середнього класу на селі. Науковий погляд: економіка та управління. Науковий журнал. Дніпро, 2019. №3. С.198–206.

25. Збарський В. К. Малі форми господарювання у розвитку внутрішнього туризму України. Вісн. Черкаського ун-ту: Серія «Економічні науки». Вип. 2. 2020. С. 160-169.

27. Збарський В. К. Забезпечення конкурентоспроможності аграрних формувань [монографія] / В.К. Збарський, М.П. Талавиря, А.Д. Остапчук, А.В. Збарська, Р.Т. Голуб. Київ: НУБіП України, 2017. 435 с.

ЗМІСТ

	ВСТУП	3
РОЗДІЛ I	ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ (д.е.н. В. К. Збарський)	6
1. 1	Змельні ресурси: поняття, суть, значення.....	6
1. 2	Поняття та економічний зміст категорій "інтенсивність" та "інтенсифікація»	16
1. 3	Основні форми землеволодіння та землекористування в контексті їх впливу на інтенсивне й раціональне використання земельних угідь.....	30
1. 4	Критерії та показники оцінки інтенсивного і раціонального землекористування.....	56
	Висновки до розділу I.....	71
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	72
РОЗДІЛ II	МОНІТОРИНГ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ (д.е.н. М. П. Талави́ря, аспірант Д. Є. Александров).....	78
2.1	Сучасний стан та тенденції використання земель сільськогосподарського призначення.....	78
2. 2	Продуктивність та особливості використання земель сільськогосподарського призначення у господарствах різних форм власності.....	92
2. 3	Основи світового досвіду використання земель сільськогосподарського призначення.....	117
	Висновки до розділу.....	137
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	140
РОЗДІЛ III	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНО СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ОСНОВІ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА (д.е.н. В. К. Збарський, М. П. Талави́ря)	143
3. 1	Сутність та проблеми стійкості виробництва продукції сільського господарства.....	143
3. 2	Інтенсифікація та інноваційний розвиток – основа забезпечення стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств.....	158
3.3	Заходи забезпечення сталого розвитку сільського господарства	173
3. 4	Законодавче забезпечення сталого розвитку альтернативних форм сільськогосподарського виробництва	181
	Висновки до розділу.....	208
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	208
РОЗДІЛ IV	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ (д.е.н. В. К. Збарський, М. П. Талави́ря)	215
4. 1	Земельні ресурси в системі суспільних відносин.....	215
4. 2	Земля як природний ресурс і елемент продуктивних сил.....	223
4. 3	Ґрунти як об'єкт науки.....	254
4. 4	Земля як капітал і оцінка землі.....	267

РОЗДІЛ V	КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ (д.е.н. В. К. Збарський, М. П. Талавиця, аспірант Д. Є. Александров)	290
5. 1	Принципи оцінювання земель.....	290
5. 2	Теоретичні основи вартісної оцінки земель.....	294
5.3	Еколого-економіко-юридичний аспект оцінки земель.....	312
5. 4	Природна рента й оцінка землі.....	323
5. 5	Вартісна оцінка земель в Україні: співставлений аналіз методів і результатів.....	334
5.6	Проблеми створення ринку землі та шляхи їх вирішення.....	356
	Висновки до розділу IV і V.....	381
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ IV і V.....	388
	ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛІВ I – VI	391
РОЗДІЛ VI	ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ У ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ (аспірант А. Ф. Мастило)	472
6.1	Організаційно-економічний механізм управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств.....	472
6.2	Напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів у фермерських господарствах	484
6.3	Маркетингове забезпечення функціонування фермерських господарств.....	494
6.4	Тенденції землекористування та землеволодіння сектору фермерських господарств.....	510
6.5	Обґрунтування стратегії розвитку фермерських господарств та формування потенційних можливостей їх реалізації.....	522
6.6	Особливості маркетингової діяльності в умовах інтенсивного ведення фермерського господарства.....	530
	Висновки до розділу VI.....	551
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ VI	554
	ПІСЛЯМОВА	555
РОЗДІЛ VII	ЗАВДАННЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ (к.е.н. Остапчук А. Д.).....	560
	ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ VII	566

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЗБАРСЬКИЙ Василь Кузьмич
ТАЛАВИРЯ Микола Петрович

**ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ
УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ
ІНТЕНСИФІКАЦІЇ**

Монографія

За авторським редагуванням

Підписано до друку 12.03.2023 р.
Видавець ФОП Ямчинський О.В.
03150, Київ, вул. Предславинська, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 6554 від 26.12.2018 р.

Формат 60×84/16. Наклад 300 пр. Ум. друк. арк. 36,6. Зам. № 59.

Виготовлювач ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ»
03150, Київ, вул. Предславинська, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 4131 від 04.08.2011 р.

Збарський В. К., Талавира М. П. Використання земельних угідь України на засадах інтенсифікації: Монографія. Київ. ФОП Ямчинський О. 2023. 571 с.

ISBN 978-617-8282-04-2

У монографії висвітлено теоретичні і методичні основи економічної стійкості сільськогосподарських підприємств на основі інтенсифікації виробництва. Досліджено питання системного підходу до розуміння інтенсифікації використання земельних угідь як комплексної економічної категорії, взаємозв'язку інтенсифікації з категоріями сталого землекористування, економічної ефективності використання землі. Зважаючи на те, що у сільському господарстві земля виступає як предметом, так і засобом праці – то у даній роботі розглянуте поняття ролі землі, земельних ресурсів та їх властивості у процесі виробництва. Встановлено, що економічною основою категорій інтенсифікації та ефективності є взаємозв'язок витрат і результатів. Якщо інтенсифікація сприяє досягненню більшої ефективності, то першій відводиться роль причини, фактора, а другій – результату, наслідку.

Таким чином, між розглянутими поняттями існує причинно-наслідковий зв'язок.

Монографія розрахована на керівників та спеціалістів підприємств АПК, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, науковців, які досліджують проблеми підвищення економічної стійкості сільськогосподарських підприємств на основі інтенсифікації виробництва.

УДК 332.21:332.34